

અમરબનો ઇતિહાસ

ભાગ ૨, બી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૩૦૩

વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ રૂઝવળો ઈતિહાસ-૩

વિષય ૮૪૪ : ૪.૨૦

અરબનો ઇતિહાસ

ભાગ બીજો.

અબ્બાસી ખિલાફત

અનુવાદક

ત્ર્યંબકલાલ શુવરાજ જોશી
માળીલા (અમરેલી-કાઠિયાવાડ)

પ્રકાશક

પદ્માણુ નિઝામખાન નુરખાન
લાલ હરવાળ-અમદાવાદ.

ઇ. સ. ૧૯૧૮

અ. ૧૯૭૫

મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
 દેવાદ
 ડૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૦૩૦૩

પ્રથમાવૃત્તિ.

પ્રત ૫૦૦

ધી અમરસિંહજી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
 પડાણુ નુરખાન અમિરખાન વકીલે છાપ્યું
 લાલ દરવાજા-અમદાવાદ.

અર્પણપત્રિકા.

શમશુભ આરેફીન, સીશાજીસસાલેફીન, સુલતાનુલ મશાયખ
મોઇનુલ ઇસ્લામ, સેયીદના વ મોલ્લાના પીર શાયન હમીર
હજરત ખવાજ મતાઉદ્દીન ઉર્દૂ મોરામીયાં
સાહેબ.

સન્મહેનશીન ચીરતીઆ ગાદી-માંગરોલ.

આ પુસ્તકનો પહેલો ભાગ આપશ્રીને અર્પણ કરેલ હોય આ બીજો
ભાગ પણ આપનેજ અર્પણ કરી આનંદ પામું છું.

વિનંતી.

આપ સાહેબનો ખાદીમ.

પ્રકાશક.

અનુવાદકના બે બોલ.

અરબના ઇતિહાસના આ બીજા ભાગના અનુવાદનું કાર્ય મને પ્રકાશક તરફથી લગભગ દશેક માસ પહેલાં સોંપાયું હતું અને મેં તત્કાલ તે કાર્ય શરૂ પણ કરી દીધું હતું, પરંતુ એ દરમ્યાન અકસ્માત કુદરતી કોપ થવાથી મારું શરીર અસાધ્ય રોગમાં સપડાઈ ગયું અને હજી પણ એ વિષમ વ્યાધિ ચાલુજ છે, તેમ છતાં પણ જે પાક પરવરદિગારની કૃપાથી આ પુસ્તકના બીજા ભાગને હું સંપૂર્ણ કરવાને સમર્થ થયો છું, તે બદલ તે વિશ્વપિતાનો અત્યંત ઉપકાર માનું છું. જે કે મારા વિલંબથી પ્રકાશકને ધણું નુકશાન થયું છે અને તેમનાં ઘણાં આફકો પણ નારાજ થયાં છે, પરંતુ પ્રકાશકે તેની કરી પરવા ન રાખતાં ધીરતાથી મારી પાસેજ આ પુસ્તક લખવાનું કાર્ય પૂરું કરાવ્યું છે, તે માટે તેમનો પણ હું ધણેજ અહેસાનમંદ છું તથા જે કોઈ આફકબંધનું દિલ નારાજ થયું હોય તેની પાસે માફી માગું છું.

આ પુસ્તકનો પહેલો ભાગ બીજા એક વિદ્વાનબંધુના હાથ અનુવાદિત થયેલો છે, પરંતુ બીજો ભાગ લખવાનો તેમને અવસર ન હોવાથી પ્રકાશકની ઇચ્છાથી મારે એ કાર્ય પૂર્ણ કરવાની ફરજ પડી છે. પુસ્તકના મૂળ રચનાર એક મશહૂર લેખક અને પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષ છે, તેમનાં મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તક પરથી બંગાળી ભાષામાં થયેલા “અરબ જાતિ ઇતિહાસ (દ્વિતીય ખંડ) ” પરથી મેં આ પુસ્તકનો બનતાં મૂળી અક્ષરસ અવિકલ અનુવાદ કર્યો છે. હવે એ અનુવાદન કાર્યમાં હું કયાં સુધી ફળીભૂત થયો છું, એનો આધાર વાંચક બંધુઓની તુલનાપરજ રાખું છું. મી. એચ. ડી. મુનશીએ કેટલાંક નામો સુધારવામાં આપેલ મદદ માટે તેઓને હું આભારી છું.

આવાં પુસ્તક માટે બે નહીં, બસો નહીં, બારસો નહીં પણ જેટલા બોલ લખીએ તેટલા થોડાજ છે. પણ લાચાર છું કે:-આ બે બોલો પણ બીમારીની પથારીવશ હાલતમાં લખેલ છે. અને વધુમાં માત્ર વાંચકોની નેક દુવા ચાલતો, તંદુરસ્તી મળે ફરી સેવા બજાવવા ઉમેદ રાખી અંગ્રેજ વીરસુ છું.

અનુવાદક

પ્રસ્તાવના.

History is the light of truth and the teacher of life.

એક સામાન્ય જાતિના માટે ઇતિહાસથી વધતી કોઇ દિવ્ય શક્તી નથી. એક અંધજો માણસ જેવી રીતે પોતાના હાથ માંહેની લાકડીની સહાયતાથી પોતાને આગળ વધવાનો રસ્તો શોધી શકે છે તેવીજ રીતથી એક પાછળ પડી ગયેલી પ્રજા ઇતિહાસ રૂપી લાકડીની સહાયતાથી પોતાની ઉન્નતિનો રસ્તો શોધી શકે છે. જેઓ પાંચમાલ હાલતમાં આવી પડેલ છે તેવી પ્રજાને જાગૃત કરવાને માટે અને ડગમગતી સ્થિતિમાં આવી પડેલી પ્રજાને સાવધાન કરવા માટે તેમજ ઉન્નતિની ટ્રાયપર બેઠેલી પ્રજાને પોતાની સ્થિતિ સાચવી રાખવા માટે ઇતિહાસથી વધતું કોઈ અમૂલ્ય હથિયાર નથી. જે પ્રજા અવનતિના અંધારામાં પડેલી છે તેને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવા સારું ઇતિહાસના અજવાળા જેવો કોઇ બીજો પ્રકાશ છેજ નહિં. એટલુંજ નહિં પણ જે જે પ્રજાની ઉન્નતિનો સૂર્ય પૂર જોસમાં તપી રહ્યો છે તેના માટે પણ ભવિષ્ય કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવનાર માત્ર ઇતિહાસજ છે. કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે ઇતિહાસમાં એક અજબ પ્રકારની શક્તિ સમાયેલી છે. જેમ એક ટેકરીનું ચઢાણ ચડવા માટે લાકડીની સહાયતા સંપૂર્ણ રીતે મદદ કરતા થઇ પડે છે. તેવીજ રીતે એક પડતી હાલતમાં આવી પડેલી પ્રજાને જાગૃત કરવા માટે ઇતિહાસની આવશ્યકતા છે. ઇતિહાસજ માત્ર એક એવી શક્તિ છે કે જે સૂઝાયેલા હાડકામાં પણ એક વખત રક્ત પ્રવાહને વહેતો કરે છે.

કોઇ કોઇ વિદ્વાનનો એટલે સૂધી અભિપ્રાય છે કે કોઈપણ જાતિ કે દેશનું અધઃપતન થાય તે એટલું હાનીકારક નથી, જેટલું તે દેશના ઇતિહાસનું અધઃપતન થાય. જે શાંત ચિત્તથી વિચાર કરી જોઇએ તો આપણને સંપૂર્ણ ખાતરી થશે, કે આ વાતમાં જરાપણ અતિશયોક્તિ નથી. ઇતિહાસનું મૂલ્ય કોઇ પ્રજા કે દેશની સ્વતંત્રતાથી પણ વધારે છે કારણકે ખોવાએલી સ્વતંત્રતા ઇતિહાસની સહાયતાથી પાછી મેળવી શકાય છે પણ નાશ થયેલો ઇતિહાસ કોઇપણ ઉપાયે કરીને ફરીથી મેળવી શકાતો નથી. એટલાજ માટે જ્યારે કોઇ એક રાષ્ટ્ર બીજા રાષ્ટ્રની સમ્યક્તાનો નાશ કરવાને ચાહે છે, ત્યારે સૌથી પહેલો ઉપાય એજ છે કે—તેનો ઇતિહાસ, તેની ભાષા અને તેના સાહિત્યનો પહેલેજ નાશ કરે છે એટલે એવી જાતિની ઉન્નતિના ટાંટીયાજ કપાઇ જાય છે. કોઇ જાતિ કે રાષ્ટ્રની સમ્યક્તાનો નાશ કરવાનો આથી ચડતો બીજો કોઇ ફિ

પાયજ નથી. આ ઝેર ભરેલા જમાનાના જીવનની હાડમારીમાં એજ પ્રજા પોતાનું ગૌરવ સાચવી રાખી શકે છે કે જે પોતાનો ઇતિહાસ સાચવી રાખવામાં શક્તિવાન હોય. આફ્રિકાના હબસી, બ્રૂલ, કાશિર, હોટે-ટે-ટ અને આસ્ટ્રેલિયા તેમજ અમેરિકાના અસલ વતનીઓની પોતાના ઇતિહાસ સિવાય કેવી દશા થઈ તે વાંચનારાઓથી અજાણ્ય નથી. જે જાતિનો પોતાનો ઇતિહાસ નથી તે જાતિ પોતાની ભવિષ્યની સંતતીના અંતઃકરણમાંથી અજાણનો અધકાર દૂર કરવાને શક્તિવાન થઈ શકતી નથી.

આટલાથી અમહારા મુસલમાન બાઇઓને ઇતિહાસની આવશ્યકતા સહેલાઈથી સમજાશે એટલું જ નહિ પણ અરબના ઇતિહાસથી જાણીતા થવું મુસલમાનો માટે કેટલું જરૂરનું છે તેનો પણ કંઈક ખાસ થશે.

આ પુસ્તકનો પહેલો ભાગ અમારા સ્નેહી ગઢડાવાળા જનાબ લવજી ~~જી~~ આસ્તરે તૈયાર કીધેલો છે અને આ બીજો ભાગ પણ તેમનાજ હાથથી તૈયાર થવાનો હતો પણ તેમને કેટલીક અનિવાર્ય અડચણો આવી પડી અને વાંચનારા સાહેબોની માગણી પ્રબળવેગથી ચાલુ રહેતાં અમારે એ કાર્ય મી. ત્રંબકલાલને આપવું પડ્યું. તેમાં પણ દૈવયોગે તેમને આવી પડેલી ગંભીર માંદગીને સખમે અમને બહુ અડચણો ભોગવવી પડી અને મોટા ખર્ચના અને તુકશાનના બોજમાં ઉતરવું પડ્યું. તેમ છતાં આ બીજો ભાગ પણ અમારા કદરદાન વાંચનારા સાહેબોના મુખારક હાથમાં મૂકવાને શક્તિવાન થયા છીએ જેનું ખરું માન તો આ કાર્યનું બીજા રાખનાર જનાબ લવજી જીજી આસ્તરનેજ છે કેમકે તેમના જોશના પરિણામેજ આ કાર્ય થયેલ છે.

મજકુર પુસ્તકના પૃષ્ઠે મી. ત્રંબકલાલે પોતાની બીમાર હાલત હોવા છતાં જાતેજ તપાસ્યાં છે તેમ છતાં દોષ રહેલો જણાય તો દરજુગર કરવાની વાંચકવર્ગને અમારી વિનંતિ છે.

આખું પુસ્તક અનુવાદ થયા પછી કેટલાંએક નામોની જોડણી વીગેરેમાં સુધારો કરવા માટે અમારા મુનશી એચ. ડી ની કિમ્મતી મદદ અમોને સહાયકારક થઈ છે તે માટે અમો તથા અનુવાદક તેમના આભારી છીએ.

અમારે કબૂલ કરવું પડે છે કે આ એક પુસ્તકોની બાપા વધારે સખત છે. દરેક વાંચક સરળતાથી વાંચીને સમજી શકે તેવી બાપા હોય તો વાંચનારાઓને વિશેષ લાભ થાય તેટલા માટે અમે એવા ચોક્કસ વિચાર ઉપર આવ્યા છીએ કે આ એક વિભાગોની બીજી આવૃત્તિ બાહાર પાડતી વખતે આ વાતને નિશ્ચય પૂર્વક લક્ષમાં રાખવી. ત્રીજા ભાગ માટે તો બાપાની સરળતા અમે પહેલેથીજ રાખેલી છે.

આમાર.

મજકુર પુસ્તક તૈયાર કરવા અમારા એક જોશીલા
અને સાચા હમદર્દ ઇસ્લામી નવજુવાન મીત્રે અમોને
મદદ આપવા જે મહેરબાની બતાવી છે તે ખાતે
તેઓશ્રીનો અંતઃકરણપુર્વક એહશાનમંદ છઉં.

નીઝામખાન નુરખાન.

આ આખા પુસ્તકમાં ઇસ્લામી મહાન પુરુષોનાં નામો માન
પુર્વક લખવાની કાળજી રાખવા છતાં પણ કોઈ સ્થળે તેવી ભૂલ
રહી હોય તેને માટે તેમજ બીજી ભૂલો માટે વાંચકની ક્ષમા
માગું છું.

મકાશફ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રકરણ ૧ લું.	અખડુલા અસસાદા અખુજર અખડુલા અલમનસુરની રાજકારકીદી.	૧
” ૨ જું.	ખલિશ માહદી અને હાદિની રાજકારકીદી.	૨૬
” ૩ જું.	ખલિશ હાદન-અલ-રશિદ અને ખલિશ આમીન-અલ-રશિદની રાજકારકીદી.	૩૪
” ૪ થું.	મહાન ખલિશ મામુન, મુતાસિમ અને વાસિકની રાજકારકીદી.	૬૪
” ૫ મું.	ખલિશ મુતવકિલથી ખલિશ કાયમ સુધીની ”	૯૦
” ૬ ફું.	ખલિશ કાઠમથી ખલિશ મુસતહિર સુધીની ”	૧૧૫
” ૭ મું.	ઝહાદ-ખલિશ મુસતજિર ખિલ્લાહથી મુસતનજિદ ખિલ્લાહ સુધીની રાજકારકીદી.	૧૩૬
” ૮ મું.	ખલિશ અલનાસિર લિ-દિનદલાહનો સાથનકાળ.	૧૫૬
” ૯ મું.	અખ્યાસી ખિલાશતની હકુમતનો શેપાંશ.	૧૮૧
” ૧૦ મું.	અખ્યાસી ખલિશઓની શાસનનીતિ.	૨૧૦
” ૧૧ મું.	અખ્યાસી ખલિશઓની રાજનીતિ.	૨૫૧

અરબનો ઇતિહાસ

(અબ્બાસી ખિલાફત.)

ભાગ બીજો.

પ્રકરણ ૧ છું

અબ્દુલ્લા અસ્સાફ અબુજફર અન્નુલ્લા અલ્મનસુરની
રાજકારકિર્દી

(હજરી સન ૧૩૨ થી ૧૫૮. ફરવી સન ૭૪૫ થી ૭૫૫)

અબ્બાસી વંશના ખલિફાઓની અડતીની સાથે સાથે પશ્ચિમ એશિયાના રાજકીય વાતાવરણમાં પણ મોટો ફેરફાર થયો હતો. મોસ્લમ પાયતમ સિરિયાથી ફરવીને ઠરાકમાં આણવામાં આવ્યું હતું, અને સિરિયાના રહેવાસીઓએ પોતાની અત્યાર સુધીની તાબામાં રહેલી એકચ્છત સત્તાને ગુમાવી દીધી હતી. ઉન્નતિ અને સભ્યતાના યુગે પશ્ચિમમાંથી પૂર્વ એશિયામાં પોતાનું પ્રાપ્ત્ય જમાવી દીધું હતું, પરંતુ ખલિફાઓનો રાજ્યાધિકાર હમેશને માટે નાબૂદ થવા આવ્યો હતો. સ્પેનમાં રહેનારા અરબોએ પહેલેથીજ અબ્બાસી વંશના ખલિફાઓની તાબેદારી નાકબૂલ કરી હતી. ઉમૈયા વંશના ખલિફા હિશામના નવાસા અબ્દુર રહેમાન જીવ જવાની ધાસ્તીથી સિરિયામાંથી સ્પેનમાં

ઢાસી આવી તેને હસ્તક કરી ત્યાંજ પોતાના વંશની સ્થાપના કરી.* લાંબા વખત પછી સ્પેનની સલ્તનત અબ્બાસી ખલિફાઓના અમલ-આરામ અથવા બહોળલાલીની બરાબરી કરવારે સમર્થ થઈ હતી. અબ્બાસી ખલિફાઓની રાજકારકિર્દીની શરૂઆતમાં પશ્ચિમ આફ્રિકાપર તેમની અખંડ હકુમત હતી; પરંતુ થોડા દિવસ પછી એ ફક્ત નામનીજ તાબાની સલ્તનત થઈ પડી હતી. અબ્બાસી વંશના ખલિફાઓની સલ્તનત આવી રીતે પડી ભાંગવાથી કોઈ પણ પ્રકારે એતુ* પરિણામ અનિષ્ટ ન આવતાં બિલકુલ ઈષ્ટજ આવ્યું હતું. એ રાજ્યની પડતી અબ્બાસી વંશના સ્થાપનારાઓને તેમના રાજ્યની દીવાલ મજબૂત કરવામાં, રાજ્યની અંદરની અવસ્થાનો બરાબર બદોબસ્ત કરવામાં તથા તમામ લોકોની નાણું સંબંધી તંગીને દૂર કરવામાં અને તેમને જ્ઞાનરૂપી અમૃત વહેંચવામાં મદદગાર થઈ પડી હતી. અબ્બાસી ખલિફાઓમાં પહેલા નવમાંના એક જણ સિવાય બીજા બધાએ રૂઝતની સર્વ જાતની ઉન્નતિ કરવા માટે અત્યંત કાશિશ કરી હતી. તેઓમાંના સઘળા અસાધારણ વીરતા તથા ઉચી જાતની વિદ્વતાના ગુણોથી વિભૂષિત હતા. તેઓમાંના કોઈ કોઈની કારકિર્દી જ્ઞેર-ગુહમથી કલંકિત થયેલી હોવા છતાં પણ તેઓ તે વખતના રાજનૈતિક કારણો તથા પોતાની અને પોતાના વંશની કિશ્કિતની રક્ષાના હેતુવિના બીજા કોઈ પણ કારણથી તેમ કરતા નહોતા.

કોઈ એક નામાંકિત જૂંચ વિદ્વાને શરૂઆતના અબ્બાસી ખલિફાઓની રાજકારકિર્દીને પૂર્વ દેશના એરેસન્સ લોકોની ઉન્નતિના શાંત વુગ તરીકે બતાવી છે, કારણ કે, એ સમયે રાજ્યપર વિજય મેળવવાની લાલસા દબાઈ ગઈ હતી અને એને બદલે સખ્યતા, જ્ઞાન અને શિક્ષાના વિસ્તારનો નવો જમાનો શરૂ થયો હતા.

અમુલ અબ્બાસ કેવી રીતે ઇસ્લામી આલમના પાયતખ્તપર અધિરૂઢ થયા હતા, અને તેમના દુશ્મનો તરફ ઘેર-ઘાતકી અત્યાચાર તથા સંદિગ્ધતાનો પરિચય કરાવીને તેમણે “ સાફ ”ની પ્રશ્ની કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી હતી, એ આ પહેલાંજ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. (૧) આ યુગમાં શું પ્રાપ્ત (પૂર્વના) કે શું પ્રચીત (પશ્ચિમના) બન્ને દેશોનાં મનુષ્યોતું શુવન

* આ અબ્દુર રહેમાનની સ્પેનમાં શરૂઆત સ્થાપવાની વધુ હકીકત અરબ જાતિના ઇતિહાસના પહેલા ભાગમાં આપી છે, એ જાણો.

(૧) આ વિષયનું વિસ્તૃત વિવરણ અરબના ઇતિહાસના પહેલા ભાગમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

કાંઈ ખાસ કીમતી ગણાતું નહોતું. (૨) અને મનુષ્યની કુદરતી નીચતા અથવા ધાતકીપણાને દબાવવામાં ધર્મનો પ્રભાવ પણ કાંઈ ખંપમાં આવતો નહોતો. ખલિફા સાફાનું ચરિત્ર ધાતકીપણાથી નિંદાવા છતાં પણ તેઓ કર્તવ્ય-પરાયણ, અયશ-આરામ વગરના તથા દિલાવર સ્વભાવના રાજકર્તા મનાતા હતા. તે વખતના સમાજમાં એકથી વધુ સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરવાનો રિવાજ ચાલુ હોવા છતાં પણ અમસદમા તેમની એક માત્ર પત્ની હતી, ખલિફા તેમના તરફ ઘણાજ આસક્ત હતા; તેથી તેમની પણ ખલિફાપર ઘણી આદરના હતી. પરંતુ તેમ છતાં પણ ઉમૈયા વંશના માણસોપરના ખલિફાનો ખાફનાક ક્રોધ દબાવવા જતાં તેઓ પણ ઘણીવાર અસમર્થ થતાં.

એ હદ ઉપરાંતના ક્રોધનું સ્વાભાવિક ઝેરીકું ફળ થોડા વખતમાંજ ફળ્યું હતું, રાજ્યમાં ઠેક ઠેકાણે અગ્ન્યાસી વંશ તરફ લોકોની નફરત ઉપજેલી સાફ સાફ જ્નેવામાં આવતી હતી, અને ઉમૈયા વંશના પક્ષ ખેંચનારા લોકો એ દમસ્ક, હંમસ, કિન્નિસરિન, પેલેસ્ટાઇન અને મેસોપોટમિયા મુલ્કોમાં ખલિફા સાશની વિરુદ્ધમાં હથિયાર ઉઠાવ્યાં હતાં. એ બંડખોર ટાળાંએ તેમનાં વાળ મુંડાવી તેના દારા પોતાને કાંઈ એક ખાસ નિશાનથી નિશાનવાળા કરીને અગ્ન્યાસી ખલિફાઓની તાબેદારી કબૂલ કરી હતી. તે વખતમાં ચાલતી બંડખોરોને દબાવવાની રીતિ મૂળ્ય ન ચાલતાં ઉઝ્બી જતની રાજ-નૈતિક કુશળતાથી બંડખોરોને શાંત કરવાથી તેઓ સગવડ ભરેલી શર્તો કરી પોતાની મરજી મૂળ્ય પોતપોતાનાં હથિયાર છોડી દેવાનું લાચાર થયા હતા.

ઉમૈયા વંશનાં છેલ્લા ખલિફા ખીજન મરવાન મારશન નિમાયલો હામેરાનાં પુત્ર યઝિદ ખલિફા સાફાના ભાઈ અને વારસ અમુગ્નજર તથા કાહાતાબના પુત્ર સેનાપતિ હસન મારશત અટકાયતમાં આવીને હજી સૂધી વાસિત (૩) શહેરમાં વસતો હતો. એ અટકાયતનું કામ અગિયાર માસ સૂધી ચાલ્યું હતું અટકાવ કરનારાઓ વાસિત શહેરને બાળીને રાખખાક કરવાના ધરાદાથી અનેક અગ્નિ સળગાવનારી વસ્તુઓથી ભરેલાં વહાણોમાં આગ લગાડી, તે

(૨) ઐતિહાસિક સિસમન્ડી (Sismondi) એ લખ્યું છે કે;—“મધ્ય યુગમાં કોઈ રાજની વિરુદ્ધમાં બળવાનો કુંડો ફરકતાંજ સાધારણ રીતે અસંખ્ય પુરુષોના લોહીની અજસ્ર ધારાઓથી વસુધા કલંકિત થતી.

(૩) વાસિત શહેર કુર્દ અને બસરાની વચ્ચેની સુફિટિક નદીને કિનારે આવેલું છે.

ખાં વહાણો યુક્રિટિસ નદીના પ્રવાહમાં હંકારીને એ શહેર ભણી લઈ આવ્યા હતા. આ તરફ એ શહેરના લોકો લોહાના સળિયાની મદદથી તે વહાણોને કબ્જે કરવા અથવા ખીણ રીતે દૂર કરતા હતા. અગિયાર માસ સુધી આવી રીતે તનમનથી લડાઈ કરીને યજિદ્દ જ્યારે જોઈ શક્યો કે, ઉમૈયા વશના ઉદ્ધારની હવે કશી પણ આશા રહી નથી, ત્યારે તેણે હજરત અલી(રદી)ના એક (૧) વારસને ઇસ્લામી આલમનું પાયતખ્ત ગ્રહણ કરવા માટે ખોલાવ્યો. આ કાર્યદ્વારા અબ્બાસીવંસીઓની વિરુદ્ધના લોકોને પોતાના વાવટાતળે એકઠા કરવાનો તેનો હેતુ હતો, પરંતુ યરાયર વખતસર તેનો કાંઈ પણ જવાબ ન મળવાથી અને વાસિતવાસી ઈમિનાહ/ટજનો અબ્બાસી વંશના જસસોને તાથે થવાથી, તેણે એવી કબૂલાતથી અયુબજરની પાસે આત્મ-સમર્પણ કર્યું કે, તેનું પોતાનું, પોતાના પરિવારનું અને સોબતીઓના મંડળનું જીવન, ધન તથા સંપત્તિ આદિ સર્વની રક્ષા કરવી. અયુબજર આ કબૂલાતનું વચન પાળવા માટે ખાસ રાજી હતો, પરંતુ ખલિફા સાફ અયુબ સુલિમની સલાહ મુજબ આલવાથી તે તે વચન પાળવાને સમર્થ થઈ શક્યો નહિ. એ નિર્ણય અયુબ સુલિમ યજિદ્દને તેનો હરિજ ધારેના હતાં, કારણ કે, હજી સુધી યજિદ્દના ઘણા ઘણા મદદગારો અને કેન્ટરા નામના પોતાના સમ્પ્રદાયની ઉપર તેના અસાધારણ કાબૂ હતો. અયુબ સુલિમે હોએ-રાના પુત્ર યજિદ્દની હત્યા કરવાની ખલિફા સાફને સલાહ આપવાથી, તેણે તેના ભાઈ અયુબજરને એ વિષયના એક પત્ર લખી મોકલ્યો. તે પહેલાં વારંવાર તેની એ આજ્ઞાને પાછી વાળવા છતાં પણ છેવટે એ કાર્યને અમલમાં મૂકવા માટે લાચાર થયો હતો, એક દિવસ એક સૈન્યની ટુકડીને યજિદ્દના ઘર ભણી મોકલવામાં આવી. તે સૈન્યના સૈનિકોએ તેની તેના મોટા પુત્ર તથા કેટલાક સોબતીઓ સહિત હત્યા કરી.

ખલિફા સાફ હવે મિસર અને એશિયાના એકચ્છત્ર અધિપતિ થયા, અને પશ્ચિમ આફ્રિકાએ પણ તેમની તાબેદારી કબૂલી લીધી. પોતાના કુટુંબમાં આવી મળેલાં માણસોને અથવા જે સઘળાં માણસોએ તેમના સ્વાર્થને માટે તન મનથી યત્ન કરીને તેમને મશહુર કર્યા હતા, તેમના સિવાય ખીજ કોઈને પણ રાજકાર્યમાં દાખલ કરતી વેળાએ તેઓ ખાસ સાવધ રહેતા.

(૧) એ મહાત્માનું ખીજું નામ અબ્દુલ્લા હતું, તેમના પિતાનું નામ ખીજ હસન હતું, પિતામહનું નામ હજરત ઈમામ હસન તથા પ્રપિતામહનું નામ હજરત અલી (ક. વ) હતું.

હતા. અલિશ સાધના બાઈ અયુબકર મેસોપોટેમિયા, આર્મિનિયા અને આઝરબેઈન, તેમના કાકાના પુત્ર દાઉદ-બિન-અલી (૨) હેઝળ, યમન અને ઇમારા, અબ્દુલ્લા-બિન-અલી સિરિયા અને સુલેમાન-બિન-અલી બસરા તથા તેના તાબાના મુલ્કો (૩) ની હકુમત ચલાવવા માટે નિમાયા હતા. અયુ મુસ્લિમે ખોરાસાન અને અયુ અધ્યને મિસરના શાસનકર્તાનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. બારમેકના પુત્ર ખાલિદને ખજનગીની પદવીપર અને અયુ સલમાની સહાયતાથી સાફ અલિશની પદવીપર સ્થાપિત થવાને સમર્થ થયા હતા; એટલા માટે તેમને વઝીર અને વિશ્વામુ સલાહકારની પદવીપર નીમવામાં આવ્યા હતા. અયુ સલમાની આવી કિંચી પદવીવાળી ખ્યાતિને લીધે અયુ મુસ્લિમનો હિંસાજિ પ્રજાની કડ્યો હતો. એકવાર રાત્રિને વખતે જ્યારે અયુસલમા અલિશ સાધના મહેલમાંથી પોતાના ઘર ભણી પાછા શરતા હતા, ત્યારે અયુ મુસ્લિમના નિમેલા જલ્લાદો દ્વારા તેઓ માર્યા ગયા હતા. તેમની આવી ગુપ્ત હત્યાનો આરોપ કેટલાક કમિશનર લોકોના ઉપર આરોપિત થયો હતો.

નવા અલિશ દ્વારા રાજ્યશાસનનો આવો અંદાજરત થવા છતાં પણ હજી સુધી સદ્ગતની અંદરખાનાની અવસ્થા બરાબર ગોઠવાઈ શકી નહોતી. રોમન લોકોએ આવી ઉમદા તકનો લાભ લઈને મોસ્લેમ સદ્ગતના ઉત્તર વિભાગને હુડીને તથા ખ્વંસ કરીને નિરપરાધી અને સાધન વગરના રહેવા-સીઓમાંના કેટલાકનાં ખૂન કર્યાં હતાં તથા કેટલાકને બંદિવાન બનાવ્યા હતા.

અલિશ સાફ મહમ્મદ નામના એક પુત્ર તથા રહતા નામના એક કન્યાને પોતાની પાછળ મૂકીને હીરા નગરીની નજીકમાં આવેલી અનવર નામની જગાએ મરણને શરણુ થયા હતા. (જિલહજ, ૧૩૬ હિજરી; હમી જુલાઈ, સન ૭૫૪) બવિખમાં રહતા અલિશના ભત્રિજા મહમ્મદઅલ-મેહેદિની સાથે લગ્નના બંધનમાં બંધાઈ હતી. (૧) અલિશ સાફએ તેમના મરણ પહેલાં એવી સૂચના કરી હતી કે, તેમના મૃત્યુ પછી તેમના બાઈ અયુબકર બગદાદના પાયતખ્તના વારસ થશે અને અયુબકરને કાંઈ પુત્ર-સંતાન નહિ થાય, તો તેમના મૃત્યુ પછી તેમના બાણેજ ઇસા તેમની પછીના અલિશ થશે.

—————

(૨) દાઉદ-બિન અલીનો અર્થ-અલીના પુત્ર દાઉદ થાય છે. વાંચકોએ, બિન શંકાનો અર્થ પુત્ર ચાહ રાખવો.

ખલિફા અબુબકર અલમ-સુરની રાજકારકિર્દી

—અમદાવાદ—

જિરહજ ૧૩૬ થી ૧૫૮ હિજરી. ઇ. સન ૭૫૪ ના જૂનથી ૭૫૫.

ખલિફા: અબુબકર અલમ-સુરની મરણ વખતે અબુબકરે તેની કિયા કરવા માટે પવિત્ર તીર્થ મક્કા તરફ જવાનું થવાથી, તેઓ ગેરહાજર હતા, એટલા માટે ઇસા (Isa) ના પ્રતિનિધિઓએ તેમની પાસે તાબેદારી કબૂલવાના કસમ લીધા હતા. જે કે સાચા અબુબકરના વંશના પ્રથમ ખલિફા હતા, તથાપિ ખલિફા અબુબકરને જ એ વંશના સ્થાપનાર તરીકે કબૂલવા પડે તેમ હતા. અબુબકરના વંશીઓના રાજબ્રહ્મ થયા પછી પણ તેમના લાંબી નજરથી જેવાના ગુણથી તેમના વંશની હયાતી, શક્તિનો ફેલાવો તથા ઇ-જ્જત-આબરૂ વગેરે સધળું અપાંદિત રહ્યું હતું. તેમણે ધર્મ સંબંધી એવા કેટલાક નિયમો ઘડી કાઢ્યા હતા કે જેનાથી મુસ્લિમો દુનિયાની સારી રીતે રક્ષા થવા પામી હતી, તે સાથે તેનો ઘટતો ફેલાવો પણ થયો હતો. વળી બવિધ્ય કાળમાં એ બધું તેમની સત્તાના મુખ્ય આધાર તથા શક્તિના મૂળ કારણરૂપ થઈ પડ્યું હતું. તેમણે માનવચરિત્રનો ખાસ અભ્યાસ કરીને જે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તેની મારફત તેમની લાંબી રાજકીય કારકિર્દીમાં તમામ

(૩) બસરાના તાબાના મુસ્લિમોનાં નામ-અલમ-હરીન, અલમ-હસા, આમાન બને અહવાજ વગેરે છે.

(૧) મહમ્મદ અલમ-હેદિ ખલિફા સાફના બાર્થ અબુબકરના પુત્ર હતા અને બવિધ્યમાં તેઓ બગદાદના ૩ ના ખલિફાની પદવીપર સ્થાપિત થયા હતા. રાજસાગી સંદર્ભે તેમના સ્વામીના જન્મતનશીન થવા પછી અલી નામના એક પુત્રને પોતાની પાછળ મૂકી ખલિફા હારીન અલ-રશીદના રાજત્વકાળમાં ૧૭૦ અથવા ૧૭૧ હિજરીમાં પોતાની જીવનલીલાને સમાપ્ત કરી. ખલિફા સાફના પુત્રોના બહા બહા સબ પ્રદેશોમાં શાસનકર્તાના પદપર નિમાવાનો વારંવાર હલ્લેખ જેવામાં આવે છે. ખલિફા સાફને કચેરિયે સમાધિસ્થ કરવામાં આવ્યા હતા, એ કાંઈ નજરું નહોતું. અબુબકરના વંશીઓએ તેમના હરીફ વિજયી ઉમેય્યા ઓના મૃતદેહ તરફ જેવું અસન્માન પ્રકટ કર્યું હતું, બવિધ્યમાં તેઓ ફરીવાર શક્તિશાલી થવાથી તેમના મૃતદેહ તરફ પણ તેવું જ અસન્માન પ્રકટ કરી શકશે, એવા બચથી તેઓએ બહુજ સાવચેતીથી તેમના શબોને છુપી રીતે ફેંકાવ્યાં હતાં. આવી રીતે અબુબકરના વંશના હરા ખલિફાઓના જન્મતનશીન થયા પછી ફક્ત અતિ-ચારમા મુનતાસિરની કચપર એક સમાધિસ્થાન બંધાવવામાં આવ્યો હતો.

દેવતાનો સતોપ મેળવવા માટે તેમણે ધીમે ધીમે ધર્મ સંબંધી એવા કેટલાક રિવાજો દાખલ કર્યા હતા, કે જેની સાથે રાજભક્તિના સંબંધના બીજા કેટલાક સ્વાર્થો મળેલા હોઈને એક મહા શક્તિશાલી પુરોહિત-તંત્રની કૃત્તિ થઈ હતી, અને જે આ નવીન રાજવંશને સંપૂર્ણ અતુલ્ય થઈ હતી. તેમની આવી દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળી રાજનીતિની દીવાલ સર્વ લોકોની પાસે સર્વના મનને મળતી પવિત્ર નીતિ તરીકે માનવામાં આવી હતી.

અબ્બાસી વંશના જે સઘળા ખલિફાઓનાં નામ હજી સુધી એશિયા-વાસીઓના ઋમરણમાં જવલન્ત અક્ષરોથી કોતરાઈ રહ્યાં છે, તેના અબ્બુદ-યનો આરંભ ખલિકા મનસુરના અમલથીજ થયો હતો. ખલિફા અમુલ-અબ્બાસના વારસોની એન્ટોનાઈન્સ (Antonine) અને મિડિસિન્ઓની સાથે તુલના કરી શકાય તેમ છે. તેમણે જાતીય ઉન્નતિ અને કસ્યાણને માટે તેમની અતુલનીય સત્તાનો પ્રયોગ કર્યો હતો. તેમના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા સન્માનિત થઈને તેમણે મુશ્મલ અને ઉદાર શાસનપ્રણાલી દ્વારા તથા મહત્તા અને ઉપયોગી કાર્યોના બળ દ્વારા પ્રજાજનોનો પ્રેમ તથા ભક્તિ સંપાદન કરવાની કોશિશ કરી હતી. નવીન નગર, રસ્તા, મુસાફરખાનાં અને હમામખાનાં બનાવવામાં, નહેરો ખોદાવવામાં, ધર્માદા શિક્ષણનાં સ્થાનો સ્થાપવામાં, કેળવણીનો ફેલાવો કરવામાં મદદ અને ઉત્સાહ આપવામાં, વહેપાર રોજગારની વૃદ્ધિ કરવામાં તથા દેશમાં શાંતિ સ્થાપન કરવામાં તેમની સઘળી શક્તિને શક્યાર્થી તેમની રાજ્યજયની લાલસા છેક ત્યજી ગઈ હતી. પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક સિડિલોટ સાહેબે લખ્યું છે કે:—“ અબ્બાસી ખલિફાઓએ સમયને અનુસરીને બીજા દેશોપર વિજય મેળવવાનું કામ બિચકુલ છોડી દીધું હતું. પૂર્વ દેશના સેરેસન લોકો સંખ્યતાની ઉપકારિતા સમજવાને શક્તિમાન થયા હતા, અને બગદાદના ખલિફાઓએ પ્રજાજનોમાં સારી હકુમત, અને ઇન્સાફના બંદોબસ્ત અને શિક્ષા તથા વાણિજ્યના વિસ્તાર દ્વારા જૂદા જૂદા મુલ્કોને એકતામાં આબદ કરીને તેમની જાહેજલાલીનો વધારો કર્યો હતો.

ખલિકા અબુબકરનું ચરિત્ર

અમુ જાફરના ચરિત્રમાં ગુલુ-અવગુણોનો અગ્રયબી રીતે સમાવેશ થયેલો હતો. જે રાજનીતિજ આદર્શદ તરીકે તેમની તુલના કરવામાં આવે,

* આ લોકોનો વિરોધ વૃત્તાંત અરબના ઇતિહાસના પહેલા ભાગમાં વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

તો તેમને લગભગ સૈના કરતાં ઉંચી પદવી આપવી જિયત છે, અથવા પોતાની બહુદર્શિતાના ગુણથી પ્રજાજનોના કલ્યાણની ચેષ્ટા કરવામાં તેઓ ખીજના કરતાં કોઈ પણ રીતે ઉતરે તેમ નહોતા.

તેઓ સંતાનો તરફ માતાપિતાને ઘટતું વહાલ દેખાડવામાં કોઈ પણ જાતની ખામી રહેવા દેતા નહોતા, પરંતુ સાંસારિક કર્તવ્યનું પાલન કરવા માટે તેઓ દગાયાજીનાં અને ઇન્સાનના નામ પર કલંક લગાડનારાં કામો કરવામાં પણ સંકોચ પામતા નહોતા. ખલિશ સાશ કેવળ પોતાના શંકાશીલ સ્વભાવના યોગેજ ખીજની હત્યા કરતા, પરંતુ તેમના વંશના ખલિશ મનસુરે પોતાના સ્વાર્થને માટે ખીજની ખૂનરેણીથી કલંકની કાળાશ બોરી લીધી હતી. તેઓ એટલા બધા નિર્દય, સ્વાર્થપરાયણ અને ધર્મભય શૂન્ય હતા કે, કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના વંશને આપત્તિરૂપ થઈ પડશે, એવું મનમાં આવતાંની સાથેજ તેઓ તેની જિન્દગીને એકદમ ખતમ કરી નાખતા. ચોથા ખલિશ હજરત અલી (ક. વ.)ના વારસો તરફના તેમના જાલિમ વ્યવહારે, અખ્યાસી ખલિશઓના ઇતિહાસમાં કલંકની કાળાશનું લેપન કરી રાખ્યું છે. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા જલાલ-ઉદ્દીન રુમીએ લખ્યું છે કે:—“ખલિશ મનસુરેજ અખ્યાસી વંશીઓ અને હજરતઅલિ (ક. વ.)ના વારસામાં પહેલ વહેલાં કુસંપનાં ખીજ રોખ્યાં; કારણ કે, એ પહેલાં તેઓ, એક ખીજ સાથે એકતાના બંધનમાં બંધાયેલા હતા.

અબ્દુલ્લા-બિન-અલીની બળવો અને મૃત્યુ.

ખલિશ સાશના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળતાંની સાથેજ અમુન્નશર ફક્કામાં પાછા આવીને અલ્લમનસુર (Victorious) નો ખિતાબ ધારણ કરી પાયતખ્તપર આરોહણ કર્યું. તેમના પાયતખ્તપર બેસતાં ન બેસતામાં તો તેમના કાકા અબ્દુલ્લા-બિન-અલીએ બળવાનો ઝુઝો શરૂકાવી દીધો (સપ્ટર ૧૩૭ હિજરી, નવેમ્બર ૬. સન ૭૫૪.) એ પુરૂષજ ખલિશ સાશના તાબાના સિરિયા મુસ્લમ હકુમત ચલાવનાર હતા. હવેથી અમો ખલિશ અમુન્નશરને મનસુરના નામથી ઓળખાવીશું. તેમણે આ બળવો શમાવવા માટે અમુ મુસ્લિમને માંડલી આપ્યા. નાસિબિન (Nasibin) નગરની નજીકના ભયંકર જંગમાં અમુમુસ્લિમને અબ્દુલ્લા-બિન-અલીને ઘણીજ ખેદજનક રીતે પરાજિત કર્યા. અબ્દુલ્લા આ ભયંકર હાર થયા પછી બસરાની હકુમત ચલાવનાર તેમના ભાઈ સુલેમાન-બિન-અલિની પાસે ન્હાસી ગયા અને તેમના પદબ્રષ્ટ થતાં સૂંધી ત્યાં આગળજ છુપી રીતે રહ્યા. ત્યાર પછી અબ્દુલ્લા

અને તેમના બેઠે મોટા પુત્રો મનસુરના હાથથી હારીને હાશિમિયા + નગરની નજીકના એક કિલ્લામાં કેદ થયા, પરંતુ તેમને રાજધાનીની છેડ નજીકમાં રાખવાથી સર્વના મનમાં, એતું પરિણામ બચાવનાર આવવાનો બચ રહ્યા કરતો હતો; એટલા માટે નિમકની દીવાલપર એક ઘર બનાવીને અમદુલ્લાને મોટી ધામધુમથી ત્યાં લઈ જવામાં આવ્યા. ગમે તેમ હો, પરંતુ પહેલા વરસાદની સાથેજ નિમકની દીવાલો ધોવાઈ જવાથી ઘર તળે દબાઈને કમનસીબ કેદીની છંદગીનો અંત આવી ગયો હતો. તેનો પ્રાણુવાયુ વિલીન થઈ ગયો હતો. ઉમંથ્યા વંશપર કરેલા નિષ્કર અત્યારચારના બદલામાં તેમને આવી ભયંકર રીતે મરણને શરણુ થવું પડ્યું હતું.

અમુ-મુસ્લિમની ખૂનરેણ.

અમુ-મુસ્લિમે નાસિમિનના યુદ્ધ પછી પોતાના કાર્યસ્થળ ખોરાસાન તરફ જવાનો દરારો કર્યો. એ સ્થળે કામચલાકિ રાગ્ન તરીકે તેઓ નીમાયા હતા. એ મુદ્દકમાં તેમની સત્તા અખંડિત હતી, તેથી તેઓ અખ્યાસવંશીઓની આપત્તિના કારણરૂપ થઈ પડ્યા હતા. તેમના તાબામાં સંખ્યાબંધ માણસો હતાં અને ઘણાંખરા તો તેમને પયગમ્બર સમાન ધારતા હતા. તેમણે જે પ્રકારે અખ્યાસીવંશજેન સિંહાસનપર સ્થાપિત કર્યા હતા, તેવી રીતે એક માત્ર આંગળીનો ઠશારો કરતાંની સાથેજ તેમને પદબ્રષ્ટ કરવાને પણ તેઓ સમર્થ હતા. એ સમયે ખલિકા મનસુરના તરફ તેમનો વ્યવહાર અસહનીય થઈ પડ્યો હતો. જે સમયે રાજકીય કાસંદ લૂંટલા માલનો ખરડો મેળાવવા માટે નાસિમિન બહુી ગમન કર્યું, તેજ સમયે વિચિક્ષણુ ખલિકા મનસુરના તરફ અમુ મુસ્લિમે જે પ્રકારનો બાપાપ્રયોગ કર્યો હતો, તે સન્માનસ્પર્શક અથવા પ્રીતિજનક જણાયો નહોતો. હવે આવી વિપજનક વ્યક્તિને સત્તા-બ્રષ્ટ કરવાનું ખલિકા મનસુરનું સર્વથી મુખ્ય લક્ષ્ય હોવાથી સ્થિર સિદ્ધાંત થયો કે, અસંખ્ય લક્ષ્મી અને અનુચરોમાં અમુ-મુસ્લિમને ફરીવાર ખોરાસાનમાં પાછો આવવા દેવા નહિ. સિરિયાના તમામ તાબાના મુદ્દકો સાથે તેમને તે દેશની હકૂમત ચલાવનારની પદવી આપવાનો દરાર કરવામાં આવ્યો. પરંતુ સાવધાન અમુ-મુસ્લિમ એવી રીતે બંધનમાં બંધાય તેવા માણસ નહોતા. જે લશ્કર લઈને તેમણે અમદુલ્લા-ગિન-અલિને પરાજિત કર્યો હતા. તેજ લશ્કરના લડવૈયાઓને લઈને તેમણે ખોરાસાન બહુી પાછા ફરવાની

+ હાશિમિયા અથવા મહિનાત-અલ-હાશિમિયા (હાસમ વંશના લોકોનું શહેર) ફક્તની નજીકમાં ખલિકા રાજાદ્વારા બંધાયું હતું.

તેમારી કરવા માંડી. ખલિફા મનસુરના પક્ષમાં તેમને જાહિર રીતે વિદ્ધ નાખવાનું કામ પોતાની શક્તિ બહારનું જણાવાથી, તેમણે તેમના અભ્યાસી કુશળતાના જળનો વિસ્તાર કર્યો. જે સર્વ વ્યક્તિઓ બીજાને આપત્તિમાં નાખવા માટે કુશળતાની જળનો વિસ્તાર કરે છે, એવાજ પ્રકારના આ જળમાં પણ તેઓ સહજમાંજ સપડાઈ ગયા હતા. અમુ-મુસ્લિમના પક્ષમાં પણ એમજ અન્યું હતું. નાનાપ્રકારની પ્રતિજ્ઞાઓનાં વચનોથી પ્રજ્વોલિત થઈને, તેમણે ખોરાસન જવાનું બંધ રાખીને રાજદરશને ગમન કર્યું. તેમને ત્યાં સત્કારસહિત આવકાર મળ્યો અને થોડા દિવસને માટે તેમના તરફ રાજકીય સન્માન પણ દેખાડવામાં આવ્યું. ગમે તેમ હો, પરંતુ કોઈએક દુર્દિવસે રાજ-મહાલમાં વસતી વેળાએ તેમના અનુચરોના હથિયાર છીનવી લઈને ખલિફાની નજર આગળ તેમને મળીને શરણ કરવામાં આવ્યા. (૧૩૭ હિજરી)

રાજધાની બગદાદનગરી નિર્માણ.

ત્યાં સુધી મુસ્લિમ હવંતો હતો હતો, ત્યાં સુધી ખલિફા મનસુર પોતાને પાયતખ્સપર દૃઢ પ્રતિષ્ઠિત માનતા નહોતા. અમુમુસ્લિમનું ખૂન થયા પછી, તેમણે પોતાને ખરા દરલામી-આલમના ખલિફા ધારીને એક નવીન રાજધાની સ્થાપવા તરફ ધ્યાન આપ્યું. અગ્ન્યાસીવંશીઓ પાંદેલથીજ દમાસ્ક શહેરને રાજધાનીને લાયક શહેર ધારતા નહોતા. એ સિવાય એ એક આદત-વાળી જગામાં આવેલું જણાતું હતું. જૂદા જૂદા મતભેદ મુજબ કુશ અને બસરા નગરના નિવાસીઓના ચંચળ અને ડોલતા સ્વભાવને લીધે એ રાજધાનીને માટે નાલાયક જણાતું હતું. ઘણી ઘણી તપાસ અને બાતમી મેળવ્યા પછી બસરાથી છ દિવસના રસ્તાપર આવેલા બગદાદ શહેરમાં રાજધાની સ્થાપવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

કહેવામાં આવે છે કે, એ બગદાદ. કરાનના મશહુર અથવા નામાક્તિ રાજા કેસર નાગીરવાનનો ગ્રીભાવાસ હતું.* તેઓ અતીવ ન્યાયવાન

* રાજકોષમાં બગદાદ રાજનો અર્થ આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે કે, પહેલાં અહીં કેવળ એક હિંદુ અથવા બગીચો હતો. મશહુર નેક ઇન્સાફ કરાની બાદશાહ નવશીરવા દર અઠવાડિયે એ બગીચામાં આવીને દુઃખી, દરિદ્રી અને પીડાતી પ્રજાનો ઇન્સાફ કરતો, એટલા માટે એને બગદાદ (ન્યાય વિચારનો હિંદુ) નામ પ્રાપ્ત થયું છે.

શાસનકર્તા હતા; એથી તેમના સુવિચારરૂપ યશપરથી એ સ્થાને ‘અગ-
દાદ’ અથવા સુવિચારનો ઉદ્ધાન કિંવા ઇન્સાફનો અગીચો નામ પ્રાપ્ત કર્યું
હતું. જે સ્થાને એશિયા મહાદેશનો એકચ્છત્ર બાદશાહ તેની અસંખ્ય પ્રજા
વર્ગનો સુવિચાર (ઇન્સાફ) કરતો હતો, એ વિખ્યાત રાજોદ્ધાનનું અસ્તિત્વ
ઇરાનના રાજાઓના રાજત્વનો ધ્વંસ થવાની સાથે ને સાથેજ વિલુપ્ત થયું
હતું, પરંતુ કેવળ લોકવાયકાજ અત્યાર સુધી એ અગદાદ નામની પુરાણી યાદ-
ગીરીની રક્ષા કરતી આવી હતી. એ સ્થાનમાં તંદુરસ્તી તથા સુંદર સુદમ્યનો
નિવાસ જોઇને મનસુરનું મન આકર્ષિત થયું; અને એથીજ તે વખતના જાદૂગર
જેવા કારીગરોના મોહક શિષ્યવાતુર્યવટે તરંગોમાંથી ઉપજેલી દરિયાઇ દેવીના
જેવી ટાઇગ્રીસ નદીની તરંગભાગામાંથી એકાએક એ નગરી ઉછળી આવી હતી.

ખલિશ મનસુરની એ અગદાદનગરી ટાઇગ્રીસ નદીના પશ્ચિમ કિનારા-
પર બાંધવામાં આવી હતી. એની સ્થાપના થયા પછી થોડા વખતમાંજ ટાઇ-
ગ્રીસના પૂર્વ કિનારાપર યુવરાજ માહદિએ બીજી એક નવીન અગદાદ નગરીને
બાંધાવી હતી. એ નગરી બાંધણીની સુંદરતા તથા જાહેજલાલીમાં મનસુરના
અગદાદની સાથે અરાબરી કરવાને સમર્થ થઈ હતી. ચંગેજખાંના
અસબ્ય સૈન્યદ્વારા સમગ્ર પશ્ચિમ એશિયા લૂંટાયા પહેલાં અને સેરેસનિક
સબ્યતાનાં સમસ્ત ચિન્હો વિલુપ્ત થયાં પહેલાં, અગદાદ નગરીના તે ગોર-
વના દિવસોમાં, એ એવી સૌન્દર્યશાલિની અને મનોમુગ્ધકારિણી હતી કે,
એ અંદખર ઇન્દલામી આલમના પાયતમને લાવડગ હતી. એ નગરી ગોળા-
કાર અને બેવડી દીવાલોથી ઘેરાયેલી હતી. નગરીના મધ્યભાગમાં રાજમહેલ
અને તેની નજીકમાં જુમ્મામસ્જિદ આવેલી હતી. રાજમહેલની બહારના
ભાગમાં સુખ્ય સુખ્ય અમલદારોના નિવાસગૃહો નિર્મિત થયાં હતાં. શહેરની
સડકો અને રસ્તાઓ સફાઇદાર અને સુંદરતાથી બાંધવામાં આવ્યા હતા.
દરેક રસ્તો ચાળીસ હાથ પહોળો રાખવામાં આવ્યો હતો. દુકાનો તથા
બાજીરો હેતુવગર રખડતા રજાતા માણસોના અડાજેવાં ગણાય છે, એમ
ધારીને, એ સર્વને શહેરના કિલ્લાની બહારના ભાગમાં બાંધવામાં આવ્યાં
હતાં અને એમાં પોલિસ પ્રહરીઓના તાબાતજે જૂદા જૂદા વ્યવસાયીઓને
માટે જૂદા જૂદા રસ્તાઓ મુકરર કરવામાં આવ્યા હતા. લશ્કરનું નિવાસ-
સ્થાન ટાઇગ્રીસ નદીના પૂર્વ કિનારાપર ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાઇને નિર્મિત
થયું હતું. પહેલા વિભાગને મોધારાઈટ સૈન્યાવાસ, બીજાને ઇયિમનાઈટ સૈન્યા-
વાસ અને ત્રીજાને ખોરાસાની સૈન્યાવાસ કહેવામાં આવતો હતો. એમાં રાત્રિ
દિવસ વારાફરતી સંત્રિયો પહેરે ભરવા માટે નિમાયા કરતા હતા.

૧૫૦ હિજરી પહેલાં બગદાદ શહેરની બાંધણીનું કામ પૂરું થયું નહોતું. એ દરમ્યાન અનેક બનાવો બની જવા છતાં પણ એ ખલિફા મનસુરની કાર્યદક્ષતાથી બગદાદની બાંધણીના કામમાં કોઈ પણ બતની ખલલ કરી શક્યા નહોતા. અબુ મુસ્લિમની ખૂનરેણી ક્રોધાન્વિત થઈને તેના ખોરાસાનવાસી અનુચરોએ + વિદ્રોહ-બળવાનો વાવટો શરૂ કર્યો, પરંતુ તેઓ ખલિફાના હક્કર વડે હારીને ખેદાન મેદાન થઈ ગયા. બરાબર એજ વખતે રાવેનડિયલ નામના એક સમ્પ્રદાયે : અબ્બાસી ખલિફાઓને ઈશ્વરના અવતાર તરીકે જાહિર કર્યા હતા. તેઓએ હાસિમિયા શહેરમાં બળવાનો ઝૂંડો શરૂ કરીને ખલિફા મનસુરની જીન્દગીને આજ્ઞતમાં નાખી દીધી; પરંતુ થોડા વખતમાંજ એ બળવો શમી ગયો અને અજાન તથા શંકાશીલ બિન્ન મતાનુયાયી સર્વ સમ્પ્રદાયો શહેરમાંથી નાબૂદ કરવામાં આવ્યા. એ સમયે રોમનો એ ઇસ્લામ અધિકાર પર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ તેઓ શેયનીય રૂપે પરાજિત થયા અને તેમનાં ઘણાં માણસો માર્યા જવાથી તેઓ સ્વદેશ ભણી નહાસી

* પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસિવેત્તા મશહોએ લખ્યું છે કે અબુમુસલિમના અનુચરોએ ખુરશમી નામના એક સમ્પ્રદાયની સૃષ્ટિ કરી હતી. એ સમ્પ્રદાયના લોકો અબુ મુસ્લિમને ઈમામ અને મુક્તિ કર્તા તરીકે સ્વીકારતા હતા. તેઓ મુખ્યત્વે ખોરાસાન અને પૂર્વ પ્રદેશના પર્વતની હાથેમાં વહેંચાઈ પડ્યા હતા એક સમ્પ્રદાય ધારતો હતો કે તેઓ હજી સુધી જીવતા છે. તેઓ સુનિયાર કરવા માટે શીઘ્રજ પુનરાગમન કરશે. બીજો સમ્પ્રદાય ધારતો હતો કે, તેઓ ખરેખર મરણને માર્ગે ચાલ્યા ગયા છે અને ઈમામનું (આચાર્યનું) પદ તેમની કન્યાને પ્રાપ્ત થયું છે. બંદખોશોને આગેવાન સનદ્દ આ સમ્પ્રદાયનો એક મુખ્ય પુરુષ હતો. ઇતિહાસિવેત્તા ઈબને અલ-આશિર અને મીરખન્દે લખ્યું છે કે, તે એક ફરિશ્તા તુલ્ય વ્યક્તિ હતી.

* રાવેનડિયલનો ખલિફા મનસુરને ધારતા હતા કે, તેઓએ ઇશ્વરરૂપે તેમને પાણી પ્રદાન કર્યું છે. તેઓ ખલિફાના અંગરક્ષક પ્રહરીઓના નાયકને સ્વર્ગીય દૂત નિર્મલજના અવતાર રૂપ ધારતા હતા. તેમની અપ્રોતિજ્ઞનક અને જગતકર્તાની નિંદાબરેલી ઉશ્કેરણીએ સાધારણ લોકોના ધર્મવિશ્વાસમાં વ્યાધાત ઉપજાવવાની મનસુર તેમાંના કેટલાક જનોને દેખાનામાં નાખવાને લાચાર થયા હતા અને એટલા મરેજ બળવાની પતાકા ઉડાડવામાં આવી હતી. આ વખતે ખલિફા મનસુરનું જીવન આફતમાં આવી પડ્યું હતું. મારવાનનો સહકારી ચઆન-બિન-ઝયદા અતીવ હદાર સ્વભાવનો પુરુષ હતો અને આ પહેલાં તેનો શિરચ્છેદ કરવા માટે અબ્બાસી વંશીઓએ ઇનામની જાહિશત બહાર પાડી હતી. આ બનાવ બન્યા પછી તે ફક્ત ખલિફાના પ્રિયયાત્ર રૂપે ગણાયો નહોતો, પરંતુ યમામા અને સિન્જિસ્તાનનો શાસન કર્તા થયો હતો.

ગયા તથા કૉન્સ્ટન્ટિનોપલના મુસ્તાન સાથે સુલેહ કરવાને લાચાર થયા. તદ્દનુસાર બન્ને પક્ષમાં સાત વરસને માટે સંધિપત્ર પર સહીઓ થઈ. ત્યાર પછી ખલિફા મનસુરે ખ્રિસ્તી હુમલા કરનારાઓ દ્વારા ખેદાન મેદાન થયેલા નગરો અને નગરીઓમાં લોકવસતિ વસાવવામાં અને સરહદના મુલ્કોને મજબૂત કરવામાં બરાબર લક્ષ આપ્યું હતું. એટલા માટે તેમણે પોતે એ પ્રદેશમાં જઈને એક મોટા લશ્કરી કાજલા સાથે કાહતાબાના પુત્ર હસનને કેપાડોસિયામાં મોકલ્યો. મલાસિયા મેસિયા અને બીજાં ઘણાં ઘણાં શહેરોને ફરીવાર બંધાવી તેમાં લોકવસતિ વસાવી તેમને મજબૂત કિલાવડે સુરક્ષિત કરવામાં આવ્યાં હતાં.

તખરિસ્તાન અધિકાર. હિજરી, ૬૪૨

કાસ્પિયન સમુદ્રની દક્ષિણ-પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા તખરિસ્તાનના પર્વત-વાસીઓ હજી સુધી તેમના પ્રાચીન ધર્મમત મુજબ ચાલ્યા આવતા હતા અને ખલીફાના તાબાતળે એ રાજ્ય તેમના ખલિફાની હકુમતદ્વારા ફક્ત નામનું જ ચાલતું હતું. એકાએક તેમણે સેરેસનોની વિરુદ્ધમાં ડિભા થઈને તેમાંના ઘણા ખરાને મારી નાખ્યા; એટલા માટે એક મોટી લડાઈની તૈયારી કરવાની જરૂર પડી હતી. સ્થાનનીય નેતાઓમાંના અનેકની કલ કરવામાં આવી હતી, અનેકને નહસાડી મર્યામાં આવ્યા હતા અને તખરિસ્તાન તથા ગિલાનનો મુલ્ક સમ્પૂર્ણ રીતે અખ્મ્યાસી ખલિફાની સલ્તન સાથે જોડાઈ ગયો. રિલેમવાસીઓ પ્રાચીન માગીઅ ધર્મના અનુયાયીઓ હતા અને મુસલમાનોના તાબામાં ફક્ત નામ-નાજ ગણાતા હતા. પ્રથમ જળાવેલું ફતેહતું કામ પૂરું થતાં ન થતામાં તે તેમણે મોસ્લેમ સલ્તનપર હુમલો કર્યો હતો, પરંતુ કેટલીક ખૂનખવાર લડાઈઓ થયા પછી તેઓ પરાજિત થયા અને ફરીવાર જેથી કરીને તેઓ સેરેસનોના અધિકારમાં પ્રવેશ ન કરી શકે, એટલા માટે ખાસ સાવચેતીની સાથે કેટલાક સિપાહીઓનાં થાણાં સ્થાપવામાં આવ્યાં. ઈ. સન ૧૪૩ માં. મુલ્કની હકુમત ચલાવનારાઓનો નવીન વિભાગ બાંધવામાં આવ્યો તથા જૂદા જૂદા મુલ્કોના કાર્ય કરનારા રાજપુરોનો પાસે એ વાત જળાવવા માટે અનેક સમાચાર લખનારાઓની પદવીઓ નિમવામાં આવી. એ સમયે છૂપી પોલિસ અને જસસોનો ઘણા બહોળા પ્રમાણમાં ફેલાવો થયો હતો. તે વખતની મુસ્લીમ મવર્નમેન્ટના ઉપર તેમની ખાસ દેખરેખ રાખવામાં આવતી અને રાજની વિરુદ્ધમાં કોઈ કંઈપણ પ્રકારતું કારસ્થાન કરી ન શકે, એટલા માટે તેઓ રાજશક્તિને સહાયતા કરતા, પરંતુ તેમના ઘણા વધારે દબાવણી ખરી રીતે જનસાધારણમાં શાંતિનું પ્રમાણ વધી શક્યું નહોતું.

હજરત અલી (ક.વ.) ના વંશજો તરફ ખલિફા મનસુરનો દુર્બ્યવહાર.

નામાંકિત ખલિફા મનસુરના ચરિત્રચિત્રના ખીજ પૃષ્ઠની આલોચના કરવાથી જોઈ શકાય છે કે, ઉદારતા અને ક્ષમાના ગુણને માટે તેઓ ઘણુંજ ઓછું સન્માન મેળવવા યોગ્ય હતા.

પાછળના અનેલા બધા બનાવોનો સ્ફોટ કરતી વેળાયે, તે કાળમાં હજરત અલી રહી—ની અવસ્થા કેવા પ્રકારની હતી, એની એકવાર આલોચના કરવી અગત્યની છે. પાંચમા ખલિફાના વારસો અત્યાર સુધી કોઈપણ પ્રકારના રાજનૈતિક સંસર્ગમાં લિપ્ત થયા નહોતા અને તેમનાપર વારંવાર દુર્બ્યવહાર થવા છતાં પણ તેઓ ચાલતી રાજશક્તિની વિરુદ્ધમાં બંડ કરવાને તૈયાર થયા નહોતા, વિદ્રોહ અથવા બળવાની પતાકા ઉડાડવાની તેમણે કશી કોશિશ પણ કરી નહોતી. કરબલાના જખરદસ્ત જંગમાં જન્મતનશીન થયેલા ઈમામ હુસેન (રહી)ના પુત્ર ખીજ અલીશીના વંશજોએ હજી સુધી સાહિત્ય અને દર્શનચર્યામાં લક્ષ આપીને એકાંતમાં વસવાતું અવલંબન કર્યું હતું. તેઓ તેમના સ્વગોષ્ઠિ અબ્બાસીઓની પેઠે રાજનૈતિક સંસર્ગમાં લિપ્ત થયા નહોતા. (હજરત ઐદરહી.) અને તેમના પુત્રે બલિમ જુહમથી પીડાઈને ખલિફા હિસામ તથા ખીજ વલિદની વિરુદ્ધમાં હથિયાર ઉઠાવીને ગિન્દગી ગુમાવી હતી. એ સમયે હજરત ઈમામ હસન અને હજરત ઈમામ હુસેનના વંશજો પવિત્ર મદિનાનગરીમાં વસતા હતા. તેમની વડિલોપાલિર્જિત આવક, વ્યવસાય અથવા ધંધારોજગારની આવક અને મદિનાની મસ્જિદમાં ધર્મ સંબંધી ઓધ આપીને જે કાંઈ મળતું હતું એવી ત્રણે જાતની આવકની મદદથી તેઓ એ સ્થળે પોતાતું ગુજરાન ચલાવતા હતા. અન્યાન્ય મનુષ્યોની બરાબરીમાં તેમની આવકતું પ્રમાણ વધારે ન હોવા છતાં પણ તેઓએ સધળા શહેરવાસીઓના કરતાં વિશેષ સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એ સ્થળે પહેલા ત્રણ ખલિફાઓના, હજરત મુબેરરહીરના તથા હજરત મહમદ—અ. વ, ના અન્યાન્ય મુખ્ય મુખ્ય સોબતીઓના વંશજો પણ વસતા હતા—તેઓ સર્વ કોઈને કોઈ પણ પ્રકારે હજરતઅલિ (ક. વ.) ના વંશજોની સાથે આત્મીયતાના સૂત્રમાં બંધાયેલા હતા, મુસલમાન જાતિના તમામ માણસોપર હજર-

અહાત્મા ઝઈદ અને તેમના પુત્ર તરફના અત્યાચારનો વિષય અરબના ઇતિહાસના પહેલા ભાગમાં વર્ણવેલો છે.

રત અલી (ક. વ.) ના વંશની સારી છાપ પડી હતી અને તેઓના ઉપર સર્વ સાધારણની અચલ ભક્તિ હતી. ખલિશ મનસુરના સંદિગ્ધ અને કલંકિત સ્વભાવને ભયભીત કર્યો હતો અને ઉમ્મૈયા વંશના છેલ્લા ખલિશ જેવી રીતે અતિ સહનમાંજ સિંહાસનબ્રથ થયા હતા, છેવટે તેમના વંશની પણ એવીજ વિપમ અવસ્થા થઈ પડી હતી; એટલા માટે તેમને ડરવાનું એનાથી પણ વિશેષ કારણ જન્મ્યું હતું. તેમણે તેમની વિરુદ્ધમાં કોઈ પણ પ્રકારનાં કારસ્થાન કરે છે કે નહિ એની તપાસ કરવા માટે જાત જાતના જસૂસો નીમી દીધા. જસૂસોને એવી જાતની સલાહ આપવામાં આવી કે, તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે હઝરઅલી-રદી-ના વંશના વિશ્વાસપાત્ર થઈને એવી રીતે ઉશ્કેરી મૂકે કે જેથી તેમને ગુન્હેગાર ઠરાવવાનું ખાસ કારણ ઉભું કરી શકાય. ખલિશ મનસુરની રાજકારકર્દીમાં હઝરઅલી રદી-ના વંશને પરના અત્યાચારનું કેવળ આ એકજ માત્ર કારણ નોંધાવું નહીં વખતે ઉમ્મૈયા ખલિશ-ઓનો ધ્વંસ થઈ જવા આવ્યો હતો. કે જે જાગતમાં હઝરત મહમ્મદ સ. અ. વ. નો પરિવારવર્ગ પણ રસ લેતો હતો. તે વખતે પવિત્ર મદિના નગરીમાં એક સભા યોજાવવામાં આવી; એમાં ખુદ ખલિશ મનસુર સાથે હાશમ પરિવારના લગભગ સઘળાં માણસો આવ્યાં હતાં.* એ સભામાં હજરત હમામ હસન(રદી)ના પ્રપૌત્ર મહમ્મદ + હસનવંશજનોમાં મુખ્ય પુરુષ ઠરાયા. તેમના પિતા હયાત હોવા છતાં પણ તેઓ સહુની સલાહ મુજબ ખલિશ ઠરાયા હતા. તેમના મહત્ત્વ પવિત્ર ચરિત્ર અને ધર્મ જીવનના સારા ઉદ્દેશ તથા આદર્શને માટે તેઓ “ અન—નશ્સ—અઝ—ઝક્રિયા અથવા “ પવિત્ર આત્મા ” ની પદવી પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા, તેમના સહગુણો અને આગેવાનીને માટે ખલિશ મનસુર સાથે હાજર થયેલી તમામ જનમંડળીએ તેમની પાસે તાબેદારીના હસમ લીધા હતા. અમેએ પ્રથમજ જણાવ્યું છે કે, કેવી રીતે હસિલામ આલમનો શાસનદંડ અખ્યાસી વંશી-ઓના હાથમાં આવ્યો હતો. હવે મનસુરના રમણમાં દરેકામી આલમના પાવતપ્રપર ગિરાજેલા મહાત્મા મહમ્મદની પાસે તેમની તાબેદારી કબૂલવાની વાત ઉગી આવવાથી તેમનું અંતઃકરણ સંદેહ અને શોકથી ઢંકાઈ જવા

* હસિલામ ધર્મ જગતના હમામ બરૂર-અસ-સિદિક આ સભામાં હાજર નહોતા.

+ મહમ્મદના પિતાનું નામ અબ્દુલ્લા હતું, તેમના પિતાનું નામ ખીલ હસન (મુસાના) હતું, તેમના પિતાનું નામ પ્રથમ હસન (હમામ હસન) હતું અને તેમના પિતાનું નામ હઝરત અલી (ક. વ.) હતું.

આવ્યું હતું અને તેમના જસસોએ ધીમામ હસન (રદી) ના વારસાની વિરુદ્ધમાં તરેહ તરેહની ફરિયાદો ઉભી કરીને તેમના મનની અવસ્થાને વિશેષ ક્ષતિ કરી દીધી હતી. આ સર્વ કારણોથી તેમણે મહાત્મા મહમ્મદ અને તેમના બાઈ ઇબ્રાહીમને બંદીવાન કરવાની કોશિશ કરી હતી, પરંતુ તેઓ નહાસી છૂટવાને સમર્થ થયા હતા. ત્યારપછી તેમણે મહાત્મા મહમ્મદના પિતા વૃદ્ધ અબ્દુલ્લાની સાથે તેમના કબીલાનાં તમામ મુખ્ય મુખ્ય માણસોને અને ત્રીજા ખલિફા હજરત ઉસમાન—રદીના વારસાનાં મુખ્ય પુરુષ મહમ્મદ—અલ—ઉસમાનીને* કેદ કર્યા. એ મહમ્મદ—અલ—ઉસમાનીની કન્યાની સાથે મહાત્મા મહમ્મદના બાઈ ઇબ્રાહીમ લગ્નના બંધનમાં બંધાયા હતા. તેઓ સમગ્ર લોકોની મજબૂત સાંકળોથી જકડાઈને કુદ્દામાં ગોઠવાયાં હતાં અને ત્યારપછી ત્યાંના હોખેરાના કિલ્લામાં કેદ થયા હતાં. મહમ્મદ—અલ—ઉસમાનીને સિરિયાના રહેવાસીઓ ઘણીજ ભક્તિની નિગાહથી જોતા હતા, એટલા માટે તેઓ પણ અબ્બાસી વંશીઓને માટે વિપદજનક તરીકે ગણાયા હતા એ કારણથી પ્રથમ તેમને નેતરની સોટીઓ મારવામાં આવી હતી અને છેવટે તેમનું ખૂન પણ કરવામાં આવ્યું હતું. અન્યાય વ્યક્તિઓના ઉપર એવો જાલિમ વ્યવહાર ચલાવવામાં આવ્યો હતો કે જેથી કમનસીબ કેદીઓ જાહિર કરવાને લાચાર થયા હતા, જે જેમ્મયા ખલિફાઓના અમલમાં જ તેઓ સારો વ્યવહાર પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. આ પછી દેકેકેકાણે મહાત્મા મહમ્મદ અને ઇબ્રાહીમની તપાસ થવા માંડી. સમુદ્રના કિનારાપરનાં બંદરોમાં તેમની તપાસ માટે બેદુદન અરબો જસસ અથવા છપ્પી પોલિસનાં કામમાં નિમાયા હતા. તેઓ કોઈ પણ દેકાણે અવસ્ય આશ્રય મેળવી શક્યા હશે, એવી જાનની એક શંકા ઉપજવાથી દરેકે દરેક ઘરની જડતી લઈને તપાસ ચલાવવામાં આવી હતી અને તેમને આશ્રય આપે એવાં શક પડતાં દરેક માણસને કેદખાનામાં કેદ કરવામાં આવ્યાં હતાં અને એ સાથે એમના પર ઓટીનાં સપાટા પણ ચલાવવામાં આવ્યા હતા. આવી રીતે આશ્રય વગરના થઈ પડવાથી તેમજ મનમાં એક જાનની નિરાશા ઉપજી આવવાથી મહાત્મા મહમ્મદ પોતાના બાઈ ઇબ્રાહીમને બળે જગાડી બંદોના ઝુડો ફરકાવવા માટે ચાલવાજ અને જસરા સુદકમાં મોકલી આપ્યા અને તેઓ પોતે પણ મદિના શહેરમાં આવી પહોંચ્યાં. ખલિફા મનસુરને પાયતખ્સપરથી ઉતારી

* મહમ્મદના પિતાનું નામ અબ્દુલ્લા હતું, તેમના પિતાનું નામ હમર હતું અને તેમના પિતાનું નામ ખલિફા હજરત ઉસમાન (રદી) હતું.

ખાડવાનું જાહિરનામું બરાબર એક જ વખતે બસરા અને મદિના શહેરમાં ફેલાવવાનો તેમણે પોતાના મનમાં પુખ્ત સંકલ્પ કર્યો હતો. જો એ સંકલ્પ સરળ થયો હોત, તો તેથી ઘણું કરીને અબુબાસી વંશીઓની રાજકારકર્દીમાં એજ વખતે પાર પડી જત; પરંતુ તેમના માધની જંગની તૈયારી પૂરી થતાં પહેલાં જ મહાત્મા મહમ્મદ પોતે પોતાને ખલિફા તરીકે જાહિર કરવાને લાચાર થયા હતા અને એટલા માટે ખલિફા મનસુરે તેમને વારાશરતી હુમલા કરવાની તક આપી હતી. પહેલવહેલાં જ મહાત્મા મહમ્મદે ખલિફા મનસુરના મોકલેલા સઘળા સિપાહીઓને હરાવીને તેમના મદિનાના શાસનકર્તા (હાકેમ) ને પકડીને બંદીવાન કર્યા હતા અને ઘણા થોડા દિવસની અંદરજ આખા હિજાજ અને યમન પ્રદેશની ઇસ્લામી આલમના ખલિફા તરીકે તેઓ બહાર પડ્યા હતા. સુન્ની સમ્રદાયના જૂદા જૂદા ધર્મોનાં જે મુખ્ય વિદ્યાલયો (મદ્રેસા) સ્થાપનારા ઇમામ અબુહનિશ અને ઇમામ મલિકે મોસ્લેમ સિંહાસનપર મહાત્મા મહમ્મદનો અધિકાર સદુથી ચઢિયાતો હોવો જોઈએ, એવો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો. ખલિફા મનસુરે પહેલાં પોતાના મનમાં ધાર્યું હતું કે, મહાત્મા મહમ્મદ બંડખોર થઈને પોતાની મનમાની સફળતા મેળવી શકશે નહિ; પરંતુ તેમણે અચારે કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવી ફતેહ મેળવવાથી ખલિફાએ પોતાની હમેશની ટેવ મુજબ દગાબાજીનો આશ્રય લીધો. તેમણે “નક્સ-અઝ-ઝકિયા”ને એવા આશયથી એક કાગળ લખ્યો કે, તેમને પૂરતો આશ્રય આપવામાં આવશે; તેઓ જ્યાં ઇજામાં આવે ત્યાં વસી શકશે; તેમને પુષ્કળ વર્ષાસિન આપવામાં આવશે અને તેમનાં સગાંવહાલાંઓને દરેક જાતની મદદ કરી તેમનાપર પૂરતી મહેરબાની રાખવામાં આવશે. એના જવાબમાં મહાત્મા મહમ્મદે ખલિફા મનસુરને લખ્યું હતું કે:—“હું જ્યારે મોસ્લેમ સલ્તનતનો ખરો અધિકારી છું, ત્યારે હુંજ તમોને મારી અને મહેરબાની બક્ષી શકું તેમ છું, એની મારાથી તમારી પાસે માગણી કરી શકાય તેમ નથી.”

છેવટે તેમણે એવા આશયથી એ પત્રનો ઉપગ્રહાર કર્યો કે:—“મને જે આશ્રય આપવામાં આવ્યો છે, એ શું અબુ-મુસલિમ, અબુદુલા-બિન-અલી અને યઝિદ-બિન-હોબરને આશ્રય આપવા સમાન છે કે તેનાથી સર્વથા અન્ય પ્રકાર જ છે?”

પ્રત્યુત્તરમાં ઘટતો જવાબ મળવાથી મનસુરે ‘નક્સ-અઝ-ઝકિયા’ ને ખોટી અથવા સચવારો એક લાખો કાગળ લખ્યો, તેમાં તેણે ઇસ્લામ

આલમના પામતપ્તપર અબ્બાસી વંશીઓમાટેના અધિકારના મરણને ઉત્ક્રેષ્ઠ કર્યો હતો. તેમણે એક વખતે મહાત્મા મહમ્મદની પાસે જે તાબેદારીના સોગંદ લીધા હતા, તે પાછા ફરવી નાખ્યા; પરંતુ એ સાથે એવો ઉત્ક્રેષ્ઠ પણ કર્યો કે, હજરત પયગમ્બરને કોઈ પુત્ર ન હોવાથી તેમની દંખ્યાના વંશજને તેમના વારસો થઈ શકશે નહિ, પરંતુ તેમના કાકા હજરત અબ્બાસના વારસોજ તેમના રાજ્યના ખરા વારસો થઈ શકશે.

હવે “નરસ-અઝ-ઝક્રિયા”ને દમન કરવા માટે ખલિફા મનસુરે પોતાના ભત્રીજા ઇસાને એક મોટા લશ્કર સાથે મોકલી આપ્યો, લડાઈ શરૂ થતાં મહેલાંજ મહાત્મા મહમ્મદે તેમના અનુચરજનોને કહી દીધું કે, જેમની દબ્બામાં આવે, તેઓ ઘણી ખુશીની સાથે જઈ શકે તેમ છે અને જેમની સાથે આવવાની ઇચ્છા હોય, તેઓ સાથે આવી શકે તેમ છે. તેમના પક્ષમાં રહેનારા જે સઘળાં માણસો લાંબી મુદત પછી પોતાના કુટુંબ કબીલાઓને મળવા માટે આતુર થઈ ગયા હતા, તેમાંનો ઘણો ખરા ભાગ આવી વાત સાંભળીને પોતપોતાના ઘર ભણી પાછો આવ્યો ગયો અને મનસુરના જળરદસ્ત લશ્કરની સ્થામે થવા માટે ફક્ત ૩૦૦ લોકો બાકી રહ્યા. જ્યાંમદના જેવો બહાદુરી ભરેલો જંગ લડ્યા પછી મહાત્મા મહમ્મદ મરણને શરણ થયા અને તેમના સઘળા સોળતીઓ માર્યા ગયા. તેમના મુડાંઓના બની શકે તેટલા ઝીણામાં ઝીણા ટુકડા કરી નાખવામાં આવ્યા. હજરત મહમ્મદ સ. અ. વ ના વંશની એક મહિલાએ એ મુડાંના ટુકડાઓને દર્શાવવા માટે સેનાપતિ ઇસાની પરવાનગી લઈને મદિનાની પાસેના શહીદાના x કબ્રસ્તાનમાં તેમને દર્શાવ્યા. (૧૫ મી રમઝાન, ૧૪૫ હીજરી, ઈ. સન ૭૩૫)

ભાઈના કુવેળાના અણુધાર્યા દિયાનથી ઇબ્રાહીમની તાકાત ઘટી જવા છતાં પણ તેઓ એક મોટું લશ્કર એકઠું કરવાને શક્તિમાન થયા હતા, અને એનીજ મદદથી તેમણે ખલિફા મનસુરના મોકલેલા લશ્કરને હરાવ્યું હતું. છેવટે અબ્બાસી લોકોની હાલત એવી આશ્ચર્યભરેલી થઈ પડી હતી, કે, જેથી ખલિફા મનસુરે કુશા છોડીને ન્હાસી છટવાનો ઇરાદો પણ કર્યો હતો, આખરની વખતે તેમણે ઇસાને ઇબ્રાહીમની વિરુદ્ધમાં મોકલ્યો. મુક્રિસિસ ન-

x ધર્મના જંગમાં મરેલા હસ્તામ વીર પુરોએ શહીદ રહેવામાં આવે છે. (અનુવાદ)

દીના કિનારાપરના એક ખૂનખવાર જંગમાં અબ્બાસી લોકો હારી ગયા અને તેમાંનાં ઘણાં માણસો માર્યા ગયાં. પરંતુ છેવટે હઝરતઅલી (રદી)ના વંશજો ની ધર્મપરામણતા તથા ઉદારતા તેમના પરાજયના કારણરૂપ થઈ પડી હતી; દુશ્મનો રણબુધિમાંથી પલાયન થયા છતાં તેમણે તેમની પૂઠ પકડી નહિ. એ જોઈને સધળો શરીવાર રહામા આવી ઉભા રહ્યા અને તેમનાં જે સધળાં માણસો ધાયલ થવાનો ડોળ કરીને સૂઈ રહ્યાં હતાં, તેઓ પણ ફૂદી ફૂદીને ખેડાં થયા. ત્યાર પછી જે યુદ્ધારંભ થયો, તેમાં હિજ્રાહીમ હથિયારના જખમથી વીંધાઈને માર્યા ગયા અને તેમના સિપાહીઓનું ટોળું ખેદાન મેદાન થઈને ન્હાસી ગયું. x

આ જંગ પત્યા પછી ખલિફા મનસુરે મદિના અને અસરા નગરના નિવાસીજનોપર જુદામ ગુન્નરીને પોતાના ક્રોધનો અદક્ષો લેવા માંડ્યો. અસરાના જે સધળા આખરદાર લોકોએ હિજ્રાહીમની સાથે મળીને ભાગ લીધો હતો તેમને કેદ કર્યા અને તેમના બગીચાઓનાં ખજૂરનાં ઝાડો કાપી ના ખાવવામાં આવ્યાં. હઝરત હમામ હસન (રદી.) અને હમામ હુસેન (રદી.) ની મિલકત રાજ દરબારમાં ખાલસા કરવામાં આવી, મદિનાના રહેવાસીઓને તમામ જાતની સારી સગવડોથી અલગ કરવામાં આવ્યા અને મિસરમાંથી આવતા ખોરાક તથા અનાજ વગેરેની આવકને બિલકુલ અટકાવવામાં આવી. માનવંતા હમામ જશરે (રદી) તેમની પૈતૃક (પિતાની) મિલકત પાછી માગવાથી તેમનું ખૂન કરવાની તેમને સખ્ત ધમકી આપવામાં આવી. ત્યાર પછી મનસુરે હમામ અબુ હનિશને કેદ કર્યા અને હમામ માલિકને ઘણીજ ઘાતકી રીતે શટકા લગાવ્યા. હોખેરાના કિલ્લાના કેદીઓને વિના ઇન્સાફે હાર કર્યા અને બીજા બધા બંદિવાનોને પ્રાણનાશક ઝેરીલી કારમી પીટા કરીને મરણને શરણુ કર્યા. મનસુરે હિજ્રાહીમનું કપાયલું મસ્તક મેળવીને તેમના પિતા અબ્દુલ્લાની પાસે મોકલી આપ્યું. જે કાસદ તેમના પ્યારા પુત્રનું કપાયલું મસ્તક લઈને આવ્યો હતો, તેને અબ્દુલ્લાએ કહ્યું કે:—

“ તારા માલિકને જઈને કહે કે, તેના સુખના દહાડા જેવી રીતે ક્રિતાવળી ગતિથી વીતવા માંડ્યા છે, તેવીજ રીતે મારા દુઃખના દહાડા પણ પૂરા થવા આવ્યા છે. અમો બન્ને થોડા વખતમાંજ એ આખી આલમનો

x ઈમને ખાલિફાના મસદુર ઇતિહાસના ૪ થા ભાગના ૪ થા પૃષ્ઠમાં આ વિષયને સંક્ષિપ્ત અથવા સારાંસ રૂપે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ઉપર જણાવેલો બનાવ ઈમને ખાલિફાના સાર સમદનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે.

ધનસાધ કરનાર સર્વ શક્તિમાન ખુદાતઆલાની પાસે હાજર થઈએ છીએ તે પરવરદિગાર અમારો નેક ધનસાધ કરશે.”

અમારે આખા પશ્ચિમ એશિયા અને આફ્રિકા પર ખલિફા મનસુરની હકુમત ચાલતી હતી. જે કે સ્પેન સુધે તેમની જમીનની હકુમત તળે નહોતો, પરંતુ પવિત્ર નગરી મક્કા અને મદિના તેમના તાબામાં હતી, એથી કરીને એ સુધ્ધમાં પણ તેમના નામે ખુતબો પઢાતો હતો.

ખલિફા મનસુરે ૧૪૬ હિજરીમાં તેમના પુત્ર જાફરને મોસુલના હાકે-મનુ' પદ પ્રદાન કર્યું અને હર્ષદિબને અબ્દુલ્લા નામના એક પ્રખ્યાત જવા મદદ લડાઈવાને તેમના મદદગાર તરીકે ત્યાં મોકલ્યો. એ મોન્ઝેલ નગરીની નજીકમાંજ હર્ષદિબે એક સુંદર મહેલ હતો ત્યાં ઇમામ જાફરે (રદી.) એ નિવાસ્થાન ઠરાવ્યું હતું અને એ સ્થળેજ તેમની કન્યા ઝુબયદા જન્મી હતી.

એ સમયે આફ્રિકાના શાસનકર્તાએ એકવાર સ્પેન છૂતવાની કોશિશ કરી હતી; પરંતુ સ્પેનના તે જમાનાના શાસનકર્તા અથવા હકુમત ચલાવનારા ઉમૈયા વંશના અબ્દુર રહેમાન દ્વારા શોચનીય રીતે પરાજિત અને મરણુવશ થયો હતો. એ વખતે ખલિફા મનસુરે પવિત્ર મક્કા નગરીમાં દરબાર ભર્યો હતો, એ દરબારમાં એક ગુપ્ત ચર અથવા જસસે આવી અબ્બાસી સૈન્યના અધ્યક્ષનું કપાયલું મસ્તક લાવીને તેમની સમક્ષ રજૂ કર્યું હતું. પરંતુ એ મસ્તકને ત્યાં આગળ કોણ લઈ આવ્યું હતું, એ વાત કોઈ પણ માણસના જાણવામાં આવી નહોતી. ખલિફા આવી દુઃસાહસિકતાથી એટલા ખધા ડરી ગયા હતા કે, તેમણે મારી અને કુરેશ કબીલાના બાળપણી અબ્દુર

+ જે સમયે પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા ઇબ્નઅલ-આશિરે તેનું ‘અલકામિલ નામનું મરાહુર પુસ્તક લખ્યું, તે સમયે આ મહેલ મોતુદ હતો તેણે હરબના મહેલ સંબંધી જે પ્રીતિજનક વર્ણન કર્યું હતું. તે નીચે લખામાં આવે છે. તેણે લખ્યું છે કે;— એ વખતે એ મહેલની નજીકમાં મારી પોતાની કાંઈક જમીન જમીર હતી. મેં સુદી ફરીર પુરુષોને એ દાન કરી હતી. એ સ્થળે એક સુંદર મકાન હતું. એ મકાનમાંજ વસીને મેં ” અલકામિલ, નામના પુસ્તકનો થોડો ખર્ચ લામ રચ્યો હતો.

+ ઝુબીદા ખલિફા હારન-અલ-રસિદનાં મરાહુર સહધર્મિણી અથવા અધા-મના હતાં. તેમનું ખરું નામ અરબતુલ અલ-અઝઝ હતું. ઝુબીદાનું હુંડું નામ ઝુબાઈ થયું હતું. તેમના પિતામહ (પિતાના પિતા) ખલિફા મનસુર તેમને એ લામ લઈને બેઠાવતા હતા.

રહેમાનની વચ્ચે એક વિશાળ સમુદ્ર સ્થાપન કર્યો છે. ” આવી રીતે તેમણે અબુબકર રહેમાનને કુરેશ કુટુંબના બાળપંખીના નામથી ઓળખાવ્યા હતા.

એ વખતે જયોજીમા મુદકમાં ખાઝાર લોકો બળવાખોર થવાથી તેઓ વિતાડિત થયા હતા અને એમ બદમાશ લોકો જેથી કરીને ફરીવાર ઇસ્લામ સંસ્તનતપર હુમલો ન કરી શકે, એને માટે આંપતા ધલાજો લેવામાં આવ્યા હતા. કુર્દ જાતિના લોકો એક પછી એક એમ વારંવાર મુસલમાનોની વિરુદ્ધમાં હથિયાર ઉપાડતા હોવાથી ખલિકા મનસુરે રાજ્યના ખજાનચી ખાલિદ-બિન આસ્એકને મેસોપોટેમિયાના શાસનકર્તા અથવા હાકેમની પદવી પ્રદાન કરી હતી. ખાલિદે દૃઢતા અને ઇન્સાફબરેલી રાજનીતિના આધાર લાઘને થોડા વખતમાં જ એ મુદકમાં શાંતિ સ્થાપન કરીને જાલિમ કુર્દજાતિના લોકોને પોતાને તાબે કર્યા હતા.

ખલિકાઓએ મનસુરના મૃત્યુ પછી તેમનો ભત્રીજો ઇસા બગદાદના પાયતખ્ત પર બિરાજશે; એવું પહેલેથી જ નક્કી કરી રાખ્યું હતું; પરંતુ હવે ઇસા જેથી કરીને પોતાની મેજેજ એ અધિકાર પરિત્યાગ કરવાને નિરુપાય થાય, એની તેઓ ચિંતા કરવા લાગ્યા. એ હેતુને પારપાડવા માટેજ તેમણે લાચારીબરેલી નીતિનું અવલંબન કરીને ઇસા બગદાદના સિંહાસન પરથી પોતાનો ભવિષ્યનો અધિકાર છોડી દેવાને લાચાર થાય અને મનસુર તેમના પુત્ર મહમ્મદને અલ-માહદીની પદવી આપી પોતાનો બાવી કિતરાધિકારી ઠરાવે એ કાર્યમાં સર્વ સાધારણ લોકો સમ્મત થાય, એવા સર્વની પાસેથી બનતી રીતે વશ્યતા અથવા તાબેદારીના સોગંદ લેવડાવી લીધા.

ઇમામ બકર-અસ-સાદિકનું મૃત્યુ

(૧૪૮ હિજરી, ઇ. સન ૭૫૬)

૧૪૮ હિજરીમાં ઇસ્લામ ધર્મજગતના મુખ્ય ઇમામ બકર-અસ-સાદિક પવિત્ર મદિના નગરીમાં જન્મતનશીન થયા. તેમણે જે નૈતિકવિદ્યાલય (મદ્રેસો) સ્થાપન કર્યું હતું, તે સૌમાઝ્યયોગે તેમના મૃત્યુની સાથેને સાથે જ વિનષ્ઠ થયું નહિ. તેમના પુત્ર અને વારસ અલકાસિમની પદવી વાળા મુસાના તાબા તળે પણ તેણે કિતરોત્તર કિમતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. એ સમયે હજરતઅલી (ક:)ના મુરિદોમાં અથવા શિયા સમ્પ્રદાયમાં ખીજ એક ઝમડાની શરૂઆત થઇ. પહેલાં ઇમામ બકરે તેમના વડા પુત્ર ઇમ્માહલિને તેમના ભવિષ્યના કિતરાધિકારી (વારસ) ઠરાવ્યા હતા; પરંતુ તેમના મરતા પહેલાં જ એ પુત્ર પરલોકવાસી થયા હતા. ત્યાર પછી તેમણે તેમના ખીજ

પુત્ર મુસાને પોતાના વારસ હાર્યા. પરંતુ તેમના કેટલાક મુરિદોએ મુસાની આધીનતાનો અસ્વીકાર કરીને ઇસ્માઇલનો પુત્ર હખિમને પોતાના ઇમામ તરીકે સ્વીકારી લીધા. એ વખતેજ ઇસ્માઇલ સમ્પ્રદાયની પ્રથમ કિમતિ થઈ. તેમણે ભવિષ્યમાં મિસર દેશમાં હાટેમાઈદ રાજવંશની સ્થાપના કરી.

૧૫૧ હિજરીમાં ખોરાસાનના ઉસ્તાદસિસ નામના એક નામાંકિત નર-નાનેતાપણા તથા ત્યાં આગળ એક ભયંકર બળવાની સૂચના થઈ હતી, પરંતુ એ તરતજ દબાઈ ગઈ હતી અને ઉસ્તાદશિશને તથા તેના કબીલાનાં તમામ માણસોને કેદી તરીકે બગદાદમાં લાવવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાં આવ્યા પછી તેઓ સારો સહવ્યવહાર પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા.

ખલિફા મનસુરના અમલમાં આફ્રિકાદેશ લગભગ અંધાધુંધી ભરેલોજ રહેતો હતો. તમિમવંશના અધિભાગ નામના એક પુરુષે ૧૪૮ હિજરીમાં આફ્રિકાના શાસનકાર્ય માટે નિમાઈને લગભગ એ વરસ સૂઝી દક્ષતા અથવા ડહાપણની સાથે તેની હકુમત ચલાવી હતી. પરંતુ આખરે તેઓ ટ્યુનિસ નગરની નજીકમાં બંડખોર ખારીજી લોકોની સાથેના એક જંગમાં માર્યા ગયા હતા. તેમના ઉત્તરાધિકારી (વારસ) હાફિજના પુત્ર ઉમર ધણાજ ભલા અને શાણા હાકેમ હતા. તેમણે ત્રણ વરસ સૂઝી એ મુલ્કની હકુમત ચલાવી હતી. ખારાજી લોકોએ ફરીવાર થઈને રાજધાનીપર હુમલો કરવાથી ત્યાંના મુસલમાનો ભયંકર આફતમાં આવી પડ્યા હતા.

હાકેમ ઉમર આ હુમલાને વખતે સ્લામા પક્ષના હાથથી માર્યા ગયા. આફ્રિકાની રાજધાની બંડખોરોના હાથમાં આવી. આ માટે સમાચારથી ખલિફા મનસુરે અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થઈને યઝિદ-મુહાલિમિ * નામના એક નવા હાકેમની દેખરેખ નીચે એકદમ કિતાવગથી ખીજ એક જંગી લશ્કરને ત્યાં આગળ મોકલી આપ્યું, એ પુરુષ અત્યંત ક્રિસાહી અને પ્રવીણ રાજનીતિને જાણનારા હતા. તેમણે આફ્રિકામાં આવીને ખારીજી લોકોને હરાવી દીધા અને તેમના ટોળાંના સરદારને મારી નાખ્યો તથા તેમના ન્હાસી છૂટેલા સિપા-હીઓની પાછળપડીને અમુક મહિનાની અંદર તો છૂટા છવાયા કરી નાખ્યા અને વ્યવસ્થા વિનાના એ ઉજ્જડ રાજ્યમાં શાંતિ તથા સુવ્યવસ્થા સ્થાપન કરી દીધી. તેમના મૃત્યુકાળ (૧૭૦ હિજરી) સૂઝી-પંદર વરસ તેમણે એ

* મુહાલિમિ—એમના પિતાનું નામ હાતેમ હતું, તેમના પિતાનું નામ હમિસા હતું તેમના પિતાનું નામ અમુ મુક્રા હતું. કમિસા અરમના ઇતિહાસના પહેલાં ભાગમાં ઉલ્લેખાચક્ષ મસદુર મુહાલિમિના બાઈ હતા, એટલા માટે તેમને પિતાજ મુહાલિમિ હતા.

મુલ્કની હકુમત ચલાવી હતી. ત્યાર પછી તેમના પુત્ર દાઉદ તેમના પદપર નિભાયા. ૧૫૫ હિજરીમાં ખલિકા મનસુરે રદ્દિકા શહેર બંધાવ્યું અને કુશ તથા અસરા બન્ને શહેરોને કિલ્લા તથા ખાખઓવડે મજબૂત કરી દીધાં. તેમના હરમાનથી ઇસ્લામ સંસ્તનતના લોકોની સંખ્યાની પણ ગણતરી કરવામાં આવી.

રામન બાદશાહે મુસલમાનો સાથેની મુલ્કની સેનાનો ભંગ કરીને તેમના રાજ્યપર હુમલો કર્યો, પરંતુ તે શાશનીય રીતે પરાજિત થયો. તેણે ખલિકા મનસુરેને નિયમિત રાજકર આપવાની શર્તને ફરીવાર કબૂલ કરીને તેમની સાથે નવી મુલ્ક સ્થાપન કરી. ૧૫૬ હિજરીમાં જૂદા જૂદા મુલ્કોના હાકેમોનો નવીન કાર્ય-વિભાગ બંધાયો અને હજરત ઇમામ હુસેનના કબીલાના જઘદ નામના પુરુષને પવિત્ર મદિનાના હાકેમની પદવી પ્રાપ્ત થઇ.

ખલિકા મનસુરે જેવી રીતે સખ્ત મહેનતની સાથે તેમના રાજ્યની ઇમારતને મજબૂત દીવાલપર બાંધી હતી, તેથી કરીને તેમની તંદુરસ્તીમાં કાંઈક બિગાડ થયો હતો અને તેઓ તે સમયે સમજી શક્યા હતા કે, હવે થોડા વખતમાં જ આ રૂના સંસારમાંથી તેમને હરહમેશને માટે રવાનગી લેવી પડશે. આથી તેમણે યુવરાજ અથવા શાહજહાને પોતાની પાસે બોલાવીને રાજ્યના શાસન સંબંધી છેવટનો ઉપદેશ આપ્યો. એ સર્વ ઉપદેશમાં જે ઉપદેશ ખાસ ઉલ્લેખ કરવા લાયક છે, તેને અમે આ રચણે રજૂ કરીએ છીએ:—“ જે કામ આજે કરવાનું હોય, તે તરતજ ન કરતાં આવતી કાલને માટે મુલતવી રાખીશ નહિ. રાજ્યની તમામ રેવંતને તથા સૈન્યને સંતુષ્ટ રાખજે. હાલમાં જે સગની પદ્ધતિ પ્રચલિત છે, તેની સીમાતું ઉલ્લંઘન કરીશ નહિ. રાજકીય ખર્ચનાને દોલતવિના ખાલી રાખીશ નહિ. તારે જે કાંઈ કરવાનું હોય, તે તું જતેજ કરજે. જે કામકર તેમાં તું તારી સઘળી શક્તિનો વ્યય કરજે. જે સઘળા માણસો પાસેથી સારી સલાહ અને શિખામણ મળી શકે, તેમના સોખતમાં રહેજે. તારા દોસ્તો અને સગાંવહાલાંનો અનાદર કરીશ નહિ. ન્યાયપરાયણતાની સાથે સરહદના મુલ્કોની રક્ષા કરજે. ધર્મપરાયણ થયા વિના, ધાર્મિક અને વિનયી થયા વિના લાયક રાજ થઇ શકાતું નથી, ન્યાયપરાયણતા રાખ્યાવિના જન સાધારણની ઉન્નતિ કરી શકાતી નથી. જે માણસ પોતાનાં તાબાનાં માણસો પર જુલમ જુગરે તેમને સહુની પાછળથી માફી બક્ષજે. કોઇ પણ બાબતમાં સારા નરસાંનો વિચાર કરી વિના એ કરવાને આગળ વધીશ નહિ, કારણકે મુનિચારજ્ઞાની લોકોનાં દર્પણ સમાન છે. દર્પણમાં જેની રીતે તેઓ પોતે

તાનો પડખો જોઈ શકે છે, તેવીજ રીતે વિચારરૂપ દર્શણમાં પણ તેઓ પોતાના મુલ્યદોષને જોઈ શકે છે. કૃતમતા પ્રકટ કરીને તેના દ્વારા દાતાપણ્ય અથવા દિલાવરી, ક્ષમા પ્રકટ કરીને તેના દ્વારા શક્તિ, સ્નેહદ્વારા આશ્વતા અને ક્ષમા તથા મનુષ્યત્વ પ્રદર્શિત કરી તેના દ્વારા વિનયજનિત ફળને અહર્નિશ અશુભશુ અથવા અખંડ રાખે.

ખલિફા મનસુરનો પરલોકવાસ

(૬ ફી બ્રિટિશ ૧૫૮ હિજરી, અક્ટોબર ૯. સન. ૭૭૫)

પિતા પુત્રના પ્રેમપૂર્વક બેઠયા પછી પિતા બાકીની જિન્દગીને પવિત્ર મકકા શહેરમાં વીતાડવાના ઇરાદાથી બગદાદથી રવાના થયા, પરંતુ મકકાથી ફક્ત થોડાક ગાઉ દૂર રસ્તો રહેતાંજ તેઓ ગિર મયમુના નામની એક જગાએ પાક પરવર દિગારના પાક રાજ્ય ભણી આ કાની દુનિયાને છોડીને સદાને માટે વિદાય થયા. દુસ્મન પક્ષના લોકો તેમની કબ્રનો પતો મેળવીને છેવટે તેને ખોદી નાખશે, એવી શંકાથી એકસો કબ્રો ખોદાવીને તેમાંની એક કબ્રમાં ઘણીજ છુપી રીતે તેમને દફનાવવામાં આવ્યા.

ખલિફા મનસુરે બાવીસ વરસ સંઘી રાજ્ય બોગવ્યું. તેઓ દુબળા, લાંબા અને દેખાવડા પુરુષ હતા. તેમનું શુબન અને ચરિત્ર આદર્શસ્થાનીય હતું. તેમના દરબારમાં કોઈ પણ પ્રકારની અસ્લીલતાજ દષ્ટિગોચર થતી નહોતી. તેઓ બપોર પહેલાંનો ઘણો ખરો ભાગ નીચે લખેલા કામે માંજ વિતાડતા:—“ તરેહ તરેહની અનુસાલિપિનો ફલાવો, કર્મચારીઓને એકઠા કરવા, અને બદલવા દેશની સરહદ અને પહાડી રસ્તાઓને સાચવવાના ઉપાયો યોજવા, રસ્તાઓને સમરાવવા, રમતના રહેઠાણનો અને તેમની હાલતનો સુધારો કરવો, તથા હિસાબ કિતાબ અને રસદ વગેરેની તપાસ કરવી વગેરે. * બપોરે તેઓ પોતાનાં સ્ત્રી પુત્રો વગેરેને સાથે લઈને બેસવાનું પસંદ કરતા. સાંજની નમાજ પડ્યા પછી તેઓ એ દિવસના સંધ્યા ચમાચાર અને કાગળ પત્રાદિ સાંભળતા અને વજીરોની સાથે બેસી સલાહ કરતા. રાત્રિનો પૂરો એક બીજો ભાગ ન વીતતાં તેઓ આરામ લેવા માટે સમન કરતા નહિ. તેઓ બિસ્કુલ થોડો વખતજ ઉપ લેતા અને સવારની નમાઝને માટે મોટે મળસડે પથારીમાંથી ઉઠી જતા. તેઓ પોતેજ બરકરોની સ્થિતિનું તથા કિલ્લા વગેરે સંધર્માં રથાનેનું પરિદર્શન નરતવા-તપાસવા એ

અ. ઇ. ભાગ. ૧

ટાઇમ્સ ડિપર્થી અગદાદ.

લશ્કરના સધળા સિપાહીઓ રાજ્યનાં સહુથી ઊંચામાં ઊંચી જાતનાં હથિ-
યાર અને બખતર વગેરેથી સુસજ્જિત રહેતા. હિસાબ રાખનારોના હિસા-
બની બારીકાઈથી પરીક્ષા કરતા. તેઓ ઘણાજ મહેનતુ હતા, એટલુંજ નહિ,
પણ દેરહમ અને રતિ વિષયના ભાંગેલા ભાગોની તપાસ પણ તેમની નજર
બહાર રહેવા પામી નહોતી. એટલા માટે તેણે અબુદાવાનિક અથવા અદ-
દાવાનિકનો ઇલકાબ મેળવ્યો હતો.

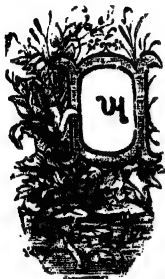
ખલિફા મનસુર સ્વેચ્છાચારી હોવા છતાં હક ઇન્સાર આપવામાં એવા
દૃઢપ્રતિજ્ઞ હતા કે, કેવી રીતે ન્યાયાધીશની પાસે સોજ બાધ્યતા બહિર
કરવી જોઈએ, એ બાબતમાં પ્રબળતાની પાસે તેઓ કિઠ્ઠા આદર્શ સ્થાપી
ગયા છે. એકવાર કેટલાક ઝંટવાળાઓની ખાસ માગણીથી મદિનાના કાજીના
બોલાવવાથી શક્ત પોતાના એક ખમનચીને સાથે લઈને તેઓ પોતે અદા-
લતમાં આવીને સધળા અપરાધીઓની પેઠે કાજીની રહામા ઉભા રહ્યા. એટ-
લુંજ નહિ, કાજી ખલિફાના સત્કાર અથવા આવકાર માટે ઉઠીને ઉભો પણ
ન થયા. એ મુકુર્ફામાં વાદીને શતેહ મળી. બરાબર વખત આવ્યે ખલિ-
ફાએ કાજીને ઘણી ઘણી આના મોહોરો બક્ષિસ આપીને ન્યાયાધીશ અથવા
કાજીની સાક્ષુતા તથા સ્વાધીનતાનું સન્માન કર્યું હતું. તેઓ ઘણી દોલત
પોતાની પાછળ મૂકી ગયા. એ દોલતનો હિસાબ આપતી વેળાએ તેમણે
પોતાના પુત્રને કહ્યું કે:—“ આનાથી દર વરસનો ખર્ચ ચાલી શકશે.”

ખલિશ માહદી અને હાદિની રાજકારકિર્દી

(૧૫૯ થી ૧૭૦ હિજરી, ૭૭૫ થી ૭૮૬ ખ્રિસ્તાબ્દ)

(ખલિશ માહદી ૧૫૯ થી ૧૬૯ હિજરી, ઈ. સન ૭૭૫ થી ૭૮૫)

લિશ મનસુરના ઝત્તતનશીન થયા પછી તેમના પુત્ર મહમ્મદ માહદીનો ખિતાબ ધારણ કરી અગદાદના પાય- તખ્તપર બિરાજ્યા. તેમની માતા * યમનવાસી પ્રાચીન હિમિયારાષ્ટ્ર રાજવંશમાં જન્મેલાં હતાં. માહદિની રાજનીતિ તેમના પિતાથી સમગ્રજુ બૂદી હતી. તેઓ

સ્વાભાવિક રીતે દયાળુ અને કિદાર સ્વભાવના હતા. તેમણે સિંહાસનપર બેસતાંની સાથેજ તેમના પિતાની કહિન શાસનપદ્ધતિનું પરિવર્તન કરવાની કોશિશ કરી હતી. મરણની સગ્ન થયેલા બચકર ગુન્હેગાર અથવા ગુન્હાને માટે જેઓ કેદખાનાની કહિન સગ્ન ભોગવતા હતા, તેમના સિવાય બીજા બધાને તેમણે છૂટા કરીને રાજત્વની સૂચના કરી હતી. તેમણે ધખ્લાહીમના પુત્ર હસનને કેદખાનામાંથી મુક્ત કરી તેમનું ગુજરાન ચલાવવા માટે તેમને પુષ્કળ ધન આપ્યું હતું. ખલિશ મનસુર મારશન પવિત્ર મક્કા અને મદિનાવાસીઓ જે સધળા વારસાના હકો તથા સગવડો ગુમાવી ચૂક્યા હતા, તે તેમણે પુનઃ પાછા સોંપી દીધા અને તેમને મિસરમાંથી કર અને અનાજ વગેરે લેવાનો અધિકાર આપ્યો. ખલિશ મનસુરદ્વારા હજરત મહમ્મદ સ. અ. વ. ની જે સધળી મિલકત રાજદરબારમાં ખાલસા થઇ ગઇ હતી, તે પણ તેમણે પાછી સોંપી દીધી. જે સધળા અમલદારો રૂઝતપર જુદમ ગુમરવાના અને તહ- ગિયતનો ભંગ કરવાના અપરાધથી પદબ્રષ્ટ થયા હતા, તેઓને સહુ ખલિશ મનસુરના વખતમાં બચકર પૈસાના દંડથી દંડિત થના હતા. એ સધળી

દોલત ખટતુલમાલ—ઇલમઝાલિમ x નામના ખજનામાં સંચિત થઇ હતી. જેમની પાસેથી અર્થદંડ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો હતો, તેમનાં નામો દરેક ક્રાઇથીની ઉપર લખી રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ખલિકા માહત્તિએ એ સઘળી દોલતના જે હકદારો હજી સુધી જીવતા હતા, તેમને અને જેઓ મરણ પામ્યા હતા, તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ અથવા વારસોને તે દોલત પાછી સોંપી દીધી. § રોમન લોકોની વિરુદ્ધના જખરા જંગને વખતે તેમણે પરલોકવાસી નામાંકિત નરવીર માસલામાના મહેલની નજીકમાં ગમન કર્યું હતું. તેમના પિતામહ મહમ્મદની તરફ એ જન્મતનશીન વીરે જેવી દયા દેખાડી હતી, તેનું સ્મરણ કરીને ખલિકાએ તેમના વંશજો અને અનુચરોને ખોલાવીને તેમને બળે હજાર દિનાર બક્ષિસ અને ઉંચી કીમતની જમીન જગીર તરીકે ધનામ આપી. ૧૬૦ હિજરીમાં તેમણે આ પહેલાં કદી ન થયેલા ભારી દખલ્યા અને જહોજલાલીની સાથે હજવતનું પાલન કરવા માટે પવિત્ર મક્કા શરીફમાં ગમન કર્યું. એ વખતે તેમણે હિજ્જનના રહેવાસીઓને લગભગ ત્રણ કરોડ દિનાર દાન અને પ્રકૃત મક્કાના રહેવાસીઓમાં એક લાખ પચાસ હજાર કપડાં વહેંચ્યાં. તેમના પ્રમાણથી હજરત પયગમ્બર (સ.) મારફત નિમાયેલી મસ્જિદને પ્રીવાર સમરાવવામાં આવી અને એની શોભામાં ઘણોજ વધારો કર્યો અને ઘણી જગાએ આવી નિશાજો ખોલવામાં આવી. તેમના પિતાના કરતાં ઘણીજ વિચક્ષણતાની સાથે તેમણે મદિનાના અનુસાર લોકોમાંથી પાંચસો માણસોને તેમના અંગરક્ષકો ઠરાવ્યા. † તેમણે કાદના રોગથી પીડાતા માણસોને માટે તથા સઘળા માણસો કરજની જવાબદારીથી કેદખાનાનો સખ સખ ભોગવતાં હતાં, તેમને માટે અમુક વૃત્તિ અથવા મદદ આપવાનું ઠરાવ્યું. ખલિકા સાધના સમયમાં મક્કા જવાના રસ્તામાં કાદશિયા અને ઝૂખાલા શહેરમાં દર ત્રણસો માણસના અંતરે મુસાફરોને માટે આરામગૃહ બંધાયાં

x ખટતુલમાલ—ઇલમઝાલિમનો અર્થ પીડાયલાં માણસોનો ધન ભંડાર છે.

§ કહેવામાં આવે છે કે, જન સાધારણના સ્નેહનું આકર્ષણ કરવા માટે એ સઘળી સંપત્તિ તેમના અધિકારીઓ—હકદારોને પાછી આપવાની ખલિકા મનસુરે મરતી વેળાયે માહદીને બલામણુ કરી હતી.

† આ અંગરક્ષકોનું સંન્યદન જે ખલિકા માહત્તિની પછીના વારસો દ્વારા નિમાયકું રહ્યું હોત, તે તેથી તુર્કી અંગરક્ષકોએ લવિધ્યમાં જે તુકસાનકારક પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે તેમને પ્રાપ્ત થાત નહિ. અરબોની પ્રખ્યાતિ ઘટાડવાનેજ ખલિકા મનસુરેનો રાજનૈતિક સિધ્ધાંત હતો. અને પાછળના ખલિકાઓ પણ બહુ તેમનીજ રાજનીતિને વળગી રહ્યા હતા. પરંતુ અરબો હજી સુધી ગોતાને ઇસ્લામ વીરોમાં અગ્રગણ્ય તરીકેજ માને છે.

હતાં. પરંતુ ખલિફા માહદિના ફરમાનથી બન્ને પવિત્ર-પાક શહેરો સૂધીના સધળા રસ્તામાં સગવડવાળાં મોટાં ઘરો અને હમામખાનાંઓ બંધાયાં, તીર્થમાં આવતા યાત્રાળુઓના સંરક્ષણ માટે પહેરેગીરોનો બંદોબસ્ત થયો. વળી રસ્તાઓ પણ પાકા અને પહોળા થયા.

ખલિફા ખીજા મરવાનના એક પુત્રે સિરિયા મુલકમાં બંડ જગાડવાની કોશિશ કરી, પરંતુ તે પરાજિત અને બંદિવાન થયો. માહદિએ થોડા વખતને માટે તેને કારાગૃહમાં રાખ્યો. ત્યાર પછી પુષ્કળ દોલત આપીને છોડી મૂક્યો. ખલિફા મરવાનની વિધવા બચ્ચુનાને બાદશાહી જનાનખાનામાં રહેવા માટે ખલિફા માહદિનાં સહધર્મિણી ખચ્ચુરાને તેમને એક અલાયદો ઓરડો આપ્યો હતો. ત્યાં તેમણે રાજકુટુંબનાં સધળાં માણસોનો દયાબરસો અને સન્માન આપનારો વ્યવહાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. કહેવામાં આવે છે કે, પોતાના સ્વામીના ઉપર બેગમ ખચ્ચુરાનનો વિશેષ સહભાવ જોવામાં આવતો હતો; એટલા માટે તેમનું (બેગમનું) દરબારગૃહ રાજસભાસદો, ઉંચી પદવીવાળા લોકો, નોકરી માગનારાઓ અને કૃપાની ભિક્ષા માગનારા માણસો દ્વારા ભરપૂર રહેતું, ખલિફા સાફના બત્રીજા કમનસીબ ઇસા બગદાદના પાય તખ્તપર તેમના જેવો અધિકાર સંપૂર્ણ રીતે પાછો લેવાને આ મંત્રિત થયા હતા અને બેગમ ખચ્ચુરાનના ગર્ભથી જન્મેલા મુસા તથા હાફ્સ નામના માહદિના એક પુત્રોને વારા ફરતી પાયતખ્તપર બેસાડવાનું નક્કી થયું હતું. તેમના બિવિખ્યના વારસો માટે સર્વની પાસે ઘટતા સોગંદ પણ લેવડાવવામાં આવ્યા.

મોકાનાનો અહેવાલ—(૧૫૮ થી ૧૬૧ હિજરી)

એતિહાસિક મુર સાહેબે પોતાના “ લાલાઈખ ” નામના ગ્રંથમાં હાકિમના પુત્ર દગાબાજ હાસિમને ખોરાસાનના “ અવગુંડનાવત ” (મુરખાથી દંકાયલા) પયગમ્બર ” તરીકે ઓળખાવ્યા છે. તેઓ ખલિફા માહદિની કારકિર્દીમાં પ્રાદુર્ભૂત થયા. ખોરાસાન મુલકમાં પહેલેથીજ હમેશાં અનેક સમ્રાટો પેદા થયા હતા અને એજ વખતે અહીં જૂની જાતની સામ્રાજ્યિક હિંકેરણીનો પ્રભાવ ઘણોજ વધી પડ્યો હતો. હાસિમ હિંમણી આકૃતિના અને દેખાવમાં કદરૂપા હતા; તથા પોતાની એ કુત્સિત આકૃતિને છુપાવવા માટે તેઓ આખો વખત સોનાનો બનાવેલો ખુરખો પહેરી રાખતા હતા; એટલા માટે તેઓ “મોકાના” અથવા અવગુંડનાવત (મુરખાથી દંકાયલા) નામથી ઓળખાતા હતા. તેમણે તેમના સોબતીઓને શિખવાડી રાખ્યું હતું

કે:—“દશ્વરે માનવ જાતિમાં આવિર્ભૂત થવાનાં જિદેશથી પારંવાર અવતાર-રૂપે જન્મ ગ્રહણ કરે છે. હજરત આદમ (અ.) હજરત નૂહા (આ.) અબુ મુસ્લિમ અને તેઓ પોતે દશ્વરના અવતારો છે.” આ મત અમલમાં ન મૂકાવા છતાં પણ સહુનો ભરોસાપાત્ર થઈ પડ્યો હતો. તેમના બીજા બધા મત સમ્પૂર્ણ રીતે રાષ્ટ્ર અથવા રાજ્યનો બળવો કરનારા તથા વ્યભિચાર ઉપજાવનારા હતા. ઘણાં ઘણાં માણસો તેમના મુરદા થવાથી તેમણે થોડા વખતને માટે રાજકીય સૈન્યોની વિરુદ્ધમાં ફતોહ મેળવી હતી; પરંતુ છેવટે તેઓ પરાજિત થઈને કિશ નામક સ્થાને માર્યા ગયા.

મોકાનાના મતને માનનારા ટાબોરાઈટ્સ લોકો ખ્રિસ્તીઓની x પેઠે સફેદ રંગનો પોશાક પહેરતા અને એટલા માટે તેઓ ક્યારેક અથવા “સફેદ કપડાં પહેરેલા”ના નામથી ઓળખાતા હતા.

થોડા વખતમાંજ કાર્થિયન સમુદ્ધાની પૂર્વદિશામાં જરજન નામક સ્થાને એક નવીન સમ્રાટ પ્રાદુર્ભૂત થયો હતો. તેઓ લાલ પોશાક પહેરતા એથી ‘મુહમમિરે’ અથવા ‘લાલવસ્ત્ર પહેરેલા’ એવું ઉપનામ મેળવી શક્યા હતા. તેઓ પણ મોકાનાના મુરદાની પેઠે પુરા વ્યભિચાર વાળી નીતિ મૂજબ ચાલનારા હતા, એથી સમાજમાં વિલક્ષણ અશાંતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી, પરંતુ તેઓ સહજમાંજ દબાઈ ગયા.

નિહિલિસ્ટોની પેઠે મજહાકના ફેલાવેલા પ્રાચીન સામ્યવાદી મતે મેનિ-ચિયન ધર્મ મનની સાથે મળીને ખોરાસાનના કેટલાક લોકોને આડે રસ્તે દોર્યા હતા. ઈ.સ.ન.ના આદમ સૈકામાં કેસર નૌશીરવાનના સમયમાં મજહાક પેદા થયો. તેણે અસહ્યતા ભરેલા અને સમ્પૂર્ણ અશાંતિ ઉપજાવનારા ધર્મ મતનો પ્રચાર કર્યો હતો. ઇરાનના રાજ્યએ તત્વાર અને આગની મદદથી

x ટાબોરાઈટ્સ આસ્તિત્વામાં આવેલા ‘ગ્રાહેમિયા’ પ્રદેશના કેટલાક ધર્મ સં-સ્કારકોનું નામ છે. તેમણે પંદરમી સદીમાં ખાસ કરીને દેશવટ્ટાની સભા બોગવી હતી. ટાબર નામના પહાડ અથવા કિલ્લામાં તેમણે થોડા દિવસને માટે છાવણી નાખીને પોતાનો બચાવ કર્યો હતો, એથી તેઓએ ‘ટાબોરાઈટ્સ’ આખ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી. (અનુવાદક)

* સામ્યવાદી—એનું બીજું નામ પ્રજાતવાદી થાય છે. તેમનો ધર્મમત—પૃથ્વીની સમસ્ત વસ્તુઓમાં સહુનો સરખો અધિકાર છે, કોઈને પણ કંઈ પોતાનું નથી, પરવાનગી વિના એક બીજાની મિલકત બોગવી શકે છે અથવા બીજાનું દ્રવ્ય મહણુ કરી શકે છે. કોઈ કોઈને પણ શબ્દ અથવા ઉપરી નથી, સર્વની પદમર્યાદા સમ્મત છે. ” ઇત્યાદિ. (અનુવાદક)

તેના કાશ્લાનાં તમામ માણસોનાં મૂળ કિબેડી નાખ્યાં હતાં. એથી સર્પ છંછે-
ડાયો હતો ખરો, પરંતુ મર્યો નહોતો.

મજડાકની પછી મેનિક અથવા માનિખેદા થયા. તેઓ દાર્શનિક (દર્શ-
નશાસ્ત્રને જાણનારા) હતા. ખલિફા માહદિની રાજકારકિર્દીમાં મજડાકનો ધર્મમત
માનિના દર્શનની સાથે સાધારણ અથવા વિશેષ રૂપે મળીને ખોરાસાન પ્રદે-
શમાં ફેલાવા માંડ્યો હતો અને એ પશ્ચિમ પર્શિયા અથવા પારસ્ય-ઇરાન
અને ઇરાક પ્રદેશમાં ફેલાવો પામ્યો હતો. એ ધર્મે સામાજિક બંધનને
શિથિલ અને શાસકશક્તિને દુર્બળ કરીને મતુખ્યના રિપુઓને અસંભવ
સ્વાધીનતા પ્રદાન કરી હતી. એ સમ્રદાયનાં માણસો “ઝિન્દક” નામથી
ઓળખાતાં હતાં. તેઓ રસ્તાપરથી માણસોનાં બાળકોને કિપાડીને લઈ જતા
એવી ફરિયાદ સાંભળવામાં આવી છે. એ વાત સાચી હો કિંવા જૂઠી હો,
પરંતુ ઝિન્દક લોકોએ દગાબાજ બરેલી તામેદારીની વ્યાખ્યા પ્રકટ કરીને સમા-
જના અને સર્વ લોકોના ધર્મવિશ્વાસની ઈમારતનો પાયો કિબેડી નાખ્યા
હતો, એ વિષયમાં તો જાણે કશો પણ સંદેહ જ નથી. ખલિફા માહદિએ
એ સમ્રાજા સમાજદ્રોહી નિહિલિસ્ટોના તરફ દ્રષ્ટિ દેખાડી નહિ. તેઓ ધાત-
કીપણું ગુજારનારા અને ધર્મનીતિ, સામાજિક સુશૃંખલા અને રાજ્યના
શાસનના શત્રુઓ તરીકે સખ્તમાં સખ્ત સજા પામ્યા હતા.

રેમનોનો હુમલો

રેમન લોકોએ ૧૬૩ હિજરીમાં ઇસ્લામના અધિકારમાં દાખલ થવાની
તક મેળવીને, સરહદના મુઠકોને ઘણે દૂર સુધી લૂંટ્યા. તેઓ મારાજાજર્મા-
નીસિઆ કબ્જે કરીને તેને બાળી નાખ્યું, બસ્માલૂત કરી દીધું અને ત્યાંના
રહેવાસીઓને મારી નાખ્યા, તેમની સહુની કતલ કરાવી નાખી. પરંતુ ઇ-
સ્લામી સૈનિકો હસન-બિન-કાહતાબના આવવાથી પોતાના દેશબળી નહાસી
ગયા. કાહતાબે રેમનોનાં ફેટલાંક શહેરોનો ખ્વંસ કરીને પોતાના વેરની
બરાબર વસુલાત કરી. રેમનોએ ફરવારી ઇસ્લામ સંસ્તનતપર હુમલો કર-
વાથી, ખલિફા માહદિ પોતે મયદાને જંગમાં આવી હાજર થયા હતા. તેમણે
પોતાના પુત્ર મુસાને બગદાદનો પ્રતિનિધિ નીમીને મોસુલ તરફની રણબુમિ
બળી કૂચ કરી-અલેધ્યો શહેરને રાજકીય લશ્કરના મુખ્ય મુકામના રૂપમાં
બદલી નાખવામાં આવી. ઇસા-બિન-મુસા, અબ્દુલ મલેક-બિન-સાલેહ અને
હસન-બિન-કાહતાબ જેવા વીરાચર્ય સૈન્યાધ્યક્ષો સાથે તેમણે હાઈને આગળ
આલવાતું ફરમાન કર્યું. યહ્યેયા બિન-અલિદ એ લશ્કરના મદદગાર હતા.

સામાલિયન અને જૂઠાં જૂઠાં સ્થળોને તામે કર્યાં. અને ત્યાંના રહેવાસીઓ શરણે આવવાથી, ખલિકા માહત્તિએ તીર્થકાર્યને પૂરું કરવા માટે જરૂરસભ્ય ભણી પ્રયાણ કર્યું. હાઇન આર્મિનિયા અને આજર્સજાન પ્રદેશોથી અધ્યાય-લા પશ્ચિમ પ્રદેશના પ્રતિનિધિની પદવીપર નિમાયા. સાખિન-ખિન-મુસાને રાજદીવાનની અને ધ્યાહ ધ્યા-ખિન-ખાલિકને મંત્રીની પદવી પ્રાપ્ત થઈ; પરંતુ રોમનોના વારંવારના હુમલાઓથી તેઓ રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન કરી શક્યા નહિ. મેગાથકોસ્ત નામના એક મેનાનાયકના નેતાપણા તળે રોમન લોકોએ ફરીવાર હુમલો કરીને ઘણાં ઘણાં માણસોને મારી નાખ્યાં એ હુમલાને અટકાવવા માટે હાઇન એકદમ જડપથી ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. જંગમાં રોમન લોકો બહોળા પ્રમાણમાં માર્યા ગયા અને બાકીના ખેદાન-મેદાન થઈ છૂટાછવાયા પડી નાસી ગયા. ત્યાર પછી મેરેસન સૈન્યે રાજ-ધાની કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ ભણી કુચ કરી તે વખતે એથા લિયોની વિધવા પત્ની આધરિનના છ પુત્રા કોન્સ્ટનટાઇનના નામે રાજશાસન કરતા હતા. તેમનીજ ફરકેરણીથી આ વખતે રોમન લોકોએ ઇસ્લામ અધિકારપર આક્રમણ કર્યું હતું, તેણે તેના તાબાતળેના મોસદ્દરસપ્રણાલી(નહેર)ના કિનારાપર મેરેસનોની છાવણીઓમાં આગ સળગતી જતી હતી. આ પછી ખીજ એક શોચનીય પરાજય પછી રાણી આધરિને સુલેહની માગણી કરી હતી. રોમનોએ સારાસિનોને વાર્ષિક મોહોરોની મોટી સંખ્યા આપવી, અને વિજયી મુસલમાની લશ્કરોને પાછા ફરતી વેળાએ રસ્દ તથા સરભરા દ્વારા રસ્તો ખતાવી આપવો, એવા આશયની સુલેહ મુકરર થઈ,

૧૬૮ હિજરીમાં મઝલૂમિ (મેદાન) વાસી નગરવર લોકોએ બળવાની પતાકા ધરકાવીને મુસાફરોની સઘળી માલમિલકત લૂંટવાનો અને તીર્થ યાત્રાળુઓ તરફ ધ્રુણિત વ્યવહાર ચલાવવાનો આરંભ કરી દીધો. તેમણે કિપાસના અથવા નમાજ પઢવાનું પણ છોડી દીધું. આ બળવો થોડા વખતમાંજ શાંત થયો. પરંતુ અધિવાસીઓ જેવી સગ્ન ભોગવવાને લાયક હતા, તેના કરતાં પણ વિશેષ દયા ભરેલો વ્યવહાર પ્રાપ્ત કરી શક્યા હોય, એમ જણાય છે.

ખીજ વરસમાં ખલિકા માહદી પૂર્વ પ્રદેશમાં બ્રમણ કરવા માટે બહાર નીકળ્યા, પરંતુ રસ્તામાં માસાનદાન નામક સ્થાને સહસ્રા તેઓ મૃત્યુવશ થયા.

* મેન્સપરથી મેનિચિયન રાજ્ઞની ઉત્પત્તિ થઈ છે. માની ત્રીજ સેકામાં પાશ્વર્ય-છરાન દેરામાં પેદા થયા હતા. (અનુવાદક)

(૨૧ મી મહોરમ, ૧૬૯૯ હિજરી) તેઓ શિકારના પ્રણાજ શોખિન હતા; એટલા માટે એ સ્થળે શિકાર કરવાના ઇરાદાથી થોડા વખતને માટે આવી વસ્યા હતા. કેટલાક શિકારી કૂતરા એકાદ મુગલાંની પાછળ પડવાથી, તેઓ પણ તેમની પાછળ પડ્યા હતા. તેમનો અથ બીપણુ વેગે દોડવા માંડ્યો હતો અને એક ભાંગલા મહેલના દ્વાર સાથે વેગપૂર્વક અથડાવાથી તેમના માથાની ખોપરી ભાંગી ગઈ હતી અને તેઓ મરણને શરણ થયા હતા.

મરણુ વખતે ખલિફા માહદિની ઉંમર ૪૩ વર્ષની હતી. તેમણે દશ વરસ રાજ્ય કર્યું હતું. તેઓ દીર્ઘાકૃતિ, સુદર્શન (દેખાવડા) મુગલન (સારા ખાંધાવાળા) અને રમણીય પુરુષ હતા.

ખલિફા માહદિની રાજકારકિર્દીની શરૂઆતના ભાગમાં અમુ-અમ્મદુલ્લા વઝીરનું કામ કરતા. ત્યાર પછી ખલિફા યાકુબ-બિન-દાઉદને તેમની પદવીપર નીમવામાં આવ્યા. તેમના અમલમાં સલ્તનતના મુખ્ય મુખ્ય કામો અને દેશહિતના કામોમાં વઝીર યાકુબની સલાહ લેવામાં આવતી અને એ સલાહ મુજબજ બધાં કામો કરવામાં આવતાં. રાજત્વના છેલ્લા ભાગમાં શત્રુપક્ષે ખલિફાને મંત્રિની વિરુદ્ધમાં કિસ્કેરી મૂક્યા. ખલિફાની વિરુદ્ધમાં હઝરતઅલી-રદી-ના વંશજો સાથે મળી કારસ્થાન કર્યું છે, એવા સંકેતથી મંત્રીને માતગાક નામના રાજકીય કારાગૃહમાં કેદ કરવામાં આવ્યા. એ સ્થળે મંત્રી યાકુબ કેટલાંક વરસ સુધી બંદિવાન રહીને ત્યાર પછી ખલિફા હાઝન માન્શન છૂટા થયા.

હાઝન તેમના પિતા માહદિના મૃત્યુ સમયે હાજર હતા. અને તેમના અનુશાસનપત્ર અનુસાર તેમણે પોતાના બાઈ મુસા-અલ-હાદીને ઇસ્લામ આલમના ખલિફા તરીકે ગઠિર કરીને સર્વથી પ્રથમ તાબેદારીના સાંગદ લીધા. એ સિવાય તેમણે હાદીની પાસે રાજકીય શીલ મોહાર તથા હજરત પયગમ્બર (સ.) ની સોટી તથા જમો મોકલી આપ્યો.

ખલિફા હાદિ જે સમયે સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા, તે સમયે તેમની ઉંમર ૨૪ વરસની હતી. તેમણે જે વરસ કરતાં પણ વાણું ઓછું રાજ્ય ભોગવ્યું. વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે, તેઓ ક્રિય સ્વભાવના, એકલ શરા અને કઠોર હૃદયવાળા પુરુષ હોવા છતાં પણ કિસાદી, કિદાર અને સા-સ્તિયશોખિન હતા.

ખલિફા હાદી તેમના બાતા હાફિની રાજભક્તિથી સંતુષ્ટ નહોતા. તેમણે તેમની થોડા વખતની રાજકારકિર્દીમાં તેમના પુત્ર બનકરને બગદાદનું સિંહાસન આપવાની જીવંતનથી કોશિશ કરી હતી. એજ ધરાદાથી તેમણે હાફિનીના મુખ્ય સલાહકાર ઇયાહ-ગિન-ખાલિફ આરેમકી અને તેમના બીજા કેટલાક નીમેલા કારસ્થાની કર્મચારીઓને કારાગૃહમાં કેદ કર્યા હતા, તેમણે એ સઘળાં માણસોપર તેમનાં કરેલાં કારસ્થાનાનો વિરોધીઓ તરીકે સંદેહ કર્યો હતો. એ સમયે ખલિફા માહદી અને તેમની માતા ખયજુરાનની વચ્ચે ઝગડો પેદા થયો. એ મહિલાએ તેના સ્વામીપર જેવો કાબૂ મેળવી પોતાની છાપ બેસાડી હતી, અત્યારે પુત્ર પર પણ બરાબર એવોજ કાબૂ બેસાડવાની કોશિશ કરી. રાજ્યકાર્યમાં તેમની માતાનો આવો હસ્તક્ષેપ થતો જોઈને ખલિફા હાદી અત્યંત ક્રોધાન્વિત થઈ પડ્યા; અને જે સઘળા સલાહદો તથા આજ્ઞાદાર માણસો તેમની માતાની સાથે મુલાકાત કરીને તેમના મનમાં અસતેષ ઉપજાવવાને તૈયાર થયાં હતાં, તેમને સર્વને તેમણે ખૂબ ભય બતાવીને ક્ષમકાવ્યાં. આવી રીતે રાજદરબારમાં બે મંડળની કૃત્તિ થઈ, એક મંડળ ખલિફા હાદી અને તેમના પુત્રનો પક્ષ અને બીજું મંડળ હાફિન અને રાજ માતા ખયજુરાનનો પક્ષ લઈ કલું રહ્યું. હાફિને તેમના એકલથરા ભાઈના મનને રાજ રાખવા માટે બનતી કોશિશ કરી હતી, પરંતુ સફળતા ન મળી શકવાથી છેવટે ઇયાહ ઇયારની સલાહ મુજબ પોતાના બલ્લાની ખાતર તેમણે રાજદરબારને છોડી દીધો.

મદિનાના હાકેમ, યતુહસનના પરિવારના કેટલાંક માણસોપર શરાબ પીને દીવાના થવાનો જૂઠી શરિયાદીબરેલો આરોપ મૂકીને યુરો બ્યવહાર ચલાવવાથી, તેમણે હજરત ઇમામ હસનરદીના પ્રપૈત્ર હજરત હસનરદીનાજ નેતાપણા નાચે બળવાનો ઝુંડો શરૂકાવ્યો. આ જંડના બનાવથી એ કમીલાવાળા અને બીજા કમીલાવાળા કેટલાક માણસો માર્યા ગયા. હજરત હાસા-યનના એક ભાઈ ઇદ્રિસે * મોરોક્કો દેશમાં નહાસીને ત્યાંના બપર લોકોનો સ્નેહ મેળવી લીધો, અને તેમની મદદથી તેમણે ત્યાં મશહુર ઇદ્રિસ વંશની સ્થાપના કરી. એ સમયથી મગરેબ અલ-અક્સા (મોરોક્કો દેશ) અગ્ન્યાસી સહસ્તનંતથી જૂદો થઈ ગયો.

+ હસનના પિતા અલી રહી, તેમના પિતા બીજા હસનરદી, તેમના પિતા ૧ લા ઇમામ હસનરદી, અને તેમના પિતા ચાચા ખલિફ હજરતઅલી (ક.વ) હતા.

* ઇદ્રિસ-નફર અલ-અફિવાના-ખિતાબવાળા મહાત્મા મહમ્મદના બંડ.

જે વખતે ખલિશ હાદિ બગદાદથી એક દિવસની મજલપર દૂર આવેલા ઇસાબાદ નામની જગાએ મુસાફરી કરતા હતા, તેજ વખતે તેઓ ના-દુસ્તીની વેદનામાં સપડાઈ ગયા. ત્યારે પોતાની બિન્દગીનો છેલ્લો વખત બાલુનિ તેમણે તેમના માતાને પોતાની પાસે બોલાવ્યાં. માતા પુત્રનું એ મિલન દુઃખજનક અને હૃદયભેદી થયું હતું. ખલિશએ તેમના માતાને કહ્યું હતું કે:—“ ઘણીવાર આપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કાર્ય કરવામાં મેં માફ કર્તવ્ય મેળેલું હોવા છતાં પણ હું છોક નિમકહરામ સંતાન નથી. હું હમેશાં આપને બક્ષિત તથા શ્રદ્ધાની સાથે આહીશ. ”

ત્યાર પછી તેમણે તેમની માતાનો હાથ જાલીને છાતીપર મૂક્યો હતો. અને એમ પણ સૂચવ્યું હતું કે, તેમના મરણ પછી હારન બગદાદના પાય-તમ્મપર આરોહણ કરશે. તેઓ ૧૭૦ હિજરીની શેખિયલ અવ્વલની ૧૫ મી તારીખે (ઇ. સન ૭૮૬) માં મરણ વશ થયા.

ખલિશ હાદી તેમના પિતાની પેઠે લાંબા અને ગોરા રંગના હતા. તેઓ સાત પુત્રો અને બે કન્યાઓને મુકાને જન્મતનશીન થયા. ઉમ્મેદસા નામની તેમની એક કન્યા પાછળથી ખલિશ હારનના પુત્ર મામુનની સાથે લગ્નના બંધનમાં બંધાયો હતા.

ખલિફા હાફિઝ-અલ-રશિદ, અને ખલિફા આમિન-અલ-રશિદની રાજકારકિર્દી.

(૧૭૦ થી ૧૯૮ હિજરી, ૮૧૪ ખ્રિસ્તાબ્દ)

લિશ માલિકિની સૂચના મૂજબ બાઈના મરણ પછી હાફિઝે અગદાદના સિંહાસનપર આરોહણ કર્યું, અને ખલિફા હાફિઝના ન્હાની ઉમ્મરના પુત્ર તરફે ખલિફાતની તમામ મુખત્યારીને છાંડી દીધી.

ઈતિહાસની આલોચના કરવાથી જણાઈ આવે છે કે, ખલિફા હાફિઝ અલ રશિદની રાજકારકિર્દી ઐશિયાની ઇસ્લામી રાજકારકિર્દીમાં સર્વોત્તમ અને જવલંત સૂર્યના પ્રકાશ સમાન ગણાય છે. એ નામાંકિત ખલિફા દ્વારા અનેલી અરેબિયન નાઈટ્સની વાર્તાઓએ તેમના નામને ખાસ કરીને સધળા લોકોની સાથે પરિચિત કરી દીધું છે. કહેવામાં આવે છે કે, ન્યાય વિચાર માટે અને પીડાયલાં તથા યુરી હાલતમાં આવી પડેલાં માણસોનું દુઃખ દૂર કરવા માટે તેઓ અગદાદના રસ્તાઓપર રાત્રે શરવા નીકળી પડતા, એવી રીતે ફરવાની તેમને એક પ્રકારની ટેવજ પડી ગઈ હતી. તેઓ નવલકથા અથવા વાર્તાના તરેહ તરેહવારના આલંકારોથી ભૂષિત થઈને ભવિષ્યના વંશજોના વિશેષ પ્રશંસાપાત્ર થયા હતા, અને દુનિયાના જગ્યામાં જગ્યા બાદશાહોમાં અન્યતમ ગણાતા હતા, સર્વ લોકોએ એ વાતને સમ્મતિ પણ આપી હતી. તેઓ ધર્મ સંબંધી સધળાં કામોનું ધણુજ વિશ્વાસની સાથે પાલન કરતા હતા, અને એ સાથે થોડા ધણા અબ્યાસી પણ હતા. તેઓ સાધુતા અને દાનશીલતાનો બહારનો આડંબર બિનકુલ પસંદ કરતા નહોતા; તેમ છતાં પણ તેઓ રાજકીય ગૌરવ અને આડંબરથી વિંટળાઈ રહેવાનું પસંદ કરતા હતા, તેઓ જન સાધારણનો સ્નેહ આકર્ષવાની હર

હમેશ કૌશિશ કરતા અને પોતાના ચરિત્રબળના પ્રભાવે સમાજપર સારી સત્તા ચલાવવાને શક્તિમાન થયા હતા. સ્વાભાવિક જન્મેલા ગુણ અને શિક્ષણના પ્રભાવે તેમણે સિપાહીના ક્ષેત્રમાં વારંવાર રણક્ષેત્ર પાર કર્યા હતાં. સારી હકુમત ચલાવવા માટે તેમણે આખી સલ્તનતમાં અવિરામભણે મુસાફરી કરી હતી. તેઓ પોતે સરહદના અને પહાડી રસ્તાઓની તપાસ રાખતા, દેખરેખ રાખતા, અને રાજ્યના કાર્યને પૂરું કરવામાં કોઈ પણ જાતની મહેનત અથવા કષ્ટ માનતા નહોતા. વેહેપારી, ઓદાગર, મૌલવી, વિદ્યાર્થી અને મુસાફર લોકો સહીસલામતીથી તેમના વિશાળ રાજ્યમાં સર્વત્ર મુસાફરી કરી શકતા, એ પરથીજ તેમની દક્ષતા (હકાપણ) અને શાસન-શૃંખલાનો પૂરતો પરિચય મળી શકે છે, તેમણે રાજ્યના સર્વ ભાગોમાં મસ્જિદ, મુસાફરખાનાં, રસ્તા, અને પૂલ બંધાવ્યા હતા, નિશાળો, કોલેજો દવાખાનાંઓ અને ચિકિત્સાલયો સ્થપાવ્યાં હતાં અને નહરો ખોદાવરાવી હતી. આ સંઘનાં કાર્યોપરથી સમજાઈ આવે છે કે, તેઓ રાજ્યના બહાની ખાતર ધણાજ ચત્તવાન હતા. રસિદના શાસનકાલ કરતાં તેમના જેવા સમાન ગુણવાળા ઝારવાનિત અને સત્તાધીશ પુત્ર મામુનના હાકેમપણાના અમલમાં સાહિત્ય અને શિક્ષક વિદ્યાની અધિક કિસ્મત થઈ શકી હતી. પરંતુ ચરિત્ર અને બુદ્ધિબળથી તેમના (હાફના) કરતાં ખીજું કોઈ પણ આગળ વધી શક્યું નહોતું. ખલિફા મામુનના શાસનકાળની માફક જ કે તેમના શાસનકાલમાં કોઈકે માફાં કામો બની ગયાં હતાં, તેમ છતાં પણ તેમનો અમલ રાજ્યતની આબાદી અને મુખ્યસમૃદ્ધિની વૃદ્ધિ અને શિક્ષક તથા સભ્યતાની અમૂતપૂર્વ ઉન્નતિ તરફ નજર નાખવાથી તેમના અનેક સ્વેચ્છાચારવાળાં પાપો ધોવાઈ શકે તેમ છે. કોઈ એક ખાસ માણસના હાથમાં જવાબદારી વગરની એકચ્છત્ર સત્તા સોંપવાથી, ધણીવાર એવું સ્વેચ્છાચારપણું દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે,

આરમેક કબીલાનો અહેવાલ

ખલિફા હાફન-અલ-રશિદે, પોતાની રાજકારકિર્દીનાં સતર વરસોની હકુમતનો ભાર જે સંઘળા માણસોના હાથમાં સોંપ્યો હતો, તેમનીજ દક્ષતા, બુદ્ધિ અને વિવેચનાના ઉપર તેમના સારા શાસનની યશોગરિમાનો મોટો ભાગ અવલંબી રહ્યો છે, ખલિફા સાફ અને મનસુરના અમલમાં ખલિફ-ખિન-આરમેકે રાજદરબારમાં કેવી રીતે ઉંચી પદવી મેળવી હતી, એ આ પહેલાંજ અમે વર્ણવી ચૂક્યા છીએ. તેમના (ખલિફ-ખિન-આરમેકના) પુત્ર આર્મિનીમાના હાકેમ પહેલા ખલિફા માહદી દ્વારા તેમના પુત્ર રસિદના

શિક્ષણના કામ માટે નિમાયા હતા અને જ્યારે હાફેને પુખ્ત કિશોરના થઈને સિંહાસનપર આરોહણ કર્યું હતું, ત્યારે તેઓજ (યહયા) તેમના સલાહકાર અને વઝીરની પદવીપર પહોંચ્યા હતા. ખલિક્ષા રસિદ શિક્ષિતાના નિશાન દાખલ તેમને 'પિતા' કહીને બોલાવતા અને હમેશાં તેમની સલાહ અને શિખા-મંજુ મૂળ્ય કાર્ય કરતા; કારણ કે, વઝીર ધ્યાહ ધ્યાનો સમજો ઉપદેશ અને સલાહ જીવન ખલિક્ષા અને પ્રજાજનોને માટે કલ્યાણકારક થઈ હતી, એટલા માટે તેમણે પાયાતપ્તપર બેસતાંની સાથેજ ધ્યાહ ધ્યાને વઝીરની પદવીપર નીમીને તેમને રાજ્યની સમસ્ત હકુમત ચલાવવાની સત્તા સોંપી દીધી હતી. ધ્યાહ ધ્યાની શાસનનીતિ ગ્રાન ગર્ભવાળી હતી, તેમજ હિતૈષી અને ક-ટોર પણ હતી, તેઓ સાધારણ કામેમાં પણ બેદરકારી દેખાડતા નહોતા, અને તમામ લોકોનું ભલું કરવું એ તેમની સહુથી પ્રેરણ થઈ પડી હતી. ૧૪૩૧, ૧૪૪૨, મુસા અને મહમ્મદ નામના તેમના પુત્રો પણ ઉચ્ચ જ્ઞાતની શાસનનીતિ અને રાજકીય જ્ઞાનથી વિભૂષિત હતા; ૬૪૩૯ ધીમે ધીમે ખોરાસાન અને મિસર દેશની હકુમત મેળવીને ધ્યાહ ધ્યા બિન્ અબ્દુલ્લાને પોતાના દેશમાં આજીવો હતો. એજ પુરુષ કિલેમ (પ્રાચીન મિડિયાનો કિતર ભાગ) મુલકમાં સ્વાધીન રાજ્ય સ્થાપવાને સમર્થ થયા હતા. ૧૪૪૨ પણ પ્રથમ ફેટલાક મુખ્ય મુખ્ય મુલકોના હાકેમની પદવીપર નીમાયા હતા, ત્યાર પછી સિરિયા દેશમાં મોધાર અને હિમિયાર લોકોની વચ્ચે સુલ્હ કરાવવા માટે નિમાયા હતા, પાછળથી વૃધ્ધાવસ્થાને લીધે ધ્યાહ ધ્યાએ વઝીરની પદવી છોડી દીધી અને જાફરે એ પદવી મેળવીને ઘણીજ કાર્યકુશળતાની સાથે પોતાની ફરજ બજાવી હતી. સત્તર વરસ સુધી એ મશહુર અને અનન્ય સાધારણ ગુણુવાળા બારેમૂઠીએ ઘણીજ વિશ્વસ્તતાની સાથે ખલિક્ષા રસિદનું રાજ્ય શાસન ચલાવ્યું. સ્વેચ્છાચારબરેલી હકુમત કેવાં કેવાં દૂષમાં કારસ્થાનો પેદા કરી શકે છે, તે તેમનું આકસ્મિક અથવા અણુચિંત-વ્યું પતનજ ઇતિહાસના પૃષ્ઠોપર ઉપદેશ તરીકે સોનેરી અક્ષરોથી કોત-રાઈ રહ્યું છે.

આફ્રિકાની અવસ્થા. ઈ. સન ૭૮૩ થી ૮૩૪

આ પહેલાંજ વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે, મોરકો દેશ અબ્બાસી-સલ્ત નતથી જૂદો પડી ગયો હતો, ઈફ્રિકિયાના હાકેમોએ પશ્ચિમ આફ્રિકાને ફરી-

૧ એઓ પાંચમા ખલિક્ષા ઇમામ હસનના પુત્ર હતા.

વાર પાછું મેળવવાની કેટલીકવાર કોશિશો કરી હતી; પરંતુ તેઓ તેમાં શ્વેત-હમદ થઈ શક્યા નહોતા; યજિદ-બિન-હાતેમ તેમના મરણકાળ ૧૭૦ હિજરી સુધી ઇસ્લામના હાકેમ હતા, હાતેમના મરણ પછી ત્યાં શરીવાર અધાણી મઝી ગઈ; એટલા માટે ખલિફા રસિદે ૧૭૧ હિજરીમાં મરહુમ હાકેમના ભાઈ રહને એ મુસ્લમી હકુમતનો બાર સોંપવાથી, તેમણે ત્યાં શાંતિ સ્થાપન કરી. તેઓ કેટલાંક વરસ બાહોશીની સાથે હકુમત ચલાવીને જન્ન-તનશીન થયા. ત્યાર પછી તેમના પુત્રની વિરુદ્ધમાં લશ્કરના સિપાહીઓએ એક મોટો બળવો જમાડ્યો, ખલિફા હાઝન અલ રસિદે તેને દબાવવા માટે હારસામા^૧ નામના એક મશહૂર સેનાપતિને મોકલ્યો. હાર સામાના આવવાથી ત્યાં શાંતિ સ્થપાઈ ગઈ અને તેણે લગભગ ત્રણ વરસ સુધી એ દેશમાં શાસન ચલાવીને પોતાની પદવી છોડી દેવાથી, રસિદે બીજા એક માણસને હાકેમીનો બાર સોંપ્યો, પરંતુ તે એ અશાંતિ બરેલા દેશની હકુ-મત ચલાવવા માટે બિહકુલ નિરુપયોગી નિવડ્યો હતો. અત્યાર સુધી ઇસ્લામ દેશની આવક બદલ આવતી દોલત રાજદરબારમાં એકઠી થવાને બદલે તેની હકુમત ચલાવવાના ખર્ચના બાર પૂરો કરવા માટે મિસર દેશની આવ-કમાંથી વાર્ષિક એક લાખ દિનાર મોકલી આપવામાં આવતી હતી. અધલા-બના પુત્ર ઇબ્રાહિમે ખલિફા રસિદની પાસે એવો ઠરાવ રજૂ કર્યો કે, જો ઇસ્લામ પ્રદેશની હકુમતનો સમજો વહિવટ તેના વારસેને હમેશને માટે આપ-વામાં આવશે તો તે એ મુસ્લમાં શાંતિ અને સુશાસનનો બદોબસ્ત કરશે અને એનો શાસન ખર્ચ ચલાવવા માટે રાજકીય મહેસુલમાંથી પંસા લેશે નહિ, પરંતુ ઉલટો તે વાર્ષિક ૪૦૦૦૦ ચાલીસ હજાર દિનાર બગદાદના રાજ દરબારમાં મોકલાવશે, માજી હાકેમ હારસામા એ મુસ્લના લોકોના સ્વભાવથી તથા તેમને કાજીમાં રાખવા કઠિન છે, એ વાતથી સારી રીતે જાણીતા થઈ ગયા હતા; એથી તેમણે ખલિફા હાઝનઅલી રસિદને ઇબ્રાહીમના ઠરાવને મંજૂર રાખવાનો ઉપદેશ આપ્યો, અને એ ઉપદેશ અનુસાર ઇબ્રાહીમ ઇસ્લામના હાકેમની પદવીપર નિમાયા, અને હવે પછીના દરેક ખલિફા તેમના વારસેને એ મુસ્લના હાકેમ તરીકે કબૂલ રાખશે એવું નક્કી થયું. એ સમ-યથી ઇસ્લામ શાસનાધીન પ્રદેશ રૂપે ગણાવા માંડ્યો.

એશિયાની અવસ્થા (હિજરી, ૧૭૦ થી ૧૮૮)

એશિયાના ઠરાવેલા કાયદા કાનૂન મુજબ નિર્વિધે શાસનકાર ચાલતું

હવે. ૧૭૧ હિજરીમાં આખા કાબૂલ અને સનહાર, દેશે અબ્બાસી સલ્તનત સાથે જોડાઈને હિન્દુકુશ પર્વત સુધી સલ્તનતની સરહદ ફેલાવી દીધી હતી. એ વખતે ખલિકા હાઇનઅલ રશિદે સાધારણ દેશથી એશિયા માધ્યમોરની સરહદ સુધીના સઘળા દેશોને જૂદા કરીને આવાસિમ ખિતાબ-વાળા લશ્કરી ખાતાના હાકેમોને સોંપી દીધા. સિલિસિયા પ્રદેશના તારસલ શહેરમાં ફરીવાર લોકોની વસતિ વસાવીને તેને મજબૂત કિલ્લાવડે સુદઢ કરવામાં આવ્યું.

ખલિકા હાઇન-અલ-રશિદના પાંચતમપર બેઠા પછી એ વરસે તેમની માતા ખયજુરાને આ ફાતી દુનિયાને છોડી દીધી (૧૭૬ હિજરી, ઇ. સન, ૭૮૫) તેમના મરણથી ચહયા-બિન-ખલિદ એક મુખ્ય સહકારિણીથી વંચિત થયા; કારણ કે, જેથી કરીને નવા ખલિકાની ઉપર તેમના જ્ઞાન ગર્ભ અને મારી સત્તા અક્ષુણ્ણ રહે, એટલા માટે રાણી માતા તેમને ખાસ મદદ કરતા હતાં. રાણી ખયજુરાને ખલિકા માહદિના અમલમાં જે સઘળી સત્તા અથવા હકુમત ભોગવતાં હતાં અને ખલિકા હાદિના અમલમાં જેનાથી વંચિત થયાં હતાં, તે સઘળી સત્તા ખલિકા હાઇનઅલ રશિદે સિંહાસનપર બેસતાંની સાથેજ તેમને પાછી સોંપવાથી તેમનો દરબાર ફરીવાર રાજ સભાસદો અને આબરુદાર માણસો દ્વારા ભરપૂર થયો હતો. રાણી ખયજુરાનના મૃત્યુ પછી થોડા વખતમાંજ ખલિકા રશિદે ચહયાની પાસેથી રાજકીય સિક્કાઓદોર બહણુ કરીને ખજાનચી ફઝલ-બિન-રામિન આપી, અને એ પુરુષજ એ વખતના ઇતિહાસમાં ધામે ધામે પરિચિત થયા હતા.

૧૭૫ હિજરીમાં સમ્રાટી ઝુબદા અને તેમના ભાઈ ઇસા-બિન-ગઢ-રની ચૂસ્ત ભલામણથી અને તમામ અબ્બાસી વંશીઓની મદદથી ખલિકા હાઇનઅલ રશિદે તેમના પાંચ વરસના પુત્ર મહમ્મદને ‘અલ અમિન’ ફરવી, વિશ્વાસુનો ખિતાબ આપીને તેમને ભાવિ ઉત્તરાધિકારી ફરાવ્યા. એ બનાવ બન્યા પછી સાત વરસ તેમના અબ્દુલ્લા નામના બીજા એક પુત્રને એ સાથે એવું સૂચવી દીધું કે, મહમ્મદ અલઅમિનનાં મૃત્યુ પછી અલ મામુન અને તેમના મૃત્યુ પછી અલ અમિનના ત્રીજા પુત્ર કાસિમ મુતામિન ખિતાબ મેળવીને સિંહાસનના અધિકારી થશે. ખલિકાની

૧ મંજર મુદ્દત્ત ખીન્દુ નામ સનહાર હાય અમ જલ્લાય છે. (અનુવાદક)
૨ કહેવામાં આવે છે કે, એ નહેરને ખાદાવવાનો એકંદર ખર્ચ પંદરલાખ દીનારથી વધારે આવ્યો હતો.

હયાતીમાં ત્રણે પુત્રોજ સામ્રાજ્યને વહેંચીને પોતપોતાના ભાગની હકુમત ચલાવતા હતા. સસ્તનતનો પશ્ચિમ વિભાગ અમિન, પૂર્વ વિભાગ મામુન અને મેસોપોટેમિયા તથા એશિયામાઈનેરની સરહદનો મુલ્ક કાસિમના ભાગમાં આવ્યો હતો. ખલિફા હારુનઅલ રશિદ મામુનના અદલ ઇન્સાફ અને વિશ્વાસથી એટલા બધા મુગ્ધ થયા હતા કે મામુન ધારે તો કાસિમને ભવિષ્યના વારસાથી અપગ કરે તો, તેમ કરવાને પણ તે સ્વતંત્ર છે, એવી સત્તા તેણે તેને સોંપી હતી. બહર-બિન-યહયા મામુનના અને ખલિફાના કાકાના દીકરા માલિક-બિનસાલેહ કાસિમના ભણાવવાના કામ માટે નિમાયા હતા. ૧૮૬ હિજરી (ઇ. સન ૮૦૨) માં ખલિફા હારુનઅલ રશિદ અમીન અને મામુનને સાથે લઈને હજ્રત તું પાલન કરવા માટે પવિત્ર મક્કા તીર્થ ભણી ગયા. જેથી કરીને બન્ને ભાઈઓ તેમના સૂચવેલા અનુશાસન પત્રની શર્તો લાચારીની સાથે મંજૂર કરે, એટલા માટે અહીં તેમણે સોગંદ લેવડાવ્યાને તેમની એક બાઈની પાસેથી દલિલો મેલણ કરીને પવિત્ર કારાગૃહમાં મૂકાવી રાખી. ખલિફા, પુત્ર અમિનના દુર્ગુણ અને અનિશ્ચિત ચરિત્રને સુસ્પષ્ટ રીતે સમજી ગયા હતા અને જેથી કરીને અમીન તેમના ભાઈની સાથે પ્રતિજ્ઞાપત્રની શર્તોનો ભંગ ન કરે, તેટલા માટે ખાસ કરીને કાળમાં રાખવાના ઈરાદાથી, તેમણે એ પવિત્ર તીર્થમાં ફરીવાર તેમને સોગંદ લેવડાવવાની તથા તેમની પાસેથી દલિલો લેવાની કિસ્મત પ્રકટ કરી હતી.

એ સાલમાં મહારાણી ઝુબેદાએ હિજ્જત મુલ્કમાં શુભાગમન કર્યું. તે વખતના તેમના આગમનની સ્મૃતિનાં ચિન્હો હજી સુધી જગત સમક્ષ દેદીપ્યમાન રહ્યાં છે. મક્કાના રહેવાસીઓને જળનું અત્યંત કષ્ટ ભોગવતા બેઠને તેમણે પોતાના ખરચે એક મોટી ખાઈ ખોદાવી; એ હજી સુધી ' નહરે ઝુબેદા ' (ઝુબેદાની જળપ્રણાલી) ના નામથી વિખ્યાત થઈને તેને માટે રહેવાસીઓના અસંખ્ય આશીર્વાદ મેલણ કરે છે.

૧૮૩ હિજરી (ઇ. સન ૭૫૫) માં જંબલી અને અસબ્ય ખાજર ભોકો ગ્રીકોની ઉકેરણીથી ઉકેરાઈને ઉત્તર વિભાગમાંથી વેગસહિત અર્મી નિયાપર ધસી આવ્યા. તેમની સાથે ગ્રીક ભોકો મિત્રતાના બંધનમાં બંધાયેલા હતા. વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે, તેઓ નગર નમરી અને જન સમૂહનો ખસ કરીને જે પ્રકારના ધોર ઘાતકીપણાનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તે જગતના ઇતિહાસમાં અશ્રુતપૂર્વ અને અતુલનીય છે. એ અસબ્ય ભોકોને

૧ કાંઈ કાંઈ કહે છે કે, વિપ્રયાગથી તેમનું મૃત્યુ થયું હતું.

સગ્ન કરવાના ઇરાદાથી ખલિશ હાઇનઅલ રશિદે એ સર્વોત્કૃષ્ટ સેનાનાયકોને મોકલી આપ્યા. તેમણે ખાખર લોકોને ઘણીજ કઠોર અને બચાવહ સગ્ન કરી (હિજરી ૧૮૮)

આ સાલમાં ઇસ્લામ ધર્મ જગતના ઇમામ મુસા અલકાસિમાં જન્મતનશીન થયા. ઇબ્ને અલ અસિરે લખ્યું છે કે, તેઓ નમ્ર અને ધીરજવાળા પુરુષ હતા અને કોઈ તેમનું ખુરૂ કરે તો તેને બદલે તેનું બહુ કરવાનો તેમનામાં મોટામાં મોટો સદ્ગુણ હતો, તથા કોઈ પણ વ્યક્તિનું કહ્યાણુ કરવાની કામના તેમના મનમાં નિશ્ચિન જામીન રહેતી; એ બદલ તેમણે સારામાં સારી ઉચ્ચ પદવી પણ મેળવી હતી.

તેમના મનમાં એવી ધાસ્તી પેદા થઈ હતી કે, એ સાધુ પુરુષ તેમની વિરુદ્ધમાં બળવાની પંતાકા ફરકાવી શકે તેમ છે, એટલા માટે તેમણે ઇમામ મુસાને હિજનજથી બગદાદ બોલાવી લીધા. એક ઇતિહાસકારે લખ્યું છે કે, અહીં તેઓને કારાગૃહના અધ્યક્ષ સિન્દિઇબને શાહિકની ધર્મપરાયણતા ભગિનીની દેખરેખ તળે રાખવામાં આવ્યા હતા એ ધાર્મિક રમણી તેના તાબેદાર અદિવાન તરફ ઘણીજ માન અને ભક્તિની લાગણીથી જોતી હતી. વિવેકપુષ્પિના ભ્રમને વશીભૂત થઈને ખલિશ હાઇનઅલ રશિદે એ નિર્દોષ સાધુ પુરુષને એ વાર મદિના પાછા ચાલ્યા જવાનો હુકમ કર્યો હતો, એથી એ સંદિગ્ધતાએજ તેમની સતતાને વિનષ્ટ કરી હતી. આવી રીતે આવ-જવ કરવાથી ભક્તિવાળા ઇમામની નંદુરસ્તી બગડવાથી તેમણે એ કેદખાનાની રક્ષા કરનારી રમણીના ગૃહમાં પોતાના દેહનો પરિત્યાગ કર્યો હતો. તેમના મરણ પછી તેમના પુત્ર અલીઅર રજા (મનોરમ) કિપાધિ ધારણ કરીને ઇમામની પદવીપર અધિષ્ઠિત થયા, તેઓ તે વખતના જમાનાના જિંયામાં ઊંચા વિદ્વાન અને જ્ઞાનીપુરુષ હતા.

બારમેકીઓનું પતન

ખલિશ હાઇનઅલ રશિદની કારકિર્દીની ૧૮૭ હિજરી સાલમાં એવો એક બનાવ બન્યો કે, જેને લીધે તેમની કીર્તિ તથા ગૌરવ ઝાંખાં પડ્યાં હતાં અને અકૃતજ્ઞતારૂપ અનુતાપાનલથી દગ્ધ થવાની તેમનું ભવિષ્યનું જીવન શોકરૂપ અંધકારથી આચ્છાદિત થઈ ગયું હતું. સત્તર વરસ સુધી બારમેકી કબીલાએ ગંભીર વિશ્વસતા અને દક્ષતાની સાથે રાજ્યનું

કાર્ય ચલાવ્યું હતું. એ સમયે જનસાધારણનું સુખ અને સમૃદ્ધિ, રાજ્યનું ધન અને શક્તિ તથા જાતીય ઉન્નતિ વર્ધિત થઈ હતી હતી; પ્રત્યેક સ્થળે સભ્યતાનો પ્રકાશ પ્રકાશિત થયો હતો; પરંતુ તેમણે જે આડંબર, ઐશ્વર્ય પરોપકારિતા તથા અપરિમિત દાનશીલતાને માટે સર્વ લોકોના સ્નેહને સંપાદન કર્યો હતો, તેનાજ પરિણામે તેમની વિરૂધ્ધમાં એવું એક શત્રુમંડળ ઉભું થયું હતું, કે જે ગમે તે ધલિગે તેમનું કાસળ કાઢવાના દૃઢ નિશ્ચય પર આવી ગયું હતું. શા કારણથી તેમનું પતન થયું હતું. એ સંબંધમાં અનેક માણસોએ તેનાં અનેક કારણો નિર્ધારિત કર્યાં હતાં. મશહુર ઇતિહાસકાર ઇબ્ને ખાલફુને તે વખતની ચાલતી લોકવાયકા અને વાતોપરથી ખરાં તથ્યનો નિર્ધાર કર્યો હતો. અનેક ઐતિહાસિકોએ લોકવાયકા અને વાતોના ઉપર આધાર રાખી આરમેક કખીલા તરફ ખલિફા હાઝનઅલ રશિદના, દુર્વ્યવહારનું કારણ ખુદ્દુ કરવાની કોશિશ કરી હતી. ખલિફા હાઝનઅલ રશિદની ભગિની અબ્બાસાની સાથે જરૂર બિન ચહયાના વિવાહવાળી વાતને ઇબ્ને ખાલફુને નાપાયદાર કલ્પના કરાવીને હરી કાઢી છે. તેણે આરમેક કખીલાની પડતીનું ખરૂં કારણ જે કાંઈ લખ્યું છે, તે અમે નીચે લખીએ છીએ:—

“ એ સમયે આરમેક પરિવારે રાજ્યની તમામ સત્તાને હાથ કરી હતી, તેમણે સલ્તનતની સત્તાને એક રીતે પોતાને કબ્જે કરી લીધી હતી, એટલુંજ નહિ, પણ ખુદ ખલિફા હાઝનઅલ રશિદને નાણાંની જરૂર પડે તો તેમને તેમની પાસેથી તે લેવાની લાચારી ભોગવવી પડતી, અને તેમની પરવાનગી સિવાય તેઓ ખજાનચી પાસેથી એક કોડી પણ મેળવી શકતા નહિ. તેમની અખંડ સત્તા અને યશોઐશ્વર્ય દરેક દિશામાં ફેલાઈ ગયાં હતાં. ફાજદારી અને દીવાની વિભાગવાળા રાજ્યની તમામ કિંચી પદવીઓ તેમનાં કુટુંબનાં માણસોને મળતી અથવા પોતાના પક્ષવાળા માણસો દ્વારા તે પદવીઓ પૂરવામાં આવતી. સર્વ લોકો તેમની ‘હા’ એ ‘હા’ બલુનારા અને તેમની પાસે મસ્તક નમાવી કબા રહેનારા થઈ પડ્યા હતા. તેમના સિવાય દરખાસ્ત કરનારાઓ અને નોકરીના કિમેદવારોની આશા પૂરી થતી નહોતી. સલ્તનતની દરેક દિશામાં, દરેક પ્રદેશમાં, દરેક શહેરમાં અને દરેક ગામમાં તેમની હકુમત ફલામ્ ગઈ હતી. સત્રંગા લોકો તેમનાં ગુલુગાન ગાતા અને એ સાથે તેઓ તેમના માલિક ખલિફાના કરનાં પણ વિશેષ સ્તુતિપાત્ર થઈ પડ્યા હતા.

આ સમયે કારણોથી રાજસમાસદો અને સલ્તનતના કિંચી પદવી-

વાળા ધર્મનેતાઓનાં ઇર્ષાગિન પ્રજ્ઞાથી ઉઠ્યો હતો. તેઓ રાજસિંહાસનની સુશીતલ છાયામાં નિવાસ કરે છે એમ ધારવાથી અપવાદરૂપ વૃશ્ચિકો તેમને તેમની વિશ્રામ સભ્યામાં દર્શન આપવાને ઉલટા અધિક સુવિધા મેળવી શક્યા હતા. તેમના સર્વથી મુખ્ય પુરાણા શત્રુ ખજનચી ફજલ બિન રાખિને તેમની વિરૂધ્ધમાં ખલિક્ષાના મનને કલુષિત કરવા માટે નાના પ્રકારના સુયોગ પ્રાપ્ત થયા હતા અને તે જે પદવીપર કાર્ય કરતો હતો, તેથી તેણે એ સધળા સુયોગ મેળવવાની સુવિધા પણ મેળવી હતી. ઇખ્તે ખાલદુને વર્ણન કયું છે કે, તેને (ફજલબિન રાખિને) એવા કેટલાક સોબતીઓ આવી મળ્યા હતા કે, આરમેક પરિવાર બહુ આખ્યાસીઓના પતનને માટે કારસ્થાન કરી રહ્યો છે. બિલ્કુલ જૂઠ્ઠા હટહટતા ખખર સાંભળી ફરકેરાઈને સ્વેચ્છાચારવાળા ક્રોધ અને સંદિગ્ધતાવાળી અંધ પ્રચંડતાને વશ થઈ તેઓ વંશપરંપરાથી ચાલી આવતી વિશ્વાસી રાજસેવાને ભૂલી ગયા હતા.

વઝીર ગદરનું ખૂન, વૃદ્ધ ચલ્યા અને તેમના ખીન પુત્ર ફજલ (ખલિક્ષા હાઇનઅલ રશિદનો ધારીપુત્ર) મુસા તથા મલમ્મદને અંદિવાન કરવા માટે અસ્માત એક રાત્રિ હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો, છુપાવેશમાં બગદાદ શહેરમાં રાત્રિ શરતી વેળાએ જે મસજિદ ખલિક્ષા હાઇનઅલ રશિદ અને તેમના વઝીરની સાથે કરવા આવતા, આજે તેના દારાજ મંત્રી ગદરની હત્યાતું કામ ખતમ થયું, અને ખીન લોકોને રાક્ષા નામની એક જગાએ કેદ કરવામાં આવ્યા તથા તેમની સધળી બિલ્કતને રાજ સરકારમાં ખાલસા કરવામાં આવી. શરૂઆતમાં અંદિખાનામાં એ લોકોને દુઃખ દેવામાં આવ્યું નહોતું. તેમની સેવા ચાકરીને માટે ત્યાં આગળ તેમણે પોતાના નોકરોને રાખવાની પરવાનગી મેળવી હતી અને તેમના મુખ સ્વાચ્છંદને માટે નજર રાખવામાં આવી હતી. આ બનાવ બન્યા પછી એક વરસે અબ્દુલ મશિકબિન સાલેહ? ખલિક્ષાની વિરૂધ્ધ કારસ્થાન કરે છે, એવું ઠરાવીને તેના સેક્રેટરી તથા પુત્ર દારાને તહોમ્મતદાર કર્યા અને આખરે અંદિવાન બનાવ્યા. આરમેક કબીલાવાળાઓએ આ કારસ્થાનમાં કશી મદદ ન કરવા છતાં પણ, તેઓ એ વિષયથી બળ્લીતા છે એવી ખલિક્ષાના મનમાં ધારણા ક્રિપ્ત થઈ અને એટલા માટે તેમણે અંદિવાનો તરફ કઠોર બ્યવહાર ચલાવવાની શરૂઆત કરી અને એ પહેલાં તેમના પર જે દયા દેખાડવામાં આવી હતી,

(૧) તેઓ અલિબિન અબ્દુલ્લા બિન અખ્યાસના પૌત્ર હતા, એથી તેઓ ખલિક્ષા માલિકના કાફાના હીકર બાધ પણ થાય.

તેનાથી તેઓ વંચિત થયા. વિશ્વાસુ વૃધ્ધ યહયાએ (૧૮૦ હિજરીમાં, ઇ. સન ૮૦૬ માં) કેદખાનામાં પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો અને તેમના સર્વ-ગુણસંપન્ન પુત્ર જન્મે ત્રણ વરસ પછી તેમની પાછળ પોતાના દેહનો પણ પરિત્યાગ કર્યો. મુસા અને મહમ્મદ તેમના પિતાના મરણ પછી સુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે એવી અનુમતિ મેળવી શક્યા, પરંતુ અખંદુલ ખાલેક ખલિફા અમિનના પાયતખ્તપર આવતાં સુધી જ્યાં અવસ્થામાં રહી તેના દ્વારા સુક્તિ મેળવી શક્યો અને એ સાથે તે સિરિયા દેશના શાસનકર્તાના પદપર નિયુક્ત થયો. ખલિફા મામુને જગદાદના પાયતખ્તપર આવ્યા પછી, આરમેક કમીલાની સમ્પત્તિ અને સન્માનને પુનઃ પાછું સોંપ્યું. ખલિફા હાફ્ઝઅલ રશિદની રાજકારકિર્દીમાં પણ ખારજી લોકો તેમના હમેશના મહાવરા મૂળખ કેટલીક વાર જળવાખોર થયા હતા; પરંતુ તેઓ કાંઈપણ ટંટો ઝિસાદ કર્યા વિના આપોઆપજ વશીભૂત થયા. એ સમયના જળવાઓમાંના ધાર્મ એક જળવામાં લયલા^૧ નામની એક નાની કુમ્મરની ખલિફાએ ઉશ્કેરાયલા ખારજી લોકોની પરિચાલિકાના બાર ગ્રહણ કરીને સારી નામના મેળવી શકી હતી. એ જળવો પ્રથમ પાંડેલાં તારિફના પુત્ર અને લયલાના બાઈ વાઝિદદ્વારા સ્થિત થયો અને તેમના પતન પછી લયલાએજ સૈન્ય ચલાવવાનો બાર ગ્રહણ કરીને રાજકીય સૈન્યની સાથે વારંવાર લડાઈઓ કરી. છેવટે તેનો એક કુટુંબી^૨ ખલિફાના સૈન્યનિકના પદપર દાખલ થવાથી તેણે તેને (લયલાને) હથિયાર છોડીને એના કરતાં પણ વિશેષ વિશુદ્ધ કુમારી જીવન ગુજારવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને લયલાએ પણ તેના કહેવા મૂળખ કાર્ય કર્યું. એ અરબ વીરકુમારીએ ઘણીજ ખૂબસૂરત કન્યા અને કવિ તરીકે સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. મોસુલવાસીઓની જળવાને સૂચવનારી હીલચાલથી વિરક્ત થઈને ખલિફા હાફ્ઝઅલ રશિદ તેમના દંડદાખલ તે શહેરને આળીને બસ્તીભૂત કરાવી નાખ્યું. મોઘાર અને હિમિયાર લોકોના પરસ્પરના અંદરખાનાના કલહથી પ્રભિસ્ક શહેરમાં અશાંતિ વિરાજતી હતી. ખલિફા હાફ્ઝઅલ રશિદ પ્રથમથીજ ઝળુતા હતા કે, સિરિયાવાસીઓ અખ્યાસી વંશ તરફ ખિદ્કુલ નાખુશ નથી. બન્ને પક્ષ જેથી કરીને પરસ્પર વિવાદ કરીને દુર્મળ થઈ જાય, એટલા માટે થોડા દિવસ તેમણે તેમના ધર્મના ઝગડા-

૧ ઇબને અલ આસિરે એ નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, ઇબને ખલિકાને તેમનું નામ અલ્લફ રિયા રાખ્યું છે.

૨ યઝિદ બિન મોઝદ.

એમાં હાથ નાખ્યો નહોતો, પણ છેવટે તેમણે ચાંપતા ધલાજો દમિસ્ક શહે-
રમાં શાંતિ સ્થાપન કરી હતી.

શ્રીફે સાયેતુ' શુદ્ધ

ખલિશ હાઇન-અલ-રશિદનું શ્રીક લોકોની સાયેતુ' યુધ્ધજ્ઞ તેમની
રાજકારકિર્દીમાં એક સહુથી મોટામાં મોટો ઉલ્લેખ કરવાલાયક બનાવ ગણાય
છે. ખલિશ માહદિની સાથે રાણી આઈરિનની જે સંધિ થઈ હતી, તે
સંધિની શર્તોનો હિજરી સન ૧૮૧ માં ભંગ કરીને ઇસ્લામ રાજ્યપર હુમલો
કર્યો, પરંતુ એ લોકોના લશ્કરનો મોટો ભાગ મરણને શરણ થવાથી એઓ
હારી ગયા અને તેમના માતારા અને અનસાધશ નામનાં એ શહેરો મુસ-
લમાનોનાં હાથમાં આવ્યાં. ડિમેચ્યા અને અગ્યાસીઓના માંડોમાંડોના
વેરને વખતે સાધપ્રેસ દ્વીપે સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી હતી, પરંતુ અત્યારે એ
પાછી ખેંચી લેવામાં આવી અને કીટવાસી લોકોએ તાબેદારી કબૂલ કરી.
આ બધા બનાવો બન્યા પછી શ્રીવાર શ્રીક અને અરબ લોકોની વચ્ચે નવી
સંધિ સ્થાપિત થઈ અને શ્રીક લોકો પ્રથમની સંધિ મુજબ વર્તીને મુસલમા-
નોને કર આપવાને લાચાર થયા તથા બન્ને પક્ષે એક બીજાના બંદિવાનોને
મુક્ત કરી દીધા. સર્વેએ ધાર્યું હતું કે, એ સંધિ થોડા દિવસને માટેજ
કાયમ રહેશે. ૧૮૨ હિજરીમાં વિરુદ્ધનૈતિક નિપહુર રાણી આઈરિને તેના
નાની ડિમ્બરના પુત્ર છટ્ટા કોન્સ્ટન્ટાઈનને આંધળો કરી અગળકા (અરબી
ભાષામાં આતાસા કહેવાય છે)નો ઇતિહાસ ધારણ કરી રાજસિંહાસનપર ઉપ-
વેશન કર્યું. અને તેના વહાલા બોગ્ગ ઇચ્ચિસની સહાયતાથી પાંચ વરસ
સુધી રાજ્યની હકુમત ચલાવી. ત્યાર પછી ચંચળ ચિત્તવાળા શ્રીકલોકોએ
તેની વિરુદ્ધમાં ઝીલા થઈને તેને સિંહાસનપરથી પદબ્રષ્ટ અને બંદિની કરી
કરી તથા તેના ખજાનચી નાઈસે ફેરાસને^૧ સિંહાસન સોંપ્યું. સ્વાભા-
વિક ભરોસાના અભાવે રાણી આઈરિન અને મુસલમાનો વચ્ચેની સંધિની
શર્તોનો ભંગ કરવાનો ઇરાદો કરી^૨ નાઈસે ફેરાસે ખલિશ હાઇનઅલ
રશિદની પાસે નીચે લખેલી ભર્મ અને અપમાન સૂચક લિપિ મોકલી આપી:-

“ રોમન આદશાહ નાઈસે ફેરાસા તરફથી અરબોના રાજા હાઇન
તરફ—અમારી પહેલાંની મહારાણીએ તમોને દાંડકાક આસન આપ્યું છે અને

૧ અરબ લોકો તેને નિકફૂર કહેતા.

૨ ઇબ્ને ખાસદુનનું વર્ણન.

પોતાને પાકિસ્તા સામાન્ય આસનપર^૧ રાખી છે, અને તેનું ઘણું ખર્ચે
 ઐશ્વર્ય તમારી પાસે મોકલી આપ્યું છે, એ તેની સ્ત્રીજાતિની સ્વાભાવિક
 દુર્બળતા અને નિર્જીવિતાને લીધેનું બન્યું છે, વળી તમે મારી આ ચિટ્ટી
 મળતાંની સાથેજ રાણી આઈરિનની પાસેથી મેળવેલી સમ્પત્તિ પાછી મોકલી
 આપશો, નહિ તો તત્ત્વાર તમારો અને મારો બરાબર ઇન્સાફ કરશે. ”

એક ઇતિહાસિક વર્ણન કર્યું છે કે, ખલિફા હાફ્સઅલ રશિદ એ
 પત્ર વાંચીને ગુસ્સાના માર્યા એટલા બધા ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા કે, કોઈપણ
 મનુષ્ય તે સમયે તેમના મુખ બહારી બેવાનું સાહસ કરી શક્યો નહોતો;
 કોઈનાથી તેમની સાથે કાંઈ વાતચીત પણ કરી શકાઈ નહોતી. તેમના સભા-
 સદા બધાના માર્યા દરબાર ગૃહમાંથી ચાલ્યા ગયા હતા અને તેમનો મંત્રિ-
 વર્ગ ગુપ્તરૂપે થઈને સલાહ આપતાં અટકી પડ્યો હતો.

ત્યાર પછી તેમણે આ પૃષ્ઠમાં નીચે લખ્યા પ્રમાણે કેટલીક વાતો
 લખી હતી:—

“ વિશ્વાસુજનોના નેતા હાફ્સના તરફથી રોમનાના કૃતરા નાઈસે
 ફેરાસ તરફ:—“ તું પત્રનો કિતર જોઈ શકીશ, સાંભળી શકીશ નહિ. ”

ખલિફા હાફ્સઅલ રશિદે તેમના બોલવા પ્રમાણે કાર્ય કર્યું હતું.
 તેઓ તેજ દિવસે સંન્યસહિત રવાના થઈને જ્યાં સૂધી હિરાકિલયાના^૨ દુર્ગ
 પાસે પહોંચી શક્યા નહોતા, ત્યાં સૂધી રસ્તામાં ક્યાંય પણ વિશ્રામ કર્યો
 નહોતો. અભિમાની નાઈસે ફેરાસ એજ સ્થળે ખલિફાની સલામો થઈને શોચ-
 નીય રીતે પરિજિત થયો.^૩ કેવળ તેના અનુતાપના યોગે અને દગા

૧ અહીં શેતરંજ ખેલવાની ઠાંડકાક અને પાકિન, વાતોના ઉલ્લેખ કરવામાં
 આવ્યા છે. અંગ્રેજમાં હલકામાં હલકી શેતરંજ ખેલવાના અક્ષને પાકિન અને
 હંબામાં હંબા અક્ષને રૂક (ઠાંડકાક) કહેવામાં આવે છે. (અનુવાદક)

ખલિફા હાફ્સ-અલરશિદે હાલમાં એ રમતને પશ્ચિમ એશિયામાં ચાલુ
 કરી હતી.

૨ જે સ્થળે એ યુદ્ધ શરૂ થયું હતું, તેને અરબ લોકો હિરાકિલયા કહેતા
 હતા પરંતુ આધુનિક લેખકે કહે છે કે એ યુદ્ધ થાર્મિથિસ નદીના કિનારાપર
 આવેલા ડારિદ્રિયમમાં થયું હતું હતું.

૩ મશહૂર ઇતિહાસકાર સ્યુલિએ એનો પ્રસિદ્ધ યુદ્ધ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે,
 અને એમાં મુસલમાન લોકોએ ફતેહ મેળવી હતી.

બાળની કુશળતાએ અરબોના કોઈ પણ રીતે ન અટકાવી શકાય એવા પ્રયત્ન યુદ્ધના વેગને અટકાવ્યો હતો. નાઇસે ફેરાસ પહેલાંના કરતાં વિશેષ તારસિક નિયમિત કર આપવાને સમ્મત તથા પ્રતિજ્ઞાબધ થયો. એ સંધિને મંજૂર રાખી વિજ્ઞાપી ખલિફા રાફા ભણી પાછા ર્યાં. ખલિફાના રાફા પહેલોચાંની સાથેજ નાઇસે ફેરાસે ફરીવાર સંધિની શરતોનો ભંગ કર્યો. તેણે ધાર્યું હતું કે, ખલિકા રાફાથી પાછા ફરીને આ પ્રયંડશીતઋતુમાં ફરીવાર અડી આવવાનું કોઈ પણ રીતે પસંદ કરશે નહિ અથવા તેમનું આગમન બિદ્કુલ અસંભવ થઈ પડશે; પરંતુ એમ ધારવામાં તેણે તેના પ્રતિદ્વંદોનો એક પ્રકારનો ખોટો ભ્રમજ કર્યો હતો; તેની એ ધારણા બિદ્કુલ નાપાયાદાર હતી. કારણ કે, સંધિની શરતોનો ભંગ થવાની વાત સાંભળતાંની સાથેજ તેમણે તે ભયંકર ઠંડી ઋતુમાં પણ અરશથી ઢંકાયલા તારસ પર્વતને ફરીવાર ઓળંગીને યુદ્ધક્ષેત્રમાં ગમન કર્યું. “ નાઇસે ફેરાસ વિશ્વાસુ જનોના નેતાને આવી રીતે એકદમ વીરોચિત તૈયારી કરી આવી પહેલોચાં જોઈને ઘણોજ અગત્ય થયો અને એ સાથે તેની રાજનૈતિક યુદ્ધ કુશળતા પણ નિષ્ફળ નિવડી. એ વિશ્વાસઘાતક ક્રીક વળુ જગાએ સખ્તમાં સખ્ત ફટકા લાગવાથી લડાઈના મેદાનમાં પોતાના આળીસ હજાર સૈનિકોનાં મુઠ્ઠાં પડતાં મૂકીને ન્હાસી ગયો. ”^૧

નાઇસે ફેરાસે ફરીવાર સુલેહની માગણી કરવાથી તેની માગણીને મંજૂર રાખવામાં આવી (૧૮૮ હિજરી). ક્રીક લોકોની વર્તણૂકથી સારી રીતે માહિતગાર થઈને ખલિકાએ ફિજિયાને છોડતાં પહેલાં સરહદના મુઠ્ઠામાં લસકર રાખવાનો એવો તો સરસ બદોબસ્ત કર્યો કે જેથી ફરીવાર જાણે સંધિની શરતોનો તેમનાથી કોઈ પણ પ્રકારે ભંગજ ન કરી શકાય. પરંતુ ખલિફા હાઇન ખાન્ના કામોમાં ગુંથાવાથી નાઇસે ફેરાસ ફરીવાર સંધિનો ભંગ કરી હારી ગયો હતો. ”^૨

૧૮૯ હિજરીમાં રાઇ (પ્રાચીન રેઇસ) ના શાસનકર્તાએ અબાધ્યતા જાહિર કરવાથી તેને પોતાના તાબામાં લાવવા માટે ખલિકા હાઇનઅલ રશિદ ત્યાં આગળ ગયા. નાઇસે ફેરાસે આ સુયોગનો પરિત્યાગ ન કરી શકવાથી ફરીવાર મુસલ્માન સલ્તનતપર હુમલો કરવાની કોશિશ કરી; પરંતુ ખલિકાના પુત્ર કાસિમ દ્વારા તે હારી ગયો. ખલિકાએ એ પુત્રને સરહદના મુઠ્ઠાની

૧. આ ઇતિહાસવેતા જિગવ સાહેબનું વર્ણન છે.

૨. આ ઇતિહાસકાર મૂર સાહેબનું વર્ણન છે.

હકુમત ચલાવવાનો ભાર સોંપીને ધર્મયુધ્ધને માટે ખુદાના નામે લિસર્ગ આપ્યો હતો. સંધિની ચર્ચાનો ભંગ કરવા છતાં આ વખતે પણ નાઈસે ફેરાસને માફી આપવામાં આવી હતી.

નાઈસે ફેરાસની વિશ્વાસઘાતકતા

ખલિફા હાફ્સઅબ્દ રશિદે રાઈનગરમાં વસતી વેળાએ ટિલેમ અને તશ્લીસ્તાનના કુર્દ રાજાઓની સાથે મુલાકાત કરી તેમના તરફ કિદારતા અને સહવ્યવહાર દર્શાવ્યા, એથી તેમની રાજભક્તિ દલીભૂત થઈ અને આસક્તિ વર્ધિત થઈ.

ત્યાર પછી ખલિફા રાક્કાને રસ્તે બગદાદ બહુ પાછા રયા. રાક્કા નગરને તેમના હુમેશના નિવાસસ્થાન તરીકે ગણવામાં આવી હતી. એ સ્થળેથી તેઓ થીક લોકોની, ઉત્તર પ્રદેશમાં ભટકતી જ્વતિઓની અને અર્ધ રાજભક્તિવાળા સિરિયાવાસીઓની હીલચાલો જોના અને અત્યંત પરિશ્રમ તથા કલાન્તિ પછી થોડીવાર વિશ્રામમુખનો અનુભવ કરતા.

ટ્રાન્સોક્ષિયન પ્રદેશમાં બળવાં જગવાથી નાઈસે ફેરાસને સહનતપર હુમલો કરવાની સારી તક મળી: પહેલેથીજ તે એવી તક મેળવવાની યાત્રા જોઈ રહ્યો હતો; તેણે ખલિફાના રાજ્યમાં દાખલ થઈ સરહદના મુલકોને નાબૂદ કરી નાખ્યા અને એ સાથે ત્યાંના ઘણા ઘણા રહેવાસીઓની હત્ત કરાવી નાખી. ખલિફા આવી વિશ્વાસઘાતકતાને હવે સહન કરી શક્યા નહિ. મામુનને સઘળી રાજસતા સોંપી તેમને રાક્કાના રાજપ્રતિનિધિ તરીકે રાખીને તેઓ ઉત્તર દિશા બહુ રવાના થયા. થીકલોકોએ આગદપૂર્વક જે સંધિ પત્રપર સહી કરી હતી, એની રક્ષા માટે અને રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપવા માટે આ વખતે તેમની વિરુદ્ધમાં જિહાદ (ધર્મ યુદ્ધ)ની ઘોષણા કરવામાં આવી. એક લાખ પાંત્રીસ હજાર પગારદાર લશ્કર રાજ્યના જુડા તળે એકઠું થયું. એ સિવાય પોતાની ઈચ્છાથી આવેલા અનેક સેનિકોએ પણ ભાગ લીધો હતો. એ જગરદસ્ત લશ્કરે આખા એશિયા માધનર, એટલુંજ નહિ, પણ ઉત્તર અશિનિયા અને પશ્ચિમમાં માઈસિયા અને ફેરિયા સુધી અધિકાર કરી લીધો.

સેનાપતિ યઝિદ બિન માળલાદ મારફત લિડિયા મુસ્કના કુનિયા

(૨) અને ઇક્સિસ કળે થયાં. મિઆન બિન્ અમદાના પુત્ર શુરાબિલ સાકા-
શ્ચિયા, થેઆસા મૈલિકોપિયા, સિદરોપોલિસ, અન્દ્રાસસ અને નિકિયા નગરને
પોતાના તાબામાં આણવામાં આવ્યાં. ત્યાર પછી વિજયી સૈનિકોએ કાળા
સમુદ્રના કિનારાપર આવેલા હિરાકિલયા પોનટિકા નગરીપર છાપો માર્યો.
એ નગરીનો ઉદ્ધાર કરવા માટે નાઈસે ફેરાસની મોકલેલી સૈન્યની એક
ટુકડી શોચનીય રીતે પરાજિત થયા પછી એ અરબોના અધિકારમાં આવી.
એ પછી શ્રીલોકોએ મારી માગી અને ખલિકાએ પોતાના દયાળુ સ્વભા-
વના પ્રભાવે તેમની એ માગણીને મંજૂર રાખી. જો એ સમયે કોન્સ્ટન્ટિ-
નોપલ મુસલમાનોના તાબામાં આવીને બાઈઝન્ટાઇન સલ્તનતની હકુમતનો
ભાર તેમના હાથમાં આવી પડ્યો હોત, તો તેથી આખી આલમમાં શાંતિ
સ્થાપવાનું તથા સહ્યતાનો ઉત્કર્ષ કરવાનું ધાણું જ શુભગ્નનક પરિણામ
આવત. નાઈસે ફેરસે તેના કબીલાના કુમારો અને રાજ્યના આખરફાર
આદમીઓની સાથે એકત્ર મળીને સોગંદપૂર્વક ફરીવાર એક નવીન સંધિ-
ત્રપત્રપર સહી કરી. એ સંધિ દ્વારા એવો દરાવ થયો કે, નાઈસે ફેરાસ અને
તેના કબીલાના દરેક માણસને માણસ દીડ કર આપ્યા સિવાય પહેલાના
કરનાં અધિક કર ખલિકા હાઇનઅલ રશિદને મોકલવાને શ્રીક બાદશાહ બંધા-
યેલો રહેશે. પરંતુ ૧૫૨ હિજરી (ઈ. સન ૮૦૮) માં શ્રીક લોકોએ ફરી-
વાર તેમના સોગંદનો ભંગ કરીને મુસલમાની સલ્તનતમાં પ્રવેશ કરવાનો
લાભ મેળવ્યો. ઈતિહાસકાર મુર સાહેબે લખ્યું છે કે:—“ વારંવાર આવા
પ્રકારનાં યુધ્ધોના પરિણામે છેવટે પ્રજા ધર્મવિદ્વેષની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ”

પરાયર એજ વખતે ખોરાસાન મુસ્લમાં બળવા ઉભો થવાથી, ખલિકા
તે તરફ લક્ષ આપવાને બાંધ્ય થયા અને તેટલા માટે થોડા દિવસને માટે
શ્રીક લોકો ઘટતી સજ્જ ભોગવતા બચી ગયા. ખુઝેમા બિન્ ખાઝિમ નામના
એક લાયક સેનાપતિને સહકારી તરીકે સોંપીને ત્રીજા પુત્ર કાસિમને રાક્ષમાં
અને પહેલા પુત્ર અમિનને બગદાદમાં રાખીને થાક્યા પાક્યા બાદશાહે પૂર્વ
દેશ ભણી પ્રયાણ કર્યું; અને બીજા પુત્ર મામુન પિતાની પાછળ ગયા,
પરંતુ પર્વતની હારો ઓળંગીને પર્શિયામાં પ્રવેશ કર્યા પછી તેઓને લશ્ક-
રની એક ટુકડી સાથે આગળ વધીને મર્વ તરફ રવાના થવાનો હુકમ મળ્યો.
અને ખુદ ખલિકા ગળા લરકર લઈને ધીમે ધીમે આગળ વધવા લાગ્યા.

(૨) દીખે ખાલિકાને આ નામ લખ્યાં છે બીજા કેટલાક ઇતિહાસકારોએ
એને માલાકુબિયેહ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ખલિકા રાક્ષા છોડ્યા પછીજ પીડા ભોગવતા હતા, અત્યારે તુરં શહેર
ના તાબાના સાનાબાદ નામના ગામમાં આવવાથી તેમની પીડા ઘણીજ
વધી પડી. તેમનો અંતિમકાલ આવેલો જોઈને લસ્કરમાં જોડાયેલા પોતાના
કબીલાના (હાસમ વંશના) તમામ માણસોને બોલાવીને તેમણે નીચે લખ્યા
પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો:—

“જેઓ અત્યારે જીવવાન છે તેઓ ધરડા થશે, જેઓ આ આલમમાં
આવ્યા છે, તેમને સર્વને મરવું પડશે. હું તમેને ત્રણ શિખામણ આપું છું;
પોતાના કર્તવ્યનું વિશ્વસ્તાની સાથે પાલન કરજો. તમારા ઇમામો (ખલિ-
ફાઓ) પર વિશ્વાસ રાખીને સઘળા એકઠા મળી રહેજો અને મહમ્મદ તથા
અબ્દુલ્લા (અમિન અને મામુન)ને માટે ખાસ કાળજી રાખી ચલ કરતા
રહેજો. જો એક જણ ખીજ એક જણના તરફ જળવાનો ઝુડો ફરકાવે, તો
તે જળાવો જગાડનારને દબાવી દેજો અને રાજભક્તિની હીનતાને માટે તેના
નામને કલંકિત કરજો.”

ત્યાર પછી તેમણે પોતાના અનુચરોને તથા સૈનિકોને ઘણાં ઘણાં ધન-
રત્નો બક્ષિસ આપ્યાં. આ પછી બે દિવસે તેમના મૃત્યુનો સમય આવી
લાગ્યો. ખલિકા હાફન-અલ-રશિદ ૨૩ વરસ ૬ માસ જીવેજીવતાલી અને
ગૌરવની સાથે રાજ્ય ભોગવ્યા પછી જિન્દગીના ઉંચામાં ઉંચા ભાગમાં ચોથી
જમાદિઉલ આખર ને શનિવારને દિવસે (૧૬૩ હિજરી, ઇ. સન ૮૦૯
માં) જન્મતનશીન થયા. એ સમયે તેમની ઉંમર ૮૫ વરસને ૭
માસની હતી,

ખલિકા હાફન-અલ-રશિદની ચાલચલગત

ગમે તે કાંઈ મનુષ્ય ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિએ ઘણીજ સુક્ષ્મતાની સાથે
ઈચ્છાનુસાર તેમની ચાલચલગતની સમાલોચના ભલે ને કરે, પરંતુ ખલિકા
હાફન-અલ-રશિદ દુનિયાના ઉંચામાં ઉંચા નૃપતિ અને રાજ્યનું શાસન
ચલાવનારાઓમાં સર્વથી ઉચ્ચ પુરુષ હતા. ચાલુ જમાનાની સાથે જૂના
જમાનાની સરખામણી કરવી એ કેવળ એક પ્રકારનો ભ્રમજ ગણાય. વીસમી
સદીનો મનુષ્યસ્વભાવ, ઉત્કર્ષતા, તેની કેન્દ્રીભૂત સભ્યતા, અને કાલના પરિ-
વર્તન તથા ઉન્નતિની સાથે સાથે તેમજ તેના નાના પ્રકારના જ્ઞાન વિજ્ઞાનની
સાથે એક હજાર વર્ષ પહેલાંના જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને સભ્યતાની તુલના કરી

શકાય તેમ નથી. શંકાશીલતાના પ્રમળ ઉચ્છ્વસને વશીભૂત થવાથી તેમણે કોઇ કોઇવાર મંદ કાર્યો કરેલા છતાં પણ તે સ્વેચ્છારિતાના સ્વાભાવિક ફળ રૂપે જ હતાં. તેમની અસાધારણ શક્તિના બળથી એટલા બધા આત્મસંયમી થઈ શક્યા હતા, જન સાધારણના સુખની વૃદ્ધિ માટે તેમણે ધણા ધણા પ્રયાસો કર્યા હતા અને પ્રજાના હિતને માટે એટલા બધા ચત્નો કર્યા હતા કે, જેથી તેમની પ્રતિભાને અમે ઉચ્ચ આસન આપવાને બંધાયલા છીએ. તેઓ તેમનાં કર્તવ્યકાય કરતી વેળાએ લેશમાત્ર પણ આરામ લેતા નહિ શાસનશૃંખલા, ન્યાય વિચાર અને નજરોનજર રૈયતની હાલત નિહાળવા માટે તેમણે વારંવાર તેમની સસ્તનતના પૂર્વથી પશ્ચિમ વિભાગ સુધી પ્રદક્ષિણા કરી હતી. તેઓ પોતે ઇસ્લામી જનતાઓના સત્સંગમાં નવ વખત પવિત્ર મક્કા તીર્થ બણી ગયા હતા અને તે દ્વારા તેમણે પોતાના મઝહબના અનુયાયીઓને ઇસ્લામની તામેદારીવાળી એકતા અને ધર્મને માટે પોતાની વ્યક્તિગત ઉરકેરણી દંખાડીને તેમને હકુમતતજે આજ્ઞા હતા. તે વખતના સઘળા રાજાઓના રાજદરબારોના કરતાં તેમના રાજ દરબારે શીપસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પૃથ્વીના પ્રત્યેક સ્થાનના પંડિત અને જ્ઞાનીજનો એ દરબારમાં એકઠા થયા હતા, તેઓ હમેશાં ધણીજ ઉદારતાની સાથે સારો સત્કાર સંપાદન દરી શકતા હતા. શિષ્ય વિદ્યા, વિજ્ઞાન અને મનોવૃત્તિના વિકાસ માટે તથા દરેક જાતની વિદ્યા અર્થને માટે તેમણે બનતી કોશિશ કરી હતી. મુસલમાન સમાજમાં તેઓએજ પ્રથમ સંગીત વિદ્યાને ઉચ્ચાસન આપ્યું હતું અને સાહિત્ય તથા વૈજ્ઞાનિકોમાં અનુક્રમવાર ગ્રેણીઓના વિભાગની સ્થિતિ કરી હતી.

ઇસ્લામ ધર્મ વિધિનું હનફી વિદ્યાલય

જો કે અમુહનિશ રહેના નામાનુસાર આ વિદ્યાલયનું નામ પડ્યું હતું તો પણ ખરૂં કહેવામાં આવે તો એ ખલિકા હાઇન-અલ-રશિદના મુખ્ય કાજી (કાજી-કિલ-કઝઝાત) અમુયુસુદના પરિશ્રમ અને જ્ઞાનના પરિણામરૂપે જ હતું એમ કહેવું પડશે; કારણ કે ખલિકા હાઇન અલ રશિદની રાજકારકર્દી વખતે તેમની સસ્તનતના મુખ્ય કાજી ઉક્ત અમુ-યુસુદના નેતાપણાતજે વ્યવહાર શાસ્ત્રને જાણનારા માણસોના હાથથી હનફી વિદ્યાલયે સારી વ્યવસ્થાવાળો આકાર ધારણ કર્યો હતો. અમુ-યુસુદના ચરિત્રમાં કેનમેરની ઉદારતા અને એકબીજાની જ્ઞાનલિપ્ત મળેલી હતી ? શક્તિ અને સજીવતાના સંબંધમાં આ

વિદ્યાલયની બાંધવાયરૂઢા હોવી સ્વાભાવિક છે, અથવા વિરૂદ્ધ મતની અવિ-
 ઘમાનતા ઉપયુક્ત જ છે. અબુ-યુસુફદ્વારા સ્થપાયેલી ધર્મનૈતિક પ્રણાલી
 અત્યાર સુધી ભવિષ્યકાળની કઠોરતાને પ્રાપ્ત થઈ નહોતી. જે પરિમાણથી
 વિરૂદ્ધ મતની સાથે ઝગડો પેદા થાય તેજ પરિમાણથી પ્રત્યેક ધર્મશાસન
 યંત્ર પોતાના મતની રક્ષા માટે કઠોરતાનું અવલંબન કરે છે; જો કે એ
 સમયે પોત પોતાના મતની રક્ષા માટે કઠોરતાનું અવલંબન કરવા માટે તમામ
 લોકોનાં મન કિતરોતર વધી પડ્યાં હતાં, તથાપિ અબુ-હનિ રહેનાં ધર્મ વિ-
 ધાનાં ઉદારતાથી વિખૂટાં પડ્યાં નહોતાં, પરંતુ કિલ્લા એની કિન્નતિનાં નિઃસં-
 દેહ લક્ષણો પ્રકટ થયેલાં જેવામાં આવતાં હતાં, પણ ખલિફા હાફસઅલ રશિદે
 તેમના સમસામયિક નૈતિક ધોરણો બાંધનારાએ તરફ સન્માન દેખાડવાથી અને
 તેમની ધર્મ વ્યાખ્યાને મજબૂત ટેકો આપવાથી ધર્મ શાસકોનું એક મંડળ
 એકઠું થવાનો માર્ગ મોકળો થઈ પડ્યો હતો, એટલા માટે દુર્બળ ખલિફા-
 એના સમયમાં કિન્નતિ ધર્મ શાસક અથવા ધર્મ ચલાવનારાઓની ખ્યાતિ
 કિપરા સાપરી વધતી જવાથી હંમામ અબુ-હનિફા રહેના ધર્મ
 ધોરણોની કિન્નતિ અને પુષ્ટિનો માર્ગ સંપૂર્ણ રીતે અંધ થઈ ગયો હતો.
 જે સુન્ની વિદ્યાલયની દીવાલ ખલિફા મનસુરના અમલમાં સ્થાપિત થઈ
 હતી, અત્યારે એવીજ રીતે ક્રમેન્નતિ વાદ્યત થઈ, અને જ્યારે પાછળ
 અખ્યાસી વંશના ખલિફાએ પાર્થિવ શાન્તિથી શૂન્ય થઈને ધર્મ સંબંધી
 માલિકી સાચવવા માટે લક્ષ આપવાને લાચાર થયા હતા, તેજ સમયે એ
 વિદ્યાલય પૂરી જહોજલાલી મેળવી હતી. ખલિફા હરાવના સંબંધમાં સર્વ
 લોકોનો મત લેવો એવો શાસ્ત્ર ટેકો આપે છે અને એવી રીતે હરાવેલી
 હેનરી છઠા એડવર્ડ અને રાણી મેરીના રાજવંશમાં ઇંગ્લંડવાસીઓનો સર્વથી
 મોટો ધર્મ ગુરૂ હતો. તેના સમયમાં બાઇબલનો વહેલ પહેલો અંગ્રેજીમાં અનુ-
 વાદ થયો. તેણે રોમન કેથોલિક ધર્મનો સંસ્કાર કરી પ્રોટેસ્ટન્ટ મત ચલાવ્યો,
 પરંતુ રાણી મેરીએ તેને કેથોલિક મત ગ્રહણ કરવા માટે ત્રણ વરસ સુધી કારા-
 ગૃહમાં કેડ રાખ્યો; એથી પણ તેનો મત ન ફેરવાયાથી, તેને છવતા છવે બાળી
 નાખવામાં આવ્યો. તેનો ધર્મ મત ઉદાર ભાવવાળો હતો. અહીં તેના ઉદાર મ-
 તની સાથે અબુ-યુસુફના ઉદાર મતની તુલના કરવામાં આવી છે. (અનુવાદક)

બેકન ફ્રાન્સિસ લોકબેક—રાણી ઇલિઝાબેથના જમાનાનો મુખ્ય દાર્શનિક,
 જ્ઞાની અને રાજનીતિક પુરુષ હતો. નાના પ્રકારનાં રાજકાર્ય ક્ષેત્રે પછી તેણે
 છેવટે ગ્રેટ બ્રિટનના સર્વથી મુખ્ય ન્યાયાધિશનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેણે દર્શન
 શાસ્ત્રના સંબંધમાં એક ગ્રંથ રચ્યો છે, કે જે હજી સુધી યુરોપના બુદ્ધિમાન
 જનો એના સર્વ લાભો મુજબ વર્તે છે. અહીં એની જ્ઞાનચિંત્સાની સાથે કાંઈ
 અબુ-યુસુફની જ્ઞાનચિંત્સાની તુલના કરવામાં આવી છે. (અનુવાદક)

અકિતને ધર્મનેતા અથવા તમામ લોકોના હિમામ ગણી શકાય છે, આ મતવાળો મનુષ્યવર્ગ હાલમાં “ આહલેઅસ સુન્નતવલ જનાઅત ” અથવા હદિસ અને સર્વવાદિ સમ્મત મત મૂળ્ય ચાલનારાના નામથી ઓળખાય છે.

ખલિકા હાઇન-અલ-રશિદના અમલમાં વિજ્ઞાન અને સાહિત્યની સ્થિતિ.

ખલિકા મનસુરે ખીજી ભાષામાં લખાયેલા વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનો અરબી ભાષામાં તરજુમો કરવા માટે એક અનુવાદવિભાગની રચના કરી હતી. ખલિકા હાઇનઅલ રશિદે એ વિભાગની કિન્નતિ કરી અને અનુવાદકોની સંખ્યામાં વધારો કર્યો, પરંતુ ખલિકા મામૂનના સમયમાં એની આ પહેલાં કદાપિ ન થયેલી એવી અત્યંત ઉન્નતિ સાધિત થઈ. તેમના આખા અથવા અમુક રાજત્વકાળમાં જે સઘળા મશહૂર પંડિતોની મંડળીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો હતો, તેઓમાં વ્યાકરણવિદસાશી, અબ્દુલ્લા બિન હદિસ, ઇસા-બિન યુનસ, સુફિયાન બિન સુરી, સંગીતવિદ્યા વિશારદ ઇબ્રાહીમ મોસુલી અને વંદ્ય બખ્તિ આસુનો પુત્ર ગેઆઇલ, આદિ મુખ્ય મુખ્ય પુરુષોનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરી શકાય છે. હમ્ને ખાલફને લખ્યું છે કે, ખલિકા હાઇન અલ રશિદે એક કૃપણતા સિવાય ખીજા દરેક વિષયમાં તેમના પિતામહ ખલિકા મનસુરનું આદર્શ અનુકરણ કર્યું હતું; કારણ કે, જહોજલાલી અને દાનશીલતામાં કાઈ પણ ખલિકા તેમની સાથે ટક્કર જીલવાને સમર્થ થઈ શક્યા નહોતા. તેઓ પોતે કવિ ^૧ હતા, એથી કવિતાઓના પ્રત્યે ઉદાર વ્યવહાર દર્શાવતા. પાશ્ચાત્ય અને અતિ દૂરના પૂર્વ રાજ્યોના રાજાઓની સાથે તેમની સાથે સારી ઓળખાણ સાથે સંબંધ સ્થાપિત થયો હતો. તેમણેજ પ્રથમ પહેલાં ચીનના રાજા ફગદુર અને શાલીમેન નામક બે જુદા જુદા દેશોના રાજકર્તાઓએ તેમના દરબારમાં મોકલેલા ^૨ દૂતોનો આદર સત્કાર કર્યો હતો. તેમણે છેવટે જણાવેલા રાજ્યોના બાદશાહોને એવી કેટલીક અગ્રયથ અક્ષિસો આપી હતી કે, તેનું વર્ણન હજી સૂઝી લખાઈ રહ્યું છે અને એનાં કારીગીરીનાં કાર્યો અગ્રાસી ખલિકાઓની રાજકારકિર્દીના અમલની શિષ્ય વિદ્યાની કિન્નતિનાં જવલન્ત પ્રમાણરૂપ છે. એ અક્ષિસોમાં એક ધડિયાળ આપવામાં આવ્યું હતું, જે ઘણીજ અગ્રયથી ભરેલી શિષ્ય

૧ એઓ ખલિકા રશિદના પુત્રોના શિક્ષણકાર્ય માટે નિમાયા હતા.

૨ પહેલાં ફાન્સના ડચુકના રાસનાખીન રાખને ચારલિ મેગેનિ કહેવામાં આવતો. (અનુવાદક)

વિધાના નમુના રૂપ ગણાયું હતું. ૧ ખલિશ હાઝનઅલ રશિદના જે કેટલાક પુત્રો જીવતા હતા, તેમાંના નીચે લખેલા ચાર જણાનાં નામ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે; મહમ્મદ અલ અમિન, અબ્દુલ્લા અલ મામુન, કાસિમ અલ મુતામિન અને અમુદશાક મહમ્મદ અલ-મુતામિન.

ખલિફા મહમ્મદ અલ-અમિનની રાજકારકિર્દી

(૧૯૩ થી ૧૯૮ હિજરી, ઈ. સન ૮૦૯ થી ૮૧૩)

જે સમયે ખલિફા હાઝન-અલ રશિદ જન્મતનશીન થયા, તેજ સમયે અમિન રાજધાનીમાં, મામુન મર્વ નગરમાં, કાસિમ કિન્નીસરિન અને રાણી મુખય્યા રાકકા નગરમાં વસતી હતી. ખલિફાના મરણના સમાચાર પોસ્ટ માસ્તર જનરલ (સાહિબ-ઉલ-ખારિદ) હમાવિયેહ મારફત બગદાદ પહોંચ્યા હતા, અને ત્યાર પછી રાજ્યની શીઘ્ર મોહોર, તદવાર અને હજરત મહમ્મદ સ. અ. વ. નો જામો મોકલવામાં આવ્યો હતો અને ખલિફા હાઝન-અલ રશિદની રચેલી કેટલીક કવિતાઓ હેલન નામની કોઈ એક અનુપમ સુંદરી મહિલા પ્રત્યે ઉત્તેજીતે લખવામાં આવી હતી. હેલન સુંદરી સત્ય હોવા કાલ્પનિક હો, એ વિષયનો વિચાર ન કરવા છતાં પણ ખલિફા રશિદ હિરાકિલિયાના કોઈ રોમન આબરૂદાર માણસની કન્યાના પ્યારમાં ધણાજ મશગુલ થઈને તેને ત્યાંથી લઈ આવ્યા હતા, એ વિષયમાં ખીજો કાંઈ શકજ નથી. રશિકા નગરથી કેટલાક માઇલ દૂર આવેલી યુક્રિટિસ નદીને કિનારે તેમણે તેને માટે એક મહેલ તૈયાર કરાવીને પહેલાના મહેલની માદગીરી સાડ તે મહેલનું નામ હિરાકિલિયા રાખ્યું. ત્યાં તરેહવારની એશઆરામની વસ્તુઓનો બરાબર બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. ઇતિહાસદાર મસુદિના સમયે એ મહેલ વિદ્યમાન હતો.

અમીનના બાઈ સાલેહદારા તેમની પાસે મોકલવામાં આવ્યો. એ સાલેહ ખલિફા હાઝન અલ રશિદના મૃત્યુ સમયે તેમની પાસે હાજર હતો. અમિન આજ સૂફી કસરૂલ ખુલ્દે (સ્વર્ગીય પ્રાસાદ) માં વસતા હતા. અત્યારે

૧ એક પિતૃજના બનાવેલા ચોકડાંની ઉપર કેટલીક કળો અનુક્રમવાર ગોઠવીને આ ધડિયાર તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. એને એક દ્વાર હતું. જ્યારે ફક્ત ધંધા વાગતા કે તરતજ એ દરવાજો એકદમ ખુલી જતો અને ધડિયાગમાંથી જેટલા વાગ્યા હોય તેટલા ટકારનો અચાજ બહાર નીકળતો તથા તે સાથે તેમાંથી અચાસી સૈન્ય બહાર નીકળતું અને ધંધા બંધ થતાંની સાથેજ તેઓ પાછા અંદર દાખલ થતા અને દરવાજો પણ પોતાની જેમે બંધ થઈ જતો.

તેઓએ ત્યાંથી કસરલ ખિલાયકતેમાં (રાજકીય પ્રાસાદ અથવા મહાલયમાં) પોતાના નિવાસસ્થાનનું પરિવર્તન કર્યું. ખીજે દિવસે તેમણે સર્વસાધારણ લોકોની મળેલી ઉપાસના બંદગીને વખતે આચાર્ય (ધર્માત્મા)નું કાર્ય કરી આવશ્યકઉપદેશો આપી સૈન્યવર્ગ, અનુચરવર્ગ અને નગર નિવાસીજનોની પાસેથી વચ્ચતાના સપથ મહણુ કર્યા. મામુને પણ પોતાના ભાઈના સિંહાસનપર બેસવા નિમિત્તે ખુશાલી જાહિર કરીને તેમની પાસે બેઠ મોકલી આપી. આ તરફ ખલિકા હારનઅલ રશિદના મૃત્યુસંવાદ સાંભળતાંની સાથેજ સમ્રાજી ખુબ્બદા રાકકનો પરિત્યાગ કરી બગદાદ ભણી રવાના થઈ અને રસ્તામાં આનખાર નામની એક જગાએ તેના પુત્ર અમિન દ્વારા ધણુજ દબદબાની સાથે સત્કારિત થઈને રાજમહાલયમાં આવી. એ સ્થળે તેણે અમિનના શોચનીય મૃત્યુકાળપર્યન્ત નિવાસ કર્યો હતો.

અમિન અને મામુનનું ચરિત્ર

જે બન્ને ભાઈઓ એક બીજાના પ્રતિસ્પર્ધી અથવા હરિફ થઈને ઉભા હતા, તેમની બન્નેની વર્તણૂકની સરખામણી કરીને તેમાં શો તફાવત હતો, એ જણાવવાની ખાસ જરૂર છે, અને એટલા માટે અમે આ સ્થળે એનું ચથાર્થ વર્ણન કરવાનું ઉચિત ધારીએ છીએ. એ બન્ને ભાઈઓ તે વખતના શ્રેષ્ઠતમ વિદ્વાન માણસો દ્વારા કેળવાયા હતા. અમિન તેમની માતા અને મામા ઇસાની દેખરેખ તળે રહેતા હતા. એક ઇરાની મહિલા મામુનની ગભ ધારિણી માતાં હતી. મામુનની બાલ્યાવસ્થામાં તેનું મૃત્યુ થવાથી તેઓ કમનસીબ વઝીર જરૂરની દેખરેખ તળે મોટા થયા હતા. બન્નેએ આવી રીતે શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. તેમણે બન્નેએ તે વખતના ચાલતા કાયદાઓનો ઘણીજ મેહનતની સાથે અભ્યાસ કર્યો હતો, તથા હદિસ અને અલંકાર શાસ્ત્ર વગેરેનું પણ સાફ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. પરંતુ મામુને ખાસ કાળજી પૂરક શિક્ષકોની સઘળી શિક્ષા સંપાદન કરી હતી. ખીજ પક્ષમાં અમિનનું ચંચળ અને વિલાસપ્રિય અંતઃકરણ તેને બિલ્કુલ મહણુ કરી શક્યું નહોતું. સંભાષણ કરવાની શક્તિ એ એક આવશ્યકીય ગુણ તરીકે સઘળા આવરબ કુમરો સ્વીકારતા હતા અને એમાંજ પોતાની ખરી શોભા સમાયલી છે, એવું માનતા હતા; બન્ને ભાઈઓ એ વિષયમાં સત્તાસંપન્ન થયા હતા; પરંતુ મામુને વ્યવહાર અને દર્શનશાસ્ત્રમાં પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેમણે પવિત્ર કુરાન, શરીફ કહે કર્યું હતું અને એ સાથે તેઓ તે સંબંધ સાફ બ્યાખ્યાન પણ આપી શકતા હતા. ખલિકા હારનઅલ રશિદ પહેલે-

થીજ તેમના બન્નેના અરિત્રના તકાવતને જાણી ગયા હતા અને તેમના બવિખ્યના વિરોધને અટકાવવા માટે ધણુજ યત્નની સાથે બદોબસ્ત પણ કર્યો હતો અને ધણું કરીને તેઓ તેમના મરણ પહેલાં તેનું ભાવિ ક્ષણ પણ જોઈ શક્યા હતા. ખોરાસાનમાં ખલિશ જે લશ્કર તથા ધન વગેરે સાથે લઈ ગયા હતા, તે સર્વ મામુનના અધિકારમાં સોંપવાની તેમની ઇચ્છા હતી. કારણ કે, પૂર્વ દેશના પ્રદેશોની રક્ષા કરવા માટે એમ કરવાની જરૂર પડી હતી. આ તરફ અમિન પણ બગદાદમાં મોટી સંખ્યાવાળા એક લશ્કરનો અધિકારી થયા હતા- ધણું કરીને અમિન તેમના પિતાના અનુશાસન-પત્રની શર્તોનું પાલન કરવાને સમ્મત થયા નહોતા, તેટલા માટે તેમણે ખલિશની ઇચ્છા વિરુદ્ધ ખોરાસાના સૈનિકોને છૂપી રીતે હાથ કરવા માટે શુભ-ચર અથવા જાસૂસને મોકલી આપ્યા. ખજનચી ફજલગિન રાખિ ખલિશ હાઈનઅલ રશિદના મૃત્યુ સમયે તેમની સાથે હતો અને જાશૂર ખારમેકીનું ખૂન થયા પછી તે કામચલાઉ વઝીરનું કામ કરતો હતો. તે આ વખતે અમિનના પક્ષમાં આવી મળ્યો. તે તેની સ્વાભાવિક દુર્ગંજતાથી ધણી સારી રીતે જાણીતો હતો; એથી તેણે પોતાના મનમાં ચોક્કસ નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે, કાર્ય કરતાં કરતાં તે પોતેજ રાજ્યના કર્તા કારવતા થઈ પડશે. ખલિશ હાઈનઅલ રાશિદ ખોરાસાનના સૈનિકોને મામુનની તાબેદારી કબૂલ-વાના સોગંદ લેવડાવ્યા હતા. ફજલ ગિન રાખિએ અત્યારે તેમને એ સોગંદ છોડી દેવાને સમ્મત કરીને રાજધાનીમાં પાછા ચાલ્યા આવવાની સલાહ આપી. તેને ખોરાસનના લશ્કર તથા ધન વગેરેને સાથે લઈ આવેલો જોઈને તેણે તરતજ તેને મુખ્ય વઝીરની પદવી સોંપી દીધી તથા લશ્કરના સઘળા સિપાહીઓને એ વરસનો પગાર અગાઉથી આપ્યો.

ફઝલગિન રાખિએ મામુનને સૈન્ય તથા દ્રવ્યથી વંચિત કરવાથી તા-બાના કુદ્દે રાજાઓએ જાગૃતી જાગ્રત કરવાનાં લક્ષણો જાહિર કરવાનો આરંભ કરવાથી, તે બયાનક આપત્તિમાં આવી પડ્યો. પરંતુ તે કેટલાક શત્રુ સલાહકારો દ્વારા સહાયતા મેળવીને તેજસ્વિતાની સાથે એ પ્રદેશના રાજાઓ અને રહેવાસીઓને દબાવી દેવાના યત્નમાં ગુંથાયો. તેની આ આપ-ત્તિની વેળાએ પારસ્ય વંશમાં જન્મેલા ફજલ ગિન સહલ નામનો એક ધણુજ ડાહ્યો માણસ તેમના સહૃદયી મુખ્ય સલાહકાર રૂપ થઈ ઉભો હતો; પરંતુ તે જુવાન મામુનના ઉપર પોતાના કાબૂ મેળવવાનો ખાસ પ્રયાસી હતો. મશહુર હારસામા અને તાહિરગિન હુસેન અલ ખુજેઇ નામના એક ઉછરતા

સિપાહી જવાને તેમનો પક્ષ લીધો હતો. મામુને રાજ્યના આખરદાર માણ-
સોની સાથે ઉદાર અને સ્નેહભરેલો વ્યવહાર રાખીને તેમના સાધારણ કરેણું
પ્રમાણ કાંઈક ઓછું કરી નાખ્યું, એ કારણથી તેમજ ખાનનું કેટલાંક દેશનું
હિત કરનારાં કાર્યોને માટે તેમના તરફ નમામ લોકોની ભક્તિ આકર્ષિત
થવાથી તેઓ સઘળા “ પોતાની બગિચીના સંતાન સમાન ” તેમને બચુવા
લાગ્યા તથા તેમના પક્ષમાં આવી મળ્યા; પરંતુ તેઓ અત્યાર સુધી તેમના
ભાઈ ખલિક્ષા અમિનના તરફ કત્તઅપરાયણ, રાજભક્ત અને તેમના શુભે-
ચ્છક હતા. જે વખતે મામુન તેમના તાબાના મુલકોની શાસનશૃંખલા સંપા-
દન કરતા હતા, તેજ વખતે ખલિક્ષા અમિન તેમના શાસિન સામ્રાજ્યનો
સત્વર પ્વર્ણ કરવાનાં આરંભ કરવા માંડ્યા હતા. અર્થ લોલુપ, અનિયમિત
પગારની ઇચ્છાવાળા સિપાહીઓનાં મનને રાજ રાખવા માટે તેણે રાજકીય
ખજાનાં લગભગ ખાલી કરી દીધા હતા. એ સિપાહીઓને જેમ જેમ દ્રવ્ય
આપવામાં આવતું, તેમ તેમ તેઓ જોની લોહી ચૂસવાની પ્રકૃતિની પેઠે
વિશેષ દ્રવ્યને માટે ખલિક્ષાને અકળાવી મૂકતા હતા. જહૂગરો, ખાજૂગરો,
અને દેવજ લોકોને રાજ્યના તમામ વિભાગોમાંથી ખોલાવી મંગાવવામાં
આવ્યા હતા. અનુપમા સુંદરી નાયનારીઓનાં ટોળાંઓ, મશહુર ગાનારીઓ
અને ગુલામદીઓ ખોજાઓને મેળવવામાં તેના પુષ્કળ પૈસા પાણી થઈ
જતા હતા. એ વખતે આઈઝનટાઇન સામ્રાજ્યમાં ખોજા અથવા
અનુચરોનું ચલાવું ખૂબ ચાલતું હતું અને ત્યાંના અનુચરો પાસે પ્રહરીતું
કાર્ય ન કરાવતાં રાજકીય કાર્ય ચલાવવા માટે નિમવામાં આવ્યા હતા.
પ્રતિહાસના વાંચનથી જાણી શકાય છે કે, એ સમયે ખલિક્ષા અમિનના વ્ય-
ક્તિ જન આ દેશથી ખરા યાત્રા સંગીતના મંડળની ક્રિપતિ થઈ હતી. એક
સુંદરી આલિસાઓ સુંદર મૃદ્યવાન ચક્રચક્રતા પોશાક પહેરીને મુકતા અને
હીરાઓથી અલંકૃત તથા ઉજ્જવલ થઈને સુસ્વર સંગીતલહરીના તાળલય-
વાળા એકતાન હાંથી ગૃત્ય કરતી હતી. તેઓ ખજૂરીનાં પાંદડાં ડોલાવી
નાચતી નાચતી એકવાર આગળ આવતી અને પછી પાછી વળી જતી.
ત્યાર પછી સઘળી એકઠી થઈને ગોળાકાર બુહનો આકાર ધારણ કરી સુંદરી
ઉજ્જવલ પરીદેશની પેઠે શરીર નમાવીને આમ તેમ ગૃત્ય કરતી તથા ગોળા
કારમાં ફરતી, ટાઇગ્રિસ (દેશ) નદીમાં આનંદોત્સવ કરવાના ઉદ્દેશથી
ખલિક્ષા અમિને સિંહ, હાથી, સર્પ અને અથ મૃત્તિવાળી પાંચ નૌકાઓ
નિર્માણ કરાવીને એ સર્વને મૃદ્યવાન ઘાતુવડે મંડિત કરાવી હતી અને
બેજનોત્સવ તથા આમોદ પ્રમોદ કરવાના ઉદ્દેશથી આઈઝનટાઇન રીતિનું

અનુકરણ કરી સર્વદા નાચનારીઓ; માનારીઓ અને બાદિઓ દ્વારા વિંદ-
 ળાઈ રહી તેમણે રાજ્ય સંબંધી સબળાં કાર્યો ઉચ્ચાભિલાષી અને અયોગ્ય
 વજીર પ્રમુખ બિન રાખિના હાથમાં સોંપી દેવાથી ઇસ્લામના શત્રુઓનાં ટોળાં
 ચારે બાજુએ બળવાન થઈ પડ્યાં હતાં. રોમન બાદશાહ નાઈસે દ્વારાસ
 બલ્કેરિયાના ભોકોની સાથેના યુદ્ધમાં માર્યો જવાથી ઇસ્ટિખ્લાક તેના સિંહા-
 સનનો અધિકારી થયો. થોડી મુદત રાજ્ય ભોગવ્યા પછી તેનું મરણ નિષ-
 જવાથી રોમન ભોકોએ જ્યોર્જ ઉર્ફ જરજિસનાં પુત્ર મિકાઇલને બાદશાહના
 પદ પર સ્થાપિત કર્યો એ પુરુષજ ઇસ્ટિખ્લાકની કન્યાની સાથે વિવાહના બંધ-
 નમાં બંધાયો હતો. ગમે તેમ હો, પરંતુ કોઈપણ કારણવશાત્ તેને તેના લિયો
 નામના એક સૈનિકને રાજ સિંહાસન સોંપવાને લાચાર થઈને સંન્યસ્તવ્રત
 સ્વીકારવું પડ્યું. લિયોએ સિંહાસનપર બેસતાંની સાથેજ મુસલમાનો સાથેની
 ઝંઘિની શરોતોનો ભંગ કરીને તેમનાં રાજ્યને લૂંટવાની શરૂઆત કરી દીધી.
 બીજી બાજુએ પ્રજાના કષ્ટ તરફ ખલિફા અમિનનું બિલ્કુલ લક્ષ નહોતું.
 સામ્રાજ્યની રક્ષાને માટે શક્તિનો અંચય કરવાને બદલે તેઓ તેમના ભાઈની
 સાથે લડાઈઓ કરવામાં રોકાયા હતા. કદાચિત્ મામુન સિંહાસનપર આવશે
 તો તેથી તે ફળજ બિન રાખિની વિશ્વાસઘાતકતા પ્રકટ કરીને તેને ઘટી
 સળ કરવામાં કરી પાણુ કસર રાખશે નહિ; આવા ભયથી ભીત થઈને તે
 મામુનને ભવિષ્યના સિંહાસનના લાભથી વંચિત કરવાના ઉદ્દેશથી ખલિફા
 અમિનને ઉત્તેજિત કરતો હતો. પહેલ વહેલાં ખલિફાએ તેના આ પ્રસ્તાવને
 કાને ધર્યો નહોતો, પરંતુ પ્રમુખ બિન રાખિએ તેના સંમોવડિયા અલિબિન
 ઇસાબિન માહાન નામના એક બુદ્ધિમાન સોળતીની ખુરી સલાહને તાબે થઈ
 વારંવાર ખલિફાને અનુરોધ કરી છેવટે તેમને પોતાના ખતમાં આવ્યા. મા-
 મુનને ખોરાસાનથી બગદાદ ખોલાવી મંગાવવામાં આવ્યો; પરંતુ તેના તાબાના
 રાજ્યની જવાબદારી રાખીને તેનાથી આવી શકાશે નહિ, એવું કહીને તેણે
 આવવામાં એક જાતનો વંધો ઉઠાવ્યો; એથી ખલિફાએ તેને તે પ્રદેશની
 હકુમતના કાર્યથી પદચ્યુત કર્યા અને સમાહિક ઉપાસનાની વેળાએ તેનું નામ
 ઉચ્ચારવાના નિષેધાના જાહિર કરી. કાસિમ જે સમ્રાજા મુસ્કોની હકુમતનો
 બાર મેળવી શક્યો હતો, તેનાથી વંચિત થયાં.

મામુનને દયાવી દેવાના ઇરાદાથી ખલિફા અમિને તેમના બાળક પુત્રને
 નાનિક બિલ્ક હકના ઇસ્કાળથી ભૂષિત કરીને ભવિષ્યનો વારસ હસ્તે

અને ત્યાર પછી થોડાક દિવસે તેમના ખીજા પુત્રને. કાફર બિલ હકનીર પદવી પ્રદાન કરીને તેના પછીનો વારસ હરાવ્યો (હિજરી ૧૬૫, ઈ. સન ૮૧૧) મામુને આ કાર્યને સોગંદનો ભંગ કરનાર હરાવીને તેના તાબાની પશ્ચિમ સરહદ સુધી કેટલીક લશ્કરી ઓવરલુઓ સ્થાપી. બગદાદથી ગુમચરે જઈને જાની રીતે તેની રૈયતને કબ્જે કરી શકે તેમ છે, એમ ધારીને તે તપાસ કર્યા વિના કોઈ પણ માણસને ખોરાસાન મુલ્કમાં દાખલ થવા દેવાની મનાનો હુકમ ફરમાવ્યો. આ પ્રમાણે બન્ને ભાઈઓની વચ્ચે વિવાદનો અગ્નિ સળગી ઊઠ્યો. ખલિશ હારન અલ રસિદ પવિત્ર કારાગૃહમાં બન્ને ભાઈઓના પ્રતિજ્ઞાપત્ર તરીકે જે બે દલીલો રાખી હતી, તેને અમિને મંગાવીને શાડી નાખી. હવે અલિ-બિન ઇસાબિન માહાનની દેખરેખતળે પચાસ હજાર સિ-પાહીઓનું એકસૈન્ય રાઇ નગર બાણી મોકલવામાં આવ્યું. અહીં તેઓ મામુન ના મોકલેલા તાહિરબિન હુસેની દ્વારા શેઝનીય રીતે પરાજિત થયા અને તેમનો સેનાપતિ અલિબિન ઇસા માર્યો ગયો તથા તેના સૈન્યનાં ઘણાં ખરાં માણસો ન્હાસી ગયાં અને કેટલાંક માણસો તાહિરની સાથે આવી મળ્યાં. જુલિય સિઝરે જેવી રીતે પોતાના વિજયના સમાચાર બહુજ સંક્ષેપમાં રો-મન સેનેટની પાસે મોકલ્યા હતા, તાહિરબિન હુસેને પણ તેવીજ રીતે પોતાના વિજયના સમાચાર સંક્ષેપમાં ખલિશ અમિનની પાસે મોકલી આપ્યા તેણે લખ્યું હતું કે:—“ અલિ બિન ઇસાનું મસ્તક મારી રહ્યો પડ્યું છે, તેની અંગુઠી (અથવા વિજય ચિન્હ રૂપ વીંટી) અને લશ્કર મારા તાબામાં છે. ” ૨૫૦ ફરસાંગ (૭૫૦ માઈલ)નો મજલ ત્રણ દિવસમાં કરીને આ સમાચાર ખલિશ અમિનની પાસે મોકલવામાં આવ્યા હતા.

ખલિશ હારન અલ રસિદે મામુનને ખાનગી રીતે એક લાખ દીનાર આપ્યા હતા. મામુનના નાની કમરના બે બાળકોની સંભાળ રાખનાર નોક-લની દેખરેખ તળે એ દ્રવ્ય અને તેની સંવર્ણી છુપી મિલકત રાખવામાં આવી હતી; અત્યારે ઇઝ્ઝબિન રાબિએ એ સર્વને રાજદરબારમાં ખાલસા કરી નાખી. આ અનધિકારવાળાં કાર્યથી દુર્ગળ ખલિશ અમિને અને તેના અર્થ-લોલુપ વઝીરની વિરુદ્ધમાં તરેહ તરેહવારના ધિક્કારના શબ્દો કિચ્કાર્યા હતા. ખલિશ અમિનના ખુશામદીઆઓ તેને એવી એક જાતની ખુરી સલાહ આપી હતી કે, મામુનના બન્ને પુત્રોને તેના પ્રતિજુરૂપ રાખવા જોઈએ; તેમાં જે કલ્પ મામુન સમ્મત ન થાય તો તે બન્ને પુત્રોની હત્યા કરાવી નાખવી;

પરંતુ ખલિફા અમિન આ સલાહને ફક્ત નિંદાવાદજ ગણીને સાંત થયા નહોતા; પણ ઉલટા સધળા લોકોએ તેમને આવી શરમ ભરેલી સલાહ આપવાને સાહસી થયા હતા, તેમને કારાગૃહમાં કેદ કરાવ્યા.

અગદાદથી ખીજાં કેટલાંક લશ્કરનાં ટોળાંઓ મામુનની વિરુદ્ધમાં મોકલવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ તેઓ પણ પહેલાંની પેઠે સેનાપતિ તાહિરના હાથથી પરાજિત થયાં. હવે મામુનના સેનાપતિ તાહિર પહાડી પદેશને શત્રુશત્ર્ય કરીને કાઝદાન કબ્જે કરી હોલવાનમાં દાખલ થયો અને ત્યાં સહુ થી મોટી છાવણી નાખી તેને મુખ્ય સેનાનિવાસના રૂપમાં બદલાવી નાંખ્યું, ખીજા સેનાપતિ હારસામાને ઉત્તર પ્રદેશમાં રાખીને તે એ સ્થળેથી અહવાઝ બણી રવાના થયો. મામુન અત્યારે અમીર ઉલ મોમિનિ (વિશ્વાસુઓનો નેતા)ની પદવીથી વિભૂષિત થઈને આખા પારસ્યના લોકો દ્વારા ખલિફાના પદપર નિભાયા. ટિમેટમાંથી હમદાન અને ભારત મહાસાગરમાંથી કસ્પિયન સરોવર સંદીનાં સમગ્ર સામ્રાજ્યોના શાસનનો બાર ફઝલ-બિન સહલના ઉપર સોંપવામાં આવ્યો. ખલિફા મામુને લડાયક ખાતાંના વઝીર (અમિન ઉલ હરથ) અને રાજ્યના ખગનચી (અમીરૂલ ખીરાજ)નું કાર્ય એકઠું નેડી દીધું. અલીબિન હિશામ લડાયક ખાતાંના વઝીરની પદવીપર, નુઆઈમબિન ખાઝિમ રાજ્યના વઝીરની પદવીપર અને હસનબિન ઝઝલ એ રાજ્યના વઝીરના સેક્રેટરીના પદપર નિયુક્ત થયા.

જે વખતે ખોરાસાન મુસ્કમાં આવા બનાવો બનતા હતા, તે વખતે મુઆવિઆના એક કુટુંબી દ્વારા બળવો જામત થઈને સિરિયા દેશમાં અંધાધુંધી ઉભી થઈ હતી. એ પુરુષે પોતાને ખલિફા તરીકે કબ્જા કરાવવા માટે તમામ માણસોને બોલાવ્યાં હતાં; અરાબર એજ વખતે વીરવર મસલામાનો પાત્ર તેના પ્રતિસ્પર્ધી ખલિફા તરીકે ઉભો થયો; પરંતુ બન્નેના સોબતીઓએ થોડા વખતમાંજ તેમનો પક્ષ છોડી દેવાથી તેઓ તેમની પહેલાંની હાલતમાં પાછા આવી પડ્યા.

આ દરમ્યાન મામુનના સેનાપતિએ અહવાઝ, ઈમામા, બંહરિન અને ઓમાન મુસ્કને પોતાને કબ્જે કરી ઉત્તર દિશામાં આડી રીતે રવાના થઈ વાસિતગરીપર પોતાનો કબ્જો કરી લીધો. તેના ઘણીજ જડપથી જઈ પહોંચવાથી અને અરબી સમુદ્રના કિનારાઓપર કાબૂ મેળવી લેવાથી ખીજાં બધાં સ્થાનોના રહેવાસીઓના ઉપર તેની સારી છાપ પડી ગઈ હતી.

ખલિકા અમિનના નિમેલા કુશની હકુમત ચલાવનારા હાદીના પુત્ર અબ્બાસે મામુનલી તાબેદારી સ્વીકારી. બસરાના શાસનકર્તા માહદિના પુત્ર મનસુર અને પવિત્ર મક્કા તથા મદિનાના શાસન કર્તા હસાના પુત્ર હાકિદ તેનું અનુકરણ કર્યું. તે તે જમાનાના મશહુર માદાહન શહેરને કબ્જે કરી બગદાદ શહેરમાં આવી પહોંચ્યો. બીજી તરફ બીજા સેનાપતિ હારસામાએ પણ અને ઉત્તર વિભાગમાંથી રાજધાનીમાં આગમન કર્યું. મોસેરેના પુત્ર જાહેર નામના બીજા એક સેનાપતિ બરાબર એજ વખતે તેમની સાથે આવી મળ્યો. અને એ ત્રણે સેનાપતિઓએ એકત્ર થઈને બગદાદ શહેર જીતી લીધું. (૧૯૭ હિજરી; ઈ. સન ૮૧૩) સેનાપતિ તાહિર અનવર ગેટની સલામેના બગીચામાં જવાના અને હારસામાએ તુરબિન ગેટની સલામેની નદીમાં ઉતરવાના માર્ગે લશ્કર ઉભાં રાખી દીધાં. એ અટકાવનું કામ કેટલાક માસ સુધી ચાલ્યું હતું. જે સધળા લોકો ખલિકા અમિનને મદદ કરવા માટે આવ્યા હતા, તેમને અને હમેશના પગારદાર સિપાહીઓને ધન વહેંચવા જતાં તેણે રાજ્યના આખા ખજાનાને ખાલી કરી દીધો. છેવટે સોનાં અને રૂપાનાં વાસણોને એકઠાં ગળાવીને તેમના પક્ષવાળાઓમાં વહેંચાવી દાન આપવાનું અંધ કર્યું. અટકાવ વખતે બગદાદ શહેરને મોડું નુકસાન વેડવું પડ્યું હતું. જે સધળી હિમારતોએ અને પક્ષના આક્રમણ અને અત્મરક્ષાના માર્ગમાં વ્યાધાત કર્યો હતો, તેને જમીનદોસ્ત કરવામાં આવી હતી. અર્જુક શહેર નાશ પામવાથી અધિવાસિઓના આર્તનાદ અથવા પોકારથી હૃદય પીગળી જતું હતું. આબરહાદ માણસો અને સેનાપતિઓએ ખલિકા અમિનને છોડી દેવાની શરૂઆત કરી હતી; પરંતુ હલકા વર્ગના તમામ માણસો ધણીજ દૃઢ પ્રતિજ્ઞાની સાથે લડાઈનું કામ ચલાવતા હતા. છેવટે અમીન તેમની સાથે ટાકગ્રિસ નદીના પશ્ચિમ કિનારા પર ખલિકા મનસુરના બનાવેલા એક દિલ્લામાં આશ્રય લેવાને લાચાર થયા. અહીં આગળ પણ તેઓ આદત બરેલી હાલતમાં આવી પડવાથી, અત્યાર સુધી જે કેટલાક સલાહકારો તેમની સાથે હતા, તેઓ તેમને સિરિયા બહુ ન્હાસી જવાનું કહેવા લાગ્યા, પરંતુ તેમને મામુનની પાસે મોકલી આપવા પડશે, એવી શર્તથી તેમણે આત્મસમર્પણ કરવાનું જ ક્ષિત ધાર્યું. કારણ કે, મામુનની બ્રાહ્મકૃતિ પર તે ખાસ કરીને આસ્થાવાન હતો; તદ્દનુસાર અને પક્ષમાં સંધિ સ્થાપવાની વાતો ચાલવા લાગી; પરંતુ સેનાપતિ તાહિર વારંવાર કહેતો હતો કે, ખલિકા અમિનને તેના હાથમાં ઓપવો પડશે. આ તરફ કમનસીબ ખલિકાએ પણ એક આંખવાળા તાહિરની

૧. ઇલિહાસકારો કહે છે કે:—“ તાહિર કાણો હોવા છતાં પણ તેના બાહુની શક્તિ અપાર હતી એથી એનીએ ખોટ જમાતી નહોતી.

પાસે આત્મસમર્પણ કરવાનું અથોઅ ધારીને નાખુશી બતાવી હતી, કારણ કે, તેઓ તાહિરનો વિશ્વાસ કરતા નહોતા, તેનાપર તેમને ખિસ્કુલ શ્રદ્ધા નહોતી અને એ સાથે તેઓ તેને પોતાના છુપો દુશ્મન પણ ધારતા હતા.

તેમણે તેમના પિતાના વિશ્વાસુ સેનાપતિ હારસામાની પાસે આત્મસમર્પણ કરવાનું કબૂલ કર્યું. છેવટે એ બાબતમાં નીચે પ્રમાણે ફેસલો થયો:—

“ ખલિશ અમિન હારસામાની પાસે કેવળ આત્મસમર્પણ કરશે અને તાહિરને હજરત મહમદ સ. અ. વ.ની મોહરવાળી અંગુઠી, અંગરખું અને તક્લવાર આપશે, એથી કરીને બન્ને સેનાપતિઓ તેમના આત્મસમર્પણથી ગૌરવ મેળવી શકશે.”

૧૯૮ હિજરીની સુબી મોહરમન રવિવારની રાત્રે ખલિશ અમિને તેમના કુટુંબની પાસેથી દિલ્લીની સાથે રવાનગી લઈને સેનાપતિ હારસામાની નૌકામાં ગમન કર્યું અને ત્યાં તેઓ મામુનના સેનાપતિઓ દ્વારા ઘણાજ સન્માનની સાથે સત્કાર પામ્યા. માછી લોકોને એકદમ નૌકા ચલાવવાની આજ્ઞા આપીને હારસામાની છાવણી બહુ હાંકી જવાનો હુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો. કેટલાક નિષ્ઠુર મનુષ્યત્વહીન ધરાની સૈનિક પુરુષો એ વખતે પહેરેગીરતું કાર્ય કરતા હતા, તેઓ ખલિશને નૌકામાં જતા જોઈને તેમની નૌકામાં પથ્થર નાખવા માંડ્યા. તેઓમાંના એક જણે ટાઇગ્રિસ નદીની એનાની નૌકા પર એક મોટો પથ્થર ફેંકવાથી તેમાં પાણી ભરાઈ ગયું અને એ સાથે તે તરતજ ઊંધી વળી ગઈ. એક ખારવાની મદદથી સેનાપતિ હારસામાએ મહા મેહનતે પોતાના પ્રાણ બચાવ્યા, તેમના સોબતી ખલિશ અમિન અને નગરાધ્યક્ષ તરતા તરતા છેવટે નદીના કિનારાપર જઈ પહોંચ્યાં પરંતુ ત્યાં તેઓ કેટલાક ધરાની સૈનિકોદ્વારા બંદિવાન બનીને નજીકના એક લાકડાના બનાવેલા ઘરમાં કેદ થયા. ખલિશ અમિનને ટાઈથી કંપતા જોઈને નગરાધ્યક્ષે—કોટવાલે પોતાના શરીરપરનો જામે ઝાડાડીને થોડીવાર સૂધી આરામ લેવાનો બદોબસ્ત કરી આપ્યો; સહજ આરામ મળવાથી તેઓ બન્ને ઊંધી ગયા. ગંબીર રાત્રે કેટલાક ધરાસુ સૈનિકો એ લાકડાના ઘરનાં દારની બાંગીને વેગ પૂર્વક ખલિશ અમિનના ઉપર ઘસી આવ્યા. તેમણે પોતાના ઔશિકદ્વારા પોતાનો બચાવ કરવા છતાં પણ ખૂની હીચકારા શયતાનોએ તેમના દેહના ટુકડા કરી નાખ્યા. (૨૩ મી મોહરમ, હિજરી ૧૯૮) બીજે દિવસે પ્રભાતમાં ખૂનીઓએ હવભાગ્ય અમિનના મસ્તકને બગદાદની દીવાલ પર તમામ લોકોને જોવા માટે લાવીને હાજર કર્યું.

મામુન તેમના ભાઈના આવા શોચનીય મૃત્યુ સંવાદ સાંભળીને દુઃખમાં
 ડૂબી ગયા. તેમણે કદાપિ સ્વપ્નમાં પણ વિચાર્યું નહોતું કે, તેમના બન્નેની
 વર્તણૂકના તકાવતનું પરિણામ આટલું બધું ભયાનક આવશે. તેમણે ખલિશ
 અમિનનું ખૂન કરનારાઓને ઘટતી સજા કરવાના બનતા ઈલાજો કર્યા અને
 તેમના મૃત્યુની અમુક ખામીને દૂર કરવાના ઇરાદાથી તેમના પુત્રોને પોતાના
 પૂત્રો તરીકે ગ્રહણ કરી તેમને રાજમાતા ઝુબ્બદાની દેખરેખ તળે રાખ્યા અને
 તેઓ પુત્ર કિમ્બરના થવાથી તેમને પોતાની કન્યાઓની સાથે પરણાવ્યા.
 એ પુત્રોમાંનો એક પુત્ર નાની કિમ્બરમાંજ મરણ પામ્યો. એ સિવાય મામુને
 ખલિશ અમિનના પરિવાર તથા અનુચરોને તેમના તાણાની મિલકત ભોગ-
 વવાનો હુકમ ફરમાવ્યો.

આ પ્રમાણે ખલિશ અમિન અઠાવીસ વરસની કિમ્બરે ચાર વરસ
 અને આઠમાસ દુઃખી રીતે રાજ્ય ભોગવ્યા પછી આ લોકનો પરિત્યાગ કર્યો.

પ્રકરણ ૪ ચોથું

મહાન ખલિફા મામુન, ખલિફા મુતાસિમ અને ખલિફા
વાસિકની રાજકારકિર્દી

(૧૯૮ થી ૨૩૨ હિજરી, ઇ. સન ૮૧૩ થી ૮૪)

લિફા અમિનના મૃત્યુ પછી જો મામુન થોડા વખત-
માંજ અગદાદ ભણી રવાના થયા હોત, તો પાછળનાં
કેટલાંક વરસોમાં શાસનના સંબંધમાં જરા પણ અડ-
ચણ આવત નહિ. પરંતુ તેઓ મર્વ શહેરમાં નિવાસ
કરી ફઝલબિન સહલના ઉપર સંપૂર્ણ શાસનબાર સોંપી
પોતાના દરબાર સહિત પંડિતો અને વિદ્વાનોની મં-

ણી સાથે દર્શનશાસ્ત્રની ચર્ચામાં વખત ગુમરીને સંતોષ માનવા લાગ્યા.
વઝીર ફઝલ તેમન મર્વમાં રાખવાને હિતેજર હતો; કારણ કે, તેઓ ત્યાં
તેમના સંપૂર્ણ તાબામાં હતા. રાજ્યના પશ્ચિમ વિભાગની ખરી હાલત
ખલિફાને કાને સંભળાવવામાં આવતી નહોતી; એવીજ રીતે સિરિયા અને
મરાઠમાં બનતા બધા બનાવોથી તેઓ બિંદુલ અજ્ઞાન રહેતા. ખલિફા અમિ-
નના મરણ પછી થોડા વખતમાં હમૈયાઓના પક્ષવાળા નસર^૧ નામના
એક પુરુષે એસોપોટેમિયા મુલકમાં ખલિફા મામુનની વિરુદ્ધ ગળવાની પતાકા
ફરકાવીને પાંચ વરસથી પણ વધારે મુદત સૂધી રાજસેનાસાથે હરિશ્ચંદ્ર
કરી. ફઝલ બિન સહલદ્વારા નિમાયલા ઇરાકના શાસનકર્તા હસનબિન સહ-
લની વિરુદ્ધમાં ત્યાંના બેદુધન અરબોએ તેમના ખરાબ સ્વભાવવાળો પાડો-
રીઓની સાથે મળીને બળવો જાહિર કર્યો. હજરત અલી (ક.)ના કુટુંબીઓ
ગોતાની કચી અબિલાપાને પારપાડવાના ઇરાદાથી સસ્તનતની પશ્ચિમ દિશામાં
આવેલા મુલકોમાં બળવાનો ઝુટો ફરકાવીને એકવાર નિષ્ફળ પણ નિવડયા હતા,

૧ નસર આઝર્બલ સંપ્રસાયમાં જોડાયેલા શાખાઓનો પુત્ર હતો.

તેઓ અને તથ્યાર પદવીધારક તેમના બાઇ હજન જાહર રદીના વંશજો આજ સુધી છુપી રીતે રહેવા છતાં પણ, તેમણે પોતાના મનમાં ધાર્યું હતું કે, કદાચ યત્ન કરવામાં આવે તો તેમનાથી અત્યારે રાજ્યનો અધિકાર ગ્રહણ કરી શકાય તેમ છે. સાધારણ રીતે ઇબન ત્યાત્યા નામના જાણીતા હજરત અલી (ક.વ.) ના એક કુટુંબીએ એ સમયે (જમાદિ ઉસસાની ૧૯૯ હિજરી, ઇ.સન ૮૧૪) કુદા શહેરમાં બહાર પડી હજરત મહમદસ-અ-વ-ના વંશ-જનના નામે તાબેદારીના સોગંદ લેવડાવવા માટે તમામ લોકોને બોલાવ્યા હતા. તેણે અમુસારાયા નામના એક ઘણા જૂના લૂટારાદારા સહાયતા મેળવી હતી. તેમની બન્નેની એકત્ર થયેલી શક્તિ હસન બિન સહલને પરાજિત કરી આખા દક્ષિણ ધરાકને પોતાના હાથતળે લેવાને સમર્થ થઈ હતી. ત્યાર પછી ઘણી થોડી મુદ્દતમાં જ ઇબન ત્યાત્યા તેના સોગંદી અમુસારાયા દ્વારા વિષપ્રયોગથી મરણને શરણુ થયો અને તેની જગાએ હજરતઅલી રદીના વંશમાં જન્મેલા એક બાળકને અધિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યો.

ત્યારે તિઝીસ નદીના કિનારાપર આ બધા બનાવો બનતા હતા, ત્યારે ઇમામ જાહર અસસિદ્દિના એક પુત્ર હિઝાઝ મુલકમાં ખલિશ હયાં હતા. આવી રીતે પર્શિયાની પૂર્વસીમાથી લઇને યમન દેશ સુધીનાં તમામ રાજ્યો બચાવહ કલહ, લૂંટફાટ અને ખૂનરેણી પ્લાવિત થઇ ગયા હતા, પરંતુ એ સઘળા સમાચારોમાંનો એક પણ સમાચાર ખલિશ મામુનને કાને જવા દેવામાં આવતો નહોતો, ઇંચટે ધરાકના બળવાએ એવી ભયંકર મર્તિ ધારણુ કરી લીધી કે, મંત્રી કઝલ સેનાપતિ હારસામાના તરફ અદેખાઈ રાખતો હોવા છતાં પણ તેને અમુસાયરની વિરુદ્ધમાં મોકલવાની શરૂ પડી. એથી એ બળ-વાળેર સરદાર પરાજિત થયા અને એ સાથે માર્યો ગયો; તથા જે નાવારસ પુત્રો તેણે ખલિશ હરાવ્યો હતો, તેને મર્વ નગરીમાં મોકલીને ખલિશ મા-મુન્ની પાસે આશ્રિતરૂપે રહે, એવો હુકમ થયો. આવી રીતે ધરાકનો બળવો દબાવ્યા પછી, સેનાપતિ હારસામાએ મિસરમાં જવાનો હુકમ મેળવ્યો; પરંતુ ખલિશ ચારે તરફથી જે આક્રમમાં આવી પડ્યા છે, તે આક્રમને ન્યાંસુધી તે પોતે તેમની પાસે જણાવી શકશે નહિ, ત્યાંસુધી તેનાથી ક્યાંય પણ જઈ શકશે નહિ, એમ ધારીને તે વીર લડવૈયા વઝીરે એ હુકમ બળવવાતું ના કબૂલ કર્યું. તે એકદમ મર્વ નગરમાં જઈને અચાનક ખલિશ પાસે આવી હાજર થયો. પહેલ વહલ એક બીજની વચ્ચે ગરમાગરમ વાતો ચાલ્યા પછી શીરીતે ઇસ્લામ સંસ્તનન પાયમાલ થવા બેઠી છે, એ સંબંધમાં સઘળા હકીકત હારસામાએ પોતાના વીર સ્વભાવ મુજબ રક્ષા સ્વસ્થી ખલિશ

મામુનની પાસે કહી સંભળાવી. તે ખલિશની સાથે મુલાકાત કરી, ન્યારે પોતાના નિવાસસ્થાન તરફ પાછો ફરતો હતો, એવામાં એકાએક વઝીર રજ-લના નિમેલા દુષ્ટ માણસોદ્વારા ઘેરાઈને સખ રીતે ધાયલ થઈને થોડા દિવસમાં જ મરજીને શરણુ થયો. ખલિશ મામુન એ બાબતમાં ખાતમા મેળવતાં જાણી શક્યા કે, તે બિમારી હાલતમાં પોતાને ઘેર રહે છે; પરંતુ ત્યાર પછી થોડી મુદતમાં જ તેઓ પાછા જાણી શક્યા કે, તેમણે પોતે રાજ્યના એક મૂલ્યવાન કર્મચારીને શુભાવી દીધો છે. બગદાદના લસ્કરી સિપાહીઓ સેનાપતિ હારસામાને ખૂબ ચલાતા હતા, એથી તેમના મરજીના સમાચારે તેઓમાં ભયંકર બળવો જગાડી મૂક્યો અને એ બળવાના અગ્નિની ચિનગારીઓ ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ. સઘળા લોકોએ હસનબિન સહલ અથવા તેમના ભાઈ જ-જલને મેજિયન ધર્માનુયાયી લોકોના પુત્ર તરીકે ઓળખાવીને તેમનો હુકમ બજાવવાનું નાકબૂલ કર્યું અને હસનને બદલે તેની પદવીપર મનસુરબિન-માહ દિને ધરાકનો શાસનકર્તા ઠરાવ્યો. તેની સાથે એવી શર્ત નક્કી કરવામાં આવી કે, ન્યાં સૂધી ખલિશ મામુન પોતે આવશે નહિ અથવા કોઈ પણ પ્રતિનિધિને નહિ મોકલે, ત્યાંસૂધી તે શાસનનું કાર્ય ચલાવી શકશે.

૨૦૦ હિજરીમાં (ઇ. સન ૮૧૫) ખલિશ મામુન ઇસ્લામ-પાય તખ્ત હજરત મહમ્મદ (સ. અ. વ.)ના વંશજોના હાથમાં સાંપી તેમની ઘણા લાંબા વખતની વાસનાને અમલમાં મૂક્યોનો ઇરાદો કર્યો. એ હેતુને પાર પાડવા માટે તેમણે બીબી ફાતમા રદી અનહાના વંશજ ઇમામ મુસા અલ કાઝિમના પુત્ર ત્રીગ ઇમામ અલીરદીને મદિનાથી બોલાવી મંગાવ્યા. તેમણે ખુશી રીતે જાણાવ્યું કે, ઇસ્લામ પાયતખ્તના બિવિધના વારસ માટે તેઓએ પોતાના વંશ અને હજરત અલી (ઇ. વ.)ના વંશજોમાં ઘણાં માણસોની તપાસ કરી હતી; પરંતુ ઇમામ મુસારદીના પુત્ર કરતાં હું બીજા કોઈને પણ એ પદવીને લાયક નેત્ર શક્યો નથી. આ વચ્ચે મૂળ ૨૦૧ હિજરીના રમજાન માસની બીજી તારીખે એ ઇમામ મુસારદીના પુત્ર અર-રઝાબિન અલમહમ્મદ (હજરત પયગમ્બરના સંતાન સંતતિઓમાં ગ્રાહ) સંક્ષેપમાં અર-રઝા (ગ્રાહ)ની પદવીથી ભૂષિત કરીને ઇસ્લામ સલ્તનતના બિવિધના

૧ મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તકનું ૨૪૩ મું પૃષ્ઠ જુઓ.

૨ એ સમયે અબ્બાસીલશીઓની લોક સંખ્યાની ગણતરી હજારમાં આવી, તેમાંથી પુરુષ અને બાલક બાલિકાઓ મળીને કુલ એકલે ૩૩૦૦ હજાર માણસ પડ્યા હતા.

ઉત્તરાધિકારી અથવા વારસ તરીકે સહુએ તેમની પાસે વશ્યતા અથવા તાબેદારીના શપથ ગ્રહણ કર્યાં. એ વખતથીજ તેઓ ઇતિહાસમાં અર-રઝાના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.^૧

ખલિકા મામુને એ સમયથીજ ફરમાન જાહેર કર્યું કે, અબ્બાસીવંશી ઓનો કાળો પોષાક બદલાઈને બીબી શતમા રહી. અદલા અનહાના વંશજોનો લાલ પોષાક રાજ્યના પોષાક તરીકે ગણાશે. હઝરત અલી અરરઝાના ઇસ્લામ પાયતખના બવિખ્યના વારસ દરવાના સમાચારથી બગદાદવાસી અબ્બાસી વંશવાળાઓ ગુસ્સાના માર્યા દીવાના જેવા થઈ પડ્યા. તેઓએ ઇબ્રાહીમ બિન માહદિને રાજસિંહાસનપર બેસાડી હસનના કર્મચારીઓને રાજધાનીમાંથી નહસાડી મૂક્યા. બગદાદ અને તેની પાસેનાં નગર નગરીઓની શાસનશૃંખલાએ બચંકર મૂર્તિ ધારણ કરી લીધી. દેશમાં કોઈ પ્રકારની શાસકશક્તિ ન રહેવાથી, લૂટારા અને હલકા સ્વભાવનાં માણસો જાહિર રીતે ધોળે દિવસે ધાડપાડી લૂટફાટ અને જોર જુલમ કરવા મંડ્યાં હતા. અંધાધુંધીએ એવી બયાનક અવસ્થા ધારણ કરી લીધી હતી કે, અનુચર લોકો પોતાની નિરાપદતાને માટે બનતા ઇલાજો લેવાને લાચાર થયા હતા. શાંતિ સ્થાપવાના અને ચાલુ કાયદાઓને અમલમાં મૂકવાના ઇરાદાથી તેમણે એક તપાસ કરનારી મંડળીની સ્થાપના કરી અને જે કોઈ મનુષ્ય ગુન્હેગાર હોય તેને તરતજ સજા કરવાનો નિશ્ચય પણ કર્યો. ખલિકા મામુનના બગદાદ આવતાં સુધી એ મંડળીએ શાંતિ સ્થાપવાનું કાર્ય ચલાવ્યું હતું. દક્ષિણ ઈરાક અને હિન્નજ મુસ્કની હાલત પણ એવીજ અંધાધુંધીભરેલી થઈ પડી હતી. ઇબ્રાહીમ અથવા હસનબિન સહલ બેમાંથી કોઈની પણ શક્તિ કામમાં આવી નહોતી અને હત્યા, ગૃહ-દાહ તથા બળવા, તૂકાન અને મારા મારીને લીધે પ્રત્યેક નગરીમાં પૂર્ણ જા-શાંતિ વિરાજતી હતી અને એ સાથે એમણે જણાઈ આવતું હતું કે, જાણે સ્વાર્થની કુટિલ ભાવનાવાળા ઈરાની વઝીરની ગેર રાજવ્યવસ્થાથી ખલિકા મામુનનું રાજ્ય પાયમાલ થઈ જશે. આ સંકટ સમયે ઇમામ અલીઅર રઝાએ ખલિકા મામુનની પાસે જઈને તેમને રાજ્યની ખરી હાલતથી વાકેફ કર્યાં. વઝીર શઝલની સત્યને છુપાવવાની કોશિશ, ઇબ્રાહીમ બિન માહદિને સિંહાસન સોંપાવું, અને ખલિકા મામુનના ભાવિ વારસ તરીકે તેમના પોતાના દેશવટાના સમાચારથી તમામ લોકોનો વિરાગ થવો ઇત્યાદિ કમનસીબ અમિનના મસ્જુથી લઈને અત્યાર સુધી બનેલા તમામ બનાવો તેમની પાસે કહી સંભ-

ળાવવામાં આવ્યા. ખલિફા આ સધળી વાતો સાંભળીને સ્તંભિત થયા અને એ સાથે તેમણે આતુરતાની સાથે એમ પણ પૂછ્યું કે, તેમણે જે સધળા બનાવોની હકીકત કહી સંભળાવી, એ સધળા બનાવોના સંબંધમાં તેઓ ખીજું કંઈ પણ વિશેષ જાણે છે ખરાકે ? જવાબમાં ઇમામઅલી રજાએ કેટલાક મુખ્ય સૈનિક પુરોષોનાં નામ આપવાથી તેમણે તેમને ખોલાવી મંગાવ્યા. તેમને વઝીરના કોઠામિમાંથી બચાવી લેવામાં આવશે; એવાં આશ્વાસનનાં વચનો કહેવાથી તેઓએ ઇમામ રજાની વળુંવેલી હકીકતને પૂરતો ટેકો આપ્યો. તેમણે એમ પણ જાહિર કર્યું કે, શી રીતે મંત્રી ફઝલની ઈર્ષાના પરિણામે તેમણે હારસામાના જેવા એક વિશ્વાસુ અનુચરને ગુમાવ્યો હતો અને ઇબ્રાહિમ બિન માહદિ મામુનનો પ્રતિનિધિ ન હોવા છતાં પણ કેવી રીતે વઝીરના સૂચવ્યા મૂજબ ખલિફાની વિપરીતતામાં અંતુ અબ્બાસલોદો દ્વારા તે સુન્નિ ખલિફા તરીકે દેશવટો પામ્યો હતો; કારણ કે, ખલિફા મામુનને તેઓ પોતાના ધર્મના વિરોધી માનતા હતા. આ સધળા બનાવો સાંભળી ખલિફાએ રાજ્યની અંદરખાનાની હાલતથી વાકેફ થઈ ઘણીજ ટુંકી મુદ્દતમાં રાજ્યની પશ્ચિમ વિભાગમાં રવાના થવાનો હુકમ ફરમાવ્યો અને ખીજો દિવસે તેમણે પોતાના દળબળ સહિત મર્વનગરથી બગદાદ બહુ પ્રમાણુ કર્યું. એથી વઝીર ફઝલ તેની બદ્દાનતમાં નિષ્ફળ નિવડ્યો અને સુરક્ષિત ઇમામ તથા અર રેજનું ગમે તે રીતે અહિત કરવાને અસમર્થ થઈને, જે સધળી શક્તિ તેના કોઈને કોઈ પ્રકારે તાબામાં હતી, તેના કિપર જુલ્મ ગુઝરી તેણે પોતાની વિરુદ્ધના એ કાર્યનો ખરાખર બદલો લીધો. તેમાંનાં કેટલાંક માણસોને સોટીનો માર માર્યો, કેટલાકોને કારાગૃહમાં કેદ કર્યા અને કેટલાકના મૂછો તથા દાઢીઓ ખેંચાવી લીધી. જુલ્મની વાત જાહિર કરતાં તેના જવાબમાં તે જણાવતો કે, વઝીર ફઝલને સત્તર સત્તા શૂન્ય કરી શકશે નહિ; પરંતુ ધીમે ધીમે તે એ કાર્યને પૂર્ણ કરશે. ત્યાર પછી ખલિફા મામુને મંત્રી ફઝલને પદબ્રષ્ટ કરવાનો ઇરાદો કર્યો; પરંતુ એ અમલમાં મૂકતાં પહેલાં જ તેના (મંત્રીના) પોતાના કરેલા કેટલાક હમેશના દુસ્મનો દ્વારા તે મર્વથી એક દિવસની મજલપર આવેલા સારાક નામક સ્થાનના સ્નાનાગાર (હમામખાના)માં માર્યો ગયો. પરંતુ એને મારનાર ઘાતકોને બંદિવાન બનાવવામાં આવ્યા અને એની હત્યાના કામમાં કિસ્કેરણી કરનારાઓની હત્યા કરવાનો હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો.

બગદાદ આવતી ગેળાએ ખલિફા મામુને તુસ નગરમાં તેમના પિતાના કબ્રસ્તાન પાસે ઘોડી વારને આટું વિલંબ કર્યો. જે ઇમામ રજાએ ખરી રીતે

ઈસ્લામ સલ્તનતની રક્ષા કરી હતી, તેમના તે વિશ્વાસુ મિત્ર અને સલાહ-કાર એકાએક એ સ્થળે પરલોકવાસી થયા. (સપ્ત ૨૦૩ હિજરી, અગષ્ટ, ઇ. સન (૮૧૮) ? અને તેમના પુત્ર મહમ્મદે જવાદ (કિદાર) અને તકી (ધાર્મિક) ઉપાધિ ધારણ કરી ઈસ્લામ ધર્મ જગતના પાયતખ્તપર આરોહણ કર્યું. ખલિફા મામુને ઇમામ અરરેઝા માટે ઘણાજ દુઃખમાં દૂખી કંદન કરી તેમની કબ્રપર એક સંસ્કૃતિસ્તંભ નિર્માણ કરાવ્યો. એ એ વખતથીજ આખી દુનિયાના સમસ્ત સ્થાનોના શિયા તીર્થયાત્રીઓના તીર્થ સ્થાનરૂપે ગણાવા લાગ્યું છે. એજ સ્થળ અત્યારે મશહદ અથવા મશહદ મુકદ્દસ અથવા પવિત્ર સમાધિ સ્થાન નામથી મશહુર છે. ઇમામ અરરેઝાને દફનાવ્યા પછી ખલિફા દરેક મશહુર સ્થળે પડાવ નાખતા નાખતા પુનઃ રાજ ધાની ભણી રવાના થયા; જગ્યાની મોટાઈ મૂળ્ય રોકવાનું થવાથી કાંઈક વિલંબ પણ થયો હતો. તેઓ નાહરવાન નામકસ્થાને આઠ દિવસ સૂઈ રોકાયા એ સ્થળે તેમને મુખ્ય મુખ્ય સૈનિકો, અગદાદનો અનુચર વર્ગ અને તેમના પોતાના વંશનાં માણસો (અનુ અખ્માસ) ની સાથે મુલાકાત થઈ. સેનાપતિ તાહિર ખલિફા મામુનના સત્કાર માટે આવ્યો હતો. તેના અને ખીજા કેટલાક મુખ્ય માણસોના આગ્રહને લીધે એ વખતે તમામ માણસોએ લીલા રંગનો પોશાક પહેર્યો હતો અને ત્યારથી અખ્માસી વંશવાળાઓએ ફરીવાર લીલો પોશાક પહેરવાની શરૂઆત કરી.

અગદાદ શહેરમાં ખલિફા મામુન ઘણીજ ધામધુમની સાથે સત્કાર પામ્યા. (૨૦૪ હિજરી, ઇ. સન ૮૧૯) રસ્તાએને શણગારવામાં આવ્યા હતા, અને તમામ લોકો કિસ્સવખતના પોશાકથી વિભૂષિત થયા હતા અને ખલિફાના મુલાગમનથી રાજધાનીની દરેક દિશામાંથી આનંદના અવાજો ગાજી ઉઠ્યા હતા. તેમના આગમનથી તમામ જાતની અંધાધુંધી શમી ગઈ અને શાંતિ સ્થાપવા માટે જે મંડળી નિમવામાં આવી હતી, એનો કાર્યકાળ સમાપ્ત થયો. ખલિફા મામુને ઘણીજ તેજસ્વિતાની સાથે શાસનપદ્ધતિનો સંસ્કાર કર્યો, અને અગદાદપર ઘેરો ધાલતી વેળાએ તેનો જે દેવંસ થવા પામ્યો હતો, તેનો પુનરોદ્ધાર કરવાને તેઓએ બરાબર લક્ષ આપ્યું. એક

૧ ખલિફા મામુને વઝીર ફઝલની હત્યાનું કાર્ય કર્યું હતું અથવા ઇમામ અર-રેઝાને વિષપ્રયોગમાં ઉશ્કેરણી કરી હતી, એ સમ્પૂર્ણ દ્વેષ ભરેલી વાત છે અને ખારીક તપાસ કરતાં એની સત્યતાનો નિર્ણય થયો નથી અથવા કોઈ ઇતિહાસકારે એની સમાધોષના પલ્લુ કરી નથી.

વાર ખલિફાના રાત્રે ફરવા જવાના વખતે તેમના ખજાનચી અણુ ખલિફાના પુત્ર અહમદે ^૧ નગરીની અંધાધુધીના વખતનું ખરાબર વર્ણન કર્યું. તેના જવાબમાં ખલિફાએ કહ્યું કે, ખમદાદ શહેરમાં ત્રણ પ્રકારના લોકો છે. પ્રપીડિત (મઝલૂમ) પ્રપીડક (ઝાલિમ) અને ત્રીજા વર્ગના લોકો નિર-પેક્ષ ભાવે વસે છે અને એ છેવટનો વર્ગજ સઘળા ગરબડોનું મૂળ કારણ છે અને ઇતિહાસકારોએ એનોજ ખરા સત્ય તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ^૨ પવિત્ર નગરી મક્કા અને મદિનાના શાસનનો ભાર હજરતઅલી (ક, વ.) ના એક વંશજના હાથમાં અને કુદ્દા તથા બસરાના શાસનનો ભાર ખલિફાના બન્ને ભાઈઓના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો. સેનાપતિ તાહિરે ખલિફાના અંગ-રક્ષક સિપાહીઓના કપ્તાનની પદવી મેળવી. બીજે વરસે (૨૦૫ હિજરી, ઇ. સન, ૮૨૦) પૂર્વ પ્રદેશનો શાસનભાર અહલુ કરવાનું નિવેદન કરવાથી તેઓ તે પદવી પર નિભાયા અને ત્યાર પછી એ વરસ બાદ (૨૦૭ હિજરી ઇ. સન ૮૨૨) તેમના મરણકાળ સૂધી તેમણે એ દેશની હકુમત ચલાવી. તેમના મરણ પછી તેમના પુત્ર તલહાએ તે પદવી મેળવીને સાત વરસ સૂધી એનું કાર્ય ચલાવ્યું.

સેનાપતિ તાહિરનો અબ્દુલ્લા નામનો પુત્ર તેના જોડે વીર પુરુષ હતો અથવા તેના કરતાં પણ વિશેષ દયાળુ હતો. તેમણે સિરિયા અને મિસરનું શાસનપદ મેળવ્યું અને સર ઓકેલીને વશીભૂત કરવાનો ભાર અહલુ કર્યો. કેટલીક ખૂનખવાર લડાઈઓ લડ્યા પછી એ બગવાખોરોનો સરદાર આશ-યની યાચના કરવાને લાચાર થયો. ત્યાર પછી તેના કેહસાન દુર્ગનો દ્વંસ કરીને તેને ખલિફાની પાસે મોકલી આપવામાં આવ્યો; પરંતુ ખલિફાએ તેમની સ્વાભાવિક ક્ષમાશીલતાના ગુણને વશ થઈ તેને મુક્તિ આપી. મેસો-પોટેમિયામાં સુલેહ અથવા શાંતિ સ્થાપ્યા પછી અબ્દુલ્લા બિનતાહિર મિસ-રમાં બીજે એક બળવો શાંત કરવા માટે આગળ ધસ્યો, પહેલી લડાઈમાંજ તેણે બગવાખોરોને ખેદાન મેદાન કરી નાખ્યા; અનેક સિપાહી મુસદ્દમાનો

^૧ લોકો તેને આહવાહ “ ત્રાંસી નજરવાળો ” કહીને મરફરી કરતા. તેણે પાછળથી ખલિફા મામુનના વઝીરની પદવી મેળવી હતી.

^૨ પ્રત્યેક સુશાસિત શહેરનો પ્રત્યેક નગરવાસી ત્યાંની શાંતિ સ્થાપવા માટે જવાબદાર છે. જે સઘર્માં માણસો આ શાંતિ સ્થાપવાના કાર્યને પડતું મૂકી કપ-ટાપી સાથે દુર જઈ વસે છે, તેઓજ દુષ્ટ લોકોને સ્વાર્થીન રીતે શાંતિ બાગ કરવાનો સુયોગ આપે છે.

અન્દુલસિયાના ઉમૈયા ખલિફાઓ દ્વારા હેરાન પરેશાન થઈને કુટુંબ કમીલા સહિત મિસરમાં આવી પહોંચવાથી, તેમના ઉદ્ધત બ્યવહારથી અલ્લેકઝાન્દ્રિયાની શાંતિનો ભંગ થયો હતો. સેનાપતિ અબ્દુલ્લાએ તેમને હથિયાર છોડવાનો અથવા એ દેશને છોડી જવાનો હુકમ કર્યો, તદ્દનુસાર તેઓએ ક્રીટ-દ્વીપ તરફ આજ્ઞા જવાની માગણી કરવાથી તેમની તે માગણીને મંજૂર રાખવામાં આવી. એ વગર ખેલાવેલા પાછા મિજબાનો તેમના ફરતી વેળાએ ક્રીટદ્વીપને તાબે કરવા માટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં હથિયારો તથા બીજી કેટલીક મદદો પણ મેળવી શક્યા. બીજાં કેટલાંક માણસો સ્વેચ્છાથી તેમના આ સાહસિક કાર્યમાં આવી મળ્યાં હતાં. તેઓ તેમની સાથે તે દ્વીપમાં જઈને સહજમાંજ ત્યાં ઉતરી શક્યા. સાધારણ લડાઈઓ થયા પછી દ્વીપવાસીઓના મોટા ભાગે તાબેદારી કબૂલ કરવાથી મુસલ્માન ભોકોએ ત્યાં વસતિ સ્થાપન કરી. (૨૧૦ હિજરી; ઇ. સન ૮૫૨) અને એ સમયથી લઈને અત્યાર સુધી તેઓ અને તેમના વંશજો ત્યાં વસતા આવે છે. ઇંગ્લંડના સેક્સન ઉપનિવેશિકો (રહીશો)એ આવી રીતે પદવી મેળવી. અહીં તેઓ પણ તેવુંજ નામ મેળવી શક્યા.

ક્રીટને કબ્જે કરતાં પહેલાં એ વરસ અગાઉ (૨૦૮ હિ. ઇ. સન, ૮૨૩) ઝિયાદ તુક્લા અગલાએ સિસિલી દ્વીપને ખલિફા મામુનના શાસન તળે આણ્યા.

યમન અને ખુરાસાન વાગીઓ બળવાખોર થવાથી અતિ સહજમાંજ તેમણે તાબેદારી સ્વીકારી અને બન્ને સ્થળે બળવાખોરો ધણો સારો સહવ્યવહાર પ્રાપ્ત કરી શક્યા.

એ વખતે કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય અબ્બાસી વંશવાળાઓના તાબા તળે ખલિફાનું પૂન કરવાનું કારસ્થાન ખુલ્લું થઈ જવાથી, તેઓ એક એકથી બચસ્પીત બની ગયા. મુખ્ય કારસ્થાન કરનારાઓને ઘટતી સળ ધરવામાં આવી અને બીજા અથા સોબતીઓને બિસ્ફુલ છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

ખલિફા મામુનનાં લગ્ન.

આ વરસના રમઝાન માસમાં (રમઝાન ૨૧૦ હિજરી; ઇ. સન ૮૨૫-૨૬) ખલિફા મામુને તેમના વઝીર હસનબિન સહલની અનુપમ સુંદરી કન્યા ખુરાન પદવીવાળી ખદિજા સાથે લગ્ન કર્યાં. માર્ગમાં વસતી વેળાએ તેમણે તેમની સાથે વિવાહનો સંબંધ સ્થિર કર્યો હતો. એ ધામધુમવાળા

વિવાહનું કાંઈક વર્ણન તે વખતના બગદારના રાજદરબારનાં અંશ્વર્ય રાશિને બહુતો પરિચય પ્રદાન કરશે.

મંત્રી હસનના તે વખતના ફેમ-ઉસ-સિલ્હ^૧ નામના મકાનમાં એ વિવાહજનિત આનંદ અને ભોજનોત્સવ સંપાદિત થયો. એ સ્થળે તેમણે સઘળા વરપક્ષવાળાઓને સત્તર દિવસ સૂધી^૨ પૂરતા ખર્ચ અને પૂરતી ધામ ધુમની સાથે સત્કારિત કર્યા. ખલિફા હારન-અલ-રશિદની વિધવા રાણી ઝુ-બય્યાદા, તેમની કન્યા અને રાજકુટુંબમાંની બીજી કેટલીક મહિલાઓ સાથે આ વિવાહના ઉત્સવમાં હાજર થયાં હતાં. તેમના અનુપમ સૌન્દર્ય અને મૂલ્યવાન પોશાકનું વર્ણન એ ઉત્સવમાં નિમત્રેલા ચારણુ લોકો દ્વારા વર્ણુ વાયું હતું; પરંતુ સ્વયં વધતું સૌન્દર્ય સર્વના કરતાં શ્રેષ્ઠતમ હતું. એ ઉત્સવને વખતે ખલિફાની માતામહીએ એક સોનાના બનાવેલા ખારકોષમાંથી એક હજાર સંપૂર્ણ નવીન પ્રકારના બહુ મૂલ્યવાળા મણિઓ તેમના અને તેમની નવી પરણેલી પત્નીના મસ્તકપર વરસાવ્યા અને એ સર્વ ખલિફાની આજ્ઞાથી એકઠા કરી તેની માળા બનાવી તે માળા નવીન રાણીને આપવામાં આવી-એ ઉત્સવમાં વપરાયેલો ઝોરડો. સ્વર્ણુદંડની સાથે જોડાયેલા એ શી પાંડેડ વજનના સુગંધી દ્રવ્યના પ્રદીપ દ્વારા આલોકિત કરવામાં આવ્યો હતો. જનવાળાઓની વિદાયગિરિ વખતે વર્ગીર મુખ્ય મુખ્ય કર્મચારીઓને સન્માન સૂચક પોશાકો ભેટ આપ્યા અને ખલિફાની સાથે આવેલા કુમારો તથા કુલીન વર્ગમાં મૃગનાભિ (કસ્તુરી) વહેંચવામાં આવી. એ કસ્તુરીની દરેક ડબ્બીની સાથે એક એક ટિકિટ મૂકવામાં આવી હતી અને એ ટિકિટમાં કોઈ સંપત્તિનું નામ અથવા કોઈ દાસનું નામ અથવા અશ્વની એકાદ જોડીનું નામ, અથવા એવાંજ બીજાં કોઈ દાનનું નામ લખવામાં આવ્યું હતું. ડબ્બી મેળવનારાઓ એ ટિકિટ લઈને મુકરર કરેલા કર્મચારીની પાસે જઈ હાજર થવાથી તે તેના બાગ્યમાં આવેલું દાન તેમને પ્રદાન કરતો હતો. સાધારણુ લોકોમાં સોના અને રૂપાની મુદ્રાઓ, કસ્તુરીની ડબ્બીઓ અને ઇંડાકાર તૈલ-સ્ફટિક ફેંકવામાં આવ્યા હતા. એ લગ્ન કાર્યનું ખર્ચ નિભાવવા માટે ખલિફા મામુને મંત્રી હસનને શરસ અને અહવાઝ (પ્રાચીન સુસિયાના)

૧ ફેમ-ઉસ-સિલ્હનો અર્થ:—સિલ્હનું મુખ યાય છે. ઉસ સિલ્હ એક મોટું રુસેવર છે; એ વાસિત શહેરથી કેટલાક માઈલ ઉત્તર તરફ યાઈમીસ નદીની સાથે મળેલું છે અને એ બંનેના સંમિશ્ર રચાનમાં ફેમ-અસ-સિલ્હ શહેર આવેલું છે.

૨ આ લગ્નમાં મંત્રીને પાંચ કરોડ મુદ્રાઓનો વ્યય થયો હતો.

મુસ્કોની એક વરસની આવક આપી હતી. ઇસ્લામ જગતમાં રાણી પુરાને અન્યતમ શ્રેષ્ઠ રમણી તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેના રસિકતાવાળા સૌન્દર્યની સાથે શિષ્ટતા અને બીજી કેટલીક સહગુણાવલીનો સમાવેશ થવાથી તે તેના સ્વામીના કિપર સારો કામૂ મેળવી શકી હતી અને એ કામૂતા બળથી તે જે કામ કરતી, તે જનસાધારણનું માટે મંગળમય થતું. તેણે પુષ્કળ દાન કર્યું હતું અને અગદાદ નગરીમાં બીમાર લોકોને માટે યુદ્ધાબક્ષ દવાખાનું અને ગરીબ લોકોને માટે વિદ્યાલય સ્થાપ્યું હતું. ખલિફા મામુનના મરણ પછી તેણે બીજા લગભગ ૫૦ વરસ વધારે છવાંન ઇસ્લામ સામ્રાજ્યની શાશ્વત કિર્તિ કરી હતી અને એ સાથે પાશ્વળથી તે તેના પતનના પ્રારંભને પણ જોઈ શકી હતી. ૧

ખલિફા મામુનના અમલની શરૂઆતમાં જે વખતે ઇસ્લામ-સલ્તનતમાં માંહામાંહની શટફૂટ, બળવા અને ઘણી લગાઈઓ ચાલી રહી હતી, તે વખતે આખેક નામના એક લૂટારાએ માઝન્દાનના અભેંધા પર્વતની તળેટીમાં આવેલા એક કિલ્લાને હસ્તક કર્યો. (૨૦૧ હિજરી; ઇ. સન ૮૧૬) તે પુરામિયાના માગિયન સંપ્રદાયમાં આવેલો હતો, પુનજન્મનો વિશ્વાસ કરતો નહોતો. તે તેના પહાડી કિલ્લામાંથી બહાર નીકળીને ચારે આબૂએ આવેલા સઘળા મુસ્કોમાં લૂટફાટ કરી ધાતકાપણાની સાથે ઇસ્લામ અને ક્રિશ્ચિયન ધર્મવાળા પુરુષો તથા સ્ત્રીઓને પકડીને નશ્વરતભરેલી ગુલામગીરીમાં સપડાવતો. તેની વિરુદ્ધમાં વારંવાર લશ્કર મોકલવામાં આવ્યાં, પરંતુ તે તેના હુમ્મંદ નિવાસસ્થાનમાંથી તેમને છતવાની સઘળી શક્તિનો કિપહાસ કરતો હતો, એક વખતે રાજકીય સૈન્યદ્વારા બરાબર રીતે ઘેરાઈ જવાથી તે ગ્રીક લોકોની સાથે મંધિના સૂત્રમાં બંધાયો અને તેની સહકારિતાને માટે તેમને મુસદ્દમાન રાજ્યપર આક્રમણ કરવાને કિતેજિત કર્યા. એ સમયે મિકા-

૧ ઇતિહાસકાર ઇબ્ને અલ-અસિરે એ મિકાઈલને જરજિસના પુત્ર તરીકે ઓળખાવ્યો છે અને તેના પાંચ વરસ રાજ્ય કર્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૨૦૯ હિજરીમાં તેમનું મૃત્યુ થવાથી તેમના પુત્ર યિથોફિલસ (તફિલ) સિંહાસનપર બેઠો બાઈઝેન્ટાઇનના ઇતિહાસમાંથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે, કેવી રીતે મિકાઈલ સ્ટ્રમિરર (યિથોફિલસનો પિતા) સિંહાસનપર બેઠો હતો. તે આર્મિનિયાવાસી બાદશાહ જિથોનો સેનાપતિ હતો. કોઈ પણ કારણવશાત બાદશાહે તેને હમામ ખાનાવા સળગતા અગ્નિમાં છવતી અવસ્થામાં ફેંચ કરાનાં હુકમ કરાવ્યાં હતાં પરંતુ એ સળગતી આગને થોડા વખતને માટે મુક્તની રાખવાથી, મિકાઈલના પક્ષ-વાળાઓએ બાદશાહનું ખૂન કરીને તેને રાજસિંહાસન સોંપ્યું.

ઈલ સ્ટેમિરરનો પુત્ર ૧ થયો શિલસે બધાં જનતાઈનના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત હતો. તેણે તે બળવાખોર લૂટારાની સાથે મળીને ઇસ્લામ સામ્રાજ્યપર આક્રમણ કરી ઘણા ઘણા મુસલમાનોની હત્યા કરી. એ સ્વેચ્છાથી ઉપજેલા અને વિશ્વાસઘાતકપણાના આક્રમણને અટકાવવાના ઇરાદાથી ખલિફાએ પોતે રણબૂમિમાં જઈને વારા ફરતી ત્રણ લડાઈઓ કરી, શત્રુઓને એવી શોચનીય રીતે હરાવ્યા કે, જેથી બાબેક સંધિની માગણી કરવાને લાચાર થયો. આ સધળી લડાઈઓએ અરબ અને ગ્રીક લોકોની વચ્ચે ભયંકર શત્રુતા ક્રિપન્ન કરી હતી; અને એ શત્રુતા તથા ઘણાનો ભાવ હજી સુધી પાશ્ચાત્ય રાજ્યમાં વિદ્યમાન જેવામાં આવે છે. ગ્રીકલોકોને નહસાડયા પછી ખલિફા મિસર ભણી રવાના થયા. એ વખતે આશશિન નામના એક તુર્ક સેનાપતિએ ધીમે ધીમે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેણે ઉપલા મિસરના સીમાડાના ભાગમાં આવેલા અલ-ફરમા નામક સ્થાનને છતી લીધું; એ સ્થળે બળવાખોરોનાં ટોળાંએ નીચલા મિસરમાંથી આવીને આશ્રય ગ્રહણ કર્યો હતો. ગ્રીક લોકોના વારંવાર થતા હુમલાઓને અટકાવવાના અને તેમને દગ્ગાવવાના ઇરાદાથી ખલિફા મામુને તારસની ૭૦ માઇલ ઉત્તરમાં તાયાના નામની જગાએ એક મજબૂત અને સુરક્ષિત કિલ્લો બંધાવવાની શરૂઆત કરી; પરંતુ એ બંધાવવાનું કામ પૂરું થતાં ન થતાંમાં તો તેઓ મરણને શરણ થયા. (૧૮ મી રજબી ૨૧૮ હિજરી; ૮ મી આગસ્ટ, ઈ. સન ૮૩૩) ખલિફાએ તારસની છંદ નજ્દમાં બિડાનહુન નામના સ્થાન પાસે છાવણી સ્થાપન કરી હતી. એક દિવસ શરત ઝગતુના તાપને દિવસે તેઓ અને તેમના ભાઈ એ શહેરની નીચેના ભાગમાં વહેતી એકજ નામવાળી નદીના કિનારા પર એસીને તેમના પગને એના બરફવાળા હંડા જેવળથી ઘોઈ રહ્યા હતા. એજ રાત્રે તેઓ બન્ને ભયંકર તાવમાં સપડાઈ ગયા. ખલિફા એજ હાલતમાં તારસમાં આવીને એજ સ્થળે ઘોડીવાર પછી મૃત્યુવશ થયા અને તેમના પિતાના એક વિશ્વાસુ નોકરના બગીચામાં તેમને દફનાવવામાં આવ્યા. મુતાસિસ તંદુરસ્તી મેળવીને તેમના ભાઈના મૃત્યુ સમયના ઉપદેશ સાંભળવાને સમર્થ થયા હતા. તેમના તારસોના તરફ તેમના મરણ વખતના છેવટના ઉપદેશ પ્રકત આ પ્રમાણે જ હતો કે, સાવચેતીની સાથે પ્રવ્રણના સ્વાર્થને સાચવવું અને તેને અથાચારમાંથી બચાવજો, ન્યાયવિચાર કરજો અને ગુન્હેગારોને સજા કરવામાં ચાલતા કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરશો નહિ.” મામુને ખલિફા-હાફ્ઝ-અલ-રસિદના સિંહાસનપર એસવાના દિવસે ૧૭૦ હિજરીમાં જન્મ ગ્રહણ કરીને ત્રીસ વરસ છ માસ કર્યું; પરંતુ ખલિફા અમિન, બગદાદમાં અટકાયતમાં

રહ્યા તે વખતે પવિત્ર મક્કા અને મદિનામાં ખલિફા મામુનના નામે ખુતબો પઢવામાં આવ્યો હતો, એ રાજત્વકાલને આની સાથે જોડાવામાં આવ્યો નથી. તેઓ ધણજ બલા અને દેખાવડા આદમી હતા અને મર્મદાવાન મનુષ્ય તરીકે ઓળખાતા હતા. એક વાર્તાના લેખકે લખ્યું છે કે, તેઓ તેમની બુદ્ધિમત્તા, સ્થિરપ્રતિજ્ઞા, ક્ષમાશીલતા, વિચારશક્તિ, તીક્ષ્ણબુદ્ધિ બીતિશ્ચત્ય સ્વભાવ, સાહસિકતા, મહત્વ અને કિદારતાને માટે અખ્યાસી વંશમાં એક વિખ્યાત નરપતિ તરીકે ગણાતા હતા. એ સિવાય તેમનામાં અનેક પ્રકારના સદ્ગુણો હતા અને તેમને માટે અનેક સ્મરણ યોગ્ય ઘટનાઓ લખવામાં આવી છે. અખ્યાસી વંશના ખલિફાઓમાંનો કોઈ પણ મનુષ્ય તેમના જેવો જાની નહોતો.

ખલિફા મામુનની રાજકીય કારકિર્દીના અમલ સેરેસન ઇતિહાસનો એક કળામાં કળો રાજપ્રસંગ મનાય છે અને તેને ઈસ્લામી શાસન કામના વિશુદ્ધ યુગ તરીકે કહેવામાં આવે છે. તેઓ તેમની ૨૦ વરસની હકુમતના અમલમાં મુસલમાનોની સર્વ પ્રકારની વિદ્યોન્નત્તિનાં સ્થાયી સ્મરણ ચિન્હ રાખી જવાનો સમથ થયા હતા. તેમની કૃતકાર્યતા કોઈ અમુક કારાવેલા વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અથવા સાહિત્યમાં સીમાબદ્ધ નહોતી, પણ સર્વ પ્રકારનાં શાસ્ત્રોપર તેમણે આધિપત્ય મેળવ્યું હતું. ખરા વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વિના તેઓ ખીજ કેટલીક કાલ્પનિક અંત અલંકારાદિ વિદ્યા પણ આગ્રહની સાથે શિખ્યા હતા. સખ્ય એશિયા મહાદેશના આ ગૌરવજનક રાજત્વકાલમાં તેઓ અંક જ્યોતિષ અને ચિકિત્સા શાસ્ત્રઆદી વિષયોમાં પણ અસાધારણ કિન્નતિ મેળવી શક્યા હતા. સ્પેનના સેરેસિન લોકોએ અને કૉનસ્ટન્ટીનોપલના ક્રિશ્ચિયન લોકોએ અખ્યાસા વંશવાળાઓની પાસેથી માનસિક ક્તર્કર્ષતા મેળવી હતી; ત્યારથી હજી સુધી યુરોપવાસીઓ તેમની પાસેથી શિક્ષણ મેળવે છે, ખલિફા મામુને ધાર્યું હતું કે, જનસમાજની શિક્ષાની કિન્નતિમાં તથા તેના અનુશીલનમાંજ તેમના સાંપ્રાજ્યના અધિવાસી લોકોનું ખરું સુખ સમાયલું છે. કોઈ સામયિક ખલિફા અથવા આખરદાર રાજકર્મચારીની ખાનગી કિદારતાપર જાનોક્તિની ક્તર્કર્ષતા આધાર રાખે, એ તેમને માટે ઇચ્છવાયોગ્ય નહોતું, પરંતુ જનસાધારણની શિક્ષોન્નતિ વધિત અને સ્થાયી કરવા માટે, તેમણે હમેશની સ્થાયી વૃત્તિ અને સહાયતાનો બંદોબસ્ત કરીને તેની કિન્નતિને સદાની સ્વાધીનતા આપી હતી. સાંપ્રાજ્યની દરેક દિશામાં સૂક્ષ્મ અને કોલેજો સ્થાપીને એને ચલાવવા માટે મોટી રકમ મુકરર કરી હતી. મથકુર ઇતિહાસકાર આયેઝસનર સાહેબે લખ્યું

છે કે:—“ધર્મપરામણુ અને સ્વેચ્છાચારી શાસનચંત્રને દાર્શનિક યુક્તિની સાથે મેળવીને સુશુંખલાની સાથે શાસનકાર્ય અને દેશની ઉન્નતિ કરવાને સમર્થ હોય એવો કોઈ પણ પુરુષ હોય, તો જગત્તા ઇતિહાસમાં અમો આ પ્રથમ જોઈ શકીએ છીએ. ”

ખલિફા માસુને વિચિક્ષણુતા અને સહિષ્ણુતાના ગુણથી જાતિ અથવા સમ્પ્રદાય વાળી જૂદાઈને વર્જિત કરી હતી. સામ્રાજ્યની સમસ્ત પ્રજાજ રાજ-કાર્યમાં પ્રવેશ કરી શકશે, એવું એક જાહેનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું અને ધર્મગત જૂદાઈ દૂરીભૂત થઈ. સાધારણ તંત્રના પતન પછી સ્વેચ્છાતંત્રની પ્રતિષ્ઠા થવાથી મંત્રીઓજ ખલિફાના એક માત્ર સલાહકારો હતા, પરંતુ ખલિફા માસુને એક મંત્રણાસભાની સ્થાપના કરી રાજ્યના સમસ્ત સમ્પ્રદાયોમાંથી પ્રતિનિધિ ગ્રહણ કર્યા, આ પ્રમાણે ઇસ્લામ, ચાલુદી, ખ્રિસ્તી, સાબિયાન^૧ અને ઝોરોયસ્ટ્રિયન ધર્મવાળાઓ એના પ્રતિધિમાં નિમાયા હતા. ઇસ્લામ શસનકાલના પ્રત્યેક સમયે જૂદા ધર્મવાળાઓ પોતપોતાની વિવેક-બુદ્ધિની અને ઉપાસના પ્રકૃતિની સ્વાધીનતા મેળવના આવ્યા હતા; તોપણ કોઈ કોઈ પ્રાદેશિક શાસનકર્તાની વિશેષ પ્રકૃતિ અનુસાર એ નિયમનું પરિવર્તન થયેલું જેવામાં આવતું હતું, પરંતુ ખલિફા માસુનના શાસનકાળમાં બિન્ન ધર્મની સ્વાધીનતાનો લાભ અત્યંત ઊંદાર પ્રકૃતિસંપન્ન અને આદર્શસ્થાનીય હતો. તેમના રાજત્વકાળમાં અગિયાર હજાર ક્રિશ્ચિયન લોકોનાં દેવળો અને એકસો ચાલુદી તથા અગ્નિના ઉપાસકોનાં મંદિરો વિધમાન હતાં. જેરુસલેમ અને અન્તાકીઆના ધર્માધ્યક્ષલોકો ક્રિશ્ચિયન જગત્તા નેતાના સ્થાનરૂપ હતા, તેમના પછી જેસાલિક, ત્યાર પછી મેટસ ત્યાર પછી ઇસિકાશ અને સર્વથી છેવટે કિસિસ પદવીવાળા ધર્માધ્યક્ષો ક્રિશ્ચિયનોના મુખ્ય આચાર્ય તરીકે મનાતા હતા. તેઓ પોતાના ધર્મના અનુયાયી રાજાઓના નાખામાં જેવી રીતે સત્તા સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરતા, તેવી સત્તા મુસલમાન ખલિફાઓના નાખામાં પણ પ્રાપ્ત થઈ હતી.

ખલિફા માસુનના શાસનકાળમાં ધર્મસંસ્કાર

ખલિફા માસુન પોતાની બવિખ્યદર્શી પ્રતિભાના ગુણથી જોઈ શક્યા હતા કે તેઓ જે ધર્મશાસન ચંત્રના નેતા હતા, તેમાં ધીમે ધીમે હેતુવાદ મતની આધિકતા પ્રવેશ કરતી હતી, કાળના વકતની સાથે એમાં ટકારતા

^૧ સાબિયાન ધર્મના અનુયાયીઓ ચંદ્ર, સપ્ત, તક્ષત્ર વગેરે સારંગમનની પૂજા કરતા.

(બદમાશી) પ્રવેશવાથી એનું આ આધિપત્યદળ, સમાજ અને રાજનીતિની ઉપર વિસ્તાર કરતું હતું. આવા મતો તમામ રાજનૈતિક અને સામાજિક ઉન્નતિના માર્ગને અટકાવનારા અને સાધારણુતંત્રનો ઉચ્છેદ કરનારા હતા, એટલા માટે તેમના ઇન્સાફમાં એવા મતના પક્ષપાતી લોકો રાજદ્રોહીઓના કરતાં પણ વધારે ગુન્હેગાર ઠર્યા હતા. એ સંઘળા મતોના પ્રચારદ્વારા જન સાધારણનો મત ફેરવાઈ જવાથી ભવિષ્યનું રાજ તેઓ પ્રથમથી જ જાણી શક્યા હતા, અને એટલા માટે પંડિતમંડળી અને ધર્મશાસ્ત્રની વ્યવસ્થા કરનારાઓએ એ મતના ફેલાવા મારફત તમામ લોકોનાં અંતઃકરણોને જેવી રીતે કલુષિત કરવા માંડ્યાં હતાં, તેમને તે શુંખલામાંથી સુક્ત કરવા અને રાજનીતિમાંથી એ મતના પ્રાપ્ત્યને દૂરીભૂત કરવા તેમના રાજત્વના છેવટનાં વરસ સુધી તેમણે ઘણીજ તેજસ્વિતાની સાથે લક્ષ આપ્યું હતું. આ મહાન સંસ્કારકાર્યમાં તેમના કરતાં ખીજું કોઈ પણ વિશેષ ઉપયોગી થયું નહોતું. તેમના વખતની પંડિતમંડળીના લગભગ મોટા ભાગ કરતાં હદિસ અને કાયદાના સંબંધમાં તેઓ વધારે શ્રદ્ધા શક્યા હતા. તેમણે ઘણીજ કાળજી રાખીને, બરાબર લક્ષ આપીને પવિત્ર કુરાનનું અધ્યયન કર્યું હતું; તેઓ નામગદા ધર્મિય અક્ષરજ્ઞાના શિષ્ય હતા, હજરત મહમદ સ. અ. વ. ના વંશજોએ દર્શનશાસ્ત્રનું શિક્ષણ મેળવી જે સ્વાધીનતાને માટે નામના મેળવી હતી, તેમની પાસેથી તે સ્વાધીનતા, વિજ્ઞાન અને દર્શનશાસ્ત્રપરની પ્રીતિદ્વારા તેમણે પણ તેવું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. ખીજા સૈકાની શરૂઆતની વચ્ચેમાં વાસિલ બિનઅતા^૧ હત્યજ થયા. તેઓ પ્રથમ ધર્મિય જાણકાર અને સિદ્ધિતા શિષ્ય હતા. ત્યાર પછી તેમણે થોડા દિવસ હસન અલખસતનું^૨ શિષ્યત્વ ગ્રહણ કર્યું અને તેમની સાથે ધર્મ સંબંધી કોઈ પણ પ્રશ્નમાં મતભેદ થવાથી જૂદા મતના અનુયાયી થયા. તેમને ખીજા મતમાં દાખલ થવાથી તેમના અનુયાયીઓએ મુતાન્નલસ^૩ અથવા બાલૂ મતના વિરોધી નામથી તેમને ઓળખાવ્યા હતા અને તેમણે જે ધર્મવિધાન કર્યું તેને મઝહબ અઝઘતિઝલ અથવા અઝગ મતના ધર્મ શાસનવિધિનું નામ પ્રાપ્ત થયું છે. વાસિલબિન અતાએ તે વખતના ચાલતા કેટલાક ધર્મના નિયમોને કેવળ માનનીય યુક્તિઓની બદારના ગણી કાઢવાનું ધાર્યું નહોતું. પણ ઉલટા એ નિયમોને પવિત્ર કુરાન અને હદિસની

૧ વાસિલ બિન અતાનું વિચરણ અરખનતિના ઇતિહાસમાં અપાયું છે.

૩ ઇતિહાસકાર વાયલ સાહેબે મુતાન્નલસનો ઉસ્લામના પ્રોટેસ્ટન્ટ અને હેતુવાદ મતના અનુયાયી તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સિદ્ધાંતા ખરા વિરોધીઓ ઠરાવ્યા હતા. તેમના મતનો અમુક અંશ આ સ્થળે દાખલા તરીકે મોજૂદ કરી શકાય તેમ છે:—

“ દરેક માણસને કરવાનાં કાર્યો પ્રથમથીજ મુકરર થઇ રહ્યાં છે, અર્થાત્ મનુષ્ય કોઈ પણ કામ પોતાની ઇચ્છાનુસાર કરતું નથી; છેવટના ઇન્સાફના દિવસે દૈહિક પુનરુત્થાન થશે અને એ મકાન પરવરદિગાર લોકોની આખો આગળ મોચરીભૂત થશે (દેખાશે.) ખુદાના ગુણ તેના પોતાનાથી અલગ છે અને પવિત્ર કુરાન આદિકાળથી ખુદા સાથે રહ્યું છે અને એ તેમની સાથે અનંતકાળ રહેશે; ” વાલિસના ઉપર જગ્યાવેલા મતપરથી એવો ઠરાવ ઘડી શકાય છે કે, આદમ અને પરિવર્તનશીલ સમાજના અભાવ તરફ ધ્યાન આપીને ક્ષણવાર ટકનારી એવી પ્રત્યેક ધર્મ વ્યાખ્યાને સ્થાયી અને અપરિવર્તનીય (અલ્લી ન શકે તેવા) નિયમમાં મુકવાની આવશ્યકતા છે.

બીજી રીતે મુતાઝલ લોકો ઇસ્લામ જગતના પ્રિમામોના મત મૂળ્ય ચાલનારા હતા. તેઓ કહેતા કે:—“ સારા નરસા વિચારે કરવા માટે દરેક માણસ સ્વાધીન શક્તિસંપન્ન છે અથવા મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાથીજ સાદું નરસું કામ કરી શકે છે; કયામતને દિવસે કોઈપણ પ્રકારનું દૈહિક પુનરુત્થાન થશે નહિ; અથવા તે મકાન ઇશ્વર આ ચર્મચમુથી દૃષ્ટિગોચર થશે નહિ; કારણ કે, એના દ્વારા તે પોતે દેહધારી તરીકે સાબીત થાય છે. ઇશ્વરના ગુણ તેના પોતાનાથી અલગ નથી અને પવિત્ર કુરાન હજરત મહમ્મદ (સ. વ.) ના સમયમાં ખુદાતાલા તરફથી નાઝીલ છે, તેઓ એમ પણ જણાવતા કે:—“મનુષ્યના કામોના સંબંધમાં કોઈ ચિરસ્થાયી વિધિ-રિવાજ નથી. જે સધળા સ્વર્ગીય આદેશો-ફરમાનો મનુષ્યના ચારિત્ર્યને ચલાવે છે, એ આદેશો જ તેને પરિપુષ્ટ અને ઉત્તમ કરે છે ^૧ અને ઇશ્વરે પોતે સમગ્ર જગતને જે પરિવર્તનશીલ નિયમને આધીન કર્યું છે, તેના તે સ્વર્ગીય વિધિઓ પણ તેવાજ પરિવર્તનશીલ છે.” ખલિફા મામુન એ મુતાઝલા મતના અનુયાયી હતા અને તેમણે તેમના સામ્રાજ્યમાં એ મત ચલાવવાની કોશિશ કરી હતી; કારણ કે, તેમણે ધાર્યું હતું કે, ઇસ્લામની નિરાપદતા સહીસલામતી અને ઉત્તતિ એ મતના ઝાઝા ફેલાવાપર જ અવલંબી રહી છે. તેમણે ૨૧૭ હિજરીમાં બગદાદના હાકેમ પાસે એવું એક ફરમાન^૨ લખી મોકલ્યું કે, તેઓ મુખ્ય મુખ્ય

૧ મુતાઝલા સંપ્રદાયના અનુયાયીઓનું વિવરણ Spirit of Islam નામના પુસ્તકના ૬૦૬ થી ૬૨૦ પૃષ્ઠોપર જુઓ.

૨ તેમણે જે ફરમાન બહાર ખાડ્યું હતું તે વિખ્યાત ફલિફવાણું અને ખાસ વાંચવા લાયક હતું.

પંડિતોને બોલાવીને એ મુતાઝલાસ ધર્મવિદ્વાન સંબંધી તેમનો મત પૂછી તે તેમની પાસે લખી મોકલે. બગદાદના ધણાખરા વિચારક કાજી અને પંડિતોએ દૃઢ આજ્ઞા અથવા રાજનીતિના અતુરોધથી ખલિફાના મતની સાથે સમ્મતિ પ્રકટ કરી, ફક્ત અમુક માણસોજ નાસમ્મતિ જાહેર કરીને તેમની વિરુદ્ધમાં પડ્યા. તેઓમાં ઇમામ અહમદબિન હંબલ સદુથી અગ્રેસર હતા. એ ખલિફા મામુન હજી થોડો વયન જીવતા રહ્યા હોત, તો કેટલાંક માણસો અચિનીન પ્રતિબંધકતાને વશ થઇ સર્વ પ્રકારની કિન્નતિનાં ચિન્હને બહુમૂલ્ય વિદેપની-અદેખાઇની અથવા ધાર્સ્તીની નજરે જોત, તેમને તેઓ પોતાના ખાનગી ચરિત્ર, પ્રતિભા અને વિદ્યાના બળથી પરાજિત કરી શકત. તેમની બરાબર પાછળના બન્ને વારસોને તેમને પગલે ચાલ્યા હતા અને તેમણે તેમના (મામુનનાં) આરંભેલાં કામેને પૂરાં કરવાની કોશિશ કરી હતી; પરંતુ તેમના જેવી તેઓની દક્ષતા તથા બુદ્ધિશક્તિની ગંભીરતા નહોતી. એ બન્ને ખલિફાઓના હેતુવાદધર્મે એટલો બધો વિસ્તાર મેળવ્યો હતો કે, ચાલુ સમયના યુરોપ મહાદેશ પણ એવો વિસ્તાર મેળવી શક્યો નથી. હેતુવાદી લોકો મસ્જિદોમાં અને કોલેજોમાં બાપણો આપતા. બુવાનીઓનાં ચરિત્રો તેમના હાથમાં જ ગણિત થતાં, તેઓ જ ખલિફાઓના મુખ્ય સલાહકારો હતા અને એ પણ નાકમૂલ કરી શકાતું નથી કે, તેમણે તેમની સત્તાનો ધણાજ વિચારની સાથે પ્રયોગ કર્યો હતો. શિક્ષક, ધર્મોપદેશક, વૈજ્ઞાનિક, ચિકિત્સક, મંત્રી, અને મુશ્કાય હાકેમ તરીકે તેમણે સંરેસન જાતિની પરિપુષ્ટિ અને કિન્નતિને માટે ગદદ કરી હતી.

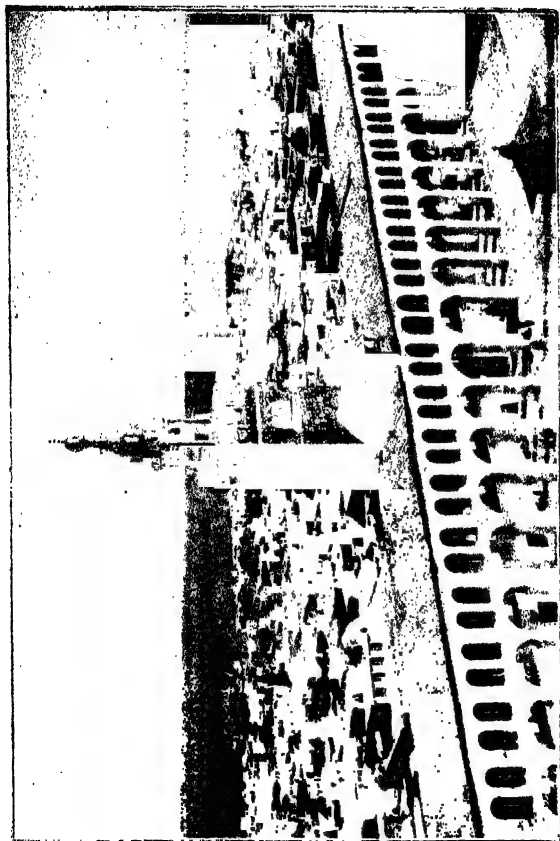
ખલિફા મામુનના શાસન સમયમાં વિજ્ઞાન અને સાહિત્યની સ્થિતિ.

એટલું તો નિઃસંદેહ કહી શકાય છે કે, ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં ખલિફા મામુનનો શાસનકાળ અનિશય શ્રેષ્ઠતમ અને અત્યંત ઓરવાન્વિત હતો. તેમના શાસનકાળનાં મનુબ્યનું હિત કરનારા વિજ્ઞાનની આલોચના અને ક્રિકર્ષણ થવી એજ જાતાં કિન્નતિની એટલાના ખર્ચ પ્રમાણરૂપ છે. ફુનિયાના દરેક સ્થાનમાં જ જૂદા જૂદા સમ્રાટોના અને જૂદા જૂદા જાતિઓના કવિઓ, ચિકિ-

૩ ઇમામ અહમદબિન હંબલ મુત્રિવિધિ વિષયક ૪ થા વિધાલયના સ્થાપનાર છે. એવું જણાવેલા ખલિફાઓના અમલમાં વારંવાર અંધાધુથી અને બળવાઝડા અને ખુદરેજ થતા કરતી એવી ઇમામ ઇબ્ને હંબલના ગતતા અનુયાયીઓએ ધર્મની ઉન્નતતા પ્રકટ કરી હતી.

ત્સકો-હકમો, દાર્શનિકો, વૈજ્ઞાનિકો અને પંડિતોની મંડળીઓ દ્વારા તેમનું દરબારગૃહ પૂર્ણ રહેતું. જાતિય જુદાઈ ન કરતાં પ્રત્યેક આગતુક (આવનાર)ને પુષ્કળ મદદ કરવામાં આવતી અને એ રાજધાનીમાં આવેલા ઇતિહાસકારો, ભાષાતત્વ જાણનારાઓ, વૈયાકરણિકો-વ્યાકરણ જાણનારાઓ અને હદિસ સંગ્રહ કરનારાઓમાં સરખા ભાગે વહેંચવામાં આવતી. એક ફ્રેન્ચ ઇતિહાસકારે અરબોની સભ્યતા અને માનસિક ક્ષમિતિને માટે અંતઃકરણપૂર્વક નિષ્કષ્ટપણે પ્રશંસા કરી છે અને તેમના :પ્રતિભાવાળા પુરુષોના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરી છે, એ ઇતિહાસકારનાં વચનોપરથી એમ પણ કહી શકાય છે કે, ખલિફા મામુન જે સદીમાં પ્રાદુર્ભૂત થયા હતા, એજ સદીમાં તેમની મારફત ઇસ્લામી સાહિત્ય જગતની ઉન્નત્તિની પરાકાષ્ટાને પામ્યું હતું; એથી કરીને એ સદીએ સાહિત્યની ઉન્નત્તિને માટે ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી પિતામહ મનસુરે જેની શરૂઆત કરી હતી, તેને પૂરૂં કરવાનું માન તેમણે મેળવ્યું હતું. ખલિફા મામુને તે વખતના ઉંચામાં ઉંચા પંડિતો અને શિષ્યોઓદ્વારા વિદ્યાનાર્થ રહીને અલેક્ઝાન્ડ્રિયા (સિકંદરીયા)ના વિદ્યાલયની પ્રાચીન હસ્તલિપિઓનો મંગ્રહ કર્યો હતો અને તેને નવીન રીતે ફરીવાર લખાવી લીધી હતી તથા કૉન્સ્ટન્ટિનોપલના બાદશાહની સાથે સંબંધ સ્થપાવાથી એથેન્સ શહેરમાંથી પ્રાચીન ગ્રીસના દાર્શનિક ગ્રંથોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. એ ગ્રંથો બગદાદમાં લાવનાંની સાથેજ ચોગ્ય પંડિતમંડળીની દ્વારા અનુવાદિત કરાવીને જન સાધારણમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યા હતા. ગ્રીક, સિરિય, કેલ્ડિય આદિ ભાષામાંથી તરજુમો કરવાનું કાર્ય હાઈનના પુત્ર ધ્યાહમ્યાની અને સંસ્કૃત-મંથી તરજુમો કરવાનું કાર્ય આબુલુ દુઆતની દેખરેખ તળે સોંપવામાં આવ્યું હતું અથવા સંપાદિત થયું હતું. વિશેષ અધ્યયની શાસ્ત્ર સ્થાપવામાં આવી હતી. અને એની ઉન્નતિને માટે ચોગ્ય અધ્યાપકોના ાળ્યામાં જુદા જુદા વિભાગો સ્થાપિત કરીને પ્રાચીન ગ્રંથોના અને આલોચનાને માટે પૂરતી મદદ કરવામાં આવી હતી અને પ્રચુર વૃત્તિનો બંદોબસ્ત કરીને ગ્રંથકારોને ઉત્સાહિત કરવામાં આવ્યા હતા.

ખલિફા મામુનના અમલમાં ખજોળવિજ્ઞાનની ગવેષણા-શોધખેતી શરૂ થઈ, તેમાં વિષુવરેખા અને અયનમંડળના સંયોગસ્થળ, સૂર્ય અને ચંદ્રમહજ્જુ દુષ્કંડની ળાયાનો નિર્ણય અને સૌરજગત સંબંધી બીજાં કેટલાંક તત્વોનો નિર્ણય આદિ સર્વ, સર્વથી મુખ્ય ચર્ચાનાં સંગીભૂત હતાં. રાતા સમુદ્રના કિનારાપરથી દિશોતું પરિમાણ પકડીને પૃથ્વીને આકાર નિર્દેશ કરવામાં-અતાવવામાં આવ્યો હતો; એ સમયે ખ્રિસ્ત પૂરોપે પૃથ્વીને અનુબંધે તરીકે ધારી લીધી

અ. ઈ. લાગ, ૧. પાચતખ્ત દમરકસની બુમામસ્જિદ.

હતી. મશહુર અમુલ હસને દુરબીન યંત્રનો આવિષ્કાર કર્યો અને એ સાથે એમ પણ જાણવું કે, એ અનુવીક્ષણ યંત્ર (દુરબીન) એક નળીનું ખાસ કરીને બનેલું છે અને એની બન્ને બાજુએ પ્રકાશનું વિષમ ગતિવિધાયક યંત્ર જોડાયેલું રહે છે. ભવિષ્યકાળમાં એ સઘળી નળીઓની ક્ષર્ષતા સાધિત થવાથી મરઘા અને કાઠરાના માનમંદિરમાં એ ઘણીજ સફળતાની સાથે ઉપયોગમાં આવી હતી. અંકશાસ્ત્ર, ભૂમિતિ, દર્શન, જ્યોતિષ, વાયુવિજ્ઞાન, આલોકવિજ્ઞાન બળવિજ્ઞાન અને વૈદકવિદ્યાના સંબંધમાં અસંખ્ય ગ્રંથ રચાઈને લોકોમાં પ્રકાશિત થયા. વૈદક વિદ્યાની આલોચના માટે ખાસ લક્ષ આપવામાં આવ્યું હતું અને જે સઘળા મશહુર હકીમો ખલિકા મામુનના સોળતીઓ સરખા હતા, તેમણે પણ તેમના કામમાં મદદ આપી હતી. મુસલમાની શાસન સમયમાં તેમનો અમલ તાદમોરના મેદાનમાં આવેલા શામાસિયા નામક સ્થાને પ્રથમ માનમંદિર (વેદશાળા) સ્થાપિત થઈ; ત્યાર પછી વાસિત અપમિયા આદિ સઘળાં શહેરોમાં પણ માનમંદિરો સ્થપાયાં હતાં.

ફારસી સાહિત્યની આલોચના

કોઈ એક વિદેશી શક્તિ કોઈપણ દેશપર અધિકાર મેળવે છે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ તે દેશની ભાષા અને સાહિત્યની જેવી અવનતિ થાય છે, તેવી જ અવનતિ અગ્નેઓએ જ્યારે ઇરાન દેશપર વિજય મેળવ્યો, ત્યારે પ્રાચીન પારસ્ય (ઇરાન)ની ભાષા અને સાહિત્યની પણ થઈ હતી. ઇરાનમાં રહેનારા લોકોએ અરબી ભાષાનું અનુસરણ કરવાથી તેઓ પોતાની માતૃભાષા પ્રત્યે નજરત દેખાડતા હતા. ખલિકા મામુનની ખાસ કાળજીથી પ્રાચીન પારસ્ય ભાષાનો પુનઃ દ્વાર સાધિત થયો અને તેમણે ફારસીભાષાનો ક્ષર્ષ કરવા માટે લક્ષ આપાથી એ હમ્મશે અરબીશબ્દોથી મિશ્રિત થઈને પહેલાના કરતાં કિત્તવ અસ્થામાં આવી પડી હતી. હાલની ફારસી કવિતાના આવિષ્કાર્તા કવિ અબ્બાસ મર્વાઝી તેમના રાજત્વકાળમાં કૃતપન્ન થયા હતા.

સાહિત્ય, દર્શન વિજ્ઞાનવિષયક આલોચનાને માટે દર અઠવાડિયાને મંગળવાર જુદી જુદી રીતે મુકરર કરવામાં આવ્યો હતો. વિદ્વાનો અને પરિતો તે દિવસે સવારના પહોરમાં જ રાજમહેલમાં આવી હાજર થતા અને ત્યાં આગળ તેઓ રાજગૃહના અધ્યક્ષ મારફત પ્રભાતનાં ખાણા

૧ તેમણે મર્વમાં જન્મ પારણ કર્યો હતો, એટલા માટે તેઓ માર્વેજીનામથી ઓળખાતા.

દ્વારા સાદરે અભ્યર્ચિત થતા. ખાણું ખાધા પછી પડિત મંડળીને પાછી મળવામાટે તેમને એક અલાયદા ઓરડામાં લાવવામાં આવતી અને ખલિશ પોતે સભાપતિનું કાર્ય કરતા. સાંજની અંદગી કર્યા પછી ફરીવાર ભોજન કરી તેઓ ખલિશની પાસેથી વિદાયગીરી માગતા. અડવા-ડિયાંના બીજા દિવસે ખાસ કરીને રાજ્યનાં બીજાં કામ કાળેને માટે મુકરર કરવામાં આવ્યા હતા, સાધારણમાં સાધારણ કામ પણ ભૂલને લીધે પડયું રહેવા પામતું નહિ. કેઈ પણ હિસાબ તપાસ્યાવિના ખાકી પડયો રહેતો નહિ. તેમની અગ્નયબીભરેલી દયા અને ધીરજપણાના ગુણને લીધે રાજ્યના કામ-કાજની ધરજ દાખલ લાગ્યાર થયા વિના તેઓ કદી પણ કોઈને કાંઈ પણ સજા કરતા નહિ. એક દિવસ એક ધર્મોન્મત ખારિજ મના કરવા-છતાં પણ તેમની પાસે આવી હાજર થયો હતો, તેમણે તે ખારિજને આહોશીથી ચૂપ કરી દીધો હતો; એપરથી તેમની રાજ્યનું શાસન ચલાવવાની શક્તિની અગ્નયબ પ્રતિભાનો ધરાધર ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. ખારિજ નિભયતાથી ખલિ-શની પાસે આવ્યો હતો, પરંતુ દરબારગૃહમાં ગિજાવેલી શતરંજના કિના-રાપર રહીને તેને રિવાજ મૂજબ સલામ કર્યા હતા અને ત્યાર પછી તેના તરફથી ખલિશને એમ પૂછવામાં આવ્યું હતું કે:—“આપ અત્યારે જે આ-સનપર ગિરાજ્યા છો, એ શું આપે તમામ લોકોની અનુમતિ મૂજબ મેળવ્યું છે કે બળાતકારે હજારે કર્યું છે?”

ખલિશએ તરતને તરતજ જવાબ આપ્યા કે:—“તમામ લોકોની અનુમતિ મૂજબ મેળવ્યું નથી, અથવા બળાતકારે પણ પ્રાપ્ત કર્યું નથી, પરંતુ પહેલાં જે વ્યક્તિએ આ દરબારરાજ્યના શાસનદંડની પરિચાલના કરી હતી, તેઓ મને અને મારા ભાઈને વારસ તરીકે આપી પા છે. જ્યારે એ મેં મેળવ્યું છે, ત્યારે એનાપર અધિકાર કરવા માટે સર્વ લોકોના સમ્મતિસૂચક મતની આવશ્યકતા પણ છે, પરંતુ એટલા માટે જો હું આ શાસનદંડનો પરિત્યાગ કરીશ, તો તેથી દરબારની નિરાપદતામાં વિધ્નિ ઉત્પન્ન થશે, લૂટારાઓના જોર જુલમથી રસ્તાઓની આવજનવ બંધ થઈ જશે, અને એથી રૈયતના કમોમાં અનેક અડચણો આવી નહશે. આખી સલ્તનતમાં જ્યાં ત્યાં મારામારી, તૂટાન, ઝગડા અને અંધાધુંધી મચી જશે એ સાથે એ બદમાશો મુસલમાનોની તીર્થયાત્રાઓ અને કર્તવ્યકાર્યને બંધ કરી દેશે, એટલામાટે જ્યાં સુધી સધળા લોકો એકમત થઈને કોઈ એક વ્યક્તિને યોગ્ય ઠરાવશે નહિ, ત્યાં સુધી હું તેમની રક્ષાર્થે આ હકુમત ચલાવીશ, હું તેમની ઠરાવેલી

વ્યક્તિને આ સિંહાસન સોંપી દેવાને તૈયાર છું, હમણાંજ જો એ લોકો કોઈને લાયક ઠરાવશે, તો તેથી હું આ પળેને આ પળેજ તેની પાસે મારી માલિકી છોડી દઈશ. ”

ખલિફાનો જવાબ પૂરો થતાં “ ખુદાની મેહરબાની અને આશીર્વાદ આપના ઉપર વરસે અને આપનું કલ્યાણ થાઓ. ” ખારિજ તેમને આવી વાત કહીને ચાલ્યો ગયો.

ખલિફાએ એ ખારિજની પાછળ જવા એક અનુચરને આજ્ઞા કરવાથી એ વ્યક્તિની પાસેથી જાણી શકાયું હતું કે, એ ખારિજ એક બળવાખોર અને ધર્મેન્મત ખારિજોના મંડળનો મુખ્ય સરદાર હતો; પરંતુ ખલિફાના દલીલબરેલા જવાબથી અંતુષ્ઠ થઈને તે લોકો બળવાની પતાકા શકવાતા અટકી ગયા હતા.

ખલિફા અમુધિસાક મહમ્મદ મુતાસિમ ખિલ્જાની રાજકારકિર્દી.

(૨૧૮ થી ૨૨૭ હિજરી; ઈ. સન. ૮૩૩ થી ૮૪૨)

ખલિફા મામુનના મરણ પહેલાં થોડીવારે તેમણે પોતાનાબાઈ અલમુતા સિમ ખિલ્લાહ (સંક્ષેપમાં મુતાસિમ) પદવીવાળા^૧ અમુધિસાક મહમ્મદને બિવિષ્ણના વારસ ઠરાવીને એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. આટલી લાંબી મુદત વીત્યા પછી એ નિર્ણય કરવો દુઃસાધ્ય થઈ પડ્યો કે, તેમના પુત્ર અબ્બાસી અરબ સિંપાહીઓના પ્રિયપાત્ર હોવા છતાં પણ તેમને સિંહાસન ન સોંપતાં તેમના બાઈને તે શાકારણથી સોંપવામાં આવ્યું હતું ? ધણું કરીને તેઓએ એ પુત્રને અયોગ્ય ધાર્યો હતો અને તેમના આપેલા ઉપદેશ મૂજબ તે કામ ચલાવી શકશે નહિ, એવો તેમનો વિશ્વાસ હતો. કદાચ તેમણે મુતાસિમના દૃઢતમ અને પરિપક્વ ચરિત્રના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તેમના સૂચવેલા કાર્યના સમ્પાદક તરીકે અધિક વિશ્વાસ કર્યો હોય, તો તેમણે સંપૂર્ણ સંભવિત છે.

સિંપાહીઓએ પહેલવહેલાં હઝરત અબ્બાસીને ખલિફા કરવા માટે ગરબડ મચાવી મૂકી હતી, પરંતુ હઝરત અબ્બાસે તેમના પિતાની મરણ વખતની શિખામણ સંભારીને તેમના કાકાની પાસે તાબેદારીના કસમ ખાધા અને ત્યાર પછી સૈનિકોની અને તેમની માગણીને પાછી ફેરવીને તેમના આદ

^૧ મુતાસિમ ખિલ્લાહનો અર્થ એ છે કે, જે મનુષ્ય ઇશ્વરમાં દૃઢ મન રાખનારા હોય, એ સમયથી ખલિફાઓએ આવી પદવી ધારણ કરવાનો આરંભ કર્યો.

શનું અનુકરણ કર્યું, એને અનુસરીને મુતાસિમ તારસસ શહેરમાં ખલિફા તરીકે બહિર થયાં (૧૯ મી રજબ, ૨૧૮ હિજરી; ૧૦ મી ઓગસ્ટ, ઈ. સન. ૮૩૩) ^૧ તેમણે પોતાની અદ્ધ દષ્ટિ અનુસાર ટાચનાનો કિલ્લો બંધાવવાનું કામ બંધ કરીને તે સ્થળેથી ત્યાંના સઘળાં સાધનો, લશ્કર અને તેમના રસદ વગેરેને તારસસમાં પાછા મંગાવી લીધાં. એ કાર્ય સિવાય બીજાં દરેક કાર્યમાં તેમણે તેમના બાઈના પગલે ચાલવાની કોશિશ કરી હતી; પરંતુ તેઓ તુર્કી ^૨ અને બીજા કેટલાક પરદેશી માણસો દ્વારા રક્ષક સૈન્યમંડળ એકઠું કરીને એક મોટા ભ્રમમાં પડ્યા હતા. બવિષ્ય કાળમાં એ સૈન્ય મંડળીએ અબ્બાસી ખલિફા વંશનું પતન પણ સાધિત કર્યું હતું. મધ્ય એશિયા, યમન અને મિસરની ઉપલી જમીનમાંથી પૈસાના લાલચુ માણસો અને તુર્કી મામેદ્યુક લોકો (દાસ લોકો) દ્વારા એ સૈન્ય મંડળ સ્થપાયું હતું. જેઓ ટાન્સાક્લિયાના મુલકમાંથી આવ્યા હતા, તેઓ દારાઈના ^૩ અને આફ્રિકા તથા યમનવાસી મઝેબિયા અથવા પશ્ચિમ દેશના એવી આખ્યા મેળવી શક્યા હતા. તેઓ તેમના પોતાના સમ્પ્રદાયોના સેનાપતિઓ દ્વારા પરિચાલિત થતા અને સૈન્યના અધ્યક્ષો ખુલ્લી રીતે ખલિફાના તાબાતળે રહેતા, આવી રીતે તેઓ અરબ અને ધરાની લશ્કરમાંથી બિહુલ અલગ થઈને વિખૂટા પડી ગયા હતા. અને એ અમલખાનો વિષય નથી કે, રોમ સામ્રાજ્યના રક્ષક સૈન્યો જેવી રીતે મરજૂ મૂજબ રોમન ખારશાહોને સિંહાસન પરથી પદબ્રષ્ટ કરતાં અને સિંહાસનપર સ્થાપિત કરતા, તેવીજ રીતે ખલિફા મુતાસિમના રક્ષક સૈનિકો પણ થોડા દહાડા વીતતાં ન વીતતામાં તો પોતાની ઇચ્છાનુસાર ચાલનાર થઈ પડ્યા હતા. જાંઘલ પોછા-કધી વિબ્બિત થઈને તેઓ બગદાદને રસ્તે અવિવેકીની પેઠે છુપી ગતિથી આવજાવ કરતા અને તેમની સ્હામે આવનાર દરેક મનુષ્યને ધક્કા મારી ફેંકી દેતા. તેમની આવી વર્તણૂકથી રાજધાનીમાં રહેતા લોકોમાં બયંકર કાધાગિન સળગી ઉઠ્યો હતો. બન્ને પક્ષની વચ્ચે એકદમ ઝગડો થવાની ધારતીથી ખલિફા તેમના પ્રિય સૈન્યમંડળ સાથે બગદાદથી કિસ્તર પશ્ચિમ

૧ ઇતિહાસકાર મસુદિએ મુતાસિમના પાવતગતપર મેસવાનો દિવસ ૧૭ મી રજબનો દર્શાવ્યો છે.

૨ વાંચકોએ એ વખતના અને આ વખતના ઓટોમન તુર્કીઓને એક સરખા ખારવા નહિ. અઢારમી સદીના સેફનોની સાથે હાલના અંગ્રેજોની સમાનતા છે, તેવીજ સમાનતા પ્રાચીન તુર્કી અને આધુનિક તુર્કીઓની વચ્ચે પણ રહેલી છે.

૩ ફરમાના રહેવાસીઓ ફરધિના તરીકે ઓળખાયા હતા,

દિશામાં આવેલી મુસાફરીના માર્ગ સમારરા નામની જગાએ કેટલાક દિવસને માટે પોતાનો મુકામ બદલાવી નાખ્યો હતો. અત્યારે એ સમારાર અથવા મુરામાનરા ^૧ નામથી ઓળખાય છે. એ ખલિફા મુતાસિમના અલ્દરશોટમાં બદલાઈ ગયું હતું. ત્યાં તેમણે તેમના પોતાના રહેઠાણ માટે એક મહેલ, એ લાખ પચાસ હજાર સિપાહીઓને રહેવાલાયક એક સેનાનિવાસ અથવા છાવણી અને એક લાખ સાઠ હજાર અશ્વોને માટે એક અશ્વશાળા નિર્માણ કરાવી હતી. શહેરનો એક ભાગ તુક્રી સેનાપતિઓને રહેવા માટે આપવામાં આવ્યો હતો. તેમના મહેલોનો દારદમામ ખલિફાના મહેલની સાથે હરિફાઈ કરતો હતો.

ધરાકમાં જાટ લોકોનો પ્રવેશ.

ખલિફા મુતાસિમની રાજકીય કારકિર્દીમાં ટાઇમ્સ નદીના કિનારાપર હિંદુસ્તાનની જાટ જાતિના પ્રવેશનો ખતાવ ખાસ કરીને દૃષ્ટેષ્ય યોગ્ય છે. અરબ ઇતિહાસકારોએ એમને જદ્દ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. તેઓ ત્યાં શી રીતે આવ્યા હતા, એ વાત અમે કહી શકતા નથી, તો પણ કહેવામાં આવે છે કે, તેમની સંખ્યા સત્તર હજારની હતી, તેમની લુટકારના ધંધાથી અકળાઇને ખલિફા મુતાસિમે તેમની વિરુદ્ધમાં એક લશ્કરની એક નાની ટુકડી મોકલી આપી અને ખલિફાને તેમની સ્ત્રીઓના પોશાક પહેરવાની રીત-ખાત બતાવવાના ઇરાદાથી, તેમને બંદિવાન બનાવીને બગદાદ લાવવામાં આવ્યા; ત્યાર પછી તેઓ સિલિસિયાના મેદાનમાં રહેવાનો મુકામ કરવાનો પરવાનો મેળવી શક્યા. ત્યાં આગળ વિનાકારણ ધીકલોકોએ તેમનાપર હુમલો કરીને તેમાંના ધણા ખરાને મારી નાખ્યા અને મરના બચેલા માણસોને કેદીની હાલતમાં પ્રેસ દેશ ^૨ માં લાવવામાં આવ્યા તથા છેવટે તેમને સર્વને નહસાડી મૂક્યા. ઇ. સન ૮૩૬ માં ઇસ્લામી મઝહબી દુનિયાના ઇમામ મહમ્મદ અત તકિ બગદાદ શહેરમાં પરલોકવાસી થયા. એ વખતે તેમણે ખલિફા મામુનની કન્યા તેમની સહધર્મિણીએ કિમ્મલ ફજલ સહિત ખલિફા મુતાસિમની સાથે મુલાકાત કરવા માટે આગમન કર્યું હતું. ત્યાર પછી તેમના પુત્ર અલી તેમની પદવી પર આવ્યા.

૧ સમાન રાવાનો અર્થ:—“ જેણે આ જોયું હતું તેજ આનંદિત થયો હતો ” એવો થાય છે.

૨ એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે, બાહોમિયા જિંગારી અને તિપ્પસિસિ આદિ સંધળી જાતિઓ મરતાં બચેલા ગરીબ જદ્દ બંદિવાનોના વંશની છે.

આખેક નામના એક લૂટારાની લૂટશટ દરેક જગ્યાએ એક સરખી ચાલી રહી હતી, એટલા માટે તેને એકદમ દબાવી દેવાની ખાસ જરૂર થઈ પડી હતી. ખલિફા મુતાસિમે મુખ્ય તુર્કી સેનાપતિઓમાંના અફશિન નામના એક સેનાપતિને લૂટારાની વિરુદ્ધમાં મોકલી આપ્યો. કેટલીક ખાસ સાવચેતીભરેલી લડાઈઓ કર્યા પછી સેનાપતિ અફશિને લૂટારા આખેકના આશ્રયની જગ્યાને છૂટી લીધી. તેના પુત્ર તથા બીજા સગાંવહાલા અને મિત્રોએ તાબેદારી કબૂલ કરવાથી તેમને બગદાદ મોકલવામાં આવ્યા અને ત્યાં રાજ તરફથી મારી મેળવીને તેઓ દયાભરેલો વ્યવહાર પ્રાપ્ત કરી શક્યા. આખેક અને તેના ભાઈ આર્મિનિયામાં નહારી ગયા; પરંતુ ત્યાં આગળ તેઓ એક આર્મિનિયન સરદાર દ્વારા કેદ થઈને અફશિનના હાથમાં સોંપાયા. તેઓને કેદાની અવસ્થામાં બગદાદ લાવવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તેમણે રૈયતની શાંતિ તથા આબાદીનો ભંગ કર્યો છે, એવું સાબીત થવાથી એ મહાપાપ બદલ તેમને મારી મળી શકી નહોતી. પહેલવહેલાં તેમને હાથીપર બેસાડીને બગદાદના રસ્તાપર તમામ રૈયતને દેખાડવા માટે ફેરવવામાં આવ્યા હતા, અને ત્યાર પછી તેમની કતલ કરવામાં આવી હતી.^૧ લૂટારા આખેકને કેદ કરતી વેળાએ ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન જાતિની સાત હજાર સ્ત્રીઓ સેનાપતિ અફશિન મારફત કેદખાનામાંથી મુક્ત થઈ શકી હતી અને સેનાપતિ તરફથી તેમને પોતપોતાને ઘેર પહોંચાડવામાં આવી હતી. ખલિફાના ફરમાનથી ફતેહમંદ સેનાપતિનો આદર સાથે સત્કાર કરવામાં આવ્યો અને એ સાથે તે ઘણું સન્માન અને ભેટો વગેરે મેળવી શક્યો, પરંતુ તેની છંવટની છન્દગી દુઃખમય થઈ હતી.

જે વખતે અફશિન માંડેન્દાન જાતિની સાથે યુદ્ધમાં રોકાયો હતો, એ વખતે આ તરફ આઈઝેનટાર્નના આદશાહ અને લૂટારા આખેક સુલેહના સૂત્રમાં બંધાવાથી તે તે લૂટારાની સહાયતાથી ફરિયામ રાજ્યપર હુલ્લો કરવાની કોશિશ કરી. તેણે કેપાડોસિયા પર આક્રમણ કરીને મુસલમાનોના અધિકારનો ખંસ કરવા માંડ્યો અને તેમનાં શહેરોને લૂટીને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યાં, તેમજ વળી, ઉમ્મરમાં આવેલા તમામ પુરુષોને તલ્વારના ઢોઢામાં નાંખી સ્ત્રીઓ અને બાળકોને કેદ કરી તેમને ગુલામગીરીના પંજામાં સપ-

૧ પાછલા જમાના તરફ નજર કરવાથી જ્ઞાત શક્ય છે કે, આઈઝેનટાર્ન રાજ્યની પ્રબળ અનુકરણ કરવાથી મુસલમાનોમાં પણ અંગમઠ; અને અંગે કરવાની સમજો વાદ થઈ હતી.

હાવી દીધાં. ખલિફા મુતાસિમના જન્મસ્થાન જિઘ્ઘાટસ શહેરને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યું અને ત્યાંના પુરુષોની કલ કરવામાં આવી અથવા કિના ધગ-ધગતા લોહાના સળિયાવડે આંધળા કરવામાં આવ્યા અને ખીજાઓના શરીરોને કાપી નાખવામાં આવ્યા. આઠઝેનટાઈનના આદશાહની આવી નીચતાના સમાચાર સાંભળીને ખલિફા મુતાસિમ ક્રોધાંધ થઈને ભયંકર ગંદલો લેવા માટે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયા. તેઓ એકદમ લશ્કર એકઠું કરી વિશ્વાસઘાતક-દગા-બાજ અને પાખંડી શ્રીકોની વિરુદ્ધમાં રવાના થયા. તેમના અગાકિથી ગયેલા લશ્કરો અનસાયરાની નજીકમાં શ્રીક આદશાહ ચિચોદિલસની જન્મભૂમિ આમોરિયમ બણી રવાના થયાં. પચાસ દિવસની અટકાયત પછી એ તેમના હાથમાં આવવાથી તેમણે એને જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યું. એના ત્રીસ હજાર પુરુષોને તલ્વારના મુખમાં નાખી બાકીના ખીજા સઘળાને ખાતિસ નામના શ્રીક સેનાપતિ સાથે બંદિવાન કરીને બગદાદમાં લાવવામાં આવ્યા, શ્રીકશક્તિને બિલકુલ લૂંટી કરવાના ઇરાદાથી ખલિફા મુતાસિમે પ્રોપનટિસ અને બોસ્ત્રસ બણી પ્રયાણ કર્યું; પરંતુ તેમની છાવણીમાં એક ભયંકર કારસ્થાન ઉભું થવાથી તેઓ પાછા ફરવાને લાચાર થયા. કેટલાક અરબ સેનાપતિઓ તુર્કિઓની ખ્યાતિ જાંઘને ધર્ષાન્વિત થવા લાગ્યા અને ખલિફાએ તેમના તરફ જોયો વ્યવહાર ચલાવ્યો, એથી નાખુશ થઈને તેઓ ખલિફા મુતાસિમનું ખૂન કરવા માટે અવળે માર્ગે દોરાવાથી જીવવાન અખ્યાસની સાથે દૂપા કારસ્થાનમાં જોડાયા હતા. દેવચોગે એ કારસ્થાન ખુલ્લું થઈ ગયું અને એણે એટલું મોટું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું કે, જેથી ખલિફા આઠઝેનટાઈન સલ્તનતની રાજધાનીપર હુમલો કરવાના ઇરાદાને છોડી દેવાને લાચાર થયા હતા. અખ્યાસ અને તેમના સંબત્તીઓ પ્રાણહંડથી દંડિત થયા અને ખલિફા મુતાસિમ આદશાહ ચિચોદિલસની સાથે સંધિ કરીને સમારા બણી પાછા ફર્યા. મુસલમાનોએ આમોરિયમને કબ્જે કરવાથી શ્રીકઆદશાહ સંપૂર્ણ રીતે કિસાહ-ભંગ થઈ પડ્યો હતો.

૨૨૪ હિજરીમાં તાબ્રિસ્તાનના મેઝિયર નામના માઝીયન રાજકુમારે બળવતી પતાકા ફરકાવી. અબ્દુલ્લાખિન તાહિર માઝીયરનો બળવો દબાવવાને અસમર્થ થવાથી ખલિફા લાચાર થઈને અશ્શિનને પૂર્વ પ્રદેશના હાકેમનું પદ પ્રદાન કરશે, એવી ધારણાને વશીભૂત થઈને તેણે માઝીયન સેનાપતિને છેલ્લે સૂઝી મુઠ્ઠા કરવાને દૂપી રીતે કિન્નિત કર્યો, પરંતુ માઝિયર અબ્દુલ્લા ફારા કેદ થયો અને એ સાથે તેને બગદાદમાં મોકલી આપવામાં આવ્યો અને

તેણે ખલિશની પાસે અશ્વિનની દગાખાજી ગહિર કરીને તેમને તેના લખેલા કાગળો બતાવ્યા. મેઝિયરને મરણની સજા કરવાનો હુકમ થયો અને અશ્વિને પોતાના ઘરમાં બંદીવાન બનીને બૂખ્યા તરસ્યાં પ્રાણુત્યાગ કર્યો. એ તુર્કી સેનાપતિ ધણે વિદ્વાન હતો, કહેવામાં આવે છે કે, તેની પાસે અજબ પ્રકારનાં અનેક પુસ્તકો હતાં અને તેનું ઘર છબિઓથી ભરેલું રહેતું, આ સર્વ જોતાં જણાઇ આવે છે કે, તે સમયોપયોગી સભ્યતા તરફ આગળ વધ્યો હતો. અનેક દેશોમાંથી મેળવેલા દુપ્રાપ્ય પદાર્થો તથા સાહિત્યનાં વિષયનાં પુસ્તકો દ્વારા પરિવેષિત રહેવાનું પસંદ કરતો. ખલિફા મુતાસિમ આ બનાવ બન્યા પછી થોડા વખતમાં જ બચકર પીડાથી પીડાઇને આ ક્ષાની દુનિયાને છોડી પરવરદિગારના પાક દરબારભણી રવાના થયા. (૧૪ માં ગ્વિડેલ અ. વલ્લ, ૨૨૨ હિજરી; ૬ ફ્રી ગ્રન્યુઆરી ઇ. સન ૮૪૨)

કહેવાય છે કે, ખલિફા મુતાસિમ દ્વારાકૃપિ અથવા ખેતી વિભાગની ઉન્નતિ સાધિત થઈ હતી. અંતે તેમણે રાજ્યની ખરી ઉન્નતિ માટે બનતા ઇલાજો લઈને તેની લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ માટે ખાસ કોશિશ કરી હતી. જો કે, તેઓ કાંઈક કોઈ અંશે અમુક અંશે નિષ્ફુર સ્વભાવવાળો હતા. તે પણ રાજ્યના મુખ્ય વિચારક અથવા કાજી અમુ દાઉદના પુત્ર અહમદના ઉપદેશથી અનેક નિષ્ફુર કાર્યો કરનાં તેઓ અટકી ગયા હતા. કાજીની સારી સલાહ ધણે ભાગે તેમના મંત્રીની ખુરી સલાહને વ્યર્થ કરતી. મશહૂર ઇતિહાસકાર મસુદીએ લખ્યું છે કે, “ ખુદા જે સર્વ મનુષ્યોને તેની અનુકંપા વહેંચે છે, અને જેમને તે સારા માર્ગ તથા સત્યની દિશામાં દોરે છે, તથા ધર્મના કાર્યમાં ક્ષેત્રના પ્રદાન કરે છે, તેઓ સર્વમાં કાજી અહમ્મદ અન્યતમ છે. ” અમુ દાઉદના પુત્ર અહમદ મુતાગ્નલા સમ્પ્રદાયના તેના અથવા અગ્રસર હતા.^૧

ખલિફા મુતાસિમની પછી અમુગ્નહર હાફન વાસિક ગિલ્લાહ^૨ અગદાદ-પાયતખ્તપર ગિરાજ્યા. તેમનું ચરિત્ર કેટલાક અદમાશ લોકોદ્વારા હીનભાવે ચિતરવામાં આવ્યું છે. પણ ખરી રીતે તેઓ એક કિતમ અને સદાશય ખલિફા હતા અને ઘણીજ રીસમાં પણ ધીરજ ધારણ કરી શકતા. તેમનો રાજકીય અમલ બરાબર બંદોબસ્તવાળો અને ગારવભરેલો હતો. જો કે

૧ ઇતિહાસકાર મસુદીએ પોતાની ઘેલછાઇને વરા થઈ કાજી અહમદની રમૂતિ અથવા યાદગીરીને ખોટી રીતે પ્રદાન કરી છે.

૨ વાસિક બિસ્લાહનો અર્થ “ જે વ્યકિત ખુદાની મદદમાં વિશ્વાસ રાખનાર હોય તે ” છે.

તેઓ ઉચ્ચ પ્રશંસાને પસંદ કરતા, તોપણ તેમનું ખાનગી ચરિત્ર તિરસ્કારની બહારનું હતું. તેમણે સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનની ઉત્કર્ષતા સાધિત કરવા માટે સારી મદદ આપી હતી અને દેશના શિક્ષ તથા વહેપાર રાજ્યગારની ઉન્નતિ માટે ઉત્સાહ આપ્યો હતો. તેમનો સાહિત્યસેવી સ્વભાવ હોવાથી તેમણે સંગીતવિદ્યામાં ઘણીજ કુશળતા મેળવી હતી અને કહેવાય છે કે તેમણે એક સો પ્રકારના સુર અને સંગીતની સૃષ્ટિ અથવા રચના કરી હતી. તેમની દાનશીલતા અમાપ હતી, અને તેમના શાસનસમયમાં શ્રીક અને સેરેસિન લોકોના બંદિવાનોને મોટા જગ્યામાં અદલબદલ કરવાનું કાર્ય સંપાદિત થયું હતું.

ખલિકા વાસિક તેમના પિતાનું અનુકરણ કરી અથવા તેમના પગલે ચાલી અરબ અને ધરાની સિપાહીઓને બદલે તુર્કીઓને આધિપત્ય આપવાથી વિપ્રમ ભ્રમમાં આવી પડ્યા હતા. તેઓએ આશનસૂ નામના એક તુર્કીને સુલતાન અથવા રાજ્યશાસનના મદદગાર તરીકે નીમીને તેને મણિ-મુક્તા જડેલો એક કમરબંધ તથા એક તસ્વાર આપી, ખલિકા વાસિકે હેતુ-વાદ ધર્મવિધિ ફેલાવવા માટે બનતી કોશિશ કરી, પરંતુ તેમની કોશિશ તેમના વિરુદ્ધવાળાઓ અને ગુપ્તરીતે કાર્ય કરનારા વ્યવહારશાસ્ત્રને જાણનારા પુરુષો દ્વારા અટકી પડી હતી. તેમના અકાળ મૃત્યુની સાથે સાથે અગ્ન્યાસી ખલિકાઓનું જોરવ આથમી ગયું. પાછળથી બસા વરસ સૂધી ખલિકાઓએ શક્તિહીન અવસ્થામાં સિંહાસનપર આરાહણ કરતા અને તેમનું મૃત્યુ થવાથી કોઈપણ શોક અથવા ખેદ બહિર કરતું નહિ. વાસિક ૨૩૨ હિજરીની ૨૪ મી જિલ્દેન્જ તારીખે (૧૨ મી ઑગસ્ટ, ઈ. સન ૮૭૪) સુરામાનઅરરામાં મરણવશ થયા.

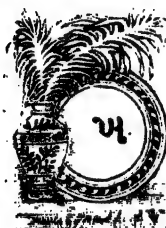
પ્રકરણ પ મું

ખલિફા મુતવક્કિલથી ખલિફા કાયમની રાજકારકિર્દી

(૨૩૨ થી ૪૫૪ હિજરી; ઇ. સન, ૮૪૭ થી ૧૦૬૩)

ખલિફા અબુલ ફઝલબદર મુતવક્કિલઅલા ઇલ્લાહ

(૨૩૨ થી ૨૭૪ હિજરી; ઇ. સન, ૮૭૪ થી ૯૧૬)

વિદ્યા વાસિકતા મૃત્યુ પછી રાજ્યના મુખ્ય કાશ, વકીર અને લગભગ ઘણા ખરા અમલદારોએ તેમના નાની કમ્મરના પુત્રને રાજસિંહાસન સોંપવાનો ઈશ્તિદો કર્યો હતો, પરંતુ વાસિક નામના એક મુખ્ય તુક્રાએ એવો વાંધો ઊઠાવ્યો કે, રાજમુકુટ, રાજપોશાક અને રાજ્યનો શાસનદડ બાળકને ઉપયોગી નથી; એને અનુસરીને તેમણે ખલિફા વાસિકના ભાઈ બદરને અલમુતવક્કિલઅલા ઇલાહના^૧ ઇલાખથી વિભૂષિત કરી અગદારું પાચતમ્ સોંપ્યું. એ “અરબોના નીરો”^૨ એ પંદર વરસ રાજ્યની હકુમત ચલાવી અને તેમના અમલમાં ઇસ્લામી સલ્તનતની પડતીની સરખાત થઈ. વ્યભિચારમાં રચ્યા પચ્યા રહીને અને સુરાપાનના અભ્યાસી થઈને તેમણે રાજ્યનો ખર્ચ સાધિત કર્યો હતો.

૧ એ વ્યક્તિ કે જે ઇશ્વરમાં વિશ્વાસ રચાવે તે.”

૨ નીરો—એક રોમન બાદશાહનું નામ છે. તે ઇસવી સન ૩૭ માં જન્મ્યો હતો. ઇ. સન ૫૦ માં રોમન બાદશાહ ક્વિન્ટિલિયસે તેને પાલનપુત્ર તરીકે કંતક લીધો અને ત્યાર પછી ત્યાર વરસે તેણે રોમરાજ્યના સિંહાસનપર આરોહણ કર્યું. તેની રાજકીય કારકિર્દીની સરખાતમાં તેણે પૂરેપૂરો સફળવહાર ચલાવ્યો હતો, પરંતુ છેવટે ઘણું જ ઘાતકીયાણું ગુજરવાથી તે ઇ. સન ૬૮ માં માર્યો ગયો.

એ ઉપરાંત તેઓ બદમાશીબરેલા મઝહબનો ફરીવાર ફેલાવો કરવાના ખાસ હિમાયતી હતા. ત્યાર પછી “હેતુવાદ” ધર્મનો ફેલાવો કરનારાઓ સળંગે પાત્ર થશે અને પૂરતી કાળજીથી જૂના ધર્મવિધિની પણ ફરીવાર સ્થાપના કરવી પડશે,” આવા આશયનું તેમણે એક પ્રમાણપત્ર બહાર પાડ્યું. હેતુવાદ મતને માનનારાઓને રાજ્યકાર્યપરથી ખસેડવામાં આવ્યા અને વિજ્ઞાન તથા દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી ઉપદેશ આપવાની મના કરવાનો હુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો હતો. મુતાઝ્ઝલા મઝહબના નેતાઓને કેદ કરવામાં આવ્યા અને તેમની મિલકત રાજદરબારમાં ખાલસા થઈ. પરંતુ ખલિફા મુતવકિલનો અમાચાર અથવા જુલમ ફક્ત હેતુવાદીઓના ઉપરજ આવીને અટકી જતો હતો, એમ નહોતું; પણ પરધર્મીઓ પણ તેમના ધર્મોન્માદ-પણાથી પીડાયા હતા, તેઓ પણ રાજકાર્યપરથી બરતરફ થયા હતા અને એ સાથે ખીજા કેટલાક અદેખાઈબરેલા વ્યવહારને પ્રાપ્ત થયા હતા.

એથી ખલિફા હજરતઅલી (ક. વ.) અને તેમના વારસોના તરફ ખલિફા મુતવકિલનો ક્રોધ માપ બહાર વધી પડ્યો હતો, તેણે સહીદ પ્રવર મહાત્મા હજરત ઈમામ હુસેનના સ્મૃતિસ્તંભ અથવા શોળને જમીનદોસ્ત કરી તેના ઉપર જળપ્રણાલી (નહેર) પ્રવાહિત કરી. તીર્થયાત્રાળુઓ પાવત્રસ્થળે દર્શન કરવા જશે તો સળંગે પાત્ર થશે એવું ફરમાન બહિર કર્યું અને હજરત મહમદ સ. અ. વ. ની શાદાક નામની મિલકતને ફરીવાર રાજસર-કારમાં જપ્ત કરી.

પહેલાંના ખલિફા વાસિકના વઝીર ઈબ્ને ઝય્યાતે ? ખલિફા મુતવકિલના પાયતખ્તપર એકા પહેલાં તેને ઘટતું સન્માન પ્રદર્શિત ન કરવાથી, તેનું ખૂન કરવામાં આવ્યું. થીક લોકોએ ખલિફાના શાસનમાં વિશુંખલા આવી પડેલી જ્ઞેહને ફરીવાર ઈસ્લામ રાજ્યપર આક્રમણ કર્યું, તેમણે મિસ-રના કામિયેટા શહેરને બાળીને બરમીબૂત કર્યું. અને સિતિસિયા મુલ્કને લૂંટી

૧ ઈબ્ને જયતાત નિહુર સ્વભાવના માણસ હતા, પરંતુ ખલિફા વાસિકના અમલમાં કાજ અબુનાડ્દને માટે તેમની નિહુરતા દખાલમાં રહી હતી. ગુન્હેગાર અને દુરમનોને સજા કરવા માટે તેણે એક યંત્રણાદાયક યંત્ર શોધી કાઢ્યું હતું. છેવટે ખલિફા મુતવકિલના ફરમાનથી તેઓ પોતાના કરેલા યંત્રની મજદથીજ માર્યા ગયા હતા. પાંચમી સદીમાં સર ડગલ્યુ સ્કેવિંગ્ટન સ્કેવન જરસ ડોટર નામનું (એમાંના એક દ્વારા બરમીબૂત અને ખીજા દ્વારા પિસાટા હતા) યંત્ર આબિધાર કર્યું. તેના અને જયતાતના યંત્રનો એકજ ઉદ્દેશ હતો.

લીધો અને એ બન્ને જગાએથી વીસ હજાર સૈનિકોને બંદિવાન કરીને લઈ ગયા, તેમાંના બાર હજાર માણસો મહારાણી થિયોડોરાના હુકમથી ઘણીજ કઠોર અથવા ધાતકી ચંત્રણાની સાથે માર્યા ગયાં, અને જેમણે ક્રિશ્ચિયન ધર્મને ગ્રહણ કર્યો હતો, તેઓજ રક્ત રક્ષા મેળવી શક્યાં હતાં. ખલિફા મુતવક્કિલનો દુવ્યંહાર છેવટે એટલો બધો અસહનીય થઈ પડ્યો હતો કે, તેમના તુર્કી અંગરક્ષકો પણ તેમની કતલ કરવાનાં કારસ્થાન કરતા હતા. કહેવામાં આવે છે કે, તેમનો પુત્ર મુનનસિર તેમના પિતાના ધાતકીપણાને નજરતની નજરથી જોતો હતો, એટલા માટે તેણે પણ એ કારસ્થાનને અનુ-મોદન આપ્યું અને એને અનુસરીને એક દિવસ રાત્રે એ અરબનીરો સુરા-પાનથી ખેભાન અવસ્થામાં હતો, તે સમયે કારસ્થાન કરનારાઓએ તેના ઝોરડામાં દાખલ થઈને તેનું ખૂન કર્યું. (૨૪૭ હિજરી, ઈ. સન ૮૬૧)

ખલિફા મુતાસિર બિહ્વાનો શાસનકાલ

(૨૪૭ થી ૨૪૮ હિજરી, ઈ. સ. ૮૬૧ થી ૮૬૨)

ખલિફા મુતવક્કિલના મરણ પછી તેમના પુત્ર અયુ તદ્દર અહમ્મદ મુનતસિર બિહ્વાહની^૨ પદવી ધારણ કરી રાજ્યના પદ પર અભિષિક્ત થયા. તેમના સંબંધમાં એવું વર્ણવેલું છે કે, તેઓ ધાર્મિક, ન્યાયપરાયણ, સહન શીલ, કિદારચંતા અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા હતા અને સારી ઇચ્છાને આધીન થઈને પ્રજાના કલ્યાણની કાંમના કરતા. તેઓએ હજરતઅલી (ક. વ.) અને મહાત્મા ઇમામ હુસેનના પવિત્ર સ્મૃતિસ્તંભો અથવા શેઝાઓને ફરીવાર નિર્માણ કરાવ્યા અને ખલિફા મુતવક્કિલ દ્વારા તેમની જે મિલકત રાજસર-કારમાં ખાલસા થઈ હતી, તે તેમણે તેમના વંશ વારસોને પાછી સોંપી. તેમના પિતાના અમલમાં વિધર્મી લોકો રાજકાર્યપરથી દૂર થયા હતા અને કઠોર વ્યવહારને પ્રાપ્ત થયા હતા, તેમણે તેમને પહેલાંની સત્તા સોંપીને તેમના તરફ દયાભરેલો વ્યવહાર ચલાવ્યો; પરંતુ દુર્ભાગ્યયોગે તેઓ છ માસથી પણ થોડો વખત રાજ્ય ભોગવ્યા પછી ૨૪૮ હિજરીના રબિ ઉસ્તાની માસમાં મૃત્યુવશ થયા. ^૩

૨ ઇશ્વરની સહાયતાથી વિજયી થયેલ.

૩ અબ્બાસી ખલિફાઓમાં ખલિફા મુનતસિરની કમપર મહેલો સમાધિ સ્થાન (શિબો) નિર્મિત થયો હતો.

ખલિકા અખુલ અખ્યાસ અહમદ મુસતફન બિલ્લાહનો
શાસનકાળ.

એ સમયે તુર્કી સેનાનાયકો અખ્યાસી ખલિકાએને સિંહાસનપર સ્થાપિત કરવાના એકમાત્ર કર્તા હતા, તેઓએ માછ ખલિકા મુતસિમના અન્ય એક પુત્ર અખુલ અખ્યાસ અહમદને મુસતફનન બિલ્લાહ^૧ ઉપાધિ આપીને સિંહાસન સોંપ્યું, પરંતુ તેમને કાંઈ પણ રાજસત્તા સોંપવામાં આવી નહોતી. ખલિકા મુતસિમના મરણ પછી સસ્તનતમાં જે ગેરવ્યવસ્થા ઊભી થઈ હતી, એ દરમ્યાન પ્રાદેશિક હાકેમો કરદ મિત્ર રાજ્યમાં ગળાયા અને ખલિકાનો અધિકાર નામમાત્રનો રાજ્યમાં પરિણત થયો.^૨

અમ્મદુલ્લાખિન તાહિર ખલિકા મુતસિમના અમલમાં મરણવશ થવાથી તેના પુત્ર તાહિરને તેમની હકુમતના મુલકોનો શાસનભાર પ્રાપ્ત થયો. તેમનો શાસનકાલ તેમના પિતાના જેવો ગૌરવગ્ગનક, ન્યાયવાન અને ઉદાર હતો. તાહિર વંશવાળાઓએ ખોરાસાનના મુખ્યનગર નિશાપૂરમાં રાજધાની સ્થાપન કરી હતી. ઈ. સન ૮૬૨ (૨૩૨ હિજરી)માં તાહિરનું મરણ થવાથી તેમના પુત્ર મહમ્મદ ઈ. સન ૮૭૩ સુધી એ પ્રદેશની હકુમત ચલાવી. તાહિર વંશીઓની પ્રખ્યાતિ અને સત્તા જોઈ કિસ્સાહિત થઈ ખીજાં કેટલાક માણસોએ પણ નાનાં નાનાં સ્વાધીન રાજ્યો સ્થાપન કર્યાં, તેથી આખો પૂર્વ દેશ અખ્યાસી ખલિકાઓની હકુમત નજેથી અલગ થયો.

તુર્કી અંગરક્ષકોનો અત્યાચાર અસહ્ય થઈ પડવાથી ખલિકા મુસતફન બિલ્લાહે અરબ અને ઈરાની સૈનિકોની સહાયતા મેળવવાની આશાથી બગદાદ બાણી પલાયન કર્યું. તુર્કી લોકોએ તેમને પાછા વાળવાની કાલજમાં સપકાવવાને અસમર્થ થઈને માછ ખલિકા મુતવક્ત્રિલના ખીજા પુત્ર અખુ અમ્મદુલ્લા મહમ્મદને અલમુતાઝ બિલ્લાહ^૩ની પદવી પ્રદાન કરી રાજપદર અભિપક્ત કર્યો અને ત્યાર પછી તેઓ બગદાદપર હલ્લો કરવા માટે આગળ વધ્યા. ખલિકા મુસતફનને શાંતિની સાથે મદિનામાં રહેવા દેવામાં આવશે, એવી

૧ એ વ્યક્તિ કે જે ઇશ્વરની સહાયતાની પ્રાર્થના કરે તે.

૨ ખલિકા વાસિકના મરણ પછી ઈ. સ ૧૦૫૫ સુધી ઈસ્લામીસસ્તનતના રાજવંશનો ઇતિહાસ ફાન્સ દેશની અંદર આવેલા નોર્માન્ડી, બર્ગન્ડી અને ગિનિ મુલ્કના શક્તિશાળી હયુકવંશના ઇતિહાસની સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે.

૩ એ વ્યક્તિ કે જે ઇશ્વરની આશીર્વાદલાબન થઈ હોય તે.

દખ્ખલાત થવાથી તેમણે પાયતખ્તનો પરિત્યાગ કર્યો, પરંતુ એ સિંહાસન પરથી પદચ્યૂત થયેલા ખલિફા હિજનજજતી વેળાએ વાસિત શહેરમાં દગા-બાજીની સાથે મુતાઝના ગુમચર અથવા ગમસદારો માર્યા ગયા.

એ સમયે તુર્કી સેનાપતિઓમાં ગૃહવિવાદ ઉભો થયો. વાસિફ અને ખુધા નામના બે મુખ્ય તુર્કીઓ તેમના હરીફો મારફત માર્યા ગયા અને બાબિકિયલ નામના બીજા એક તુર્કીએ વઝીરતું પદ ગ્રહણ કર્યું. લાયફ ખલિફા તરફથી મિસરના પ્રતિનિધિનું પદ ગ્રહણ કરીને મંજૂર નામગૃહ અહમદ બિન તુલુનને ત્યાં આગળ તેમના પ્રતિનિધિ નીમ્યા. આ પછી થોડા વખતમાંજ બાબિકિયલનું ખૂન થવાથી અહમદ બિન તુલુને ખરી રીતે સ્વતંત્ર રીતે મિસરદેશમાં હકુમત ચલાવવા માંડી. તેઓ દક્ષ-દાલા, સત-મારા અને ન્યાયવાન હાકેમ હતા.^૧ ઈ. સન ૮૬૮માં હમામ અલી (અન-નકી) એ માનવલીલાને સમાપ્ત કરી અને તેમના પુત્ર અલ અસ્કરી^૨ પદવીવાળા હસન તેમના પદપર આવ્યા.

લગભગ ત્રણ વરસ સુધી ખલિફા તુતાએ રાજ્યની હકુમત ચલાવી. ૨૨૫ હિજરી (જૂન, ઈ. સન ૮૬૫)માં સૈન્યદળે તેમના પગાર માટે ઉશ્કેરણી જાહિર કરવા માંડી, પરંતુ ખલિફા તેમની માગણી મંજૂર કરવાને અસમર્થ થવાથી તેમણે તેમને રાજમહાલયમાંથી ખેંચીને બહાર કાઢ્યા અને નાના પ્રકારે તેમને અપમાનિત કરીને તેમને સિંહાસન છોડવાને લાયકાર કર્યા. ત્યાર પછી તેઓ કારાગૃહમાં કેદ થયા અને એજ સ્થળે તેમની હત્યાનું કામ ખતમ થયું. હાય! ખલિફા મનસુર અને રશિદના વંશજો આવી શોચનીય અવસ્થામાં આવી પડ્યા હતા !

ખલિફા મુતાઝને પાયતખ્તપરથી ડાડી મૂક્યા પછી તુર્કી સેનાપતિઓએ મહમદઅયુઘસાફ નામના ખલિફા મુતસિમના બીજા એક પુત્રને સુહતાદિ બિસ્લાહની પદવીથી જૂષિત કરી રાજસિંહાસન પ્રદાન કર્યું (૨૬ મી રજબ, ૨૨૫ હિજરી) તેઓ ધાર્મિક, ન્યાયવાન, કર્તાવ્યપરાયણ અને

૧ તેઓએ સ્થાપત્યવિધાના ચિન્હ હાખત કેટલાક સારા દેખાવડા કીર્તિસ્તંભો બાંધ્યા હતા, અને એના ભાગેલા ભાગો હજી સુધી મોજુદ રહ્યા છે.

૨ તેઓ સમર્શની છાવણીમાં જન્મ્યા હતા અને મરણુવશ થયા હતા એથી તેમને આવી પદવી આપી હતી. અલ અસ્કરનો અર્થ છાવણી થાય છે.

૩ પ્રભુત્વ કરમાન બાબેલો.

દૃઢચરિત્રના પુરુષ હતા સારા વખતમાં તેઓ દક્ષ હાકેમ થઈ શકત, તેમણે રાજદરબારમાંથી ગાનારાઓ, સંગીત બાજુનારાઓ, નાચનારીઓ અને બીજા કંટલાક ખુશામદીઆઓને દૂર કરી ધર્મના વિધિ અથવા રિવાજ મૂળ્ય રાજ્યશાસન કરવાની કોશિશ કરી, એથી તુર્કીઓની સાથે તેમને ટોટો ઉભો થયો. તેઓ મુઠ્ઠીભર લશ્કર લઈને સાહસની સાથે તેમની સહાયા થયા, પરંતુ છેવટે તેમના સોબતીઓ દ્વારા પરિત્યક્ત થવાથી (તગ્નવાથી) તુર્કી લોકો દ્વારા બંદિવાન થયા અને અનેક દુર્વ્યવહાર પ્રાપ્ત થયા પછીસિંહાસનનો પરિત્યાગ કરવાની તેમને ફરજ પડી, ત્યાર પછી તેમને કારાગૃહમાં કેદ કરવામાં આવ્યા અને ત્યાં આગળ તેઓ થોડો વખત જ રહ્યા પછી મરણુવશ થયા.

ખલિફા અબુલ અખ્યાસ અહમદ મુતમિદઅલ્લાહ.

ખલિફા અલ મુહતાદિબિસ્લાના મરણ પછી ખલિફા મુતવકિલના ઇવતા પુત્રોમાંના સર્વથી વડા પુત્ર સમરરામાં વસતા હતા. તેઓ મુતમિદ અલ્લાહની પદવી ધારણ કરી દમસ્કસના પાયતખ્તપર બિરાજ્યા (૨૫૬ હિજરી; ઈ. સન ૮૭૦) તેઓ દુર્બળ મનવાળા, ચંચળ અને અવશઆરામના શાકિન પુરુષ હતા, પરંતુ તેમનાભાઈ મુવાશ્કિ પદવીવાળા અબુઅહમદ દક્ષ હાકેમ અને યુદ્ધનીતિમાં વિશારદ પુરુષ હતા. તેઓ બરાબર રાજ્યની સત્તાને ચલાવતા અને મરણુકાળસુધી ખલિફાના મુખ્ય આધારરૂપ હતા. તેઓએ ખલિફા મુતસિમના મરણ અગાઉ થોડા વખત પહેલાં પોતાની માનવલીલાને સમાપ્ત કરી. મુઆશ્કિના^૧ શાસન કૌશલથી અને સમારારથી ફરીવાર બગદાદમાં રાજધાની લાવવાથી ખલિફા મુતમિદ અને તેમની પછીના ખલિફાઓના અમલમાં તુર્કી અંગરક્ષકોની સત્તા સંકુચિત થઈ હતી અને ખલિફા મામુનના મરણ પહેલાં જે રાજ્યમાં ગેરવ્યવસ્થા ફેલાઈ થઈ હતી, ત્યાં ફરીવાર મુશાસન અને સમૃદ્ધિના પાછા ફરવાનો પૂર્વ આભાસ પરિદેષ્ટ થયો હતો—જેવામાં આવ્યો હતો. ઈ. સન ૮૬૪ માં તબ્રિસ્તાન રાજવંશનો ધ્વંસ થવાથી હસન બિન ઝઇદ નામના હજરત અલી (ક. વ.) ના એક વંશજે ત્યાંના રહેવાસીઓને ઇસ્લામ મઝહબથી દીક્ષિત કરીને એ પ્રદેશની હકુમત ચલાવવાનો સંધળો ભાર પોતાના શિરપર બોરી લીધો હતો. ઈ. સન ૮૭૦ માં તામ્રખાત (તાંબાનાં વાસણ) બનાવનાર^૨મશહુર લટસના પુત્ર પ્રખ્યાત

૧ હમ્મરના ઉપર વિશ્વાસરાખનારો.

૨ એણે ખુશના નામે કૃતકાર્યતા અથવા સફળતા મેળવી છે તે ૩ મુકદ્દાર.

યાકુબે સુફરા વંશની સ્થાપના કરી હતી. તેમણે સાધારણ સૈનિકના જીવન-
માંથી ધીમે ધીમે ઉન્નતિ કરીને તાહિરવંશની પાસેથી સિન્જિસ્તાન મુલકથી
લઈને ધીરે ધીરે હાલના ઈરાન ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી હતી. તેમણે
ઈ. સન ૮૭૩માં તાહિરના પૌત્ર મહમ્મદને ખોરાસાનમાંથી નહસાડી મૂક્યા
પછી થોડા વખતમાંજ તખ્સિસ્તાન તેણે પોતાના તાબે કરી લીધું. તેની સફળ-
તાથી તે એટલો બધો ગર્વ તથા મદતો માર્યો કે મત થઈ ગયો હતો કે
તેણે એકદમ ઈરાકપર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ વાસિત નગરીની નજીકમાં મુઆ-
લિકદ્દારા તે શોચનીય રીતે હારી ગયો. યાકુબ ત્યાર પછી પોતાના રાજ્ય
બણી પાછો ફર્યો. ખીજે વરસે જઈ હતું બળ એકદમ કરીને તેણે ફરીવાર
ખલિફાના રાજ્યપર હુમલો કરવાની ધમકી આપી, પરંતુ તે એકાએક જીનદિ
સાપુરમાં મરણ વશ થયો. તેના બાઈ અને વારસ અમ્મિન લટશ ખલિફાની
સાથે સંધિ સૂત્રમાં બંધાયો અને ખુદી રાજગણ દ્વારા પોતાના અધિકારના
મુલકોનો સ્વાધીન શાસનભાર મેળવી શક્યો. (ઈ. સન. ૮૭૫)

શામાની રાજવંશ

ટ્રાન્સક્ષિયન મુલક સુફરા વંશના રાજાઓની સહાયતાથી અબ્બાસી
ખલિફાઓના તાબેદારીના પાશમાંથી મુક્ત થઈને ત્યાંના હાકેમ ઈસ્માઈલ
શામાનીના તાબા નજે ખરી રીતે સ્વાધીનતા મેળવી શક્યો હતો. શામાન
નામનો એક માણસ પહેલવહેલાં ઊંટોનો રખવાળ અને મુસાફરોનાં ટોળાનો
સરદાર હતો; તેના વંશજો ખલિફા મામુનની મેહબાનીથી ઈંગ્લી અવસ્થામાં
આવી શક્યા હતા. તેમણે ઈ. સન ૮૧૫ માં શામાનના પૌત્ર અહમદને
શરગના મુલકની હકુમત ચલાવવાનો ભાર સુપ્રત કર્યો હતો. ઈ. સન ૮૪૨
માં નસરતું મરણ થવાથી તેના બાઈ ઈસ્માઈલે એ મુલકના શાસનનો ભાર
ગ્રહણ કર્યો. ઈસ્માઈલ ધણેજ ટાણો અને કંઠાર ચરિત્રનો માણસ હતો.
પોતાના રાજ્યને મજબૂત દીવાલ ઉપર સ્થાપવા માટે તેણે કાંઈ પણ કોશિશ
કરવાની ખામી રાખી નહોતી. તુર્કી લોકોએ ટ્રાન્સક્ષિયન પ્રદેશમાં પેસવાની
કોશિશ કરવાથી તેણે તેમને જંદુન નહીં તે પેલે પાર નસાડી મૂક્યા. આવી
રીતે તેના વંશનું રાજ્ય મજબૂત પાયાપર પ્રતિષ્ઠિત થયું. આમર બિન
કોયેસની પેઠે શક્ત નામનોજ કર લઈને? ખલિફાએ તેને પણ (ઈસમાઈલને)
તે પ્રદેશનો શાસનભાર સોંપી દીધો. તેના વારસો એ શાસનસત્તાને વંશ-
પરંપરાથી ભોગવતા આવ્યા હતા.

૧ શામાનિ રાજાઓની વંશાવલિ આ પુસ્તકના ઉવટના બાજમાં આપવામાં
આવી છે.

તુલુન રાજવંશ

અહમદ બિન તુલુને મિસર અને સિરિયા દેશ જીતી લીધા હતા. ઇ. સન ૮૮૪ માં અહમદનું મૃત્યુ થવાથી તેનો પુત્ર ખુમારવિયહ તેની જગાએ અભિષિક્ત થઇને દમસ્કસમાં રાજધાની સ્થાપન કરી.

નિઝોબતિનો બળવો.

ખલિફા મુતાજના શાસન સમયમાં કેલડિયા મુસ્લિમોમાં નિઝોબતિના બળવાએ ભયાનક સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું હતું. એક ધરાનવાસીએ એની સરદારી સ્વીકારીને પોતાના અનુચરોને હદ બહાર સ્વેચ્છાચાર ચલાવવાની છૂટ આપી, એટલા માટે તમામ લોકોના તરફથી તે ખવિસ (પાપાત્મા) તરીકે ઓળખાયો હતો. નિઝો ગુલામો સઘળી જગાએથી આવીને તેની પતાકા અથવા ઝુંડા તળે એકઠા થવાથી તેણે કેલડિયા અને અહવાઝ મુસ્લિમો જીતી લીધા અને કેટલાં વરસો સુધી તેને પર્યુદસ્ત કરવાથી સમસ્ત સત્તાને વ્યર્થ કરવાને તે સમર્થ થયો. ઇ. સન ૮૮૨ માં તે મુઆઝિક મારફત આક્રાંત થઇને વિનાશ પામ્યો, તેનું આશ્રય સ્થાન ધવંસને પ્રાપ્ત થયું અને તે પોતે માર્યો ગયો તથા તેના સોબતીઓ છૂટાછવાયા થઇને ન્હાસી ગયા. ઇ. સન ૮૮૨ માં માત્ર અરબસ્તાન, મેસોપોટેમિયા, બાબિલોનિયા, કાલડિયા (ધરિકે અરબ), અજમ, આઝર મૈન્નન, આર્મિનિયા અને હીંદી મહા-સાગરના કિનારાપર આવેલા તમામ મુસ્લિમો બગદાદના ખલિફાઓના તાબામાં હોવા છતાં પણ એ એકજ વિશાળ સામ્રાજ્ય હતું. એનુંજ સાફ શાસન અને સંસ્કરણ કરી શકવાથી પ્રશંસાનું કાર્ય થઇ શકત.

શીક લોકોએ અખ્ખાસી ખલિફાઓના ઉપર આવી પડેલી આક્રમણ સારી તક મેળવીને કેટલીકવાર ઇસ્લામી રાજ્યપર આક્રમણ કર્યા. પહેલવહેલાં તેઓ તમામ અડચણોને અગ્રાણ કરવાને સમર્થ થયા હતા, પરંતુ છેવટે સિરિયા દેશ અહમદ બિન તુલુનના હાથમાં આવવાથી તેઓ તાંસસના તુલુનવંશીય હાકેમોદ્દારા મુશીબતમાં આવી પડીને અનેક યુદ્ધોમાં પરાજિત થયા.

શિયા સમ્રાટાયના છેલ્લા ઇમામ.

ઇસ્લામ મઝહબી આલમના ઇમામ હસન અલ-અસ્કરી ખલિફા મુતમિદના અમલમાં ૨૬૦ હિજરી (ઇ. સન ૮૭૪)માં જન્મતનશીન થયા. તેમના મરણ પછી તેમના પુત્ર શિયાઓના છેલ્લા ઇમામ અલમાહદિ (અરિત્રવાન) ઉપાધિધારી મહમદ ઇમામના પદ પર પ્રતિષ્ઠિત થયા. હજરત મહમદ સ. અ. વ. ના વંશના ઇમામોનું વિવરણ ધણુંજ ગમગીની પેદા

કરનાઈ છે. ઇમામ હસનના પિતા અત્યાચારી-ગુસ્મી ખલિફા મુતવક્કિલ દ્વારા મદિનાથી સમરમાં દેશાંતરિત થઈને તેમના મરણ કાળ સુધી ત્યાં આગળ કેદ રહ્યા, એવીજ રીતે ઇમામ હસન પણ મુતવક્કિલના વારસ ખલિફાઓના દ્વેષને લીધે બંદિવાન થયા. તેમના પાંચ વરસની ઉંમરના બાળક પુત્રે પિતાના શોકમાં ડૂબીને તેની તપાસ કરવા માટે પોતાના અખ્યાસ સ્થળની નજીકની એક મોટી ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. એ ગિરિની ગુફામાંથી બાળક ઇમામ પાછા ફરી આવ્યા નહિ. આવી આકસ્મિક કસણા ઉપજવનારી આશ્વત્થી ઇમામ હસન અલઅસ્કરીના અનુયાયીઓ એવી આશા અને પ્રતીક્ષામાં રહ્યા હતા કે બાળક ઇમામ આ દુઃખ અને પાપપૂર્ણ પૃથ્વીના દુઃખ તથા પાપના ભારને હળવો કરવા માટે ફરીવાર પાછા આવશે. જે સમયે કાષ્ટરૂટની યોદ્ધા સદીમાં ઇબ્ને ખાલદુને પોતાનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ લખ્યો હતો, તે સમય સુધી શિયા મતવાળાઓ એ ગુપ્ત ગુફાના દ્વારપર સાંઝ સમય સુધી એકઠા થઈને ખોવાયલા ઇમામ બાળકને મેળવવા માટે પ્રાર્થના કરતા, કેટલાક વખત સુધી રાહ જોયા પછી તેઓ નિરાશા અને દુઃખ લઈને ધરભણી પાછા ફરતા. ઇબ્ને ખાલદુને લખ્યું છે કે, એ તેમની હમેશની ઘટના હતી. જો કદાચ તેમને કહેવામાં આવતું કે, અત્યાર સુધી ઇમામના જીવતા રહેવાની વાત અસંભવિત છે, તો તેના જવાબમાં તેઓ કહેતા કે, જ્યારે હઝરત ખિજર અલયહિસ્સલામ (૧) અત્યાર સુધી જીવતા રહ્યા છે ત્યારે તેમના ઇમામ શા માટે જીવતા નહિ રહ્યા હોય ? આ ઘટનાના સંબંધમાં ઇબ્ને ખાલદુને એવો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો છે કે, પયગંબર ખિઝરના અત્યાર સુધી જીવતા રહેવાની વાત અયૌક્તિક છે. બાળક ઇમામ ફરીવાર આવશે એથી તેણે “મુનતઝિર (આશાન્વિત વ્યક્તિ)” “હુજ” અથવા (સત્યનું પ્રમાણ) અને “કાયમ” (જીવિત) એવી પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી.

મુવાફિક ૨૭૮ હિજરી (ઇ. સન ૮૯૧) માં પરલોકવાસી થયા અને તેમના મરણ પછી થોડા વખતમાંજ તેમના ભાઈ ખલિફા મુતમિદ જન્મત-નશીન થયા. ત્યાર પછી ખલિફા મુતવક્કિલના પૌત્ર અહમદે મુતનિદબિલા^૨

૧ ઇસ્લામ ધર્મના અનુયાયીઓમાંનાં કેટલાંક માણસો એવો વિશ્વાસ કરે છે કે ખિજર અલયહિસ્સલામ નામના એક પયગંબર સસુદમાં નિવાસ કરી રહે છે. અને તેઓ પ્રલયકાળ (કયામત) સુધી જીવતા રહેશે. (અનુવાદક)

૨ જે મનુષ્ય ખુદાની મહદ મેળવવાની આશાથી ફરીવાર પેદા થાય તે.

ઉપાધિ ધારણ કરી દમસ્કસના સિંહાસનપર આરોહણ કર્યું. (સપ્ટેમ્બર, ૬ સન ૮૯૨; રજબ ૨૭૯ હિજરી) તેમની અને પાછળના ખલિકાની રાજકારકિર્દીમાં અખ્યાસી સામ્રાજ્યનો ફરી નવો અંગચ્છેદ થયો નહતો પણ ઉલટા અતુક્કળ બનાવોના એકત્ર સમાવેશથી અખ્યાસી ખલિકાઓની શક્તિમાં વૃદ્ધિ થઈ હતી; જેના પરિણામે તેઓ કેટલાંક અંગચૂત રાજ્યોને પણ પોતાની સહનત સાથે જોડવાને સમર્થ થયા હતા. આ પહેલાં બગદાદના ખલિકાઓની શક્તિ દુર્બળ અને જીર્ણ જેવી થઈ ગઈ હતી, ખલિકા મુતનિદ અમુક અંશે એની પૂર્વ શક્તિને પાછી લાવવાને શક્તિમાન થયા હતા, એટલા માટે તેઓ ખીખ સાફાની આખ્યા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે, તેઓ સાહસી, દક્ષ, કઠોર અને યાની શાસનકર્તા અને આદર્શ વીર પુરુષ હતા. તે ખલિકા પહેલવહેલાં સાશના જેવા નિર્દય હતા, એથી, રૈયતની અંધાધૂંધીવાળી પ્રવૃત્તિને દબાવવાને શક્તિમાન થયા હતા. તેમણે જે બીતિજનક અને બયાનક પ્રકૃતિ પ્રદર્શિત કરી હતી, તેના પરિણામે સર્વ પ્રકારના વિવાદવિસંવાદ દબાઈ ગયા હતા.

ખલિકા મુતનિદે બાઇઝેનટાઇન લોકોની સાથેના યુદ્ધમાં શતેહ મેળનીને કેટલાંક શહેરોનો પુનરુદ્ધાર કરી તેના પર પોતાનો અધિકાર કર્યો હતો. તેમણે કુદિ લોકોને મેસોપોટેમિયામાંથી નહસાડી મુક્યા હતા અને મોઝેલના અમીર હમદા અને સ્વતંત્રતા મેળવવાની કોશિશ કરીને બગવાનો ઝુડો ફરકાવવાથી તેમણે તેને દટતાની સાથે દબાવી દીધો હતો; પરંતુ તેમના રાજકીય અમલમાં ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય બનાવ એ છે કે, મિસર દેશ ખરી રીતે કાઠ પણ જતના ઝગડા વિના તેમના રાજ્યના તાબામાં આવ્યો હતો. મિસર દેશના કર તરીકે વાર્ષિક દસ લાખ સોનામહોરો આપવાની કબૂલાતથી અહમ્મદ બિન તુલુનના પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી ખુમારવિયેહે પોતાની મરજી મુજબ એનું પ્રતિનિધિપાત્રું મોકલ્યું કરવા માટે ખલિકાની પાસે પ્રાર્થના કરી. કાતરૂનદા (શિશિર બિન્દુ) નામની તેની કન્યા સાથે ખલિકા મુતનિદની શાદીનું કામ સમ્પન્ન થવાથી એ સ્વેચ્છાકૃત તાબેદારીનું બંધન ઉલટું અધિક મજબૂત થયું હતું.

ખલિકા મુતનિદેના શાસનકાળ તેજસ્વી અને કઠોર પ્રકૃતિનો હતો, અને તેમનાં કેટલાંક કામે બેશક તમામ રૈયતને માટે હિત કરનારાં હતાં. રાજધાનીમાંના કેટલાક રખડતા દુષ્ટ સ્વભાવના બદમાશ લોકો ધોળે દિવસે

રસ્તાની આબૂઆબૂમાં છૂપાઈને રસ્તે ચાલનાર માણસોને વાર્તાઓ સંભળાવતા અને બીજા ભાગવાનો ધંધો ચલાવતા, તથા રાત્રિની વેળાએ લૂટકાટ કરતા. એ સંધળા લોકોને તેમણે રાજધાનીમાંથી નહસાડી મૂક્યા. એ ઉપરાંત તેમણે વારસા સંબંધી કાયદામાં ફેરફાર કરી સુધારો કર્યો; એટલા માટે તમામ પ્રજાજનોના તેઓ આશીર્વાદ પાત્ર થયા હતા. જે કોઈપણ માણસનું મરણ થતું તો તેથી તેના વંશની સ્ત્રીઓથી ઉપજેલી જાતિઓ અથવા તેની કન્યા અને ભગિનીના સંતાન અને સંતતિઓ પ્રાચીન અરબસ્તાની રિવાજ મૂળ્ય તે ભરેલા માણસની મિલકતનો કાંઈપણ ભાગ મેળવી શકતી નહિ અને એ રિવાજ પહેલવહેલાં સુન્નત જમાતમાં જોડાયેલો હતો; તેને અનુસરીને કોઈ મૃતમનુષ્યની પુરોહિત જાતિ અર્થાત પુત્ર, ભત્રીજા અથવા તેના સંતાન, સંતતિઓ ન હોવાથી, તેની મૂકેલી મિલકત રાજસરકારમાં ખાલસા થતી. ખલિફા મુતાન્નિફે આવી રીતે મિલકત જમ કરવાના કાર્ય વિભાગને ઉઠાવી લીધો અને એવો નિયમ કર્યો કે, કોઈ મૃત વ્યક્તિની પુરોહિત જાતિ ન હોવા છતાં પણ તેની સ્ત્રી-ઉદ્દિત જાતિઓ તેની મિલકતની વારસ થશે. અત્યાર સુધી પ્રાચીન ઇરાનીઓના ઉત્સવનું અનુકરણ કરી ચાંદ વરસનો પહેલવહેલો ઉત્સવ દરવામાં આવતો હતો, ચાંદ વરસના પહેલા દિવસને નવરોઝ ખાસા^૧ કહેવામાં આવતો. એ દિવસે ખલિફા એક સભા બોલાવીને હાજર થયેલાં માણસોની આપેલી ભેટો ગ્રહણ કરીને પોતે પણ તરેહ તરેહવારની ભેટો આપના. તમામ લોકો એક ખીજની સાથે મુલાકાત કરતા અને એક ખીજને ઘેર રંગીન ઇંડાં, રસ્વાદિષ્ટ રોટી અને મીઠાઈ મોકલી આપતા અને દારૂખાનું છોડીને તથા એકખીજના તરફ રંગ અથવા સુગંધી મેળવેલું જળ^૨ છાંટતા. ધણીવાર એવી રીતે જળ છાંટવાનું કામ સરમ ભરેલા બનાવમાં ગણાતું અને દારૂખાનું ફોડવાથી અનેક આદતો ઉભી થતી; એટલા માટે ખલિફાએ એ બંને ઉત્સવના રિવાજોને ખાદ કર્યા. તેમણે પુસ્તક વેચનારાઓને દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રંથો વેચવાની મના

૧ ફારસી ભાષામાં એને નવરોઝ કહે છે.

૨ એ ઇંડાં માટી દ્વારા બનાવીને એવી રીતે એમાં સૂર્યનાં કિરણોનો પછડાથો પાડવામાં આવતો કે, એ ઉદ્ભાવન શક્તિના નમુનારૂપ હતું. આ રિવાજના અનુકરણથી શું પાશ્ચાત્ય ઇસ્ટર એગ્ અને ઇસ્ટર બોફિંગનો રિવાજ આવ્યો થયો નહોતો?

૩ એ હિન્દુઓની વાસન્તી અને દોહપૂજની ઉત્સવક્રિયાના એવો હતો.

કરવાથી એનાવડે અનિશ્ચિત ઉપકાર સાધિત થયો હતો. એ સિવાય તેમણે વરસના પહેલા દિવસનો ઉત્સવ માર્ચ માસથી સિરિયા દેશના હુન્જરાન (જુન) માસમાં મુકરર કર્યો, એ સમયથી એને મુતાન્નિદના નવા વરસનો દિવસ કહેવામાં આવે છે.^૧

કાર્મેથિયન સમ્રાટાયનો પ્રાદુર્ભાવ.

(૨૭૮ હિજરી; ઇ. સન ૮૯૧ થી ૮૯૨)

ખલિકા મુતાન્નિદના શાસન સમયમાં હજરત ખીખી શાતમા રહી. અન્હાના વંશજોએ આફ્રિકામાં રાજ્ય સ્થાપન કર્યું અને તેમના અમલમાં કાર્મેથિયા^૨ સમ્રાટાયે પેદા થકને તેણે આખા અરબસ્તાન, સિરિયા, ઈરાક પ્રદેશને લૂંટ્યા અને ત્યાંના નિવાસીઓની કતલ કરીને છેવટે મુસલમાની રાજ્યને ધ્વંસ અને વિપત્તિના મુખમાં લાવી મૂક્યું. કાર્મેથિયન લોકો શર-આતમાં કુદ્દા નગરીની આસપાસનાં સ્થાનોમાં દેખાયા હતા, છેવટે તેમનો ધર્મમત બદમાશ સૈનિકો અને ઇસ્લામના વિરોધી બળવાખોરોના આશ્રય સ્થળ અલમહરિન મુહકમાં વિસ્તાર પામી શક્યો. એ સ્થળે તેઓએ દુષ્ટ સ્વભાવના પ્રસિદ્ધ અમુસઇદ અલ જન્નાબિના નેતાપણા નીચે એટલી બધી શક્તિ મેળવી હતી કે, જેથી ૨૭૮ હિજરીમાં તેઓએ કેલેડિયાપર હુમલો કરી ખલિકાના મોકલેલા લશ્કરને શોચનીય રીતે પરાજિત કર્યું. ત્યાર પછી બે વરસે તેમણે સિરિયા દેશ લૂંટી લીધો. ૩૦૧ હિજરીમાં અમુસઇદની હત્યા થયા પછી તેમના પુત્ર તાહિરે કાર્મેથિયન સમ્રાટાયના પરિચાલકનો બાર ગ્રહણ કર્યો, તેની સરદારીથી તેઓએ બસરા શહેર પર હુમલો કરીને અગ્નિ તથા તસ્વારની મદદથી એની ચારે બાજુની તમામ જગાઓને પાયમાલ કરી હતી. વારંવાર રાજકીય લશ્કરને પરાજિત કરવાથી તેઓ તેમનાં બુરાં કામોમાંથી પાછા પડતા નહોતા; છેવટે ૩૧૭ હિજરીમાં (ખલિકા મુક્તાદિરના અમલમાં) પવિત્રહજને દિવસે તેઓ અકસ્માત મક્કાનગર ઉપર આવી તૂટી પડ્યા, અને તીર્થયાત્રીઓનાં તેમણે ખૂન કર્યો,

૧ એને અલ-નવરોઝ-અલ-મુતાન્નિદ કહેતા. એ નવરોઝનો વખત બદલાવવાનું કારણ શું છે, એ આ ગ્રંથના છેવટના ભાગમાં આપવામાં આવ્યું છે.

૨ હરમતના અનુયાયીઓ કાર્મેથિયા કહેવાતા. એ વિષયમાં સ્પીરીટ ઓફ ઇસ્લામના ૪૪૫ માં પૃષ્ઠપર જુઓ.

કારાગૃહને અપવિત્ર કર્યું અને એના કાળાપત્થરને તેઓ પોતાની સાથે લઈ ગયા. આ વખતે તેમના પાપનો ઘડો પૂરો બરાબ રહેવા આવ્યો હતો. ઉપર જણાવેલા બનાવથી ચારે બાજુના મુસલમાન લોકોએ માનવશત્રુઓનો ખર્સ કરવા માટે એકતામાં આબદ્ધ થયા અને પંદર વરસ સુધી જલ્લિમ અને લોકોના ક્ષય કરનારાં યુદ્ધો કર્યા પછી એ પાપી સમ્રાટાચનાં મૂળને ઉખેડી નાખ્યાં; પરંતુ એ સમ્રાટાચનાં દુષ્કાર્યનાં પરિણામમાંથી મુસલમાની સન્તનત રક્ષા મેળવી શકી નહોતી; અરબ, સિરિયા અને કેલડિયાનો ધણો ખરો ભાગ જનમાનવશત્રુ મેદાનના રૂપમાં બદલાઈ ગયો. જે સમયે બગદાદના ખલિફાઓએ તેમની પહેલાંની શક્તિનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો, તેજ સમયે આ ઘટનાદ્વારા એની ઉન્નતિનાં દાર બંધ થઈ ગયાં હતાં અને ઈસ્લામ રાજ્યના ચિરશત્રુ રોમન લોકો આવી સારી તક મેળવીને નિર્વિઘ્ન તેને લૂંટી શકતા હતા.

૨૯૯ હિજરીમાં ખલિફા મુતાન્નિદ જન્મતનશીન થવાથી તેમના પુત્ર અબુમહમ્મદ અલીએ મુક્તદિબિલ્લાહની^૩ પદવી ધારણ કરી બગદાદના પાચ-તખ્તપર આરોહણ કર્યું. (૨૨ મી રબિઉલ્સાનિ ૨૯૯ હિજરી; ૫ મી એપ્રિલ, ઈ. સન ૯૦૨) ખલિફા મુક્તદિબિલ્લાહ, ન્યાયવાન અને સદાશય પુરુષ હતા. તેમના પિતાના મરણ વખતે તેઓ રાક્ષામાં હતા અને તેમના સારા અને શાણા વઝીર કાસિમ બિન્ અબ્દુલ્લાએ સહુની પાસેથી તેમને માટે તાબેદારીના સોગંદ લેવડાવ્યા હતા. ખલિફા મુક્તદિબિલ્લાહ તમામ રૈયતના આનંદ અને ધામધુમની સાથે ટામગ્રિસ નદીમાંથી નૌકા દ્વારા આરોહણ કરીને બગદાદ નગરીના કિનારાપર આવી પહોંચ્યા. તેમણે ત્યાં આગળ આવતાંની સાથેજ તેમના પિતાના તે વખતના સાધારણ ભોંય તળીયે આવેલા કેદખા-

૨ એ પત્થરના દુકાનનું બીજું નામ હન્નલ-અસવદ હતું. પહેલાંના જમાનામાં એ એટલો બધો હજનવદ હતો કે, એનીજ અપૂર્વ ન્યોતિથી હાથાની ચારે દિશાઓ પ્રકાશિત થતી; પરંતુ ધીમે ધીમે આવેલા તરેહ તરેહના પાપીઓની રૂપસંવાળી અપવિત્રતાથી તે મલિન શાહીના જેવા રંગ ધારણ કરી રહ્યો છે; એટલા માટે એનું બીજું નામ કાળો પત્થર છે. એ દ્વારા મંદિરની દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશામાં આવેલી બન્ને દીવાલોના સંમિશ્રન ખૂણામાં આવેલો છે. અહીંથી પ્રથમ પ્રદક્ષિણા રાત્ર થાય છે અને પ્રત્યેક પ્રદક્ષિણા પૂરી થયા પછી જત્રાળુઓ એ પત્થરને પવિત્ર બલ્લીને ચુમે છે. એની ઉંચાઈનું પ્રમાણ ૨૫ મી. છે. હજી સુધી એની લંબાઈ લગલગ એક ફૂટના પ્રમાણમાં રહી છે. (અનુવાદક.)

૨ ખુદાદ્વારા દર્શાયેલો.

નાનો ધ્વંસ કરીને તેને ઉપાસનાગૃહ અથવા મસ્જિદના રૂપમાં બદલી નાંખ્યું. ખલિકા મુતાઝિદનો મહેલ બંધાવવા માટે બીજા લોકોની જે સઘળી જમીન અને બગીચાઓ વાપરવામાં આવ્યાં હતાં, તે સર્વ તેમણે તેમને પાછાં સોંપ્યા. જે સઘળો પ્રજાવર્ગ તેમના પિતાના ભયથી ડરી ગયો હતો, તેના સ્નેહને તેઓ આ કાર્યદ્વારા પાછો પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થયા હતા.

કાર્મેથિયન સમ્પ્રદાયના બળવાથી શકત ધરાક, હિજાજ અને દક્ષિણ સિરિયા મુસલમાની સદ્ગતનત તાબેદારી તળે ગણાતાં હોવા છતાં પણ ખલિકા મુક્તદિર મિસર દેશને પોતાની હકુમતતળે લાવવામાં અને રોમન લોકોને પોતાના રાજ્યમાંથી નહસાડીને તેમને ઘટતી સગ કરવામાં સમર્થ થયા હતા. તેઓએ અન્તાલિયા નામના રોમન લોકોના એક સર્વથી શ્રેષ્ઠ નગરને જીતી લીધું અને થેસાલોનિકાને લૂંટી લીધું.

દુર્ભાગ્ય યોગે ખલિકા મુક્તદિર પાંચ વરસ રાજ્ય ભોગવ્યા પછી જન્મત નરીન થવાથી, તેર વરસની ઉમ્મરના તેમના બાઇ જશર મુક્તદિર બિલાહ^૨ ઉપાધિ ધારણ કરીને પાયતખ્ત પર બિરાજ્યા. તેમણે લગભગ ૨૫ વરસ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું હતું. તેમના રાજકીય અમલની શરૂઆતમાં તેમના વઝીરની^૩ ધાર્મિકતા તથા દક્ષતાના ગુણથી બરાબર બદોબસ્તની સાથે રાજ્યનું શાસન ચાલ્યું હતું. ફાટેમાઇડ ખલિકા અબ્દુલ્લા અલમહદિએ આખા ઉત્તર આફ્રિકાને જીતી લઇને ઇફ્રિકિયાના છેલ્લા અધલાખ વંશના હાકેમ જિયાદતુલ્લા અધલાખને નહસાડી મૂક્યો. તે પહેલાં મિસરમાં અને ત્યાર પછી ધરાકમાં નહાસી ગયો.

ઉકેમિદ્રસ લોકો પુરાતન મિડિયાના સહુથી ઉત્તર ભાગમાં વસતા હતા. આ વખતે તેઓ હઝરત અલી રદીના વંશના હસન (તેઓ અબ્બ-ઉકુશ-બધિરના નામથી પણ ઓળખાતા) નામના એક મહત્ત્વના દ્વારા ઇસ્લામ ધર્મમાં દીક્ષિત થયા. તેણે સામાનવંશીઓની પાસેથી તખ્તિસ્તાન અને ગિલાન મુલકો જીતી લીધા હતા. ૩૦૫ હિજરીમાં આઇજનટાઇનના આદશાહ પાસેથી એક દૂત (કાસિદ) બગદાદના રાજદરબારમાં આવવાથી તે ઘણી ધામધુમ સાથે સત્કાર પામ્યો. સાર પછી બીજે વરસે મોટી મુક્તદિરયેહ દાનવ્ય ચિકિ-ત્સાલમ સ્થાપિત થયું અને એને ચલાવવા માટે વાર્ષિક સાત હજાર દિનાર મંજૂર કરવામાં આવ્યા.

૧ એ અઢાલિયા નામના હપસાગરના કિનારા પર આવેલ છે.

૨ “મુક્તદિર બિલાહ”નો અર્થ ઉશ્વર નામે શક્તિમાન એવો થાય છે.

૩ હજને ફરાત અને બીજા કેટલાક વઝીરો તેમની પેઠે સદગુણાળી હતા.

ખલિફા મુકતદિરના અમલના છેવટના ભાગમાં ખરી રીતે તેમની માતાના હાથમાં રાજ્યના શાસનનો ભાર હતો. તે વિશુદ્ધ ચરિત્રવાળી અને કાર્યદક્ષ મહિલા હતી. તેણે પોતાના રાજ્યની આજ્ઞાઓ અને નિયમોનો ફેલાવો કર્યો હતો અને દર શુક્રવારે કાજી તથા આબરુદાર માણસોદ્વારા વિંટળાઈને તે નિવેદન તથા ફરીયાદ વગેરે સાંભળતી. ખલિફા મુકતદિરના શાસનકાળમાં હઝરત ઇમામ હંબલ રહેના મતાનુયાયીઓએ ધણી સારી નામના મેળવી હતી. તેમની જંગલીપણાવાળી ધર્મની ઉન્નતતાથી બગદાદ શહેરમાં તેઓ ધણે ભાગે હમેશાં અશાંતિ ઉત્પન્ન કર્યા કરતા.^૧ તેઓ રાજ શક્તિની દુર્બળતાથી બરાબર દેખાડિત થઈને જન સાધારણના કાય વિધિના દોષ દેખાડનારા સમાલોચક તરીકે પોતાનો પરિચય કરાવતા હતા. તેઓ અવરોધ પ્રથા (પુરખાના રિવાજ) ના સખ્ત વિરોધી હતા અને અંદર મહેલમાં વસતા કબીલાઓની સુલાકાત વખતે તેમની અભિરુચિની વિરુદ્ધ જે કંઈ જોવામાં આવતું તે સર્વનો તેઓ ધ્વંસ કરતા અને બળાકારે પોતાની સાથે લઈ જતા. દર્શન અને વિજ્ઞાન વિષયનાં પુસ્તકો તરફ તેમને સખ્ત નફરત હતી. તેઓ પુસ્તક વેચનારાઓની દુકાનપર હુમલો કરી બહાર રીતે એવા ગ્રંથોને બાળીને બરમીબૂત કરી નાખતા.

૩૨૦ હિજરીમાં ખલિફા મુકતદિર તેમના એક બંડખોર પારિષદ અથવા સોબતીની મારફત માર્યા જવાથી (૩૧ મી ઑક્ટોબર, ઇ. સન, ૯૩૨) ખલિફા મુતાબિદના અબુમન્સુર મહમ્મદ નામના ખીજા એક પુત્ર અલકાહિર બિલ્લાહની પદવીથી વિભૂષિત થઈને સિંહાસનપર અધિષ્ટિત થયા (૬ ફી જમાદિલ અવ્વલ ૩૨૨ હિજરી, ઇ. સન, ૭૩૪) તેઓ નિજીર અને ચરિત્રહીન પુરુષ હતા અને જે સઘળાં માણસોએ તેમને સિંહાસન સોંપ્યું હતું, તેમણેજ છેવટે તેમને સિંહાસનબ્રષ્ટ્ર અને અંધ કર્યા હતા. તેમના શાસનકાળમાં મિસર દેશે ત્યાંના મશહુર હાફેમ ઇકસિદે તુર્કીના^૩ તાબાતળે ફરીવાર સ્વાધીનતા મેળવી હતી.

૧ હઝરત ઇમામ હંબલ રહેના મતાનુયાયીઓની બદમાશી એટલી બધી વધી પડી હતી કે, ઇતિહાસકાર તથાએ તેના મોટા ઇતિહાસમાં હઝરત અહમદ બિન હંબલની પ્રશંસા કરી નહોતી, એથી તેમણે તેમના રાખને કબ્રમાં ફેંકાવતી વેળાએ મોટી ઈજા કરી હતી; એટલા માટે તથાના મિત્રોએ છૂપી રીતે તેના રાખને ફેંકાવ્યું હતું.

૨ અલ-કાહિર-બિલ્લાહનો અર્થ ખુદા મારફત નીમેલો નેતા, એવો થાય છે.

૩ એઓ ઇકસિદ વંશના સ્થાપનારા હતા.

ત્યાર પછી તુર્કી અમલદારોએ ખલિકા મુક્તદિરના અબ્દુલ અબ્બાસ મહમ્મદ નામના એક પુત્રને સિંહાસન સોંપીને તેમને અલરાઝિબિસ્લાહનો^૧ પિતાળ આપ્યો. તેમના રાજત્વની સાથે સાથે બગદાદમાંના ખલિકાઓની રાજશક્તિનાં છેવટનાં સન્માન સૂચવનારાં ચિન્હો પણ અદ્રશ્ય થયાં. તેમના પાયતખ્તપર બેઠા પછી થોડા વખતમાંજ વાસિત અને બસરાની હકુમત ચલાવનાર-હાકેમ મહમ્મદ બિન રૈકે રાજ્યની સમસ્ત સત્તા હસ્તક કરવાથી શક્તિશાળ્ય ખલિકા રાજીએ તેમને અમીર-ઉલ્લ-ઉમરાનો^૨ પિતાળ આપ્યો. એ સન્માન સૂચક પિતાળ ફક્ત તેમને માટેજ ખાસ કરીને બનાવવામાં આવ્યો હતો. બગદાદ અને તેના તાબાના વિભાગ સિવાય બીજે ક્યાંય પણ એ શક્તિહીન ખલિકાનો અધિકાર નહોતો; દરેક મુલ્કના હાકેમોએ સ્વાધીનતા જાહિર કરી દીધી હતી. અત્યાર સુધી સ્પેનના ઉમૈયા વંશના રાજાઓ મઝહુબી ભયને વશીભૂત થઈને ખલિકા તથા અમીર ઉલ્લ-મોમિનિન (વિશ્વાસુ-ઓના નેતા) નો પિતાળ ગ્રહણ કર્યો નહોતો; પરંતુ એ વખતે અબ્બાસી ખલિકાઓની અવનતિ અને શક્તિહીનતા જોઈને સ્પેનના ત્રીજા અબ્દુરરહેમાન પોતાને ઇસ્લામી આલમના ખલિકા તરીકે ઓળખાવવાને લાચાર થયા.

મહમ્મદ બિન રેકના તુર્કી સેનાપતિ બાજકામે તેને પદબ્રષ્ટ કરવાથી તેને અમીરુલ ઉમરાનો ઇલ્કાળ અને રાજસત્તા પ્રાપ્ત થઈ.

૩૨૫ હિજરીમાં ખલિકા રાજીતું મરણ થવાથી ખલિકા મુક્તદિરના અમુ ઈસાક નામવાળા અન્ય એક પુત્ર અલ-મુક્તાફી-ખીસ્લાહ^૩નો પિતાળ ધારણ કરીને રાજસિંહાસનપર બેઠા (૩૨૯ હિજરી; ઇ. સન ૯૮૦) તે બાજકામના સેક્રેટરીના હાથથી પૂતળીની પેઠે પરિચ્છાલિત થયા. ધણું થોડા વખતમાંજ બાજકામની હત્યાનું કામ ખતમ થવાથી બીજે એક તુર્કી તેની જગ્યાએ અભિષિક્ત થયો. પરંતુ ઇબ્ને રેકે તેને પરાજિત કરીને ફરીવાર અમીર-ઉલ્લ-ઉમરાનો પિતાળ ધારણ કર્યો. ફરીવાર બીજા એક તુર્કી સેનાની દ્વારા આકાંત થઈને ઇબ્ને રેક મોસુલ નહાસી જતી વેળાએ તેમની સાથે અક-ર્મણ્ય ખલિકાને સાથે લઈ ગયો. મોસુલ અને ટિકિટના આભિજાત સ્થાનીય

૧ અર-રાઝિબિસ્લાહનો અર્થ 'ખુદાના કાચથી સંતુષ્ટ એવો' થાય છે.

૨ અમીર-ઉલ્લ-ઉમરાનો અર્થ અમીરનો અર્ધર થાય છે. ખરી રીતે અમીર-ઉલ્લ-ઉમરા રાજમહેલના અધ્યક્ષના કાર્યમાં અને ખલિકાતના નામપર સંપૂર્ણ રાજ્ય-શક્તિ ચલાવતા હતા.

૩ અલ મુક્તાફીખિસ્લાહનો અર્થ, ઇશ્વરનો મનોતીત સાધુ પુરુષ થાય છે.

અમીર હમદાનના પૌત્રો એ સ્થળે ગ્રીક લોકોને મુશીબતમાં નાખી તેમની લૂટકાટને માટે તેમને પોતાની સત્તાનુસાર સજા કરતા હતા. ત્યાર પછી ઇબ્ને રૈકે માર્યો જવાથી હમદાનકબીલાના હસન અને અલી નામના બન્ને કુમારો અનુક્રમવાર નસિર-ઉદ-દૌલ્લા અને સમ્મ-ઉદ-દૌલ્લાનો ઇસ્કાળ ધારણ કરી ખલિફાના રક્ષક થયા. તેઓએ ખલિફા મુતકીને સાથે લઇને ધામધુમની સાથે બગદાદમાં પ્રવેશ કરી શરીવાર તેને સિંહાસનપર સ્થાપિત કર્યા. ત્યાર પછી તુઝુન નામના એક તુર્કી સેનાનીના ઉપજનવેલા બંડથી તેઓ બન્ને બગદાદ છોડવાને લાચાર થયા. ખલિફા મુતકી હવે તુઝુનના હાથમાં આવી પડયા. તેમણે એક વાર રાક્ષા કબાણી પલાયન કર્યું, પરંતુ વિશ્વાસઘાત-દગાબાજ પ્રતિજ્ઞાથી પ્રભુજ્વ થઇને બગદાદમાં પાછા આવવાથી ત્યાં આગળ તેમને સિંહાસનબ્રષ્ટ અને અંધ કરવામાં આવ્યા. તેમના રાજત્વ કામમાં ગ્રીક લોકોએ ઇદ્રિસા (રોહા) સૂધી હુમલા કરીને ચારે બાજુમાં વસ્તા મુસલમાનોની હત્યા કરી. મહાત્મા ઇસુ ખ્રિસ્તનો રૂમાલ ગ્રીક લોકોના હાથમાં સોંપવાથી એ નગરીનો ધ્વંસ થતો બચી ગયો. એ રૂમાલ એ શહેરના દેવળમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. તુઝુને ત્યાર પછી અમુલ-કાસિમ અબ્દુલ્લા નામના ખલિફા મુતકીના એક કાકાના દીકરાને અલમુસ્તકશિ બિલ્લાહ^૧નો ઇસ્કાળ આપી પાયતખ્તપર બેસાડયા. (સંદર ૩૩૩ હિજરી; અક-ટૅબ્લર ઇ. સન ૯૪૩) મુસતકશિના પાયતખ્તપર બેઠા પછી ધણીજ ટુંકી મુદતમાં તુઝુન મરણુવશ થવાથી, તેનો સેક્રેટરી ગાજર-બિન-શિરગદ અમીર-ઉલ-ઉમરાના ખિતાબથી તેની જગાએ અભિષિક્ત થયો. આ તરફ ડિલિમિ કુમારોએ ઇરાકપર હુમલા કરવાની શરૂઆત કરવાથી તેમની મહેરબાની અને મદદ મેળવવા માટે ખલિફા મુસતકશિએ પ્રધાનને, તેમના ભાઈ અલીને. ઇમાદુદૌલા અને હસનને રતુદૌલાના ઇસ્કાળ આપ્યા. મુઠ્ઠુદૌલાએ તરતજ પોતાને બગદાદ અને ઇસ્લામ મઝહબી આલમના કર્તા તરીકે જાહિર કરીને સુલ્તાનનો ખિતાબ ધારણ કર્યો અને તેના નામને ખલિફાના નામની સાથે રાજકીય મુદ્રાઓપર કોતરવામાં આવ્યું તથા શુક્રવારની અડવાડિક બંદગીની વેળાએ મસ્જિદમાં તેમનું નામ સાથે પઢવામાં આવતું. ક્રાન્સિસ મેરોવિનજિયન રાજાઓના શાસનકાળમાં ચાર્લ્સ મારટિલની જેવી પદમર્યાદા હતી, તેની (મુઠ્ઠુદૌલાની) પણ એવીજ મર્યાદા હતી. કારણ કે, તેજ ખરી રાજશક્તિ ચલાવતો અને ખલિફા તેના તાબામાં રહીને સાધારણ ખજાનામાંથી તેને રાજના ૫૦૦૦ પાંચ હજાર દીનાર વેતન આપતો. મુઠ્ઠુદૌલા જે કે સિદ્ધ અને સાહિત્યનો

^૧ મુસતાકશિ બિલ્લાહનો અર્થ, જે બક્ષિ ઇશ્વરના કાર્યથી સંતુષ્ટ છે તે, એવો થાય છે.

ઉત્સાહદાતા હતા, પરંતુ તેમનો સ્વભાવ નિષ્કુર હતો. તેઓ શિયા ધર્મના અનુયાયી હતા અને તેમણેજ કરમલાના પહેલા જન્મરદસ્ત જંગની કહેરની યાદગીરી માટે ખેદ જાહિર કરવા માટે દરેક વરસની મોહરમ માસની ૧૦ મી તારીખને ઉત્સવ દિવસ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કર્યો. (૩૪૧ હિજરી; ઇ. સન ૯૫૨) ગ્રીક લોકો મુસલમાની સલ્તનતની દરેક જગાએ તેમની તલવાર ચલાવતા અને એકતા તથા શક્તિ વગરના ખલિકાઓ તેમના આક્રમણ અને લૂંટફાટને અટકાવવાને અસમર્થ થયા હતા.

ખલિકા મુસ્તકશિ મુઘઝુદ્દાલાની વિરુદ્ધમાં કારસ્થાન કરી રહ્યા છે, એવી ધારણાને વશ થઇને તેણે ખલિકાને સિંહાસનબ્રષ્ટ અને આંધળા કર્યા. (જાન્યુઆરી, ઇ. સન ૯૪૬) અને અમુલકાસિમ અલશજલ નામના ખલિકા મુક્તાદિરના ખીજા એક પુત્રને અલમુતિ-બિસ્લાહ^૧ની ઉપાધિથી વિભૂષિત કરીને સિંહાસન સોંપ્યું. (૩૩૪ હિજરી; ઇ. સન ૯૪૬) બુઘદ વંશવાળાઓ તેમની પદવીના હરિફ વગરના થઇને લગભગ એકસો વરસ સુધી તેમની સત્તા ચલાવવાને સમર્થ થયા. ખલિકાનું તુર્કી લશ્કર ધ્વંસ પ્રાપ્ત થયું હતું અને હમદાન વંશવાળાઓ મોસુલમાં વિતાડિત થયા હતા અને આખો મેસોપોટેમિયા, ઇરાકેઅરબ અને પશ્ચિમ ઇરાન બુઘદ લોકોના તાબામાં આવ્યું હતું. તેમાંના કેટલાંક માણસો ખરેખર જાલિમ હતાં, પરંતુ તેમ હોવા છતાં પણ તેમની હકુમતના અમલમાં દેશની સમૃદ્ધિની શૃદ્ધિ થઈ હતી તથા સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનનો ક્રિકર્ષ પણ સાધિત થયો હતો.

મુઘઝુદ્દાલાએ ૩૫૬ હિજરીમાં આ કાની દુનિયાનો પરિત્યાગ કરવાથી તેમના પુત્ર અખ્તિયારે અમીર-કલ-કિમરાના પદપર અધિષ્ઠિત થઇને મઝઝુદ્દાલાનો ઇલકાબ અદલ્ય કર્યો. ત્યાર પછી સાત વરસે ખલિકા મુત્તિ પક્ષધાતના રોગથી ખીમાર થવાથી, બુઘદકુમાર અખ્તિયારની બલામણુ મૂળજ્ય તેણે તેના પુત્ર અમુઅકર અબ્દુલકરીમને ખલિકાની ગાદી સોંપી અને તેઓ અતતાષ બિસ્લાહ^૨ના ઇલકાબથી વિભૂષિત થઇ પાયતખ્તપર બિરાજ્યા. (૧૩ મી જિલકદ ૩૬૩ હિજરી ૫ મી ઓગસ્ટ ઇ. સન, ૯૭૪) હમદાન અને બુઘદ કુમારોના રાજકીય અમલમાં તેમની પૃષ્ઠપોષકતાથી દેશના ઐશ્વર્ય, શિક્ષ અને સાહિત્યની કેવી રીતે ઉન્નતિ સાધિત થઇ હતી, તે

૧ અલમુતિ બિસ્લાહનો અર્થ, ઇશ્વરાધીન થાય છે.

૨ ઇશ્વરને આધીન.

તેમના વખતમાં ઉપજેલા પ્રખ્યાત પંડિતોના ઉલ્લેખ પરથી સહજમાં જ સમજી શકાશે. ઇતિહાસકાર મસુદિ, દાર્શનિક અયુનસર શરાબિ, કવિમુતમખિ, કિતાબુલ અગનિના રચનાર અયુલશરાજ, પંડિત અયુલ કાસિમ અતતમકી, અલંકારશાસ્ત્ર વિદ્ અદદિનાવારિ-એ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક વૈજ્ઞાનિકો, કવિઓ અને વ્યવસ્થાશાસ્ત્ર જાણનારાઓ ખલિફા મુતિ-મિસ્લાહના અમલમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.

ખલિફા તઘ મિસ્લાહના સિંહાસનપર બેસતી વેળાએ અલમુહઝલિદિન ઇસ્લાહ નામના આફ્રિકાના ક્ષતેમાઇડ ખલિફાએ સિરિયા અને હિજાઝ પ્રદેશને કબજે કર્યો. (૩૬૩ હિજરી; ઇ. સન ૯૭૪) અને એ વખતે તેમનાજ નામે તે બન્ને પવિત્ર શહેરો ખુતબો પદતાં હતાં.

થોડા દિવસ પછીજ ઇઝઝુદ્દૌલાના કાકા અઝઝુદ્દૌલાએ તેને પદબ્રજ કરવાથી શકિતહીન ખલિફા તેને તે પદપર નીમવાને, અરે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેને તાજ-ઉલ-મિસ્લત (વિશ્વાસના મુકુટ) નો ખિતાબ આપી રાજકીય સન્માનથી વિભૂષિત કરવાને લાચાર થયા. અઝઝુદ્દૌલા ૩૭૨ હિજરીમાં મરણુ વશ થવાથી તેના પુત્ર શમશુદ્દૌલા^૨ એ તેમની પદવી પર અધિષ્ઠિત થઇને શમશુલ મિસ્લત (વિશ્વાસના સૂર્ય) નો ખિતાબ ગ્રહણુ કર્યો. ત્યાર પછી શમશુદ્દૌલાના બાઇ શરફુદ્દૌલાએ તેમને પદબ્રજ કરીને ચાર વરસ સૂધી તે પદવીપર કાર્ય કર્યું.^૩ અને તે ૩૭૬ હિજરીમાં જન્મત-નશીન થવાથી તેમના પુત્ર અયુનસરે તેમના પદપર પ્રતિષ્ઠિત થઇને બહાકુદ્દૌલા અને ઝિઆકલમિસ્લત (રાજ્યનું ગૌરવ અને વિશ્વાસની જ્યોતિ) નો ખિતાબ ગ્રહણુ કર્યો.

અઝઝુદ્દૌલા અને શરફુદ્દૌલા (૯૪૫ થી ૯૪૬ ઇ. સન) બન્નેએ વિદ્યાની ચર્ચામાં કિસાહ આપીને બગદાદ શહેરના વિદ્યાલયને નવજીવન આપ્યું. ખલિફાઓના ઉપરાસાપરી પદબ્રજ થવાના અને બળવા જાગવાના વખતે એ વિદ્યાલય શોચનીય હાલતમાં આવી પડ્યું હતું. તેમણે જે સમગ્રી પંડિત મંડળીની પૃષ્ઠ પોષકતા કરી હતી, તેઓમાં વૈજ્ઞાનિક ઇબ્ને અસસલામ, અ-

૧ તેમનું સન્માન સાચવવા માટે ખલિફાએ પોતાના રાજમહેલની રહામેના દરવાજાપર સવાર, સાંઝ અને રાત્રે વિજયના શબ્દ કરવાની આજ્ઞા આપી હતી.

૨ શામશમહેદ્દૌલાનો અર્થ:-“સલ્તનતની તલ્વાર” થાય છે.

૩ શરફુદ્દૌલાએ પોતાને માટે સહેનશાહ (રાજના રાજ) નો ઉલ્લાખ આપવાને ખલિફાને સમમત કર્યા હતા.

બુદ્ધિમાન સુધી, જ્યોતિર્વિદ અને જૂમિતિ શાસ્ત્રવેતા અમુલવશનાં નામે ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય છે. કવિ અને પંડિત મંડળીને મદદ કરવા ઉપરાંત તમામ રૈયતના ભલા માટે કેટલાંક કામે પણ કર્યાં હતાં. તેમણે બેનડિમિર^૧ નદીની ખાઈને ઊંડી ખોદાવીને તથા એની અંદરથી શિરાઝ શહેર સુધી વહાણોની આવજવની સગવડ કરવા માટે પ્રતિભાશાલી એન્જિનિયરોને નીમ્યા હતા. પહેલાં વરસાદની મેસમમાં પાણીની રેલો વહેવાથી શિરાઝ શહેરની ચારે બાજુમાં આવેલી તમામ જગાઓને ઘણું નુકશાન અને અહિત થતું હતું, પરંતુ આ ખાઈ અથવા નહેર ખોદાવ્યા પછી વરસાદના પાણીની રેલો બીજાં કાંઈપણ નુકશાન કરી શકતી નહોતી. તેમના ફરમાનથી જગદાદમાં એક મોટી ઇસ્પતાલ અને અનેક મહેસાઓ બંધાયા હતા.

ખલિકા તામ્રમખ્સાઉદ્દૌલા દ્વારા સિંહાસન બ્રાપ્ત થવાથી તેઓ તેમના ભાઈ અમુલઅખ્સાસ મહમ્મદને રાજમુકુટ સોંપવાને લાચાર થયા અને તેમને અલકાદિરખિસ્લાહ^૨ નો ખિતાબ આપી ખલિકાની ગાદીપર બેસાડવામાં આવ્યા. (૧૯ મી શાબાન, ૩૮૧ હિજરી; ૧ લી નવેંબર, ઇ. સન ૯૯૧) આ પછી તાઈ તેમના ભાઈના રાજમહેલમાં વસતા હતા, અને ત્યાં તેઓ તેમને (તાઈને) સન્માન અને શ્રદ્ધા પ્રદર્શિત કરતા, એ જમાનામાં એવી જાતનો બાતુસ્નેહ બિલ્કુલ દુર્લભજ ગણાતો હતો. તાઈ ૩૯૨ હિજરી (ઇ. સન ૧૦૦૨) માં જન્મતવાસી થયા. કહેવાય છે કે, કાદિરખિસ્લાહ ધાર્મિક અને સાધુ પુરુષ હતા. તેઓ રાત્રિનો ધણોખરો ભાગ બંદગીમાંજ ગુજરતા અને પોતાની આવકનો મોટો ભાગ ધર્માદા કરતા, પરંતુ એટલું તો ના કબૂલ કરી શકાય તેમ નથી કે, તેઓ સહાનુભૂતિ દર્શાવવામાં સાંકડા મનના અને કુટિલ હતા અને આ સમયોપયોગી બનાવના પ્રવાહને તામે થઈ તેમને તમામ જાતની કિન્નતિની પ્રતિક્રિયા સૂચવનારા ઉપાયોનું અવલંબન કરવાની ફરજ પડી હતી. એ સમયે ફતેમાઈડ લોકોએ સર્વત્ર પોતાની સત્તા જમાવી દીધી હતી. ફતેમાઈડ ખલિકા અલમુઝ્ઝિના વારસ અઝિઝ એમેસા, હામાહ અને અલેક્સો છતીને આખા મેસોપોટેમિયા મુલકને પોતાને કબ્જે કર્યો હતો, પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો હતો. મુતામ્મલા મજહબના અનુયાયીઓ પણ આ વખતે ખાસ કરીને તેમના ટોળાંને પુષ્ટિ આપતા હતા. ખલિકા

૧ આ નદી શિરાઝ શહેરની નજીકમાં આવેલી છે.

૨ અલકાદિર ખિસ્લાહનો અર્થ;—“પુજાના નામે સન્નિધાણી.” એવો થાય છે.

ઠાદિર પોતે વ્યવસ્થા સાચાના જાણનારા હતા, અને રાજશક્તિ દુર્બળ થવાથી તેમણે હમણાં અબ્બાસી ખલિફાઓના ધર્માચાર્ય (ધમામ)નું પદ મળજીત કરવા તરફ ખરાબર ધ્યાન આપ્યું હતું. પંડિત મંડળીની સભા બોલાવીને તેમણે સભાપતિનું કામ કર્યું હતું, અને હાજર થયેલા ધર્મના માજકોએ એકી સાથે ફાતેમાઇડ ખલિફાએને શાપ આપી તેમની ધણીજ નિંદા કરી હતી; હેતુવાદ ધર્મ તરફ નફરત દેખાડી હલકો ધર્મિત ફેલાવવા માટે સઘળાએ પ્રતિજ્ઞા કરી. ખલિફાએ પોતે મુતાજલલા મજહબની વિરુદ્ધમાં પુસ્તકો ફેલાવ્યાં અને હેતુવાદ ધર્મના અનુયાયીઓનો પ્રચલિત ધર્મના વિરુદ્ધવાદી તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો. એ સમસ્ત કાર્યદ્વારા સામ્પ્રદાયિક વિરોધ ફેલાયો હતો અને ચાલુ ધર્મ વ્યવસ્થાઓને સખ્ત નિયમને આધીન કરવાથી ભવિષ્યકાળમાં સુધારવાનું કાર્ય દુઃસાધ્ય કાર્યરૂપ ભાસવા માંડ્યું હતું.

ગિઝનવી રાજવંશ.

(ઇ. સન. ૧૦૦૦)

જે સામાનાઇદ રાજઓએ અચાર સૂધી ગૌરવ સાથે ટ્રાન્સસેક્સિયાના ખુરાસાનપર હકુમત ચલાવી હતી, તેમનું આ સમયે પતન થવાથી ગિઝનવી રાજવંશે તેના સ્થાનનો અધિકાર કર્યો. સામાનાઇદ લોકોએ ઇ. સન ૮૭૪ થી ૯૯૯ સૂધી રાજ્ય ભોગવ્યું હતું. અલખ્તગિન નામનો એક મેમુલક (૧) તુર્કી પોતાની પ્રતિભાના બળે તેના માલિકના અસંતોષપાત્ર થવાથી તેણે ખુખારામાંથી નહાસીને અશ્ગાનિસ્તાનના પહાડી પ્રદેશમાં રાજ્ય સ્થાપન કર્યું. ગિઝની નગરી તેની રાજધાની તરીકે મુકરર થઇ. એ સ્થળે તે સોળ વરસ રાજ્ય ભોગવીને, તેને પરાસ્ત કરવાની સહુથી મુખ્ય કોશિશને નાખૂદ કરવાને સમર્થ થયો હતો. ઇ. સ. ૯૯૫ માં તે મરણ વશ થવાથી તેનો જમાઇ સખક્તગીન તેની ગાદીએ આવી બેઠો. તે જ્ઞાનવાળી અને કઠોર રાજનીતિને લીધે રૈયતનો પ્યાર મેળવવાને તથા પડોસીનું સન્માન મેળવવાને શક્તિમાન થયો હતો. બગદાદના ખલિફાએ તેની રાજસત્તાને કબૂલ રાખવાથી, તેનું ધારેલું કામ ફતેહમંદ નિવડ્યું હતું. ખલિફાએ તેને નાસિર ઉદ્દૌલાના ઇલ્કાબથી વિજ્ઞાપિત કરીને ખ્વજ તથા તે જમાનાને છાજતો સન્માન-સૂચવનારો પોશાક આપ્યો અને એ સમયથીજ સખક્તગીન ગઝનવી વંશના

૧ મામેદયુઃ-એઓ સોલુસિયન શુલામોદ્રાસ બંધાવવા લાગ્યાં જોડાવવા હતા. ઇ. સન ૧૭૧૧ માં તેમની કલનું કામ ખતમ થયું. અનુવાદક.

ખરા સ્થાપનાર તરીકે ગણાવા લાગ્યો. તેણે હિન્દુકુશ પર્વત ઝાળંગીને પંજબ સુધી અધિકાર મેળવ્યો અને બોસ્ટ તથા કુસદાર નામનાં બે શહેરો વસાવ્યાં. તેના (સખતગીનના) દિલોગ્ગન દોસ્ત સામાનાઈદ શાહબંદા નુહ મદદથી તે તુર્કીઓના હુમલામાંથી ટ્રાન્સોક્ષિયની રક્ષા કરવાને સમર્થ થયો હતો. તેના મરણ પછી મહમ્મુદ અને ઇસ્માઈલ નામના તેના બે પુત્રો ની વચ્ચે પાયતખ્તને માટે તકરાર ઉભી થઈ. મહમ્મુદ તેના ભાઈની સાથે રાજ્યના ભાગ કરી લેવાને સમ્મત હતો; પરંતુ તેણે (તેના ભાઈએ) એકલા રાજ્ય ભોગવવાનો ઇરાદો કર્યો; એથી બન્નેની વચ્ચે ઝગડો પેદા થયો. મહમ્મુદે લડાઈમાં રતેહમંદ થવા છતાં પણ તેના ભાઈના તરફ ઉદાર અને માયાળુ વ્યવહાર બતાવ્યો હતો. એ વખતે સામાનાઈદ રાજશક્તિનો લગભગ ધ્વંસ થવા આવવાથી ઇ. સન ૧૦૦૦ એક હજારમાં ગળનીપતિ ખોરાસાનનો માલિક થયો. ખલિકાએ મહમ્મુદ ગળનવીને ઇમિન-અદૌલા (ફાત્તનતનો ડાબો હાથ) અને અમીન-ઉલ-મિલ્લત (વિશ્વાસનો રખવાળ) ના ખિતાબ આપીને તેની પાસે એ અભિષેકના ઇલ્કાબવાળા પત્રો મોકલી આપ્યા. સુલતાન મહમ્મુદના શાસનકાળનો એશિયાના ઉંચામાં ઉંચા રાજાઓના શાસનકાલમાં સમાવેશ કરી શકાય તેમ છે. તેણે ગળની શહેરને તરેહ તરેહની શોભાઓથી સુસજ્જિત કરી અને રોમના પહેલા બાદશાહ રોમ્યુલસે જેવી રીતે કહ્યું હતું કે:—“ મેં પાયતખ્ત-પર બેસતી વેળાએ રોમન નગરીને કેટલાંક ઝુંપડાઓના સમૂહવાળી જોઈ હતી, પરંતુ મૃત્યુ સમયે એને માર્બલ પથરના મહેલોના રૂપમાં બદલાયલી જોઈ છે.” રોમનગરીના સંબંધમાં કહેવાતી આ કહેવત ગિઝની શહેરના સંબંધમાં ખરાબર લાગુ પાડી શકાય તેમ છે. તે (મહમ્મુદ) વિદ્યા અને શિક્ષણની કિન્નતિમાં ઉત્સાહ આપનાર હતો. જે કે કોઈ કોઈ વાર તેની ઉદારતા મનના સંકડાપણા અને કુવેળાની કંઠુસાઈના દોષથી કલુપિત થઈ હતી, તોપણ તેના રાજદરબારમાં હમેશાં મશહૂર જ્ઞાનીઓ અને મોલ્વીઓનો સમાવેશ થતો હતો. તેની હકુમતના અમલમાં અલબઝની, ફિરદૌસી દકિકિ અને બીજા કેટલાક દાર્શનિકો તથા કવિઓ પેદા થયા હતા.

સુલતાન મહમ્મુદે કેટલીકવાર હિન્દુસ્તાન પર ચઢાઈઓ કરી હતી; પરંતુ તેણે પંજબની બીજી બાજુએ રાજ્ય સ્થાપ્યું નહોતું. જે વખતે મહમ્મુદ હિન્દુસ્તાન તરફ લડાઈના કામમાં ગુંથાયો હતો, તે વખતે મોટી

સંખ્યાવાળા તુર્કી ખિરાજીઓએ અનુજ્ઞા મુદ્દમાંથી આવી જેહુન નદી એ-
ળંગીને ટ્રાન્સોક્ષિયાનામાં વસતિ સ્થાપન કરી. ગિઝનવી સુલ્તાને તેમની તાબે-
દારી કબૂલવાની કબૂલાતથી અને વારસિક સાધારણ કર મળવાથી સંતુષ્ટ
થઈને તેમને એ સ્થળે વસવાની પરવાનગી આપવાથી તે એક પ્રકારના મો-
ટામાં મોટા જ્રમમાં આવી પડ્યો હતો. તેણે તેમને દુર્બળ કરવાના ઇરાદાથી
તેમાંના એક સમ્પ્રદાય અથવા કાફલાને તેમના નેતા-સરદાર સેલજુકના
તાબાતજે ખેરાસાનમાં મોકલી આપ્યો. જ્યાં સૂધી સેલજુકે તેમના જુના
માલિકની સાથે હથિયાર ચલાવા રહ્યા થયાં નહોતા, ત્યાં સુધી તેણે એજ
સ્થળે શક્તિ અને જન સંખ્યાનો વધારો કરતા હતા.

સુલ્તાન મહમુદે ઈ. સન ૧૦૩૦ માં આ ફના દુનિયાને છોડી દીધી
અને તેનો પુત્ર તથા વારસ મસુદ તેના જખરદસ્ત રાજનો માલિક થયો.
સુલ્તાન મહમુદે જે જૂલને વશીભૂત થઈને સેલજુક લોકોને પોતાના રાજ્યની
અંદર આશ્રય આપ્યો હતો, અત્યારે તેના પુત્ર મસુદે એ નિર્ભય પ્રગળ-
નોને ખુરાસાનમાંથી નહસાડી મૂકવાની કોશિશ કરી એથી હિરાતની નજીકના
મશહુર જંગમાં મસુદ હારી ગયો અને સેલજુક લોકો ધીમે ધીમે શકિત-
શાળી થઈ પડ્યા. ત્યાર પછી સુલ્તાન મસુદનું રાજ્ય ફક્ત અફગાનિસ્તાન
અને પૂર્વ દિશામાં પંજબમાં સીમાબદ્ધ થઈ પડ્યું. મસુદના મરણ પછી
વારાહરવી કેટલાક સુલ્તાનોએ પાયતપ્તપર બેસીને થોડી થોડી મુદત રાજ્ય
ભોગવ્યું. સુલ્તાન ઇબ્રાહીમના શાસનકાળની શરૂઆત સૂધી ગિઝનવી રાજ
વંશનું રાજકાર્ય બરાબર બંદોબસ્તવાળી હાલતમાં હતું. સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ
કવિ અને દાર્શનિક હાકિમ સનાઇનો^૧ દોસ્ત હતો. તેણે ખુરાસાનના સેલજુક
રાજાઓની સાથે સંધિ કરીને હિન્દુસ્તાનમાં મેળવેલા રાજ્યને મજબૂત દીવાલ
પર સ્થાપવા માટે દરેક રીતે કોશિશ કરી હતી.

સેલજુક લોકોએ સુલ્તાન મસુદને પરાજિત કર્યા પછી, તેમના પહેલાના
સરદારના પૌત્ર તુગરલ બેગને પોતાના કુદાનો સરદાર હરાવ્યો. ઇતિહાસકાર
છબ્બે અલ્લઅસિરે વર્ણન કર્યું છે કે, તુગરલબેગ એક જ્ઞાની, ક્ષમાશીલ, ઉદાર,
ધાર્મિક, સરલ સ્વભાવવાળો અને વિદ્યાનો ઉત્સાહી પુરૂષ હતો. તુગરલબેગે
મધ્ય થોડી મુદતમાં પશ્ચિમમાં જોરજન, ઇરાનમાં આવેલું ઇરાક, ખવારિઝમ
અને બીજા કેટલાક મુદ્દો કબ્જે કર્યા. તેણે તરતજ ઉત્તર ઇરાનમાં આવેલા
ખુસિદ રાજાઓના અધિકાર પર હુમલો કરવાથી, તેઓ પોતાના અધિકારથી

વિતાડિત થયા હતા, અથવા સેલગુક રાજાઓની તાબેદારી કબૂલવાને લાગ્યાર થયા હતા. જ્યારે તુગરલે ઇરાનના ખુદદ લોકોના ઉપર સત્તા જમાવી હતી, ત્યારે ટુક-ઝુક ખલિફા કાદિરગિલ્લાહે આ દુનિયામાંથી રવાનગી લીધી. તેમણે ૪૧ વરસથી વધારે રાજ્ય ભોગવ્યા પછી ૮૭ વરસની ઉંમરે જન્મત નશીન થયા. (૧૧ મી જિલહજ્જ ૪૨૨ હિજરી; ૨૯ મી નવેંબર, ઇ. સન ૧૦૩૧) જે સઘળા મશહુર મૌલવી લોકો ઇસ્લામી તવારિખમાં ચિર-સ્મરણીય થઇ ગયા છે, તેમાંના ઘણાખરા ખલિફા કાદિરગિલ્લાહના વખત-માંજ પેદા થયા હતા. મુતાગલા પંડિત કાજી અબ્દુલ્લ જગ્ગાર; તેનો હરિફ આસિરિયાવાસી અમુ ઇસાક અલ ઇસરાની, શિયા સમ્પ્રદાયના ઉમદા કાયદા-ખાજ અલ્લામા શેખ મુહિદ અને કવિ અમુ ઉમર બિન દરીજ, વ્યવહાર શાસ્ત્રને જાણનારા દારકુતનિ અને ઇબ્ને શાહિન તથા બીજા કેટલાંકનાં નામો ખાસ ઉલ્લેખ કરવા લાયક છે.

ખલિફા કાદિર ગિલ્લાહના મરણ પછી તેનો પુત્ર અમુગ્ગદર અબ્દુલ્લા અલકાઇમબિ અમરઇલાહનો ખિતાબ ધારણ કરી પાયતખ્તપર બિરાજ્યો. કહેવાય છે કે, તે ધાર્મિક, ચરિત્રવાન, ખુદાના ભક્ત, જ્ઞાની, વિશ્વાસુ, ઉદાર અને ધીરજવાળા હતા. આખ્યાયિકા લખનારાઓએ કહ્યું છે કે, તેણે પ્રજા-જનોને વિદ્યા તથા શિક્ષણ આપવામાં ખાસ લક્ષ આપ્યું હતું અને એ સાથે તે ઉમદા લેખક નેક ઇન્સાફ અને પારકાનું કલ્યાણ કરનાર હતા. શકિતહીન રાજાની પેઠે તેણે લગભગ ચોવીસ વરસ રાજ્ય કર્યું. એ સમયે ખુદદ વંશના વઝીરો તેના સલાહકારોનું કામ કરતા હતા. ૪૬૬ હિજરીમાં અરસ્લાન અલ બસસિરિ નામના એક તુર્કી સેનાપતિએ રાજકીય મુખ્ય સત્તાને હસ્તક કરી મલિકરહિમ ખુદદને અમીર-ઉલ્લ-ઉમરા અથવા રાજમહેલના અધ્યક્ષના પદ પરથી દૂર કર્યો. એ આદતને વળતે ખલિફા કાઇમે, સેલગુક રાજાની મદદ માગી. એ બનાવથી તુગરલ એકદમ બગદાદ આવી પહોંચવાથી બસસિરિ મોસુલ ભણી રવાના થયો. ઇરાકનો બળવો દબાવવા માટે તુગરલ બગદાદથી ચાલ્યો ગયો; એટલે બસસિરિએ ફરીવાર રાજધાનીમાં પાછા આવી અખ્તાસી ખલિફાને સિંહાસનપરથી દૂર કરી આફ્રિકાના શતેમાહદ ખલિફા અલ મુસત-નસિર ગિલ્લાહને ઇસ્લામી આલમના ખલિફા તરીકે જાહિર કર્યા અને હજરત પયગમ્બરનો જામો, લાકડી અને વેદી મિસરમાં મોકલવામાં આવ્યાં અને ઇરાકની દરેક મસ્જિદમાં મુસતનસિરના નામે ખુતબા પઢાવા લાગ્યા. આવી

૧ અલકાઇમબિઅમર-ઇલાહનો અર્થ એ છે કે, જે મનુષ્ય ઈશ્વરની આજ્ઞામાં ઉભા રહે તે.

ખખર મળવાથી તુનરલે ઘણીજ ઝડપથી બગદાદ પાછા આવીને બસસિરિને પરાજિત અને મરણુવશ કરી અબ્બાસી ખલિફા કાઠમિને સિંહાસનપર ફરી વાર પ્રતિષ્ઠિત કર્યા. આ કાર્યથી તુગરલને ઇસ્લામ જગતનું સર્વથી મુખ્ય સન્માન પ્રકટ કરીને પોતાની કૃતગતા બહિર કરી; તે નિમિત્તે બગદાદ શહેરમાં ઘણીજ ધામધુમથી એક મોટો ઉત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો. ઉત્સવને દિવસે એક અરબોની સરદારી અને બીજી ઇરાનીઓની સરદારી તરીકે ખલિફાએ પોતે પોતાના હાથે તુગરલના મસ્તક પર બે મુકુટ અથવા તાજ પહેરાવી દીધા હતા અને મુસલમાની સલ્તનતના સાત મુલ્કોની નિશાની દાખલ સાત સન્માનસૂચક પોશાક આપ્યા હતા. ત્યાર પછી રાજ્યની બહિરાત બહાર પાડનારા લોકોએ તુગરલને પૂર્વ અને પશ્ચિમ દેશના સુલ્તાન તરીકે બહેર કર્યો.

પ્રકરણ ૬ હું

ખલિકા કામના અમલથી ખલિકા મુસતફિર મૂધીની રાજકારકીર્દી

(૪૫૫ થી ૫૦૩ હિજરી; ઇ. સન ૧૦૬૩ થી ૧૧૧૦)

જિહાદ(કુએડ યુદ્ધ)ની શરૂઆત.

ગરલના તાબા તળે સેલજુક લોકો એશિયામાં એક શક્તિશાલી જાતિમાં પરિણત થયા હતા. એ સમ્રદાય મુઘલ તુર્કી અથવા સિથિયન જાતિની શાખા રૂપે પરિણત થયેા હતા અને તેઓએ સેનાપતિના તાબાતળે પહેલવહેલાં ટ્રાન્સોક્ષિયાના અને પાછળથી

ખુરાસાનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, અને તેના નામાનુસારજ તેમનાં નામ રાખવામાં આવ્યાં. તુર્કી અને મુગલ લોકો એકજ કાફલામાંથી પેદા થયેલા હોવા છતાં પણ તેમનામાં ખાસ જુદાઈ જોવામાં આવતી હતી. મુગલ લોકો હજીસુધી એશિયાના પૂર્વ વિભાગમાં વસીને અર્ધ સંખ્યાવસ્થામાં હલકાઈને પરિચય કરાવતા હતા. ખીજી તરફ તુર્કીઓ સખ્ય અરબોના સહવાસમાં રહીને ઉન્નત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. સેલજુક લોકો ઉપર જણાવેલા બન્ને કાફલાઓના કરતાં વધારે સખ્ય હતા અને તેઓ ઉત્સાહ અને ઉડા વિશ્વાસની સાથે ઇસ્લામ ધર્મ ગ્રહણ કરીને એના આદર્શવીર તરીકે ઓળખાયા હતા. જે વખતે અરબ લોકો માનસિક ઉન્નતિની કોશીશ કરતા હતા, તે વખતે તેઓ ઇસ્લામી શરવીરતા તથા બહાદુરીનો પરિચય કરાવતા હતા. અગિયારમી સદીનો છેવટનો અરધો ભાગ મુસલમાની ઇતિહાસમાં તેમની જાહોજલાલી ભરેલા હકુમતના અમલ તરીકે પરિચિત રહ્યો છે. એ સમયે તેઓ સધળા એકજ માલિકની હકુમત તળે-તાબેદારી તળે હતા અને જગીર મળેલા તાબાના માણસો એકબીજાની સાથે એકતામાં બંધાઈને તેમના જુસ્વામીની વિશ્વાસુ રીયત રૂપે ગણાતા હતા.

ત્રીક લોકોએ બગદાદના ખલિફાઓની નબળાઈ અથવા કમજોરી જોઈને

એશિયામાં તેમને અધિકાર ફેલાવવાની સારી ઉમદા તક મેળવી હતી. ખ્રે-
લાના વખતના વિશ્વાસપાતક-દગાબાજ હુમલા કરનારાઓ સત્તાવાન બાદશાહો
દ્વારા ઉરકેરાઈને કેટલાક દેશો જીતવાને સમર્થ થતા હતા. ઇસ્વીસનના દસમા
સૈકાની છેવટેના ભાગમાં બાઇઝેન્ટાઇન રાજ્ય દક્ષિણમાં અન્ટિયોક નગર અને
પૂર્વમાં આર્મિનીયાના સરહદના ભાગ સુધી ફેલાઈ પડ્યું હતું.

મલાઝકર્દનો જંગ

ઇ. સન ૧૦૬૭ માં તુગરલે ગ્રીક લોકોની વિરુદ્ધમાં જંગનો પયગામ
બહાર પાડી તેમને કેપાડોસીયા અને ક્રિનિયામાંથી બહાર કાઢ્યા, પરંતુ તેના
લાયક ભત્રીજા અને વારસ અલ્પ અરસ્લાન^૧ (સાહસિકસિંહ) ના શાસન-
કાળમાં ઉપર જણાવેલા બન્ને મુલ્કોનું સ્થાયી શાસન બંધાયું હતું. ઇ. સન
૧૦૬૮ (હિજરી ૪૫૫) માં તુગરલ જન્મતનશીન થવાથી, અને તેમને
કંઈ પણ પુત્ર સંતાન ન હોવાથી તેમના ભત્રીજા અલ્પ અરસ્લાને સેલજુક
જાતિના માલિકની પદવીપર અધિષ્ઠિત થઈને ખલિફાની પાસેથી ખિતાબ^૨
અને સુલતાની પદવી લાયક સત્તા મેળવી હતી. ઇતિહાસ વેત્તાઈબનલ
અશિરે લખ્યું છે કે; અલ્પ અરસ્લાન સદાશય, પરોપકારી, ન્યાય પરાયણ,
જ્ઞાની, ચરિત્રવાન, દયાળુ, દાનશીલ અને ગરીબોના બેલી હતા. તેઓ દોષ
પણ જાતનું નિંદવા કે વખોડવા લાયક કામ કરતા નહિ, વળી તેઓ હીમ્મતવાન
અને આદર્શ જવાંમદ અથવા વીર પુરુષ હતા જ્યોર્જિયા અને આર્મિનીયા
પર શતેહ મેળવ્યા પછી તેઓ આઝરબાઇજાનમાં આવેલા ખોઇ શહેરમાં
પાછા ફર્યા એ સ્થળે તેમને માલૂમ પડ્યું કે, ગ્રીક બાદશાહ ડાઇઓ જિનિસ
રોમેનસ^૩ એ લાખ સિપાહીઓનું લશ્કર સાથે લઇ બગદાદ શહેરનો ખ્વંસ
કરવાની તથા આખા પશ્ચિમ એશિયાને પોતાના તાબામાં લેવાની પ્રતિજ્ઞા
કરી એશિયા માઇનારમાં દાખલ થયો છે. એ પુરુષ મહારાણી યુડોસીયાના
અનુગ્રહથી શંસીનાં લોકોંપરથી મુક્તિ મેળવીને કોન્સ્ટાન્ટિનોપલના પાયતખ્ત
પર બિરાજમાન થયો હતો. ગ્રીક લોકો ઉપરાસાપરી આગળ વધવા મંડવાથી
મુસલમાન લોકો પાછા હટીને મલાઝકર્દમાં આવી પહોંચ્યા. ^૪ એ હાલમાં
આર્ઝરમ અને વાન નામનાં બન્ને શહેરોની વચ્ચે આવેલી જગાએ એક

૧ અલ્પ અરસ્લાનના પિતાનું નામ ત્રિગિબેગ હાફ હતું.

૨ તેમણે અમદુ દોલાનો ખિતાબ મેળવ્યો હતો.

૩ અરબ લોકો તેને આરમેનસ કહેતા.

૪ ઇતિહાસકાર ઇબનુલ અશિર અને મીરખન્દે અને મલાઝકર્દ નામથી
જોળખાઓ છે.

મળજીત કિલ્લો છે. એ સ્થળે સેરેસન્સ લોકોએ સુલ્તાનની સાથે મળીને જે લડાઈ કરી, તેથી એશિયાની ગ્રીક જાતિ સંપૂર્ણ રીતે ખ્વંસ પામી. મુસલમાન લોકો સંખ્યામાં ઓછા હોવા છતાં પણ ભયાવહ-ખૌશનાક અને લાંબી મુદત સુધી ચાલેલા જંગમાં તેઓ રોમન સૈનિકોને શોચનીય રીતે હરાવવાને સમર્થ થયા. બાદશાહને તેના અનુચરવર્ગની સાથે ખંદિવાન કરીને સુલ્તાનની છાવણીમાં લાવવામાં આવ્યો, ત્યાં તે તેની પદમર્યાદાને છાજતો શિષ્ટાચાર માન મર્ત્યો અને દયા ભરેલો વ્યવહાર મેળવી શક્યો હતો.

ધણા ધણા વિચારો અને વિલંબ કર્યા પછી, ગ્રીક બાદશાહ રોમેનસ અને સુલ્તાની વચ્ચે નીચે લખેલી શર્તોથી સંધિ સ્થાપિત થઇ:- “રોમેનસ તેની કન્યાઓની સાથે અદ્વ્ય અસ્સ્લાનના પુત્રોની શાદી કરવાને તથા વારસિક ૩,૬૦,૦૦૦ ત્રણ લાખ સાઠ હજાર સોનામોહોરો કર આપવાને સમ્મત થયો અને તેણે પોતાના છટકારા દાખલ દસ લાખ સોના મોહોરો આપવાનું તથા મુસલમાન કેદીઓને પાછા સોંપવાનું કબૂલ કર્યું. ત્યાર પછી ગ્રીક બાદશાહ અને તેનો અનુચર વર્ગ સુલ્તાનની પાસેથી રવાનગી લઇને અને તેના (સુલ્તાનના) રક્ષક સૈન્યદ્વારા વિંટળાઇને કૉન્સ્ટાન્ટિનોપલ તરફ આગળ વધ્યો, પરંતુ રસ્તામાં માલુમ થયું જે, તે તેની ખેવશ રૈયત દ્વારા પાયતખ્શ ગુમાવી ખેડો છે. ફરીવાર પાયતખ્શ પાછું મેળવવા માટે સુલ્તાને લસ્કર સાથે તેને મદદ કરવાનું ધાર્યું હતું, પરંતુ તેની મદદ મેળવવા જતાં પહેલાંજ, રૈયતે રોમેનસને પહેલવહેલો કેદ કર્યો અને ત્યાર પછી આંધળો કરી છેવટે તેનું ખૂન પણ કર્યું. મત્રાઝકર્દનો જંગ થયા પછી કુતલુમિશના પુત્ર સુલેમાનને એશિયા માઇનરનો મુદ્દ વર્ધાસન તરીકે આપવામાં આવ્યો. તે પહેલાં સુલ્તાનની પાસેથી એ કર્દશજ્ય તરીકે ભોગવતો હતો. સુલેમાન જાની હકુમત ચલાવનાર અને હિમ્મતવાન જંગબહાદુર હતા. તે ઉત્તરમાં હેલિસપોન્ટ સરોવર અને પશ્ચિમમાં બૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી રાજ્ય ફેલાવીને બાઇઝેનટાઇનના હાકેમોની પાસેથી કર વસુલ કરતા હતા. તેઓ બિથિનિયા મુદ્દમાં આવેલા નાઇસ શહેરમાં રાજધાની સ્થાપીને ક્રુઝેડ-જિહાદના યુદ્ધનો આરંભ થયો ત્યાં સુધી તે સ્થળે વસતા હતા. જિહાદના-વીરજનો-જવામોદોએ ઉક્ત શહેર નો કબજો કરવાથી તેમણે મકોનિયમમાં રાજધાની સ્થાપી. ત્યાર પછી તેમના વંશજોએ એ દેશની હાકેમી ચલાવી હતી; છેવટે તાતાર લોકોએ તેમને સત્તાબદ્ધ કર્યા હતા. તેઓ સાધારણ રીતે રૂમના રાજ તરીકે સર્વ લોકોમાં

૧ રૂમ રાજ્યના વંશની વંશાવલિ પરિશિષ્ટમાં જુઓ. એ વંશના ચોદમો રાજા અલાહુદીન તત્તલ્લાની કવિ મૌલાના જલાલુદીન રૂમીના મિત્ર હતા, પૃષ્ઠપોષક અને શિષ્ય હતા.

એળખાઈ રહ્યા હતા, અને તેઓ તેમની શાસનદક્ષતા તથા મન્યતાના અનેક સ્મૃતિસ્તંભ રાખી ગયા છે.

અદ્ય અરસ્લાનનું મૃત્યુ અને મલિકશાહનો શાસનકાળ

અદ્ય અરસ્લાને કોઈ ખંડખોર માણસને મરણની સજા કરવાનું શરૂઆત બહાર પાડવાથી, તે માણસના આધાતથી તેઓ મોતના પંજમાં આવી પડ્યા. તેઓ પરાપકારી જ્ઞાની અને નેક ઇન્સાફ આદમી હતા. તેમની આ રાજકીય કારકિર્દીમાં નિઝામ-ઉલ-મુલ્કના ખિતાબવાળા મહાનુભવ ખાન હસને તેમના વઝીરનું કામ કર્યું હતું. ઇન્સાફ કરવાના સધળા વિભાજોની કુલ સત્તા અથવા સુખત્યારી તેમને આપવામાં આવી હતી. અદ્ય અરસ્લાનના મરણ પછી તેમનો પુત્ર મલિકશાહ સુસ્તાનની પદવીપર આવવાથી જલાલુ-દ્દોસ્લા (સુસ્તાનતનુ ગૌરવ)નો માનવંતો ઇસ્કાળ તે મેળવી શક્યા.

આ બનાવ બન્યા પછી ત્રણ વરસ બાદ ખલિફા કાઠમ જન્નતવાસી થવાથી, અબુલ કાસિમ અબ્દુલ્લા નામના તેમના પૌત્ર મુક્તદિબિ અમિસ્લાહ^૧ નો ખિતાબ ધારણ કરીને સિંહાસનપર બિરાજમાન થયા (૧૩ મી શાબાન ૪૬૭ હીજરી, ૨ જુલાઈ ઇ. સન ૧૦૭૫). સિંહાસનપર બિરાજતી વેળાએ તેમની ઉંમર ૧૯ વરસની હોવા છતાં પણ તેમણે એ પહેલાંજ પોતાના ચરિત્રબળનો પરિચય પ્રદાન કર્યો હતો. વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે, તેઓ સારા ચરિત્રવાળા ધાર્મિક દ્રઢ પ્રતિજ્ઞ, ઉચ્ચ મનવાળા અને અબ્યાસી વંશના સદાશય માણસોમાં અન્યતમ પુરુષ હતા. તેમણે તેમના તાબાનું રાજ્ય ધણીજ કાળજીની સાથે ચલાવ્યું હતું. તેમણે રાજધાનીમાંથી તમામ જતના બદલાવવાળા માણસોને દૂર કરી જનસાધારણમાં શિષ્ટાચારનો ફેલાવો કર્યો હતો અને તેમની નૈતિક ઉન્નતિને માટે ખીજ ધણા ઉપાયો ચોળ્યા હતા. ધર્મોન્નત હંબલ લોકો અવિરામ અને અશાંતિના મૂળ કારણરૂપ હતા, તેમના અને અશારિઆસ (હનશી) લોકોની વચ્ચે જમણા ઝગડા તથા ટંટાકિસાદમાં બંને પક્ષના લગભગ ધણું માણસો માર્યા ગયા હતાં.

એ સમયે ઇસ્લામી મઝહબી દુનિયાનો સ્વાર્થ ખલિફા અથવા તેમના દરબારમાં સીમાબદ નહતો, પણ તે એશિયાના શક્તિશાળી રાજકર્તા સુસ્તાનના હાથ તળે દબાયેલો હતો.

મલિકશાહના શાસનકાળની શરૂઆતમાં કેટલાક બળવા ઉભા થવાથી

૧ મુક્તદિબિનો અર્થ, ખુદાના ફરમાનથી ચાલનારો માથ છે.

દેશમાં અશાંતી ઉપજવા પામી હતી; તે બળવાખોરોમાં તેમનો એક સગો ભાઈ પણ સામેલ હતો અને તેણે પણ એક બળવામાં બરાબર ભાગ લીધો હતો. તુસ્ નગરમાં જે એક બનાવ બન્યો હતો. તેના વડે સુસ્તાનનું ચરિત્ર ઉજ્જવલ રીતે ચિત્રાયું છે. ઇમામખલિ અર્સરઝાના રાજમાં બંદગી કર્યા પછી, સુલતાન મલિકશાહે તેમના વઝીરની પાસે જાહિર કર્યું કે, તેમણે ખુદાની પાસે બંદગી કરી છે કે, જે તેમના ભાઈ તેમના કરતાં મુસલમાન જાતિના લાયક હાકેમ તરીકે સાબીત થતા હોય, તો તેઓ (ભાઈ) જ લડાઈમાં ફતેહ મેળવે. ધણુ થોડા રાજઝોજ, જ્ઞાની, સદાશયી અને ન્યાયી મલિકશાહની પેઠે શાસનકાર્યમાં પ્રખ્યાતિ મેળવી શક્યા છે. તેમણે ખાજા હસન નિઝામ-ઉલ-મુલ્કને વઝીરની પદવીપર સ્થાપી તેમને આતાબેક? (કુમાર શાસનકર્તા) નો દલ્દાખ આપી સંપૂર્ણ સત્તા સોંપી દીધી. ધણુંકરીને થહયા બારમેકીની પછી નિઝામ-ઉલ-મુલ્કના જેવો દક્ષ વઝીર અને રાજ્ય ચલાવનાર પુરુષ એશિયામાં હજી સુધી બીજો કોઈપણ જન્મ્યો નથી. તેમની રાજનીતિ અને કાર્યપ્રણાલીના વિષયનો અંશજ તેમની પ્રતિભા અને દક્ષતાનો સ્થાયી સ્મૃતિ સ્તંભ રાખી ગયો છે. પહેલાં ધણુજ દૂરના ચીન દેશમાંથી પશ્ચિમમાં ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને ઉત્તરમાં જ્યોર્જિયાથી લઇને દક્ષિણમાં યમન દેશ સુધી સુસ્તાનની સત્તા તળેની વિશાળ સલ્તનતમાં શાંતિ વિરાજતી હતી. તેમણે બાર વાર એ વિશાળ રાજ્યમાં ફરીને પોતે દરેક પ્રદેશની અવસ્થા તથા અભાવને જોયો હતો. ખલિકા રશિદ અને માસુનની પેઠે તેમણે પણ વ્યવસાયી, હજયાત્રી અને મુસાફિરોની સહી સલામતી માટે રસ્તાના કિનારાપર આરામગૃહો અને રક્ષણગૃહો બંધાવ્યાં હતાં. જેકે સુલ્તાન શિકારના ધણુજ શોખિન હતા, તેપણુ એ અમલઆરામની વખતે તેઓ ગરીબ અને ખેડુતોનું ધ્યાન રાખતા. શિકાર કર્યા પછી, તેઓ જે સ્થળે શિકાર કરતા, તે સ્થળના ગરીબ રહેવાસીઓમાં ધણી દૈલત વહેંચતા, દાન આપના-ઐશ્વર્ય, સમૃદ્ધિ અને આડંબરની તુલનામાં મલિકશાહના શાસનકાળે શ્રેષ્ઠતમ રોમન અને અરબ નરપતિઓના શાસનકાળની સરખામણી અથવા બરાબરી કરી હતી. વાણિજ્ય-વહેપાર-રોજગાર અને શિવપની ઉન્નતિ સાધિત થઈ હતી, અને તેમની વિશેષ સહાયતાથી સાહિત્ય તથા સૂક્ષ્મી કારીગરીના વિભાગો ઉન્નત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. ફારસી સાહિત્યની ઉન્નતિને માટે તેમણે અસાધારણ ચેષ્ટા કરી હતી. એશિયાનાં નગર નગરીઓ કૉલેજો, દવાખાનાં,

૧ તુર્કી અતાબેક રાજને અરબીમાં આતાબેક કહે છે.

૨ શિયાસાતનામા નામનો ફારસી ગ્રંથ જુઓ.

અસ્થિ, અને સુંદર સુરમ્ય ઇમારતોથી સુશોભિત થયાં હતાં, વહેપાર રાજગારની ઉન્નતિ અને જમીનની ઉર્ધ્વરતા વધારવામાં આવી હતી, આખું રાજ્ય રસ્તાઓ અને નહેરોથી છવાઈ ગયું હતું. સુલ્તાન અથવા તેમના મુખ્ય વઝીરના ફરમાનથી પાંચ વખતની પ્રાર્થનાનો અમુક સમય નિયત થઈ દુનિયાને લાભદાયી થયો છે, રાજ્યના મુખ્ય નગ્નુમી મશહૂર કવિ ઉમરખૈયામના સભાપતિપણ તળે વૈજ્ઞાનિકોની એક સભા બોલાવવામાં આવી. અને તે દ્વારા ઉક્ત સંસ્કાર અથવા સુધારાનું કાર્ય સંપાદિત થયું હતું. એ સભાના મેમ્બર અથવા સભાસદોમાં જોડાયેલા જ્યોતિષ જાણનારાઓ અથવા નગ્નુમીઓએ કાળની ગણનાવડે પહેલાંની તમામ ભૂલો ખોળી કાઢી હતી. ગિજ્જન સાહેબે લખ્યું છે કે:—“ આ ગણના જુલિયન? ગણનાને ઓળંગીને ગ્રેગોરિયન? ગણનાની પેઠે બરાબર થઈ હતી. સૂર્યની તેના ફરવાના માર્ગ મીન રાશિની મધ્યમાંથી માધ્યન્દિન રેખાના મધ્યસ્થળમાં આવતા પહેલાં વરસના પહેલા દિવસની ગણતરી કરવામાં આવતી, આ વખતે તેનો ફેરફાર થયો. અને સૂર્ય મેપરાશિમાં પ્રવેશ કરે તે વખતના પ્રથમ બિન્દુમાં આવી પહોંચતાં વરસનો પહેલો દિવસ મુકરર કરવામાં આવ્યો. સુલ્તાનની આ સુધરેલી સદીએ જલાલિયનનું નામ મેળવ્યું હતું.”

રૂમના કદ્દ હાકેમ સુલેમાને સેલજુક રાજ્યને કેરિયાની સરહદ સુધી ફેલાવ્યું હતું અને ઘણા દ્વીપો અથવા બેટાને પોતાના અધિકારમાં આણ્યા હતા. કોન્સ્ટનટાઇનડ્યુકાસનો પુત્ર સિંહાસનબ્રહ્મ થયા પછી નાઇસે ફોરાસ બોટાનિયટસે બાઇઝેનટાઇન પાયતખ્તપર વિરાજમાન થયો. તે અને તેનો ઉત્તરાધિકારી અથવા વારસ અલેક્સિયસ કોમનેનસે મલિકશાહને તેમના માલિક કહીને કબૂલ્યા હતા, અને એ શહેરને સુલ્તાનના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું હતું. આ બનાવ બન્યા પછી સાત વરસે સિસિલી દ્વીપ મુસલમાનોના હાથમાંથી ખૂંચવાઈ જવાથી પહેલાંની ફતેહનો બદલો વગી ગયો. સન ૧૦૬૧ માં નારમન્સ લોકોએ એ દ્વીપપર હુમલો કર્યો. એ સમયે એ દ્વીપમાંના રહેનારા સેરેસન્ લોકોમાં ગૃહવિવાદ ઉપસ્થિત થવાથી એ હુમલાને મદદ મળી હતી, તથાપિ બન્ને પક્ષની વચ્ચે લાંબી મુદત સુધી લડાઇઓ ચાલુ

૧ રોમન બાદશાહ જુલિયસ સિઝરે આ ગણના કરી હતી, એથી એનું નામ જુલિયન ગણવામાં આવ્યું છે. એ કાઇરટ પહેલાં ૪૬ અબ્દથી ૧૭૫૨ ઇ. સન સુધી પ્રચલિત હતી. (અનુવાદક)

૨ સોળમા પોપ તેરમા મેગરી દ્વારા આ ગણનાનો સુધારો થયો હતો. એથી ગ્રેગોરિયન ગણના નામ પ્રાપ્ત થયું છે. (અનુવાદક)

રહીને ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. ત્રીસ વરસ સૂધીના યુદ્ધ પછી કાઉન્ટ રોગર એ દીપને પોતાને કબજે કરવાને સમર્થ થયો. (ઇ. સન ૧૦૯૧)

ગુપ્તઘાતકો(જલ્લાદો)નું અભ્યુત્થાન

મલિકશાહના શાસનના છેવટના ભાગમાં માળેન્દ્રાનના દુર્બોધ પર્વત શિખરમાં ઇશ્વરદ્રોહી ગુપ્ત ઘાતકોનો^૧ અભ્યુદય થયો હતો. પહેલાં એ સ્થળે લૂટારા બારેકે પણ તેના સોળતીઓ સાથે આશ્રયસ્થાન મુકરર કર્યું હતું. મુસ્તાનના વઝીર નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની સાથે બણેલા હસન સખ્યાહએ એ ગુપ્તઘાતક સમાજને પેદા કર્યો હતો. ભવિષ્યકાળમાં તેની કાર્યપ્રણાલી ધણીજ સજ્જતાની સાથે યુરોપ અને એશિયામાં ફેલાઈ પડી હતી. હસન સખ્યાહની પહેલાંની ઉંચી અભિલાષા વ્યર્થ થવાથી તે વિષપ્રયોગથી અને છુરાની મદદથી સેલજુક રાજ્યના શક્તિવાન માણસોનો ખ્વંસ કરવા માટે કમર કસીને તૈયાર થયો હતો. તે મિસરના શતેમાઈદ ખલિક્ષાએને પગલે ચાલનારો હતો, એટલા માટે પૂર્વ પ્રદેશના લોકોને એ ધર્મમાં દાખલ કરવા માટે તે તેમની મારફત એ પ્રદેશનો પ્રતિનિધિ નિભાવેો હતો. અત્યાર સૂધી ઇસમાલિયા સમ્રદાયનો તે નેતા-સરદાર અથવા સહકારી હતો; જેમકે, દાઇસ અથવા ગુમચરો-ગસસો ગુપ્ત સભાના તમામ મતોમાં દાખલ થઈને તેઓ લોકોને તેમના આ ગુપ્તમતમાં દાખલ કરતા અને રશિક નામવાળા માણસો તેમની ગુપ્તસભાના સભાસદોની હારમાં ગણાતાં હતા, જોડાયાં હતાં. હસને જેયું હતું કે, નિર્વિઘ્ને અને દક્ષતા અથવા ડહાપણની સાથે તેનો ઇરાદો પાર પાડવો હોય તો ત્રીજી પંક્તિના માણસોનાં એક ટાળાંની ખાસ જરૂર છે. તેઓ આ ગુપ્તસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરશે. પરંતુ પોતાની કામ કરવાની પદ્ધતિના સંબંધમાં તેમને કાંઈપણ માલૂમ થવા દેવામાં આવશે નહિ. તેઓને આંધળા અને ગાંડા માણસોની પેઠે તેનાં ઉંચા-કેળવાયલાં માણસોના હાથતળે ચલાવવામાં આવશે અને કરવાનાં કામોનાં સારા સારનો વિષય ન જણાવતાં તેમની પાસે મલિકનો હુકમ સહીસલામતીથી બજાવવામાં આવશે. આ પંક્તિના પ્રતિનિધિઓ ફિદાઇઝ (મક્ત) નામથી ઓળખાતા.

એ ગુપ્તઘાતક મંડળનો સરદાર “અમારા મલિક” “સૈયદના અથવા સિદના અને સાધારણતઃ શેખ ઉલનબલ “પર્વતની વૃદ્ધ વ્યક્તિ” (મલિક)

૧ એસેસીન શબ્દ, હાસનિ (હસનના મતના અનુયાયી) અથવા હસિસિન અથવા હસસિસ ગ્રહણ કરનારા શબ્દનો અપભ્રંશ છે.

ના નામથી ઓળખાતો અને શિદાઈઝ (ભક્ત) લોકો તેના અંગરક્ષકોનું કામ કરતા અને તેનાં ભયંકર શરમાન બળવતા. ૧

એ ટોળાંના સહુથી વડા સરદારની બરાબર પાછળની પંક્તિનાં માણસો દાઇઉલકબિર (વડો મંડળપતિ) નામથી ઓળખાતાં, જખલ, કુહિસ્તાન અને સિરિયા એ ત્રણે મુલ્કોમાં ગુપ્તધાતકોનું કામ પુષ્કળ ફેલાઇ ગયું હતું. એનો દરેક મુલ્ક એક એક દાઇઉલકબિરની હકુમત તળે હતો, તેમના તાબા તળે દાઇસ (શિક્ષક) નામની ગુપ્ત સભા અથવા છુપાદરખ્તારના મતમાં દાખલ થયેલા માણસોનું એક ટોળું હતું; તે માણસો એ સભાના પ્રતિનિધિ તરીકે લોકોને તેમના મતમાં દાખલ કરતાં, તેમના અનુચરો અથવા સોબતીઓ રક્ષિકા નામથી ઓળખતા. તેઓ ગુપ્ત સભાના સધળા જૂદા જૂદા વિભાગોમાં દીક્ષા મેળવવાનું ખતમ કરી ધીમે ધીમે દાઇસ (શિક્ષક) ની પદવીપર પહોંચતા. સહુથી હલકી પંક્તિમાં ભક્ત ધાતકો-જલ્લાદો (શિદાઈઝ લોકો) નું સ્થાન હતું અને લાસિક (આકાંક્ષી) ની પદવીવાળાઓને નવા દીક્ષિત થયેલા અથવા સહકારી બ્રાતા તરીકે ગણવામાં આવતા. જે સધળા લોકો ગુપ્ત સભામાં દાખલ થયા નહોતા, તેઓ ઇસ્લામ ધર્મના રિવાજો ધણીજ સખ્તા-ધની સાથે પ્રતિપાલન કરતા, એવી આશા રાખવામાં આવતી; પરંતુ ગુપ્ત સભાના ભક્ત અને અનુચરો ફક્ત અંધની માફક હુકમ તામિલ કરતા. શેખનું શરમાન બળવવા ખાતર નવા દાખલ થયેલા લોકો શિદાઈઝ લોકોની ગુપ્ત હત્યાનું કામ ખતમ કરતા. શેખ લોકો કાયદા કલમની મદદથી છરીઓ રાખનારા લોકોને પોતાના તાબા તળે રાખી ચલાવતા. એ સધળા ગુપ્ત ધાતકો જલ્લાદો મુલાહિદ અથવા અધાર્મિક નામથી ઓળખાતા હતા. ૪૬૩ હિન્દીમાં હસન સખાહએ કાંઈક જોર વાપરી અને કાંઈક દગાળાજી અથવા વિશ્વાસધાતકતા ચલાવી માજેન્દ્રાનના પહાડની હારોમાં આવેલા અલમોત (ઇબલપક્ષનો નિવાસ) નામનો દુર્લભ દુર્ગ જીતીને-કબ્જે કરીને ત્યાંથી નિયમાધીન સમાજના ઉપર હુમલા કરવા માંડ્યા. સુલ્તતાન મલિકશાહે એ ગુપ્તધાતકોની વિરૂદ્ધમાં બખ્ષેવાર લશ્કર મોકલ્યું, પરંતુ એ નફરત ભરેલા સમાજનાં મૂળ ઉખડતાં પહેલાંજ તે મરણને શરણ થયો. ઇ. સન ૧૦૯૧ માં હસન સખાહના કોઇ ગુપ્તચર અથવા જસસ મારફત વઝીર નિઝામ-ઉલ

૧ ઇતિહાસ વાંચવાની ઇચ્છા રાખનારા લોકો આ બીજાજુ ગુપ્ત ધાતક સભા અને જીવિધ્યમાં યૂરોપમાં જે જૂદા પ્રકારની અનેક ગુપ્ત સભાઓ હતી તેમાં અન્ય સરખાપણું જોઈ શકશે.

મુશ્કના ખૂનનું કામ ખતમ થયું. ઐતિહાસવેત્તા ઇબ્ને અલ-અસિરે^૧ લખ્યું છે કે, “તેમના સહયુગ્મો અને નેક ઇન્સાફને લીધે તેઓ હલકીથી તે ઉંચી પંક્તિના તમામ લોકોના પ્રિયપાત્ર થયા હતા. તેઓ મરણ વખતે મુવાઈદુલ મુશ્ક, ફઝુલમુશ્ક અને ઇઝઝુલ મુલુક નામના ત્રણ પુત્રોને પોતાની પાછળ મુકતા ગયા. તેમણે પાછળના વખતમાં મલિકશાહના વંશજોના વઝીરનું કામ કર્યું હતું. મુખ્ય વઝીરનું ખૂન થયા પછી સુલ્તાન મલિકશાહ બગદાદમાં આવ્યા. ત્યાર પછી મલિકશાહની સાથે કૉન્સ્ટન્ટીનોપલના આદશાહ એલેક્સિયસ કોમનેનસની^૨ કન્યાની શાદીનો દરાવ કબૂલ થયો હતો, પરંતુ મલિકશાહનું મરણજ એ શાદીના કાર્યમાં વિઘ્નરૂપ થઈ પડ્યું હતું, જે એ કાર્ય પૂરું થયું હોત, તો પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને દેશોનું ખાસ કન્યાણ સાધિત થાત, એવી આશા રાખવામાં આવી હતી. મલિકશાહ લગભગ ૨૧ વરસ રાજ્યની હકુમત ચલાવ્યા પછી ૩૯ વરસની ઉંમરે જન્નત નશીન થયક (૧૯ મી સેપ્ટેમ્બર, ૪૮૫ હિજરી; ૧૮ મી નવેમ્બર ઇ. સન ૧૦૯૨)

મલિકશાહના મરણની સાથે સાથે એલજુક રાજ્યની એકતા અને શક્તિ નાશુદ થઈ ખાતુનુલ જલાલિયેહ (ગોરવવાળી મહિલા) ઉપાધિવાળી તુરખાન નામની તેમની સહધર્મિણીના પ્રમાનથી મહમ્મુદ નામનો તેનો બાળક પુત્ર નાસિરુદુનિઆવદીન^૩ ના છલકાળથી વિભૂષિત થઈને બગદાદના ખલિકા મારફત સુલ્તાનની ગાદીપર બેઠો; પરંતુ એ નાની ઉંમરનો બાળક તેના વડા બાઈ બાર્કયારુક^૪ ને માટે સિંહાસન છોડવાને લાચાર થયો હતો; કારણકે, તેણે રાજ્યની કુલ મુખત્યારી હસ્તક કરી લીધી હતી અને એ સાથે રુકનુદીનનો^૫ ખિતાબ પણ ધારણ કરી લીધો હતો. આ પછી ઘણી થોડી મુદતમાંજ મલિકશાહનો બીજો પુત્ર મહમ્મદ તેના બાઈની સાથે હરિફાઈ કરવાને ઉભો થયો. બંને બાઈઓના ગૃહવિવાદમાં ધરાક અને ખુરાસાન મુશ્ક જોડાયલા હોવાથી હસન સખાહની ઉંચી અબિલાપાને અમલમાં મૂકવાની ઉમદા તક મળી હતી અને અંદર અંદરના અનેક મતોની જૂદાઈનાં લોહી

૧ ઇબ્ને અસિરનો લખેલો મોજેલના અત્યાંક લોકોનો ઇતિહાસ જુઓ.

૨ ગિબન સાહેબ ધારે છે કે, આના કોમનેના પોતે આ શાદીના સંબંધ વાળી સ્ત્રી હતી.

૩ આ લોક અને ધર્મનો મદદગાર.

૪ અથવા એક ચારક “ ઉજ્જવલ એ. ”

૫ ધર્મનો સ્તંભ.

લોહાણુ મેદાને ખૂનરેણુ અને રાજદ્રોહરૂપ ઝેરીલા ઝાડતું સ્વરૂપ ધારણુ કરી લીધું હતું.

ગુપ્તધાતકોએ ધીમે ધીમે ઉત્તર ઇરાન, ઇરાક અને સિરિયાની પહાડી જમીનમાં આવેલા મજબૂત કિલ્લાઓને કબ્જે કરીને, તેમની ધુરિકાની મદદથી ઇસ્લામી મઝહબના અનુયાયી મોટાંમોટાં માણસોની કલ કરી નાખી હતી.

ખલિફા મુકતદિ ૪૮૭ હિજરી (૧૫ મી મોહરમ ૪૮૭ હિજરી; ઇ. સન ૧૦૯૮ ના ફેબ્રુઆરીમાં જન્મતનશીન થવાથી, અબુલ અબ્બાસ નામના તેમના પુત્ર અલમુસસતજિર બિલ્લાહ^૧નો ખિતાબ ધારણુ કરી પિતાના પાયત-ખપર બિરાજમાન થયા. ઇતિહાસકાર ઇબ્ને અલઅશિરે વર્ણન કર્યું છે કે, તેઓ દયાળુ, ધાર્મિક, ઉદાર મહાતુભવ, નમ્ર અને સત્કાર્યમાં ઉત્સાહી તથા વિદ્વાન માણસોના પૃથ્વોપક અથવા ઉત્તેજન આપનાર હતા. જે તેઓ ઇસ્લામી શાસનકાળના સારા સમયમાં જન્મ્યા હોત, તો તેથી ઘણુંકરીને ઇતિહાસમાં તેમની સુકીર્તિની આશોચના થાત; પરંતુ તેમના શાસનકાળમાં શાસન શક્તિનાં સાધન એટલાં બધાં ઓછા હતાં કે જેથી તેઓ રાજ્યનું કલ્યાણકારક એક પણ કાર્ય કરવાને સમર્થ થયા નહોતા.

જિહાદ-કુએડ અથવા ધર્મયુદ્ધ.

(શરૂઆત, ૪૯૧ હિજરીથી ઇ. સન ૧૦૯૭-૯૮)

એ સમયે તુરુક ધર્મોન્મત્તતાના પ્રગાહે બીષણુ આકાર ધારણુ કરીને પશ્ચિમ એશિયાને વિધ્વસ્ત કરી નાખ્યો હતો-પાયમાલ કરી દીધો હતો. ખ્રિસ્તી ઇતિહાસમાં એને જિહાદ-ધર્મયુદ્ધ (કુએડ) કહે છે. યુરોપના ઇતિહાસમાં જિહાદના સંબંધમાં તરેહ તરેહની વાર્તાઓ અને કહાણીઓ વર્ણવેલી છે. અને જે સર્વ નાષ્ટ અથવા સૈનિક પુરુષોએ આ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો, તેઓ વીરતાના અનુરાગના શ્રેષ્ઠ આદર્શ તરીકે ઓળખાતા હતા. આ સ્થળે સત્યના ઉદ્ધાર માટે સત્યઘટનાને પ્રકટ કરવી, એ સકળ યુદ્ધની બીષણુતા, એના નિષ્ફુર, તુરુક અને વિશ્વાસઘાતક સિપાહીઓના અરિત્રનું વર્ણન કરવું, અને તેમણે એશિયાવાસીઓને જેવી આફતમાં નાખી દીધા હતા, તેને આ નાના પુસ્તકમાં વર્ણવું એ અમારું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. એક મશહુર લેખકે લખ્યું છે કે:—“ જિહાદ યુદ્ધ ઇતિહાસમાં એક અપ્રાસંગિક કહાણીને ઉત્પન્ન કરી છે. ત્રણ સૈંદા સૂધી ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓની મારફત ઇસ્લામ મઝહબના અનુયાયીઓની વિરુદ્ધમાં લશ્કરપર લશ્કર મોકલ-

વામાં આવ્યાં હતાં, છેવટે નિષ્ણતાએજ તેમને થકાવી દીધા હતા, અને જમાનાના પરિવર્તનથી, ખ્રિસ્તીઓનો બ્રહ્મ ધર્મવિશ્વાસ દૂર થવાથી તેઓ એ કુલ કાર્ય કરતા અટકી પડ્યા હતા. યુરોપમાંથી મનુષ્ય અને દોષલત ખાલી થઇને સમાજ દેવાળીયાની હાલતમાં આવી પડ્યો હતો, અથવા ખ્વંસ પામવા બેઠો હતો. લાખો માણસો યુદ્ધમાં, બૂખ્યાં તરસ્યાં અથવા રોગનાં માર્યાં મરણને શરણુ થયાં હતાં. અને કદપનામાં સંભવી શકે એવા દરેક પ્રકારના બયાનક પાપાચારે ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયી જિહાદવીરોનાં ચરિત્રને કલંકિત કર્યાં હતાં.

મુસલમાની અમલમાં ખ્રિસ્તીઓની હાલત.

ખ્રિસ્તી રાજ્યમાં મુસલમાની શક્તિ સ્થાપિત થયા પછીથીજ ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓ સ્વાધીનતાથી તેમનાં ધર્મકાર્યોને પૂરાં કરવાની પરવાનગી મેળવી શક્યા હતા. તેમના ધર્મનાં કામોમાં કોઈ વિધ્ન નાખી ન શકે, અને જેથી તેઓ સહીસલામતીથી સંપત્તિ, અને તમામ સગવડો ભોગવી શકે, એટલા માટે ઘટતા ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા. તેઓ સલ્તનતના સઘળા વિભાગોમાં સ્વતંત્રતાથી ફરી શક્તા, જૂદા દેશમાં વસનારા લોકો તેમના પોતાના ધર્માનુયાયી રાજાઓની સાથે સમાચાર મોકલાવી મંગાવી શકે અને મુસલમાનોની નિયમાનુયાયી જમીન જમીર ભોગવી શકે, એવી પરવાનગી મેળવી શક્યા હતા. તેઓ અને મુસલમાનો સમાન રીતે રાજકાર્યમાં દાખલ થઇ શકતા, ફક્ત કોઈ કોઈ જુલ્મી જલિમ હાકેમોના અમલમાં આ નિયમમાં ફેરફાર થયેલો જેવામાં આવતો. દરેક સ્થળે ખ્રિસ્તીઓના મઠ અને દેવળો નજરે પડતાં અને ખ્રિસ્તી તીર્થ યાત્રાળુઓએ ધણીજ દૂરની જગાએથી પણ વિના હરકતે પેલેસ્ટાઇનમાં આવવાની પરવાનગી મેળવી હતી. અરબોના શાસનકાળમાં ખ્રિસ્તીઓની જેઠસલેમની તીર્થયાત્રા દબાઇ ન જતાં, અટકી ન પડતાં, ઉલટી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થઇ હતી અને મુસલમાન લોકોએ પોતાના હરીફ જૂદાજ ખ્રિસ્તી સમ્રાટોમાં શાંતિ સ્થાપિતે સંતોષ મેળવ્યો હતો. જે તેઓ તેમને શાસનમાં ન રાખત, તો તેથી તેઓ જે પવિત્ર-પાક સમાધિસ્થાન.-રોજમાં બંદગી માટે એકઠા થતા, તેજ સ્થળે એકબીજાની સાથે કળ્યા-કંકાસ કરીને બરબાદ થઇજત, જેઠસલેમ શહેર ખ્રિસ્તીઓ અતે મુસલમાન બન્ને જાતિઓની નજરમાં પવિત્ર ગણાતું પરંતુ ખ્રિસ્ત ધર્માધ્યક્ષ અને તેના પુરોહિત વર્ગ (પાદરીઓ) ના નિવાસ માટે ત્યાંઆગળ ખાસ સ્થાન આપવામાં આવતું. બીજી રીતે મુસલમાન લોકો એવી સગવડને બિલકુલ મેળવી શકતા નહોતા. ઈ. સન ૯૬૯ માં પેલેસ્ટાઇન અને સિરિયા દેશ આફ્રિકના ફાતેમા-

૪૬ ખલિફાઓને હાથ તળે આવ્યા; એ શાસન શક્તિના બદલાવાથી ખ્રિસ્તિ-
ઓને વિશેષ સુવિધા થઇ હતી; કારણ કે, મિસરના ખલિફાઓ ખ્રિસ્તીઓના
વહેપારમાં સહાયતા કરતા હતા અને તેમને બરાબર ઉત્તેજન આપતા હતા.
પરંતુ તેમને તરેહ તરેહની સગવડો આપવામાં આવવા છતાં પણ તેમનું
મન ખુશી થયું નહોતું, ઉલટા તેઓ જરૂરસભેમમાં મુસલમાનોના નિવાસને
નફરતની નજરથી જોવા માંડ્યા હતા. ખ્રિસ્તી યાત્રાળુઓ મુસલમાનોની
દેખરેખ તળે રહીને તેમના આતિથ્ય-મિજમાનીનો ઉપયોગ કરતા, પરંતુ પાછા-
ફરતી વેળાએ તેઓ હૃદયમાં ભયંકર વિદ્રેષભાવ વહન કરી લઇ જતા.
ખ્રિસ્તની દશમી સદીના છેવટના ભાગમાં માલૂમ થયું હતું કે, એ વિદ્રેષનો
વર્તિન-છબીનો અમિ સળગી ઉઠવાનો વખત છેક નજીક આવી લાગ્યો છે. યૂરો-
પમાંથી અસંખ્ય માણસો પવિત્ર-ભૂમિમાં આવવા માંડ્યા હતાં અને
અગીઆરમી સદીમાં એમની સંખ્યા ઘણીજ વધી પડી હતી અને તેણે
ધાર્મિક પમાડનાર ભયાનક રૂપ ધારણ કરી લીધું હતું. એ વખતે પેલેસ્ટાઇન
મુલ્ક ઓટોમન તુર્કી-કબીલાના કબજામાં આવ્યો હતો, તેઓ સેલજુક રાજા
અથવા સિરિયાના હાકેમોના એટલા બધા બંધામલા નહોતા. અસંખ્ય અગભૂચા
ખ્રિસ્તી મુસાફરો અને તેમની ધર્મોન્માદનાનો વિષય એ અસંખ્ય તુર્કીઓ
બિલકુલ જાણી શક્યા નહોતા, એટલા માટે મુસાફરોના તરફ ધણે ભાગે
ખરાબ વર્તન ચલાવતા અને તેમની સઘળી માલમિલકત લૂંટી લેતા. ચાલુ
જમાનામાં પણ મુસલમાન તીર્થ યાત્રાળુઓ તેમના મરુભૂમિ-મેદાનવાસી મુસ-
લમાનભાઇઓના દ્વારા આવી રીતે ઘણીવાર લૂંટાયછે અને તેમનો કુબ્યવહાર
પ્રાપ્ત કરે છે. તુર્કીઓના દ્વારા ખ્રિસ્તી તીર્થયાત્રાળુઓના તરફનો મંદ
વ્યવહાર સ્વભાવિક રીતે અતિરંજિત થવાથી ફ્રેન્ચ લોકોના વિદ્રેષ વર્તિને
સળગાવી દીધો હતો. પોપ બીજા અરબને ઇ. સન ૧૦૯૫ના માર્ચ માસમાં
પ્લેસેન્ટિયા અને નવેંબર માસમાં ક્લેરમોન્ટમાં વારાફરતી બે સભાઓ બોલાવી.
એ સભામાં પોપે ઇસુ ક્રીસ્ટ રાજાના અધિકારી અવિંધાસીઓની વિરુદ્ધમાં
ધર્મયુદ્ધ માટે રવાના થવાનો હુકમ કર્યો અને જેઓ આ યુદ્ધમાં ભાગ લે તેમના
પાપનો ભાર હળવો કરી દેવાને તથા જેઓ જાન કુરબાન કરે તેમને સ્વર્ગમાં
સ્થાન આપવાને તે પ્રતિશ્રાબદ્ધ થયો. ધર્મ સંબંધી ઉન્માદ એજ આ જિહાદ-
કેન્ડેડ યુદ્ધનું મુખ્ય કારણ હતું, પરંતુ એની સાથે બીજાં કેટલાંક પણ કારણો
વિદ્યમાન હતાં. નવીન રાજ્યજન્ય અથવા ધનતૃષ્ણા, જૂની મદિરાના કબ્જિત
આસ્વાદનથી અને ગ્રીસ દેશની કામિનીઓની પરિસીમ સાંનિધ્યની
સાંભળીને ઇન્દ્રિયાશક્તિથી પ્રલુપ્ત થઇને પણ તેમણે આ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો.

હતો. અર્થલાલસા, ઉંચ્યાકાંક્ષા અને કામપ્રવૃત્તિએ ધર્મવિશ્વાસની સાથે જોડાઈને માનવસંહારક ધર્મયુદ્ધની સૂચના કરી હતી. ઇતિહાસકાર હાલમે કહ્યું છે કે:—“સંક્રામક ક્રોધને સળગાવવા માટે પ્રત્યક ઉપાય યોજવામા આવ્યો હતો.

જે સમયે જિહાદવીરો હાથમાં હથિયાર ઝાલી લડાઈમાં રવાના થતા, તે સમયે તેઓ કરજની જવાબદારી અને કરમાંથી મુક્તિ મેળવી શકતા અને તેઓ ચર્ચ-દેવળના રક્ષણ તળે રહેતા. આ સર્વ પાર્થિવ સુવિધાની સાથે અનુતાપનું ઝોછાપણું, પાપની ક્ષમા અને ચિરસ્થાયી સ્વર્ગ-સુખની આશા મળેલી હતી. કોઈએ શંકા કરી નહોતી કે, આવા યુદ્ધમાં પ્રાણ વિસર્જન કરનારાં માણસોને ધર્મને માટે જીવનનો ઉત્સર્ગ કરવાનું સન્માન પ્રાપ્ત થશે નહિ. ”

પ્રથમ અને દ્વિતીય જિહાદ.

(ઇ. સન, ૧૦૯૬)

પ્રથમ જિહાદના સૈનિક પુરુષો કોડીહીણ વોલ્ટરની સરદારી તળે પરિ-આલિત થયા હતા. (ઇ. સન ૧૦૯૬) પરંતુ તેઓ સત્રંગા રસ્તામાં બલગેરીયાવાસી ખ્રિસ્તિઓદ્વારા માર્યા ગયા. પિટર ધિ હરમિટે ચાળીસ હજાર લોકો સાથે બીજવાર દૂર કરી આ ટોળામાં પુરુષો, સ્ત્રીઓ, બાલિકાઓ અને જૂદી જૂદી જાતિઓનાં તથા જૂદી ભાષા બોલનારાં માણસો હતાં. તેઓએ મેક્લિલ આવી પહોંચી એ શહેરપર હુમલો કરી સાત હજાર રહે-વાસીઓને તથા વડે કાપી નાખ્યા અને સર્વ પ્રકારની નીચતા, અને સ્વેચ્છાચારની પરાકાષ્ટા દર્શાવીને પ્રથમ જિહાદ વખતે માર્યા ગયેલા ચોદ્દા ઓનો બદલો વાળ્યો હતો. પિટરના તાબાના લશ્કરના જોરજુલમથી હંગરી અને બલગેરિયા દેશ સપાટ મેદાન જેવા બની ગયા હતા. કૉન્સ્ટાન્ટિનોપલના બાદશાહ એલેક્સિયસે તેમને શહેરમાં દાખલ થવાની પરવાનગી ન આપતાં જહાજમાં બેસી બેસંકારાસની નહેરને ઝોળંગાવી દીધા હતા. એશિયામાં દાખલ થઇને ત્યાં પહોં તેમણે જીલ્લો ચલાવ્યો હતો. ઇતિહાસકાર મિચાઉડ સાહેબે લખ્યું છે કે,

“ તેઓએ એવું પાપ કર્યું હતું કે, કુદરત તેમનાં બીભત્સ કામોથી કંપી હોઈ હતી. ” તેઓએ માતાની ગોદમાંના બાળકોને મારી નાખીને દૂધમાં તેમનાં શરીરોને નાખી દીધાં હતાં અને નાઇસ નગરની દીવાલ સુધી આવા

ધાતકીખાનુનો પરિચય કરાવ્યો હતો. પરંતુ ત્યાંના તુર્કી સુલ્તાને^૧ પંદર હજાર સૈનિકો સહિત તેમના પર હુમલો કરીને તેમને વિધ્વસ્ત કર્યા. તેમના સેનાપતિ રેળનારો કેટલાક સોબતીઓ સાથે ઇસ્લામ ધર્મ ગ્રહણ કર્યો અને બાકીના સૈનિકો તુર્કી વીરોની તરફ વડે નાખૂદ થયા, બરબાદ થયા.

દ્વિતીય જિહાદ લશ્કર માનવ સમાજના ધણુજ મૂર્ખ-બેવકૂફ અને તુચ્છ-હલકા લોકો દ્વારા બંધાઈને^૨ ગોડસચેલ નામના એક જર્મન સંન્યાસી દ્વારા પરિચાલિત થયું હતું. તેમની ધર્મપિપાસાની સાથે પાશ્વિક લૂંટફાટ, નીચવૃત્તિ અને સુરાપાનવાળી ઉન્મત્તતા મળેલી હતી. ઇતિહાસકાર મિચાઉડ સાહેબના મત મુજબ તેઓ બિલ્કુલ સ્વેચ્છાચારી હતા, લંપટતાના બીભ્રસ આનંદથી-અયશ આરામથી ભાન ભૂરી જઈને તેઓ કોન્સ્ટન્ટિનોપલ અને જેરુસલેમનો રસ્તો ભૂત્રી ગયા હતા અને તેમનો ઓળંગેલો માર્ગ, લૂંટફાટ, અત્યાચાર અને ખૂનરેણનાં ચિન્હથી ચિન્હિત થઈ રહ્યો હતો. હંગરીવાસી લોકોએ અત્યાચારથી જર્જરિત થઈને તેમની વિરુદ્ધમાં હથિયાર ધારણ કરી તેમનો સંપૂર્ણ વિનાશ કર્યો હતો. બેલગ્રેડનું^૩ સુવિશાળ મેદાન જિહાદ સૈનિકોના હાડકાંના ઢગલાઓથી છવાઈ ગયું હતું. સેનાપતિ ગોડસચેલના ફક્ત કેટલાક છતર માણસો આ દુઃસંવાદ પહોંચાડવા માટે નહાસી છૂટ્યા હતા. ચોથું જિહાદ લશ્કર ઈંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, રશ્વેન્ડર્સ અને બોરેઇન દેશમાંથી બહાર નીકળ્યા. ઇતિહાસકાર મિલ સાહેબે તેમને જંગલી નિર્દય હલકા લોકો તરીકે ઓળખાવ્યા છે. તેમના રસ્તામાંથી તુર્કીઓ દૂર જઈ વસવાથી તેમણે યાહુદીઓની કતલ કરી હતી. સાત હજાર યાહુદીઓને મારીને તેમનાં મુડાંઓના કોશોન શહેરમાં અને રાષ્ટ્ર તથા મોસલ શહેરની નજીકના બીજાં કેટલાંક શહેરોમાં ઢગલા કરવામાં આવ્યા હતા. ફક્ત એક મેચેન્સ શહેરમાંજ સાતસો માણસની કતલ થઈ હતી.

ચોથાં લશ્કરના “ એ પિશાચપ્રકૃતિ-શયતાની સ્વભાવના ધર્મવીરો તેમના સ્વભાવ મુજબ ખૂનરેણ અને લૂંટફાટ કરતા કરતા દક્ષિણ દિશામાં આગળ વધ્યા હતા. ”^૪ પરંતુ તેઓ મેન્સબર્ગ હંગરીના લશ્કર મારફત જડમૂળથી નાખૂદ થયા હતા.

૧ આ સમયે સેલ્જુકી સુલ્તાન સુલેમાનનો પુત્ર કલજ અરસોઇન કુનિયા (સમ) ના સિંહાસન પર આરૂઠ હતો. (અનુવાદક)

૨ પિટર ધિ હરમિટના આ લશ્કરમાં ફરા હજાર સૈનિકો હતા (અનુવાદક)

૩ આ બિબન સાહેબનું વર્ણન છે.

૪ આ મિલ્સ સાહેબનું વર્ણન છે

ખીજે વરસે (ઇ. સન ૧૦૯૭ માં) યુરોપના રાજાઓ દ્વારા એક નિયમિત લશ્કર એકઠું કરીને જેરુસલેમ જીતવા માટે મોકલવામાં આવ્યું હતું. તે લશ્કરના સિપાહીઓએ પૂર્વ દિશામાં રવાના થતી વેળાએ પહેલાંના જિહાદી સિપાહીઓની પેઠે શહેર તથા ગામોના રહેવાસીઓ તરફ ખૌફનાક જેરુજુલ્મ ગુળચી હતાં. ગોક્રે આફ્ર ઓઇલનની સરદારી અથવા દેખરેખ તળે તેઓ કૉન્સ્ટન્ટિનોપલમાં આવી પહોંચ્યા. બાદશાહ એલેક્સિયસે ઘણીજ ચાલાકીની સાથે તેમને કૉન્સ્ટન્ટિનોપલપર હુમલો કરતા અટકાવી રાખ્યા અને એ વગર ખોલાવેલાં માણસોને જહાજમાં બેસાડીને બોસફરસ નહેરને સ્કામે કાઢે મોકલી આપ્યાં. ઇ. સન ૧૦૯૭ ના મે માસમાં સાત લાખ જિહાદી સૈનિકો નાઇસના મેદાનમાં આવી એકઠા થયા. તેમની આ સંખ્યા સેલજુક તુર્કીઓની સૈન્ય સંખ્યા કરતાં એટલી બધી વધારે હતી કે, તેમની તમામ જાતની અટકાયતની કોશીશો નકામી નિવડી હતી.

જિહાદવીરોએ સેલજુક સુલ્તાનની રાજધાની નાઇસ નગરીપર હુમલો કરી તેને નાબૂદ કરવાનો ભય દેખાડ્યો હતો, ધમકી પણ આપી હતી; પરંતુ બાદશાહ એલેક્સિયસે એ નગરી તેના હાથમાં ભોંપવા માટે સુલ્તાનને સમ્મત કરવાથી તેણે તે તેને આપી દીધી. બાદશાહ એલેક્સિયસના વાવટાને નાઇસના કિલ્લામાં ઉડતો જોઇને ધર્મોન્મત જિહાદી સૈનિકોનાં ટોળાંને ગુસ્સો એકદમ સળગી ઉઠ્યો. પરંતુ એ શહેર તેમના હુમલામાંથી બચી ગયું હતું. નાઇસ શહેરમાંથી જિહાદ સિપાહીઓએ અનતાકિયા તરફ દૃઢ કરી ખૂનરેજી લૂટકાટ અને જેરુજુલ્મ દ્વારા તેમણે એશિયાની એ દૃઢને ઓળખાવી હતી. નવ માસ સુધી અનતાકિયાની અટકાયતનું કામ ચાલ્યું હતું. (ઓક્ટોબર ઇ. સન ૧૦૯૭ થી જૂન ઇ. સન ૧૧૯૮ સુધી) ત્યાં આગળ ખોરાક પાણી મળવાની મુશ્કેલી આવી પડવાથી તત્ત્વાર ધારણ કરનારા સિપાહીઓ ખુલ્લી રીતે નરમાંસ^૧ લક્ષણ કરવા માંડ્યા હતા. સડેલું અને ગળેલું માંસ ખુલ્લી રીતે ચંધવામાં આવતું અને નરમાંસ છૂપી રીતે લક્ષણ કરવામાં આવતું.

મુઘલોને કાપવાનું, તેના અવયવોને છેદી નાખવાનું અને તેના દુકડા કરવાનું કામ જિહાદી સિપાહીઓમાં આમોદ અથવા મજાના ત્રિપય રૂપ માનવામાં આવતું. અંદરખાનાની અટકાયતને વખતે બે હજાર તુર્કીઓ કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી આવી એક નાનો સરખો જંગ લડી માર્યા ગયા હતા. જિહાદી સિપાહીઓ મરેલા તુર્કીઓનાં માથા છેદીને તેમાંના કેટલાંક માથાને

૧ ઇતિહાસકાર વોન સિવેલ જુબદા મિલ્સ અને ખીજ કેટલાક લેખકોના મત મુજબ પાલખી ઉચ્ચનારાઓમાં ખુલ્લી રીતે નર માંસ ખાવાનો રિવાજ હતો.

પોતાની શ્વેતના નિશાન તરીકે સઘળા લોકોને ખતાવતા હતા; કેટલાંક માયાને બરછીથી વિધીને ધાવણીઓની આબૂઆબૂમાં રાખતા હતા અને કેટલાંકને શહેરમાં બંદૂકની ગોળીનાં નિશાન તાકી મેળ મળ્યું હતા. બીજે એક વખતે તેઓ એ સેરેસન્સ લોકોનાં મુડાંઓને કપ્પમાંથી ખોદી કાઢીને તેમનાં ૧૫૦૦ મસ્તકોને દુઃખમાં ડૂબેલા શહેરવાસીઓની રહામાં ફેંક્યાં હતાં. ઇતિહાસકાર મિચાકિડ સાહેબે લખ્યું છે કે:—“ અંદરખાનાની અટકાયત વખતે સેલજુકી અમીરનો પુત્ર ખ્રિસ્તીઓના હાથમાં બંદીવાન બન્યો હતો અને તેમણે તેના છૂટકારાની કિંમત દાખલ અનતાકિયા શહેર તેમના હાથમાં સોંપવા માટે તેને ધણી ધણી રીતે લલચાવ્યો હતો. તેમનો ઠરાવ નાકબૂલ રાખવાથી, તેમણે એ નવા બંદીવાન તરફ ધણેજ બલિષ્ઠ અને ધાતકી વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. એક મહિના સૂધી હમેશાં તેમને ધાતકીપણે ચંત્રણા આપવામાં આવી હતી; છેવટે તેઓ તેમને કિલ્લાની દીવાલના નીચેના ભાગમાં લઇ ગયા અને ત્યાં આગળ તેમને માથાપ અને શહેરવાસીઓનાં દેખતાં મારી નાખ્યા, તેમનું સઘળાનું ભયંકર બલિદાન આપ્યું.”

દુનિયામાં તેઓ સઘળા ધાતકીપણાની અને પરિણામની બિલકુલ ખબર વગરના ગમારો હતા; તેઓ પાપના હંમેશના સોખતીઓ, એટલા માટે એ હુમલા કરનારાઓએ મરજી મૂળ્ય ધાતકીપણું ગુમર્યું હતું. એક અંથકારે કહ્યું છે કે:—“ ધણી ધર્મ અને નીતિ વગરની લડાઈઓમાં પણ કદાચ આવા યથેચ્છા-ચાર અને લાંપટતાના દાખલા જોવામાં આવે છે. ”

મિચાકિડ સાહેબે કહ્યું છે કે:—“ જો એ વખતનાં સઘળાં વિવરણો અથવા હકીકતોપર બરોસો મૂકવામાં આવે તો નફરતભરેલા, ધિક્કારવા લાયક બાબિલોનના સઘળાં પાપોજ સિયનનો ઉદ્ધાર કરનારાઓમાં હતાં.

સેલજુક સેનાપતિ કેરબોધાની મિનતાકાતથી અને તેના સોખતી કુમાર તથા અમીરોના તરફ પુરો વ્યવહાર ચલાવવાથી અંતાકિયાના કિલ્લાના સેરેસનોને મદદ કરવાની કોશિસ નિષ્ફળ નિવડી હતી; છેવટે દગાબાજીથી—વિશ્વાસઘાતકતાથી અનતાકિયાનું પતન સાધિત થયું. ફિરૂઝ નામના એક વિશ્વાસઘાતક આરમી-નીયને એ (અરબ લોકો તેને બેહરૂઝ કહેતા) રાત્રિને વખતે કેટલાંક દોરડાં દીવાલપરથી ઉતારાવી દીધાં હતાં, એ દોરડાંની મદદથી ખ્રિસ્તીઓ દીવાલપર ચઢવાને સમર્થ થયા. આવી રીતે તેમણે શહેરની અંદર દાખલ થઈ અંદરના કેટલાક કિલ્લા કબ્જે કર્યા અને પહેરેગીરોને કાપી નાખી અંદરથી દરવાજા ખોલી દેવાથી સઘળું ખ્રિસ્તી લશ્કર ડિયુ લિ વ્યૂટના

અવાજથી^૧ દુર્ગમાં દાખલ થયું અને ત્યાર પછી જોઈનાક ખૂનરેણુ પણ તે લશ્કરના પાપાત્મા સિપાહીઓએ આરંભી દીધી. રોમન નરાધમો ઉઘ્મરનો ખ્યાલ ન કરતાં મુસલમાન બાળક બાળકીઓને ધાયલ કરવા લાગ્યા અને બીમાર જીવાનો તથા સ્ત્રીઓની કતલ કરવા માંડ્યા. તેમને કોઈ પણ ગૃહમાં આશ્રય મળ્યો નહોતો. અને કોઈ પણ મસ્જિદ તેમની-ખ્રિસ્તીઓની નજરે પડતી, તો તેમની નિષ્કુરતા ઉઘ્મરૂર્તિ ધારણ કરી ભેતી.^૨

માર્ખલ પથરના બનાવેલા મહેલોથી લઈને સાધારણમાં સાધારણ ઝૂંપડી સૂંધીતું દરેક નિવાસસ્થાન અથવા રહેઠાણ કસાઈખાના જેવું બની ગયું હતું અને સાંકડી ગલીઓ તથા પહોળા રસ્તાઓમાં એક સરખી રીતે લોહીની નીકો વહી ચાલી હતી. આવી રીતે લગભગ દશ હજાર મુસલમાનો એન્ટિયકમાં ખ્રિસ્તીઓ મારફત માર્યા ગયા હતા.

સેરેસિનોની હત્યા કર્યા પછી ખ્રિસ્તી હુમલા કરનારાઓએ ધાતકીપણાનો આમેદુખ ચિતાર બતલાવી દીધો હતો. એન્ટિયકથી દૂર કરીને મારેતુન નોમાન નામના સિરિયાના એક ધણીજ ગીચ વસતિવાળા સમૃદ્ધિશાળી શહેર પર હુમલો કર્યો અને ત્યાં આગળ તેમણે એક લાખ માણસોને તસ્વાર વડે કાપી નાખ્યા; જ્યાં સૂંધી તેમની ન દબાવી શકાય તેવી દુષ્ટ ધાતકી વૃત્તિ શાંત થઈ નહોતી, થાકી ગઈ નહોતી, ત્યાં સૂંધી તે શહેરના રસ્તાઓ લોહીની નદીઓથી ભીંજ્યા હતા, ખરડાયા હતા. ત્યાર પછી સેનાપતિ બાહિમન્ડુએ મુસલમાન બંદિવાનોની મુલાકાત કરી. ઇતિહાસિક મિલ સાહેબે લખ્યું છે કે:—“ જેઓ બળવાન અથવા સુંદર દેખાવડા હતા, તેમને અનતાકિયાના બાઝારમાં ગુલામ તરીકે વેચવા માટે રાખવામાં આવ્યા હતા અને જઈ અને કમજોરની કતલ કરીને તેમના ધાતકીપણાંયી યજ્ઞમાં તેમની સહુની આહુતિ આપી હતી. મારા શહેરમાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં નરમાંસ ભક્ષણ કરવાનો રિવાજ દાખલ થયો હતો અને કહેવામાં આવે છે કે:—“ એટલુંજ નહિ, પરંતુ ખ્રિસ્તી-જાવણીઓમાં ખુશી રીતે નરમાંસ વેચવા માટે રાખવામાં આવતું હતું. ” મારા કબ્જે કર્યા પછી જેસસલેમ^૩ તરફ

૧ ડિયુ લિ વ્યુટો અર્થ ખુદા અમારો મદદનીશ છે, એવો યાચ છે.

૨ મિલ્સફત ઇતિહાસના ૧ લા ખંડનું ૧૭૫: મું ૫૫૬ જુઓ.

૩ નાસિર ખુશનના સફરનામા ગ્રંથમાં ખ્રિસ્તીઓ દ્વારા જેસસલેમ કબ્જે કરવાના વિષયનું ધણુંજ અભયળી ઉપબવનાર વર્ણન રહેલું છે. ખ્રિસ્તીઓ મારફત એ શહેર કબ્જે થયાં પહેલાં થોડી મુદત અમાઝ મિસરના ફતેમાઈદ ખલિકાઓએ એને કબ્જે કર્યું હતું.

જિહાદવીરોએ કૃત્ય કરી અને કેટલાક દિવસ અટકાયત તથા બચંકર યુધ્ધો કર્યા પછી એને કબ્જે કરવાને તેઓ સમર્થ થયા હતા.

જેરુસલેમ અધિકાર

(૨૩ મી શાબાન, ૪૯૨ હિજરી; ૫ મી જુલાઈ ઇ. સન ૧૦૯૯)

ઇતિહાસકાર મિયાકિડ સાહેબે જેરુસલેમની ખૂનરેજીની બાબતમાં જે વિચિત્ર વર્ણન કર્યું છે, તે નીચે લખવામાં આવે છે:—ખુલ્લા રસ્તાઓ અને મકાનોમાં સેરેસનોની કતલ કરવામાં આવી હતી. ફતેહમંદ આદમીઓને માટે જેરુસલેમમાં આશ્રયસ્થાન નહોતું. કેટલાંક માણસો જીવ જવાની ધાસ્તીથી ક્રિસ્તીની દીવાલોપરથી ફૂટીને મરણના પંજામાંથી બચી ગયાં હતાં; બીજાં કેટલાંક માણસો આશરો મેળવવા માટે મહેલ, દુર્ગ અને મસ્જિદો બંધી દોડી ગયા હતાં; પરંતુ ત્યાં પણ તેઓ ખ્રીસ્તીઓની નાગી તલવારના સપાટામાંથી બચી શક્યા નહોતા, મુસલમાન લોકોએ થોડી મુદતને માટે હજરત ઉમર (રદી.)ની મસ્જિદમાં દાખલ થઈને પોતાનો બચાવ કર્યો હતો. ખ્રિસ્તીઓએ એ સ્થળે પણ પ્રવેશ કરીને શોષિતપાતવું એક બીબલ્સ દરય દેખાડ્યું હતું, લોહીની નદીઓથી મસ્જિદની પાક જગાને તરબોળ કરી દીધી હતી. પહેલાં ટાઇટસે જેરુસલેમમાં યાહુદીઓ ઉપર અત્યાચાર કરીને લોહીનીજ નીંદ્રા વહેવડાવી હતી, તેના કરતાં પણ વધુ ઈર્ષિય કામો જિહાદ સૈનિકોએ કરીને લોહીનો પ્રવાહ વહેવડાવ્યો હતો. પાયદળ અને ઘોડેસ્વારોએ ખુલ્લી તલ્વારો હાથમાં ઝાલી વિજળીની ઝડપે મસ્જિદમાં દાખલ થઈ નહાસેલાં માણસોનો મહા સંહાર આરંભી દીધો હતો. આ ખાફનાક ખૂનરેજીને વખતે શકત મરણ વખતના આર્તનાદો-પોકારો અને હૃદય ભેદક ચીત્કારો સિવાય બીજું કશું પણ સાંભળવામાં આવતું નહોતું. જે સમયે માણસો નહાસવાની નકામી કોશીશ કરતાં હતાં, તેમની પાછળ પડીને ખ્રિસ્તીઓએ તીર-બાણ અને ઘોડાની ઠોકરોથી તેમના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા હતા, તેમને સફુંને બિલ્કુલ છુંદી નાખ્યા હતા. રેમન્ડ ડિ એગાઇલસે નજરોનજર જોયું હતું કે, “ મસ્જિદના આંગણમાં મરેલા મુસલમાનોનાં લોહીમાં ખૂન કરનારાઓના ઘોડાના ધુંટણ અને લગામો સુધાં ફૂળી ગઇ હતી.”

જે સમયે જિહાદ સૈનિકો તેમની સફળતાને માટે ખુદાતઆલાની પાસે કૃત-ગતાનો સ્વીકાર સૂચવનારી બંદગી કરતા હતા, તે સમયે ફક્ત એટલી ટુંકી મુદતને માટેજ હત્યાનું કાર્ય બંધ રહેતું, પરંતુ બંદગી પૂરી થતાંની સાથેજ

ફરીવાર શાશ્વતીય ખૂનરેછ શરૂ કરી દેતા. જે સધળા બંદિવાનો પહેલે દિવસે ખૂનીઓના ઘણીજ મહેનત ભરેલા થાકને લીધે બચી શક્યા હતા, અને જેઓને છૂટકારા બદલ મોટી કિંમત આપવાથી છૂટી શકાશે, એવી આશા હતી, તેમને સધળાને ખીજે દિવસે ઘણાજ ઘાતકી પણાથી મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. અનેક મુસલમાનોને ઇમારતોની અગાસીઓ અને દુર્ગના સિખ-રોપરથી પડી મરવાને લાચાર કરવામાં આવ્યા હતા અને તેમના ઘણાખરાને જીવતા જીવે બાળી નાખવામાં આવ્યા હતા. ખ્રિસ્તીઓ તેમને જમીનમાં દૂધા ખાડાઓમાંથી ખોદી લાવી, બહાર ખેંચી, ખુલ્લી જગામાં લાવી તેમનાં મુડદાંઓ ઉપર તલ્વારના ઝટકા મારવામાં પણ પાછા પડ્યા નહોતા. ઇલાજ વગરની દુર્બળ રમણીઓના કરણ રૂદનથી કે બાળક બાળાઓના બચ ભરેલા ચીત્કારોથી કે જે સ્થળે મહાત્મા ઇસુ ખ્રિસ્તે પોતાના ખૂનીઓને મારી આપી હતી તે તરફ સન્માન દેખાડવાથી પણ તે જિહાદ સૈનિકોના હૃદયમાં દયાનો સંચાર થયો નહોતો.^૧

ખીજા એક લેખકે લખ્યું છે કે:—“ ખ્રિસ્તીઓના દરબારમાં એવું કબૂલ થયું હતું કે, મુસલમાનોની તરફ દયા દેખાડવામાં આવશે નહિ; એટલા માટે શત્રુમંદ માણસોને છુપી જગાએથી ખુલ્લી રીતે ઘસડી લાવીને બલિદાનનાં જનવરની પેઠે તેમની કતલ કરવામાં આવી હતી, ઔરતોને ગાદ-માના બાળકોની સાથે મારી નાખવામાં આવી હતી. છોકરા-છોકરીઓની પણ કતલ કરવામાં આવી હતી. મોટા મોટા રસ્તાઓનાં નાકાંઓ, સાધારણ રસ્તાઓ, અરે એટલુંજ નહિ, પણ જેઝસલેમની વસ્તિ વગરની જગાઓ પણ આદમી ઔરતોનાં મુડદાંઓથી ચીકાર થઇ ગઇ હતી અને છોકરા છોકરીઓના કપાલો બદનના ટુકડાઓથી ચીકાર ભરાઇ ગઇ હતી. તેમ છતાં પણ જિહાદી જવાંમદોના પત્થર જેવા સખ દિલમાં રજમાત્ર પણ દયા ઉત્પન્ન થઇ નહોતી. ”^૨ જેઝસલેમમાં સત્તર હજારથી વધારે મુસલમાનો ખ્રિસ્તીઓના હાથથી માર્યા ગયા હતા.

ત્યાર પછી ખ્રિસ્તી લોકોએ યાહુદિઓના ઉપર અવલેનીય જુદા જુદા તેમની અદેખાઇનો આબેહુબ ચિતાર બતાવી આપ્યો હતો. જે દેવળમાંથી

૧ મિચાહડ દ્વિતીકાસના ૧ લા ખંડનું ૨૩૯ મું પૃષ્ઠ ન્હોતો.

૨ મિલ્ક સાહેબ દ્વિ ૧ લા ખંડનું ૨૭૮ પૃષ્ઠ ન્હોતો. મિચાહે લખ્યું છે કે, ખૂનરેછ એક અઠવાડિયા સુધી ચાલી હતી. જે કસલાક થોડાઘણા મુસલમાનો જીવતા હતા તેઓ નફરત ભરેલી ગુલામગીરીમાં બંધાયેલા હતા.

ચાકુદી લોકોને નહસાડી મુકવામાં આવ્યા હતા, તેમના તેજ મંદિરોને આગથી જાળીને રાખવાખ કરી નાખવામાં આવ્યાં હતાં. ઇતિહાસકાર મિચાઉડે લખ્યું છે કે:—“ તેમના બરાબરીઆ ખ્રિસ્તી ઇતિહાસકારોએ આ બેઠનાક બનાવના દેખાવને ધણીજ એ પરવાધથી વર્ણવ્યો છે, એટલુંજ નહિ; પરંતુ તેમણે ધણીજ નાખુશી ઉપજાવનારા મામૂલી બનાવેલું વર્ણન કરવામાં ડર દેખાડનારા અથવા સહાનુભૂતિ આપનારા એક એક અક્ષરનો પણ પરિહાર કર્યો નહોતો.

ત્યાર પછી, બાઈબલનો ગોડફ્રે જેઝસલેમના પાયાતપ્તપર બિરાજમાન થયો. એક વરસ પછી બાહડવિને તેની ગાદીપર બેસીને કેઈસરિયાપર છાપો માર્યો. શહેરમાંના લશ્કરે ધણીજ જવામર્દીની સાથે સામા પક્ષવાળાઓને અટકાવીને છેવટે સન્માન સૂચવનારી શત્રોંથી કબ્જે થવાનો અથવા શરણે જવાનો ઠરાવ કરવાથી તેઓ બચી ગયા, અને એ શરતો મૂજબ તમામ દસ્તાવજ ખોલી નાખવામાં આવ્યા, પરંતુ ફ્રેંચ લોકોએ શહેરમાં દાખલ થઈ સંધિની શરતો તોડીને ધણીજ ઘાતકીપણા સાથે હથિઆર વગરના બેગુનાહ અને આધાર વગરના લોકોની કતલ કરવા માંડી. ત્રિપોલી ટાયર અને સિડન શહેરના રહેવાસીઓ પણ આવીજ અથવા આના કરતાં પણ વધારે ખરાબ હાલતને પામ્યા હતા. એ વખતે ફિનિસિયન સમુદ્રના કિનારાપર આવેલાં સઘળાં શહેરો ઉન્નતિની ઉંચામાં ઉંચી સીમામાં આવી ગયાં હતાં. મશહુર નામજદા નાસિર ખુશરૂ કહે છે કે, ત્રિપોલી શહેરના દેખાવો ધણીજ મજબૂત અને દિલને બહેલાવનારા હતા. એની આબૂબાબૂનો ભાગ અને ચારે બાબૂનાં સઘળાં ગામો ધીમા પવનના હિલ્લેલોથી ડોલતાં અનાજના છોડવાઓ, આંખોને આનંદ આપનારા અંગુરનાં ખેતરો, સુંદર શેરડીના ખેતરો, નારંગીઓના બગીચાઓ સિદ્રોન, નામના ઝાડો, ખજૂર અને બીજી કેટલીક જાતનાં વૃક્ષોવડે ચીકાર ભરેલાં હતાં. શહેર ઉમદા ઉમદા ધમારતો અને દુકાનોની લાંબી લાંબી હારો વડે શોભીતું અને ધણાં માણસોથી ભરેલું દેખાતું હતું. એની ધમારતો ઉંચાઈમાં ચાર, પાંચ માળવાળી હતી. સઘળી દુકાનો રાજમહેલના જેવી દેખાતી હતી અને બજારો તરેહ તરેહની મોજશોખની ચીજો તથા ખોરાકની વસ્તુઓથી ચીકાર રહેતાં. મોટા મોટા સરિયામ રસ્તાઓનાં નાકાં અને બીજા સાધારણ રસ્તાઓમાં પણ ફવારા હયાત હતા. એ ઉપરાંત એ શહેરમાં સઘળા લોકોને માટે એક મોટું કુતુબખાતું એક સઘળા લોકોનું જાણીતું વિદ્યાલય (મદ્રેસો અને એક કાગળનું કારખાતું) હતું. એ કારખાનાના કાગળ સરખામણીમાં સમરકંદી કાગળોના જેવાજ હતા. ઇ. સ. ૧૧૦૬ માં વડા સિપહસાહાર ટેનકેડની સરહારી નીચે પિઝાનના દરિયા

કાફલાની મદદથી ખ્રિસ્તી મઝહબના અનુયાયી યોદ્ધાઓએ એ શહેરપર ઘેરો ઘાફો. શહેરવાસી લોકોએ કેટલાક માસ સુધી ઘણીજ બહાદુરીની સાથે શહેરનો બચાવ કર્યા પછી છેવટે એ કબ્જે થયું અને હુંટાયું. શહેરવાસીઓ તદવારના સપાટાથી કપાઇ ગયા અને લાયઝેરી-કુતુબખાતું-કાલેજ-મદ્રેસો અને કાગળનું કારખાતું ફતેહમંદ લોકો મારફત બળીને ભસ્મીભૂત થયું.

ફ્રેન્ચ લોકોએ પેલેસ્ટાઇન અને સિરિયાના અમુક ભાગને પોતાને કબ્જે કરી એ નવા જીતેલા જમીનના ભાગમાં પોતાના દેશની જાગીરનો રિવાજ ચાલુ કર્યો હતા. એથી ત્યાંના મુસલમાનો ખ્રિસ્તીઓની ગુલામગીરીની બેડીમાં સપડાયા. ત્યાં ઇન્સાફને બદલે લડાઇ અથવા સખ્ત પરીક્ષા મારફત ઇન્સાફનું કામ ખતમ થતું. તે વખતે યૂરોપનું અનુકરણ કરી ખ્રિસ્તીઓ મુસલમાન કેદીઓને બેડીઓ પહેરાવેલી હાલતમાં રાખી ટોળાંને ટોળાંના રૂપમાં રસ્તાપર લાવી ફેરી કરી વેચવાનો ધંધો કરતા. કેટલાક વરસ પછી અમીર ઉસમાન જેઝસલેમ જતેવા માટે ગયા હતા. તેઓ આ સમજા બેદાદ મુસલમાન કેદીઓના તરફ એવો ધાતકી જીલ્મ થતો જોઇ, દુઃખી થયા હતા અને એ સાથે તેમણે એમાંના કેટલાકને ગુલામીની બેડીમાંથી છૂટા કરાવ્યા હતા. તેમના લખેલા બ્યાનપરથી માલૂમ પડી આવે છે કે, દેવળના ઉપરી લોકો કાંઇક હિસ્સે સહ્ય હતા, પરંતુ એ નવા આવેલા ફતેહમંદ લોકો ઘણાજ ધાતકી અને અસહ્ય હતા; બીજી રીતે તે ખ્રિસ્તી ધર્મના લડવૈયાઓના નૈતિક જીવનની જડતાના સંબંધમાં જે કાંઇ લખી ગયા છે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે, તેઓ ઘણાજ અસહ્ય અને ચરિત્રહીન હતા.

પ્રકરણ ૭ મું.

જિહાદ.

ખલિફા મુસતઝિરબિલ્લાહના અમલથી

ખલિફા મુસતનજિદ બિલ્લાહ મુધીની

રાજકારકિર્દી.

(૪૯૨ થી ૫૬૯ હિજરી; ઇ. સન ૧૦૯૯ થી ૧૧૭૮)

રોપિયન ખ્રિસ્તીઓની આ પૂર્વ તરફની કૃત્ય મરજી મૂજબની હો. અથવા અક્ષાહ તઆલાના કુદરતી ખેલને લીધે થયેલી હો, અથવા ગમે તે કારણથી થવા પામી હો, પરંતુ આ વખત સિવાય બીજો વખતે તેઓ એશિયાપર ચઢી આવ્યા હોત, તો આના કરતાં

વધારે સારી તક તેમને મળત નહિ; કારણકે, જગીરના રશમે (રિવાજ) જેવી રીતે કારલોવિનજિયન^૧ રાજશક્તિનો ધીમે ધીમે ધ્વંસ કર્યો હતો, તેવીજ રીતે તેણે શક્તિશાળી સંલગ્નુક સંસ્તનતનો પણ ધીમે ધીમે ધ્વંસ કર્યો હતો. આલપ અરસ્લાને તેના કાકાના દોકરા સુલેમાનને એશિયામાઇનર અને મલિકશાહે તેમના ભાઇ તુતુસને^૨ સિરિયા મુક બલિસ આપ્યો હતો. અને તેઓ બન્ને મુસ્તાનની માલિકી કબૂલીને ચાલતા હતા, પરંતુ એ બન્ને રાજ્યો સિવાય મેસોપોટેમિયા, સિરિયા અને પેલેસ્ટાઇન પ્રદેશ પણ કેટલાક તાબાના માણસોને વહેંચી આપવામાં આવ્યા હતા; જરૂર પડે ત્યારે પોતાના માલિકને લશ્કર વડે મદદ કરવી એ તેમની સહુની મુખ્ય ફરજ હતી. જ્યાં સૂધી પ્રતિભાવાન નિજમઉલ મુલક અને રાજનીતિ વિશારદ મલિકશાહ જીવતા હતા, ત્યાં સૂધી મુખ્ય જગીરદારો અને તેમના તાબાની રૈયતો સુલ્તાનના નિયમિત ફરમાનને બજાવતા હતા. નિજમઉલ-મુલક અને મલિકશાહના મરણની સાથે સાથેજ એમને ધરમાંની ફાટફટ શરૂ થઈ ગઈ હતી અને સુલેહ અને એકતાને બદલે લડાઇ અને કળ્યાએ આવીને

૧ ફાન્સના શાર્લમેન રાજને કારલોવિનજિયન કહેતા.

૨ એનો હક્કાબ તાબકહદાલા (સંસ્તનતનો મુકુટ) હતો.

અ. ઇ. ભાગ ૨.

ઉન્હાળાના પોશાકમાં અરળ રમણી.

પોતાનો કાબૂ જમાવી દીધો હતો. પહેલવહેલાં તુરખાને તેના પુત્ર મહમૂદને મક્કમાં લઈને બાર્કયારુકની સાથે લડાઈ શરૂ કરી. ધણીજ થોડી મુદત પછી મહમૂદ મરણુના મ્હોમાં આવી પડવાથી બાર્કયારુક સેલગુકોના જમીનદારની પદ્ધતિ પર નિમાઈને ખલિકા મુક્તદિ મારફત સુલ્તાનનો ખિતાબ મેળવી શક્યો, ત્યાર પછી તુતુસે સુલ્તાનના પદ પર અધિષ્ઠિત થવાની કોશિશ કરવાથી બાર્કયારુક અને તેની વચ્ચે ઝગડો શરૂ થયો. લડાઈમાં તુતુસની હાર અને મોત થવા છતાં પણ ઇસ્લામી સલ્તનતમાં સુલ્હે સ્થાપિત થઈ નહોતી, કારણકે ત્યાર પછી બાર્કયારુક તેના ભાઈ મહમૂદની સાથે ખૂનખવાર જંગમાં રોકાયો અને એ જંગ કેટલાંક વરસો સુધી ચાલ્યું.

આ તરફ જિહાદ લડાઈમાંથી જે સધળા મુસલમાનો જીવ બચાવવાને સમર્થ થયા હતા, તેઓએ ન્હાસીને બગદાદ મહાન નગરીમાં આશ્રય ગ્રહણ કર્યો. એ વખતે આંદ વરસનો રમજનન માસ હતો અને ઇસલામ મઝહબના અનુયાયીઓએ એ માસના સધળા દિવસો રોઝા વ્રતમાં પૂરા કર્યા હતા. જે થોડા ધણા કમનસીબ આદમીઓ ખૂનરેજ અથવા ગુલામગીરીના પંખમાંથી ન્હાસવાને સમર્થ થયા હતા, તેમના વર્ણવેલા કેવેરવા ખડાં કરનારા સમાચારથી સધળા શહેર વાસીઓ ગમગીનીના દરિયામાં ડૂબી ગયા. તેઓ ઉપવાસ (રોઝ) ની વાત બૂલી ગયા હતા, અને સધળા લોકો જુમામસ્જિદમાં એકઠા થઈ રડવા માંડ્યા હતા. ^૧ એ સમયે બાર્કયારુક અને મહમૂદ લડાઈને માટે હલવાન શહેરમાં છાવણી નાખીને રહેતા હતા. તેમના એકબીજાના ઝગડાનો ફેસલો લાવીને સહુને સાધારણ શત્રુની વિરુદ્ધમાં યુધ્ધ કરવાનો આગ્રહ કરવા માટે ખલિકા મુસતઝિર ખિલ્લાહે તેમના દરબારના મુખ્ય ત્રણ માણસોને ધણીજ ઝડપથી તેમની પાસે મોકલી આપ્યા; કારણકે બાર્કયારુકના વઝીરની દૂખી કતલનું કામ ખતમ થવાથી બન્ને ભાઈઓ તરતજ પાછા ફરીવાર લડાઈમાં ગુંથાયા હતા. કોઈ એક તવારિખ લખનાર ખેદની સાથે કહી ગયો છે કે, “ સુલ્તાનોમાંના અનેકય અથવા કુસંપને લીધે, ફ્રેન્ક લોકો ઇસ્લામી સલ્તનતમાં તેમની સત્તા જમાવવાને સમર્થ થયા હતા.

૪૯૮ હિજરી (ઇ. સન ૧૧૦૪) માં બાર્કયારુક મરણુને શરણુ

૧ અલ મુન્કફરઅલ અખિવારદિ નામના તે વખતના એક કવિએ મસ્જિદમાં એકઠા થએલા તમામ માણસોનો લોપ થવાની વાતને એક શોક સુચવનારા ગાનમાં પ્રકટ કરી હતી. ઇબને અલ અસિર અને અબુલફિદાએ એ શોક સંગીતને પોતાના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે.

ચવાલી મહમ્મદે^૧ સસ્તનતની ગાદીપર^૨ બિરાજમાન થઈને ૧૪ શૈબ વરસ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું. વર્ણવેલું છે કે, તે સાહસી, ધાર્મિક, નેક, ઇન્સાફ અને દિલાવર દિલનો આદમી હતો. તેણે માખાપ વગરનાં છોકરા છોકરીઓ અને મરીબ ગુરખાંઓના તરફ જે દયા દેખાડી હતી, તે તે વખતના મૌલવીઓ મારફત વખાણને પાત્ર થઈ હતી.

પરંતુ એ વખતે સસ્તનતનું રાજનૈતિક આકાશ જે પ્રકારનાં વાદળાંથી ઘેરાઈ ગયું હતું, તેથી કોઈ એકઠી થયેલી ઇસલામી-શક્તિ મામૂલી દુશ્મનની વિરુદ્ધમાં ઉભી થવાને ઉપયોગી થઈ શકી નહોતી. સિરિયા અને મેસોપોટેમિયાના જંગીરદારો એક બીજાની સાથે અદેખાઈ કરી ઝગડા જમાવી જૂદા થઈ પડ્યા હતા. અલેખોના જંગીરદાર તુતુસનો પુત્ર રિઝવાન^૩ દગાખાજ હતો, અને બીજા કેટલાંક માણસો જોકે સુસ્તાનનું શરમાળ બળવવાને રાજ હતાં, તેમ છતાં પણ તેમણે જાતિની ચડતીને માટે કોશિશ કરવા કરતાં પોતાની ઉંચી મુરોદોને બર લાવવા માટે વધારે ધ્યાન આપ્યું હતું. એ વખતે સિરિયાના સમુદ્રનો કિનારો અને પેલેસ્ટાઇન મુલક ફારેમાઈદ ખલિશઓના તાબા તળે હતો. તેમના રાજ્યના બંદોબસ્તની એવી અંધાધુંધી હતી કે, જેથી કુએડ-જિહાદમાં મળેલા દુશ્મનો દ્વારા ઘેરાયેલાં સઘળાં શહેરોમાં મદદ કરવાનું તેમને માટે દુઃખકર અને નામુમકિન થઈ પડ્યું હતું. ફારેમાઈદ ખલિફા (મુસતઆઅલી) સસ્તનતની હકુમત ચલાવવા માટે બિલ્કુલ નાલાયક હતા, એથી તેનો સેનાપતિ રાજનું કામકાજ ચલાવતો, પરંતુ તે લશ્કરી ખાતાંની ચડતી કરવાની અને દુશ્મનોને નહસાડવાની જીવ-

૧ મરાહુર હાર્શનિક અને તત્વજ્ઞાની ઇમામ અબુ હમિદઅલ ગઝાલી સુસ્તાન મહમ્મદના બરાબરીયા હતા, અને સુસ્તાન તેમજ તરફ ધણીજ શક્તિની નિગાહથી જોતા, ફારમા નામની સુલતાનની એક કન્યા હતી અને ખલિફા બુકદિની સાથે તેની શાદી કરી હતી. કહેવામાં આવે છે કે, તે કેળવાયેલી અને રાજનીતિના જ્ઞાનથી વિભૂષિત હતી. તે દરગાચે ખાતુન નામનું કુમારીઓના દરબાર ગૃહમાં વસતી હતી.

૨ તેણે ગિયાસુદ્દિનયાવદિન (પાર્થિવ અને ધર્મ વિષયની અપવિત્રતાના પાકપણાનો પ્રતિકાર કરનાર) નો ઇલ્કાબ ધારણ કર્યો હતો.

૩ તુતુસ-રિઝવાન પણ હમિરક શહેરમાં જે પુત્રો મુકીને જન્મતનરિન થયા. રિઝવાને અલેખોની અને દક્કાકે હમિરકની જખીલદારીની માલિકી મહણુ કરી અહિર-દિનના ઇલ્કાબવાળા ટોગલકિન નામના એક માણસે દક્કાના એક પુત્રને નહસાડી મુકવાથી તે પાછળથી સુસ્તાન મારફત એ પદવીપર મુકરર થયા. અનુવાદક.

જનથી કોશિશ ન કરતાં કેરો શહેરમાં મોજમજ અને અયથઆરામ ભોગ-વવામાં ગુસ્તાન રહેતો, અથવા તેના હરીફાની વિરુદ્ધમાં કારસ્થાન કરીને નકામો વખત ગુજરતો હતો.

ટાઇબિરિયસ અને અલખલાતની લડાઈ.

સુલ્તાન મહમ્મદના ફરમાનથી તેના તાબાના જગીરદારો એક બે વાર તેમના એક બીજાના મતની જૂઠ્ઠાઈને અલગ કરી ખ્રિસ્તી હુમલા કરનારા-ઓની સ્થામા આવી ઉભા રહ્યા હતા. ઇ. સન ૧૧૧૩ ની શરૂઆતમાં જેર-સલ્તેમના રાજા^૧ બાહડવિને દમિસ્કસ તાબાના એક વિભાગ ઉપર હલ્લો કર્યો. (૧૩ મી મોહરમ, ૫૦૭ હિજરી; જુલાઈ ઇ. સન ૧૧૧૩) દમિસ્કસનો માલિક ટોગટકિન એકલો તેમને અટકાવવામાં અસમર્થ થવાથી મોસુલના માલિક મુહમ્મદની પાસેથી તેણે મદદ માગી. ઇ. સન ૧૧૧૩ ના જુલાઈ માસમાં, મોસુલ, દમિસ્કસ, સિનજર^૨ અને મારિદિનના જગીરદારોની સાથે મળેલી શક્તિએ પેલેસ્ટાઈન મુદ્દમાં કૂચ કરી. ટાઇબિરિયસ સરોવરની નજીકના ખૂનખ્વાર જંગમાં ક્રેન્ક લોકો અફસોસ ભરેલી હાલતથી હારી ગયા અને તેમના ઘણાખરા સિપાહીઓ સરોવર તથા જર્ડન નદીમાં ડૂબી ગયા. ઇ. સ. ૧૧૧૪ ના જૂન માસમાં ફરીવાર તેઓ મારિદિનના જગીરદાર ઇલગાજી મારફત અલખલાત નામની જગાપર હારી ગયા. (જૂન, ઇ. સન, ૧૧૧૪) બીજી તરફ મિસરના લોકો પણ સમુદ્રના કિનારાપરના કેટલાક જંગોમાં ફતેહમંદ થયા; પરંતુ સમસ્ત યુરોપ એ વખતે ખ્રિસ્તી ધર્મના લડવૈયાઓને મદદ કરવા માટે તૈયાર હતું. યુરોપની તમામ જગાઓથી તેમની મદદ માટે નવા લશ્કરી કાફલાઓ આવ્યા હતા. ટાઇબિરિયસના યુદ્ધ પછી મુહમ્મદ કોઈ બળવાખોરના હાથે માર્યો જવાથી જગીરદારોમાંની એકતા તૂટી ગઈ, જૂદી પડી ગઈ. આ બંધી બાબતોએ જિહાદવાળાઓને મુસલમાનો મારફત જીતેલી તમામ જગાઓને પાછી મેળવવામાં મદદ કરી હતી.

જિહાદવાળાઓ આવી રીતે પોતાની સત્તા જમાવતા જમાવતા શહેરોપર શહેરો જીતવા માંડ્યા, દેશને પાયમાલ કરવા લાગ્યા અને રહેવાસી લોકોનાં ખૂન કરવા માંડ્યા, અથવા તેમને સહુને ગુલામગીરીની બેડીમાં સપડાવવા લાગ્યા સુલ્તાન મહમ્મદ ૫૧૧ હિજરીના જિલ્લજન માસની પંદરમી તારીખે

૧ ઇબ્ને અલ-અશિરે, તેને બાહડવિન અને બીજા કેટલાક લેખકોએ તેને બાહડવિલ નામથી ઓળખાવ્યા હતા.

૨ એનું બીજું નામ ટામિરિક હતું.

(૧૮ મી એપ્રિલ ઇ. સન. ૧૧૧૮) જન્મતનશીન થયા. અને તેમના મરણના એક વરસ પછી ખલિફા મુસતઝિર પણ આ ફાતી દુનિયામાંથી હમ્મેશને માટે ગાયબ થયા. (૧૬ મી રબિઝ્સાનિ, ૫૧૨ હિજરી) તેમણે ૨૫ વરસ સૂધી રાજ્ય ભોગવ્યું હતું અને તેમની પછી તેમના પુત્ર અબુ મનસુર અલફઝલ અલમુસત રશિદ ખિલ્લાહનો^૧ ઇલ્કાબ ધારણ કરીને પાયતખ્ત પર બિરાજ્યા.

સુલ્તાન મહમ્મદના મરણથી ઇસ્લામ અને ખ્રીસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓ બન્ને પક્ષમાં ધણોજ ફેરફાર થયો હતો. (૬ ઠૂ ઓગસ્ટ, ઇ. સન ૧૧૧૮) મહમ્મદના મરણ પછી વીર જાતિના છેલ્લા બહાદુર સિનજર^૨ નામના તેમના ભાઇ તેમની પદવી પર બિરાજ્યા અને તેમના પુત્ર મહમ્મુદ પ્રાઇવેટ ખાનગી મિલકતના વારસે ઠર્યા. સુલ્તાન મહમ્મુદની હુકુમતના અમલમાં જિહાદવાળાઓને અટકાવવા માટે સહુથી પહેલો એક વીર પુરુષ-જવાંમદ^૩ બહાદુર પેદા થયો હતો. તેણે ફક્ત ફેન્કોના એકલાના હુમલાને અટકાવ્યા નહોતા, પરંતુ તેણે ધીમે ધીમે ઇસ્લામ અધિકારમાંથી તેમને નહસાડી મૂક્યા હતા. તેનું નામ હમામુદીન જંગી^૪ હતું. ક્રિશ્ચિયન લેખકોના મત મુજબ તે રક્ત પિપાસુ (લોહીનો તરસ્યો) નામથી ઓળખાયો છે. તે સુલ્તાન મલિકશાહના અક્સનકર^૫ નામના એક વડા જગીરદારનો પુત્ર હતો. સુલ્તાન

૧ અલ મુસતરશિદ ખિલ્લાહનો અર્થ ખુદાનો રસ્તો. ખતાવનાર તરીકે માનનારો, એવો થાય છે.

૨ તેઓ કવિ અનવારિના બંધુ-દોસ્ત અને મદદગાર હતા.

૩ ફારસી સાહિત્યનું અધ્યયન કરનારાં માણસો એ જંગીને ફારસ (પારસ્ય-ઈરાન) મુલ્કના બાદશાહ આતાબ સાયદના પિતા જંગી તરીકે ધારતા હતા. બાદશાહ સાયદ ગુલિસ્તાન (ઈરાનનો બગીચો) નામના પુસ્તકના લેખક કવિ શેખ મસલેહદીન સાદિના પૃષ્ઠ પોષક (મદદગાર) હતા. શેખ સાદીના, ગુલિસ્તાન, બોસ્તાન, કરીમા વગેરે પુસ્તકો ધણાજ ઉમદા છે અને નીતિ તથા ધર્મના જ્ઞાનથી તેનું પાનેપાનું ભરેલું છે. આધુનિક જમાનામાં પણ એ પુસ્તકોનું મૂલ્ય ધણુંજ મોંઘું મનાય છે.

૪ અક્સનકર કાસિમુદ્દોલાનો ખિતાબ ધારણ કર્યો હતો. એ સિવાય તે 'શ્વેત રથેન' (બાજ) પંખીના નામથી ઓળખાતો હતો. તે સુલ્તાનનો ખળનથી (હાજિર) અને દાહો સૈનિક તથા જ્ઞાની રાજનિતિજ્ઞ હતો. તેના તાબાના તમામ દેશમાં પુરતો ન્યાય-ઈન્સાફ વિશાળતો હતો. સર્વ સ્થળે હાટ બજારની સગવડ હતી, રસ્તાઓ હુઠારાના બચ વગરના હતા, અને સર્વ સ્થળે શાંતિ વિશાળતી હતી. કોઈ સ્થળે ગેરઈન્સાફનું કામ પૂરું થવાથી એ સ્થળના રહેવાસીઓને તેનું

માલિકશાહના મરણ પછી છૂટા છવાયા અને અંધાધુંધીવાળા રાજ્યમાં અકસનકરે સારો બંદોબસ્ત કરવાની કોશીશ કરી હતી. તે યૌદ્ધ વરસની ઉમ્મરના જંગી નામના શરજંદને પોતાના રાજ્યના વારસ તરીકે મૂકીને મરણને શરણ થયો; પરંતુ તેના તાબાના જાગીરદારો અને નોકર ચાકરોએ તેના પુત્રના સોબતી તરીકે રહીને તેના પિતાની મિલકત તથા સત્તાને અખંડ રાખી હતી, અને એ બાળકે પણ જિન્દગીની શરૂઆતમાં જ અદ્ભુત માનસિક બળ, અનહદ તાકાત અને ઉંચી જાતના રાજનૈતિક તથા લડાયક જ્ઞાનનો પરિચય પ્રદાન કરાવ્યો હતો. ૫૧૬ હિજરી (ઇ. સન ૧૧૭૪) માં સુલ્તાન મહમ્મુદની પાસેથી તેણે વાસિત શહેર વૃત્તિરૂપે પ્રાપ્ત કર્યું અને બસરા શહેરમાં તેનો પ્રતિનિધિ (શાહના) નિભાવ્યો. આ પછી ચાર વરસે તેને આતાબેકના ઇલાકાબસાથે મોસુલ અને ઉપલો મેસોપોટેમિયા આપવામાં આવ્યો. અને ખલીફાના ખાસ કબજાના કાગળ દ્વારા તે એ બંને મુલકોમાં સ્થાયી થયો. (રમજન ૫૨૧ હિજરી; સપ્ટેમ્બર-અક્ટોબર ઈ. સ. ૧૧૨૭) ઇમામુદ્દીન જંગી મોસુલના વિશાળ આતાબેક વંશનો સ્થાપનાર હતો. ઇતિહાસકાર ઇબ્નેઅલઅશિરે તે વખતના મુસલમાનોની કમતાકાત અને ખ્રિસ્તીઓની તાકાતની બાબતમાં જે અગત્યના વર્ણન કર્યું છે, તે અમો અહીં આગળ રજૂ કરીએ છીએ:—

“ ખ્રિસ્તી લોકોનાં લશ્કરી માણસોની સંખ્યા અસંખ્ય હતી, તેમનો જુલમ અને લૂટફાટનો અયોગ્ય વહેવાર દિવસે દિવસે વૃદ્ધિગત થતો જતો હતો. અને તેમને સજાની ધાસ્તી ન રહેવાથી તેઓ કોઇપણ જાતનું કાળું કામ કરતાં અચકાતા નહોતા. તેમનું રાજ્ય ઉપલા મેસોપોટેમિયાના મારિદિનથી લઇને મિસરની સરહદમાં આવેલા આરિસ શહેર સુધી ફેલાયલું હતું, તેઓએ હારાન અને રાક્કાના નામનાં બંને શહેરના રહેવાસી લોકોને બેઠેજાત કરીને નિસિબિનના દરવાજા સુધીનાં સઘળાં સ્થાનોને લગભગ પાયમાલ કરી નાખ્યાં હતા. મેદાનના માર્ગે શહ્યા સિવાય તેઓએ દમિસ્ક જવાના તમામ રસ્તાઓને બંધ કરી દીધા હતા. તેઓ સઘળા શહેરવાસીઓની પાસે અણુધટો

નુકશાન ભરી આપવું પડતું, પણ હાલના જમાનામાં એ રિવાજ ચાલુ નથી. જે કદાચ કોઇ જગાએ કોઇ મુસાફરની માલમિલકત લુટાઇ જતી, તો તે જગાની નજીકના ગામેના રહેવાસીઓને એનું નુકશાન ભરી આપવાની ફરજ પડતી; આવી સજાની ધાસ્તીથી લોકો મુસાફરોની સહીસલામતી અને દેશમાં શાંતિ જળવવા માટે ખાસ ઉત્સાહી રહેતા.

૧ આતાબેકનો અર્થ કુમારનો શિક્ષક અથવા કુમારનો હાકેમ થાય છે.

કર વસુલ કરતા અને એલેપોનો અરધો ખળનો, અરે એટલુંજ નહિ, તેના બગીચાના દરવાજાપરના કારખાનામાંથી આવતી દૈલત પણ બળાતકારે છીનવી લેતા. એક ખુદાને માનનારા અને અનેક ખુદાને માનનારામાંનો કોઈપણ માણસ તેમના હાથમાંથી બચી શકતો નહિ.”

જંગી દેશમાં સારો બંદોબસ્ત કરવા અને કેળવાયલું લશ્કર એકઠું કરવા માટે ધણીજ ઉત્સાહની સાથે તૈયાર હતો. ખ્રિસ્તી લોકો માર્કેત મેસોપોટેમિયા ઘેરાતાં પહેલાંજ તેણે તેમને દૂર કરવા માટે પૂરતું લશ્કર તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. તે મેમ્બિજ (પુરાણું બામબેસ) અને મિઝા અથવા બુઝા જીતીને (૫૨૨ હિજરી, ઇ. સન ૧૧૨૮) વિશાળ મોસલની જગીરનો એકચ્છત્ર માલિક થયો હતો. એલેપોમાં વસનારા લોકોએ જિહાદ સિપાહીઓના^૧ જોર જીત્યો અને લૂંટફાટથી તોખાં પોકારીને ઇ. સન ૧૧૨૮ માં જંગીને માન સાથે બોલાવ્યો. તેણે ત્યાં જઈને તે શહેર જીતી લીધું. એલેપોના દાખલાથી હામાહ શહેર પણ તેમના હાથમાં આવ્યું. ખીજે વરસે તેણે અલ-અસારિય શહેરના કિલ્લાની નજીકમાં જિહાદવાળાઓને હરાવીને એક ખૂનખવાર જંગ બેટ્યા પછી ત્યાંનો કિલ્લો જીતી લીધો. સુલ્તાન મહમ્મુદના મરણ પછી (૫૨૫ હિજરી; ઇ. સન, ૧૦૩૭-૩૯) દેશમાં માંહોમાંહે ફાટફૂટ અને બગયો પેદા થયો અને એ વખતે ખ્રિસ્તીઓમાંના મોટામાં મોટા પિશાય-શયતાન^૨ એડેસાના કાકિન્ટ જોસસેલિનની સાથે થોડી મુદત ટકનારી સુલેહ થવાથી જંગી એ બળવામાં ભાગ લેવાને સમર્થ થયો હતો. સુલ્તાન મહમ્મુદની પછી તેનો ભાઈ મસુદ તેની ગાદીપર બેઠો; પરંતુ એ વારસાને માટે સેલજુકશાહ નામના ખીજ એક ભાઈની સાથે ઝગડો પેદા થયો. થોડીવાર લડ્યા પછી તેમણે તેમના ઝગડાનો ફેસલો કરી બન્નેએ પોતાના કાકા સિનજોરની વિરુદ્ધમાં લડાયક કૃત્ય કરી; પરંતુ તેઓ દમર્જ નામની જગાએ (૨૦૫ ૫૨૬ હિજરી; મે, ઇ. સન ૧૧૩૨) હારી ગયા. તેમના હારી જવા છતાં પણ સિનજોરે તેમના તરફ રહમદિલી દેખાડીને તેમને તેમનો પહેલાનો કબ્જો પાછો સોંપ્યો. ત્યાર પછી ખલિફા મુસતરસિદ અને સુલ્તાન મસુદની વચ્ચે જંગ જમ્યું. એ જંગમાં ખલિફા મુસતરસિદ કેદી થયા અને તેઓ સુલ્તાન મસુદની હાવણીમાં રહેતી વેળાએ ખુદાના દ્રોહીઓમાંના એક જણ મારફત માર્યા ગયા. (૧૬ મી જિલકદ, ૫૨૮ હિજરી;

૧ ઇબનેઅલઅસિરે તેમને ફત્ત્ય અથવા પિશાયના નામથી ઓળખાવ્યાં છે.

૨ ઇબને અલઅસિરે તેને અઝિમુરશયા સામિન (ગ્રેક રાજા) ના નામે

૨૮ ઓગસ્ટ ઇ. સન ૧૧૩૫) તેમના મરણ પછી અબુજફર મનસુર નામનો તેમનો પુત્ર રશીદ ખિલ્લાહનો^૧ ખિતાબ ધારણ કરી પાયતખ્તપર બિરાજમાન થયો; પરંતુ તેણે ફક્ત થોડાક માસજ રાજ્ય ભોગવ્યું હતું. તેની અને સુલ્તાન મસુદની વચ્ચે મતભેદ થવાથી તે બગદાદ છોડીને મોસુલ ભણી આવ્યો ગયો. એથી સુલ્તાન મસુદે મજહૂબી બદોઅસ્ત કરનારાઓ અને કાજીઓને બોલાવ્યા તથા તેમની પાસે ખલિકા રશીદની વિશ્વાસઘાતકતાની-દગાબાજીની વાત રજૂ કરીને તેને પાયતખ્તપરથી ઉતારી પાડવાની તેમને મજબૂત બલા-મણુ કરી. રશીદને પાયતખ્તપરથી ઉતારી પાડવાથી ખલિકા મુસતઝિરના પુત્ર અમદુલ્લા અલમુકતદિ લિ-અબ્રિલ્લાહનો^૨ ખિતાબ ગ્રહણ કરીને પાયતખ્તપર બેઠો. એ વખતે શેલજુક રાજ્યની શક્તિ નબળી પડવાથી ઇરાક અને કેલ-ડિયામાં ખલિકા મુકતદિની નામના અમુક હિસ્સે વધી ગઈ અને છેવટે તેઓ બગદાદની નજીકના તમામ મુલ્કોમાં તેમની થોડી મુદત ટકનારી સત્તાનો ફેલાવો કરવાને સમર્થ થયા હતા.

આતાબેક ઝંગીએ પૂર્વ પ્રદેશના માંહેામાંહેના બળવામાં વધારે વખત વીતાડ્યો નહોતો; કારણ કે, સિરિયા દેશમાં તેનું સહુથી મોટામાં મોટું કરવાનું કામ બાકી રહ્યું હતું. જિહાદવાળાઓએ યુરોપમાંથી નવી લશ્કરી મદદ મેળવવાથી અને ગ્રીક બાદશાહની સરદારી તળે લશ્કરનો એક જંગી કાફલો આવી પહોંચવાથી ફરીવાર મુસલમાનોની સાથે લડાઇ જાહિર કરી હતી. તેઓ ખુઝાપર છાપો મારી ત્યાંના સઘળા આદમીઓને તલવાર વડે કાપી નાખી, ઔરતો અને છોકરા છોકરીઓને કેદ કરીને લઇ ગયા હતા. ત્યાર પછી તેઓએ હામાદથી એક દિવસની મજલપર દૂર આવેલા શૈઝર (કૈસરીયા) ને ઘેરી લીધું. આસા-માનીની^૩ જન્મભૂમિ શૈઝરનો દુર્ગ સર્વાંશે અભેદ હતો. અને પહાડપર એવી રીતે બાંધેલો હતો કે, ફક્ત એક ઘોડાની સાથે બાગ્યેજ એ રસ્તેથી દુર્ગમાં દાખલ થઇ શકાતું હતું અને એને પર્વત કોતરીને બહાર કાઢવામાં આવ્યો હતો. એ સાંકડો રસ્તો પહેલવહેલો મોજાથી ભરેલી ઓરેન્ટિસ^૪ નદીને ઓળંગ્યા

૧ રશીદ ખિલ્લાહનો અર્થ ખુદાની રહમથી મજહૂબને રસ્તે ચાલનાર થાય છે.

૨ અલમુકતદિલિઅબ્રિલ્લાહ અર્થ ખુદાના ફરમાન તરફ આસ્થાવાન, થાય છે.

૩ શરઆતના જીહાદ-કુઝેડ યુદ્ધને વખતે આમિર મુયાયિદ આદૌલા આસામા એક મુખ્ય વીર પુરુષ હતો. ઇ. સન, ૧૧૮૪ માં પારીસ શહેરમાં તેનું જીવન અશિવ પ્રમથ થયું હતું અને તે ધણુંજ અજાયબી પમાડનાર હતું.

૪ એ સિરિયા દેશની એક નદી છે, એ એન્ટિયોકની નજીકમાં વાંકી વળીને ૨૪૦ માઈલ ઓળંગ્યા પછી સમુદ્રને જઈને મળે છે. (અનુવાદ)

પછી તેનાથી થોડેક દૂરના પહાડમાં સુરંગના આકારમાં ગયો હતો અને સૌથી છેવટની ઉંડી ખાધને લાકડાંના પૂલની મદદથી ઓળંગીને કિલ્લામાં દાખલ થવું પડતું. એ પૂલને એકવાર ભાંગી નાખવાથી કોઈનાથી કિલ્લામાં દાખલ થઈ શકાય તેમ નહોતું. હિજરીની પાંચમી સદીની શરૂઆતથી એ સ્થળ કીનાના અરબ વંશમાં જન્મેલા ખુમુનકિઝ (મુનકિઝ) ના હાથમાં હતું અને તેઓ તે કિલ્લા તથા તેની નજીકની તમામ જગાઓના વંશાનુક્રમિક માલિક હતા. એ દુર્બેઘ દુર્ગ આ તરફ હામાહ અને બીજી તરફ જિહાદવાળાઓની છાવણીની નજીકમાં હતો, એથી એ ક્રાન્ક અને સેરેસિનબને કાશ્લાનો ઘણાજ જરૂરનો ગણાતો હતો. તે વખતના શૈજર (કૈસરયા) કિલ્લાના માલિક સુલતાન અયુ અસાકિરે જંગીની મદદ માગવાથી તે ઘણીજ ઝડપથી ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. આતાબેગના આવવાથી ક્રાન્ક અને ગ્રીક લોકો ધેરો ઉઠાવીને ચાલ્યા ગયા અને ગ્રીક લોકો તેમના દેશ તરફ પાછા ફર્યા, પરંતુ જંગી પોતાની સગવડના માટે તેમની પાછળ પડવામાં પાછો હાથ્યો નહોતો. તેણે ત્રિપોલી ઉપર રાજ કરતા કાઉન્ટના અર્કા નામક કિલ્લાને ધેરીને જમીનદોસ્ત કર્યો. અને બાલબેક જીતીને સુલતાન સલાહુદ્દીનના પિતા નજમુદ્દીન અયુબને તેની હાકેમીનો બાર સોંપ્યો. ત્યાં સુધી દમિસ્કનો જાગિર વિભાગ બીજા એક સ્વાધીન રાજાના હાથમાં હતો, ત્યાં સુધી ક્રાન્ક લોકોને સિરિયામાંથી દૂરીભૂત કરવાનું આતાબેકને માટે નામુમકિન થઈ પડ્યું હતું.

૫૩૪ હિજરી (ઈ. સન ૧૧૩૯) માં જંગીએ બારીનની નિકટમાં ક્રાન્ક લોકોને હરાવીને એ શહેરને કબ્જે કર્યું એ શહેર જિહાદીઓના દુર્બેઘ કિલ્લા જેવું હતું અને હામાહ તથા અલેપ્પોની વચ્ચે આવેલી તમામ જગાઓને લૂંટવા માટે તેમણે એને મુખ્ય કેન્દ્રભૂમિના સ્વરૂપમાં બદલાવી નાખ્યું હતું; પરંતુ જંગીએ ૫૩૯ હિજરીના જમાદિકસ્સાનિ માસમાં (ઈ. સન. ૧૧૪૪ ડિસેમ્બર) એડેસા (રેહા) જીતીને સહુથી ઉમદા ક્ષેત્ર મેળવી. એ શહેર જિહાદીઓના દૈત્યરૂપી વીર-બહાદુર બેસસલિનના તાબામાં હતો, એથી એને જીતવાથી સહુથી શ્રેષ્ઠ ક્ષેત્રનું કામ પુરું થયું હતું. “ ખ્રિસ્તીઓ ના જે કેટલાક મુખ્ય આચાર્યોના અધિકાર હતા તેમાં જેસસેમ પ્રથમ સ્થાનિય હતું; ત્યાર પછી અનુક્રમવાર એન્ટિયોક, રોમ, કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ અને રેહા શહેરનું નામ ઉલ્લેખ કરવા લાયક હતું. એટલા માટે ખ્રિસ્તી લોકો એને પવિત્ર સ્થાન તરીકે માનતા હતા અને એ કારણવશાતજ એ મેસોપોટેમિયાનાં ચક્રુ રૂપ હતું. એ ખ્રિસ્તીઓના તાબામાં રહેવાથી તેઓ

એની નજીકનાં તમામ સ્થાનોને કબ્જે કરવાને સમર્થ થયા હતા અને તેમના કૃત્ય કરવાના રસ્તામાં તેમણે અનેક દુર્ભેદ દુર્ગ પણ કબ્જે કર્યા હતા. ૧”

ઝંગીએ રોહા શહેરમાં આવી ત્યાંના રહેવાસીઓના જનમાલ અને ધન મિશ્રકત સહીસલામત રહેશે, એવું જણાવી તેમને શરણે થવાનું કહ્યું; પરંતુ તેમણે તેના તે ઠરાવને નકરતની સાથે પાછો ફેરવ્યો; એથી તેના ફરમાનથી શહેરને જીતી લેવામાં આવ્યું. ખ્રિસ્તીઓએ જેરસ્લેમ અને એન્ટિયોક શહેરમાં મુસલમાનો ઉપર જેવો જાલિમ જુલમ ગુજાર્યો હતો, તેના બદલા દાખલ ત્યાંના ખ્રિસ્તી રહેવાસીઓને સજા કરવાની ઈચ્છા કરી હતી, પરંતુ તેની મહાનુભવતાએ તેના ગુસ્સાને દબાવી દીધો હતો. જેઠાદ સિપાહીઓ, શકિરો અને મૌલવીઓએ ત્યાંના જિહાદી સિપાહીઓને લડવા માટે ઉરકેર્યા હતા. જે સંઘળા સાધારણ પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને છોકરા છોકરીઓ મુસલમાનોના હાથમાં દેદ થયાં હતાં, તેઓ છૂટી ગયા હતાં અને તેમની દોલત તથા સ્થાવર મિલકતને છોડવાનું કાંઈપણ મૂલ્ય ન લેતાં તે તેમને પાછી સોંપવામાં આવી હતી.

રોહાના કિલ્લામાં જેઠનું લશ્કર રાખીને આતાબેક ઝંગીએ બીજા એક બાબૂએ કૃત્ય કરીને ધીમે ધીમે જિહાદવાળાઓના તાબાના શિરાજ અલબિરા અને બીજા કેટલાક કિલ્લાઓ જીતી લીધા. ત્યાર પછી કલાતજન-બિર કિલ્લાની અટકાયત વખતે તેની નિદ્રિતાવસ્થામાં તે તેના કેટલાક ગુલામો મારફત માર્યો ગયો. (૫ મી રમિક્સસાનિ, ૫૪૧ હિજરી; ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ઇ. સન. ૧૧૮૬) તેના ખ્રિસ્તી દુસ્મનોએ એ તુર્કી-ગુલામોને ઉરકેર્યા હતા. આવી રીતે તે વખતના એક બહાદુર જવાંમર્દની જિન્દગીનો અંત આવ્યો. ૨ તે ન્યાયી, જ્ઞાની અને રૈયતનું બલુ આહનારો હતો. જે વખતે તેણે મેસો-પોટેમીયાનું શાસનકાર્ય ગ્રહણ કર્યું હતું, તે સમયે એ પ્રદેશની અને સિરિયાની ઘણી ખરી જમીન ખેડયા વિનાની પડતર હાલતમાં પડી રહેવાથી ખેડુતો અને શહેરના રહેવાસીઓ શોચનીય અવસ્થામાં આવી પડયા હતા અને ફ્રેન્ક લોકોની લૂંટપટ તથા જેરજુલમથી તેમણે પોતાના વહેપાર-રાજ-ગારને પણ બિલકુલ બંધ કરી દીધો હતો. ખેતીની ફરીવાર ઉન્નતિ કરવા માટે ઝંગીએ ઘણી દોશીશ કરીને દેશની સમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ કરવાથી ખેડુતોએ ફરીવાર ખેતીના કામમાં ધ્યાન આપ્યું. પાયમાલ થવા આવેલાં શહેરોને ફરીવાર બંધાવીને એ બધાને સુશોભિત કરવામાં આવ્યાં અને ઘણીજ સખ્તાઈની

૧ ઇતિહાસકાર ઇબને અલ અસિરનું વર્ણન.

૨ ઇતિહાસકાર ઇબનેઅલઅશિરે તેનો શહીદ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સાથે રાજ્યની અંધાધુંધી, લૂંટશાટ અને મારહાડ દબાવી દેવામાં આવી. ફ્રેંચ લુંટારાઓ અને જહાદોને સમુદ્રના કિનારા તરફ નહસાડી મૂકવામાં આવ્યાથી વહેપાર-રેન્જારની શોભામાં વધારો થયો હતો, દૈલ્લતનો પણ સારો લાભ મળી શક્યો હતો. તે ઐરત જાતની સહીસલામતી માટે ખાસ સાવચેત રહેતો અને જે કદાચ તેમના તરફ કોઈ અસન્માન પ્રકટ કરતું, અથવા જુદામ ગુજારતું તો તેને ભારેમાં ભારે સજા કરવામાં આવતી, તે દિલાવરીને માટે મશહૂર હતો. તે દર જુદામને દિવસે ખુલ્લી રીતે એક સો દિનાર દાન આપતો અને અઠવાડિયાંના બીજા દિવસોમાં છૂપી રીતે ભરોસાદાર નોકરના હાથમાં દાન માટે ઘણા રૂપિયા આપતો. તે તમામ લોકોમાં વિશ્વાસુ દોસ્ત અને નેક ઈન્સાફ માલિક હતો તથા છાવણીમાં સખ્ત શાસન ચલાવનાર હતો. દેશની સમૃદ્ધિ, શાસનચુંખલા અને અનેક પ્રકારનાં સન્કાર્યોની તુલનામાં તેનો શાસનકાળ સુલ્તાનના શાસનકાળ જેવોજ હતો. તે વિદ્વાન મંડળીનો મિત્ર હતો. અલજવ્વાદ (દિલાવર) ના ખિતાબવાળા તેના વઝીર જમાલુદ્દિન^૧ દેશની મુખ્ય દંખરેખ રાખનારનું અને મંત્રી સભાના રેશમના બનાવેલા બિઠાના કરતાં, ઘોડાની પીઠને, દિલને બહેલાવનારા સંગીતના કરતાં લડાઈના કોલાહલને અને મીઠું ખેલનારના મુઘ્ધ કરનારાં વચ્ચે કરતાં હથિયારનો જીજીજીટ પસંદ કરે છે ” આતાબેક ઝંગીને ચાર પુત્રો હતા, તેઓમાં સૈફુદ્દીન ગાઝી સહુથી શ્રેષ્ઠ હતો; તેણે મોસુલના હાકેમની પદવી મેળવી હતી. બીજો પુત્ર તુરુદ્દીન મહમુદ પિતાની પેઠે વીરતાનો અનુરાગી હતો. ત્રીજો પુત્ર કુતુબુદ્દીન મુદુદ અને ચોથો પુત્ર નસરતુદ્દીન મુખ્ય અમીર હતો. સૈફુદ્દીન અને તુરુદ્દીન બન્ને એ ખિતાબી

૧ તેનું ખર્ નામ અજુબદર હતું અને તેનો ખિતાબ જમાલુદ્દીન (ધર્મનું સંદર્થ) હતું. દાનશીલતાને વશ રહી તે જે સઘળા કીર્તિ રથો સ્થાપન કરી ગયો છે, તેમાંના ઇતિહાસકાર ઈબ્ને ખાલિકાને કેટલાકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે-૧ હું એક પાણીની નહેર, એની મદદથી ધણે દુરથી અરફતના મેદાનમાં પવિત્ર હજીબને દિવસે જળ આપવામાં આવ્યું. બીજું અરફત પહાડના મૂળથી એના શિખર સુધી બનાવેલાં પગથીયાં. ૩ જુ-પવિત્ર મહિના રાહેરની ચારે બાજુએ બંધાવેલી દીવાલ. દરબાર મહિને તે પવિત્ર મક્કા અને મહિનાના ગરીબ અને નિરાધાર માણસોનો વારસિક અભાવને મટાડવા માટે પુષ્કળ વસ્તો અને પૈસા મોકલી આપતો. જે સઘળા માણસોને તે વૃત્તિ આપતો અથવા દૈલ્લતની મદદ કરતો, તેમનાં નામો જુદા રજીસ્ટરમાં લખવામાં આવતાં. મોજબના દુકાળ વખતે ત્યાંના રહેવાસીઓનું દુઃખ દુર કરવામાં માટે તેણે પોતાની ત્રિમાસ મિલકત દાન આપી હતી.

છાવણીમાં યુદ્ધવિધાની તાલિમ લીધી હતી, પરંતુ નુરુદ્દીન ફક્ત એકસો સૈનિકજ નહોતો, પણ તે વ્યવહાર શાસ્ત્રને જાણનારો પંડિત? પણ હતો અને શિલ્પ તથા વિદ્યા ચર્ચાનો ઉદાર પૃષ્ઠ પોષક હતો. તેણે તેના રાજ્યની દરેક જગાએ કોલેજો અને દવાખાનાંઓ બંધાવ્યાં હતાં અને એ સાથે તે દરબારમાંના પંડિત અને વિદ્વાન માણસોનો મદદગાર હતો. તેણેજ પહેલવહેલી દારૂધણ અદલ નામની ઉચ્ચ અદાલત સ્થાપન કરી. ઇતિહાસવેત્તા ગિયન સાહેબે તેમની સૂક્ષ્મદર્શિતાના પ્રભાવે લખ્યું છે કે:—“ કોઇ રાજાનું મરણ થવાથી જો તેના દુશ્મનો તેનાં ગુણગાન ગાય, તોજ તેની ખરી પ્રશંસા કહેવાય.”

ઠાયર શહેરના ખ્રિસ્તિ પાદરી વિલિયમ નુરુદ્દીન મહમુદને ખ્રિસ્તી ધર્મ અને તેના અનુયાયીઓનો મોટામાં મોટો જીલ્મગર તરીકે ઉલ્લેખ કરવા છતાં પણ તે તેને નેક ઇન્સાફી હાકેમ, ઉસાહી, વિચક્ષણ અને ધાર્મિક તરીકે ઉલ્લેખવાને લાગ્યાર થયો છે; અને એની રૈયતે પણ આ વાક્યોનું સમર્થન કર્યું છે, ટેકા આપ્યો છે. તેની પ્રજાની સુખ સમૃદ્ધિને વધારવી એજ તેના જીવનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ હતો અને તેના ન્યાય વિચાર, દયા અને સહુને સરખી નજરે જોવાના ગુણને લીધે તેઓ તેની ભક્તિ કરતા. નુરુદ્દીના અલેખોના સિંહાસનપર બેસતાંની સાથેજ ફ્રેંચ લોકોની સહાયતાથી જોસેફીનના સેનાધ્યક્ષપણા તળે એડેસાના ખ્રિસ્તિઓએ દગાખાજીની સાથે ત્યાંના કિલ્લામાંના લશ્કરની વિરુદ્ધ હથિયાર ઉપાડીને તેમને તથા શહેરવાસી મુસલમાનોને મારી નાખ્યા. આ સમાચાર મળતાંની સાથેજ નુરુદ્દીને તેમની સાથે યુદ્ધ કરીને તેમને તેવાજ ક્રોધનો પરિચય પ્રદાન કરાવ્યો. જોસેફીનના સૈનિકો અને તેના સોબતીઓ તથા ત્યાંના ખ્રિસ્તી સૈનિકો તહવારના મુખમાં જઈ પડ્યા. જે આર્મીનિયન લોકોએ જિહાદવાળાઓની સાથે આવી દગાખાજ વાતચીત કરી હતી, તેમને શહેરમાંથી નહસાડીને શહેરના કિલ્લાને જમીન દોસ્ત કરવામાં આવ્યો.

દ્વિતીય જિહાદ

૫૪૨ હિજરી; ઇ. સન, ૧૧૪૭

એડેસાનું બેવાર પતન થવાથી યૂરોપમાં બયાનક ખળભળાટ મચીગયો

૧ ન્યાય વિચાર, દાન અને સાધુતાના સંજ્ઞાધર્મો જે સર્વ હાદિસો (હજરત પયગમ્બર) (સ વ. અ.) નો ઉપદેશ સંપ્રદ કર્યો હતો, તેદુનુનુરી નામના ગ્રંથમાં લખવામાં આવ્યો છે. તેના કારણે તેના લાંબા અને ગૌરવભરેલા ૨૮ વરસની રાજકારકિર્દીમાં તેની રાજનીતિ, શાસનનીતિ અને નૈતિક ઉત્તતિનો પરિચય મળી શકે છે.

હતો, અને ક્લેરવૉક્ષના સેન્ટ બર્નેડે ? એક નવીન જિહાદ જગાડવા માટે આગ સળગાવનારૂં બાપણ કર્યું હતું. ઇ. સન ૧૧૪૭ માં જર્મનીના ત્રીજા બાદશાહ ક્રોનરડે અને ક્રાન્સના બાદશાહ સાતમા લુધએ જિહાદવાળાઓને મદદ આપવા માટે એ ધર્મયુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. એ વખતના ઇતિહાસકારોએ લખ્યું છે કે:—“ સિરિયા અને પેલેસ્ટાઇનના ખ્રિસ્તીભાઇઓની મદદ માટે તેમના બંનેના વાવટા તળે નવ લાખથી પણ વધારે લોકો એકઠા થયા હતા. સાતમા લુધની સાથે તેની પત્ની ગિનેઇલિનોર પૂર્વ દેશમાં લડાઇ માટે ગઇ હતી, એ રમણી ભવિષ્યમાં ઇંગ્લાંડના રાજા બીજા હેનરીની સાથે લગ્નના સૂત્રમાં બંધાઈ હતી, રાણી ઇલિનોરનું અનુકરણ કરી યુરોપની અનેક સૌભાગ્યવતીઓએ એ ધર્મયુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. ખ્રિસ્તી ઓરતોના એક ટોળાંએ બાલા તથા ઢાલોથી સુસજ્જિત થઇને જર્મનીની સાથે અશ્વપર બેસી રણભૂમિ પર્યે ગમન કર્યું હતું; ફ્રેન્ચ રમણીઓ પણ એમ કરવામાં પાછી પડી નહોતી; પરંતુ તેમનામાં સ્વાભાવિક નીતિબ્રષ્ટતા જોવામાં આવી હતી, એ બંને બાદશાહોનાં લશ્કરો એશિયા ભણી કૂચ કરવાથી કેવી દુર્દશાને પામ્યાં હતાં, તે ઇતિહાસમાં જવલંત અક્ષરે કોતરાઇ રહ્યું છે. બંને બાદશાહો તેમની કૂચના માર્ગમાંજ શોચનીયરૂપે પરાજિત થયા હતા; જર્મન બાદશાહ ત્રીજા ક્રોનરાઇના લશ્કરનો મોટો ભાગ લાઓડિસિયાની નજીકની જગાએ નાશ પામ્યો. બીજા પક્ષમાં ફ્રેન્ચ બાદશાહ લુઇસ લશ્કર સમુદ્રના કિનારાના માર્ગે કૂચ કરતી વેળાએ કેડમાસ પર્વતની ઉપરની સાંકડી તળેટીમાં સેલજુક લોકો મારશ્વત પરાજિત અને વિનષ્ટ થયું. એ કેડમાસને હાલમાં બાબા ડાઘ કહે છે. જે સમયે લુઇ એન્ટિયોકમાં આવી પહોંચ્યો તે સમય સુધી તેનું ત્રણ ચતુર્થાંશ સૈન્ય તુર્કીઓના હાથથી મરણને શરણ થયું હતું. એ સમયે રાણી ઇલિનોરનો કાકો પોમ્પ્રટિઅર્સનિવાસી રેમન્ડ એન્ટિયોકનો

૧ તે બરગન્ડિના એક આબરૂદાર કબીલામાં ઈ. સન ૧૦૯૧ માં જન્મેલો હતો. તે ૨૩ વરસની હમ્મરે સંસાર વિરાગી થયો. શુદ્ધ રીતે શબ્દ ઉચ્ચારવા અટક્યા વિના બાપણ કર્ણ, એ સર્વમાં તેની શક્તિ અસાધારણ હતી. અસીમ ધર્મોત્સાહ અને અત્યવસાય હતો એથી તે જર્મનીના બાદશાહ ૩ ના કનરાડ અને ક્રાન્સના બાદશાહ સાતમા લુઇને જિહાદમાં હથિયાર ઉઠાવવા માટે ઉશ્કેરવાને સમર્થ થયો હતો. ઇ. સન ૧૧૩૬ માં વેનિઝેઈ નામની જગાએ એક મોટી સભા ભરાઇ, તેમાં સેન્ટબર્નાર્ડ બાપણ હાજર થયેલા શ્રાતાઓને જિહાદને માટે ઉત્તેજિત કરવાને શક્તિમાન થયું હતું એથી તેને બીજા જિહાદનો સ્થાપના કરેલો વામાં આવે છે.

હાકેમ હતો. ખ્રિસ્તીઓના પ્રમોદોદ્યાન-(મોજમજ બોગવવાનો બગીચો) ગણાતા એન્ટિયોક શહેરના કિલ્લાની અંદર એ વખતે દુલ્લો^૧ખ્લેઈસ કલાન્ડર્સ સિબિલે મોરિલે અને રોસીની કાઉન્ટેસ, ટાલકવેરીપુષ્પનલની ડચેસ^૨ આદિ અનેક આબરૂદાર મહિલાઓ વસતી હતી. તેઓ સઘળી ઉચ્ચવંશ અને ખૂબસૂરતીને માટે મરાહુર હતી; પરંતુ તેઓમાં ફક્ત ગિનિની ઇલિનોર રાણી રૂપે વિરાજતી હતી, અહીં જિહાદ વીરોએ હદ ઉપરાંત સ્વેચ્છાચાર દેખાડ્યો હતો, અન્ય પક્ષમાં રેમંડ મોજશોખનું છગ કરી રાત્રિકાલીન પ્રમોદથી ધર્મચ્યુત થયો હતો અને રાણી ઇલિનોરે પોતાની સ્વાધીન પ્રકૃતિને વશ થઈ પ્રત્યેક વ્યક્તિના ચરિત્રને કલંકિત કર્યું હતું. એન્ટિયોકમાં જિહાદવાળાઓએ જોઈતો આરામ ભોગવ્યા પછી તેમની એકઠી થયેલી શક્તિ વડે દમિસ્ક્સ શહેરપર હલ્લો કરીને કેટલાક માસ સુધી તેને ઘેરી રાખ્યું, પરંતુ સૈકુદીન ગાજી^૩ અને તુરકીન મહમુદ એ શહેરવાળાઓની મદદમાં આવી ઉભા રહેવાથી, ખ્રિસ્તીઓ ઘેરો ઉઠાવીને એકદમ વેગપૂર્વક પેલેસ્ટાઇન બાણી પાછા ફરવાને લાચાર થયા. ત્યાર પછી જર્મન બાદશાહ કાનેરાડ અને ક્રાન્સને બાદશાહ લુઈ ચુરોપ તરફ પાછો ફર્યો, આવી રીતે ખ્રિસ્તીઓના બીજે જિહાદ ઘણીજ નિષ્ફતાની સાથે પૂરો થયો.

હવે તુરકીન મહમુદ ફ્રેંચ લોકોની વિરુદ્ધમાં કૃત્ય કરીને તેમનાં તાબાનાં સ્થાનો હસ્તક કરવા માંડ્યો. તેણે સિરિયાની સરહદપર આવેલા જિહાદવાળાઓના તાબાનો અલઆરે ઇમા નામનો એક મજબૂત કિલ્લો જીતી લીધો અને ત્યાર પછી થોડાક મહિનામાંજ એન્ટિયોકની નજીકની ઝધરા નામની જગાએ તેણે તેમને શોચનીય રીતે પરાજિત કર્યાં. અનેબ (પ્રાચીન નેપાડ)ની દીવાલ નીચે જામેલા જંગમાં એન્ટિયોકના રાજા પોમકટિએર્સને ગર્વિષ્ટ રેમંડ માર્યો ગયો અને તેનું લશ્કર ખેદાન મેદાન થઇને મુસલમાનોની તકવાર વડે કપાઈ ગયું. (ઇ. સન. ૧૧૪૮-૧૧૪૯) તેના મરણ પછી તેની સ્ત્રીના રક્ષણ તથા તેના નાની ઉમ્મરના પુત્ર બોહિમ^૩ (અરબો તેને બિમે-

૧ કાઉન્ટ ઇંગ્લાંડના આબરૂદાર માલુસની સન્માન સૂચક પદવી છે. નારી જાતિ કાઉન્ટેસ કહેવાય છે. (અનુવાદક.)

૨ ડયુક સહુના કરતાં સુખ્ય કુલીનની પદવી ગણાય છે. નારીજાતિ, ડચેજ કહેવાય છે. (અનુવાદક.)

૩ સૈકુદીન ગાજી ૫૪૪ હિજરીમાં જમાદિયસસાનિમાસ (નવેમ્બર ઇ સન ૧૧૪૬) માં જન્મતનશીન થયો અને તેને કાંઈ પુત્ર નહોવાથી તેનો બાઈ કુતુબુદીન મુહમ્મદખેલના આતાબેકની પદવીપર બાળો.

ન્ડ કહેતા) રાજ્યનો કબ્જો મેળવ્યો. રેમંડની સહધર્મિણીએ ઝાઝા દિવસ વૈધ વ્યાવસ્થામાં ન રહેતાં બીજો પતિ ગ્રહણ કરી લીધો હતો, પરંતુ તેનું કિસ્મત પણ રેમંડનાં કિસ્મતની પેઠે દુઃખજનક થયું હતું. કારણકે, તે એક ન્હાના યુદ્ધમાં નુરુદ્દીનના હાથનો બંદિવાન બન્યો હતો. એ યુધ્ધમાં ફ્રેન્ચ લોકો ફરીવાર હારી ગયા હતા.

૫૪૪ હિજરી (ઇ. સન ૧૧૪૯-૫૦) માં નુરુદ્દીને હામાહથી એક દિવસની મજલપર આવેલા અફ્રમિએહના કિલ્લાને જીતી લીધો. ત્યાર પછી બે વરસ બાદ તે જોસસેલિન દ્વારા એક યુધ્ધમાં હારી ગયો. (૫૪૪ હિજરી ઇ. સન ૧૧૫૧-૫૨) પરંતુ ત્યાર પછી તરતજ જોસસેલિન તેના હાથનો બંદિવાન બનવાથી એનો બરાબર બદલો લેવામાં આવ્યો હતો અને સેરેસિન્સ લોકોએ જોસસેલિનને બંદીવાન કરીને ઘણી સજાતા મેળવવા સમર્થ થયા છે, એમ ધાર્યું હતું; કારણકે, ઇબ્ને અલ-અશિરે લખ્યું છે કે, જોસસેલિન ફ્રેન્ચ લોકોમાં શયતાનરૂપી બડો બદમાશ ખ્રિસ્તી હતો અને સહુના કરતાં મુસલમાનોનો મોટો વિદ્રોહી હતો. ફ્રેન્ચ લોકો તેની વીરતા, વિચક્ષણતા, મુસલમાનો તરફનો વિદ્રોહ અને એના ફેલાવનારાઓ તરફનો તેના જાલિમ બચ-હારના વિષયથી જાણીતા હતા એથી તેઓ દરેક કૂચ કરતી વેળાએ તેમને સેનાપતિની પદવી આપતા, ” એ દુર્દમનીય દુશ્મન બંદિવાન બનવાથી નુરુદ્દીનને ધારેલું કામ પાર પાડવાનું સહેલું થઇ પડ્યું હતું અને તેણે જિહાદવાળાઓના તાબાના તેલ-બાશેર, અઇનતાબ, નહેરલગ્ગઝ, બન્તુર રસ્સાસ વગેરે કિલ્લાઓને ઘેરીને જીતી લીધા.

ત્યાર પછી દુલુક નામક સ્થાનના યુધ્ધમાં પણ ફ્રેન્ચ લોકો સંપૂર્ણ રીતે પરાજિત થવાથી આન્ટિયોક રાજ્યનો ઘણોખરો ભાગ નુરુદ્દીનના હાથમાં આવ્યો.

સુલ્તાન મસુદ ૫૪૧ હિજરીમાં (ઇ. સન, ૧૧૫૨-૫૩) જન્મતવાસી થવાથી, તેમના બાઇ સુલ્તાન મહમુદના મલિકશાહ નામના એક પુત્ર તેમની જગાપર બિરાજ્યા. એ વંશના સુલ્તાનોમાં તેઓ છેલ્લા સુલ્તાન હતા.

બ્યાં સૂધી દમિસ્કસ બીજા એક સ્વતંત્ર રાજ્યના તાબામાં હતું, ત્યાં સૂધી નુરુદ્દીનને તેમના પિતાની પેઠે જિહાદવાળાઓની વિરુદ્ધમાં યુદ્ધ કરવાને ઘણી મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડી હતી; કારણ કે, દમશકશના રાજાઓની પાછી ખાત્રી મળી શકી નહોતી, બીજી રીતે જિહાદવાળાઓએ સમુદ્રના કિનારાપર આવેલું આસકેલન શહેર જીતવાને સમર્થ થવાથી તેઓ વધારે સાહસી

થઈને શ્રીવાર સિરિયાની રાજધાની^૧ પર હુમલો કરવાનો ઇરાદો કર્યો. એ આક્રમણ વખતે દમશકસના રહેવાસીઓએ તુરુદ્દીનની મદદ માગવાથી તે તરતજ તેમની મદદ માટે આવી હાજર થયો. ત્યાંના જંગીરદારોએ^૨ એમેસા શહેર વૃત્તિ-વર્પાસન દાખલ મેળવ્યું અને તે (તુરુદ્દીન) શહેરવાસીઓના આનંદ કોલાહલની વચ્ચે દમશકસના પાયતખ્તપર વિરાજમાન થયો. (૧૦ મી સપ્ટર, ૫૪૯ હિજરી; ૨૯ મી એપ્રિલ ૧૧૫૪)

તુરુદ્દીન મહમુદે આવી રીતે દમશકસ ઊતી લેવાથી, યગદાદના ખલિફાએ તેને અલ-મલેકુલ-આદેલ (ન્યાયી રાજા) નો ઇલ્કામ આપ્યો અને તે એ ઇલ્કામ મેળવવાને લાયક હતો. ત્યાર પછી તેની પાસે જિહાદવાળાઓની સાથે થોડી મુદત ટકનારી સંધિ સ્થાપિત થવાથી એ અવસરમાં તેણે બૂપક-પથી ધ્વંસ પામેલા નગર નગરીઓનો ઉદ્ધાર કર્યો. એ વખતે સિરિયા દેશમાં બીજા બૂમિકંપ થઈને તેણે અનેક પુરાણી કીર્તિનો ધ્વંસ કર્યો હતો.

ઈ. સન, ૧૧૬૦ ના માર્ચ માસની ૧૨ મી તારીખે (૨૭ રબિડિલ અવ્વલ, ૫૫૫ હિજરી) ખલિફા મુકતશિ પરલોકવાસી થવાથી તેના પુત્ર અમુ મુજશર યુસુફઅલ-મુસતાન-જિદ-બિલાહ^૩ નો ઇલ્કામ ધારણ કરી યગદાદના પાયતખ્તપર બિરાજ્યા.

મિસરની ફતેહની હકીકત.

એ પછી છ વરસે તુરુદ્દીન મહમદે મિસરમાં એક લશ્કર મોકલી

૧ ટાગટાકીનના અમલમાં જિહાદવાળાઓએ માજેન્દ્રાનના હુખા જલ્લાહોની સાથે મળીને દમશકસપર હુમલો કર્યો, પરંતુ તેઓ શોચનીય રીતે પરાજિત થઈને નહાસી ગયા હતા.

૨ મુજિરુદ્દીન અબાક એ સમયે દમિસ્કસનો જંગીરદાર હતો. ત્યાર પછી તે ફેન્ચ લોકોની સાથે હુખાં કાવત્રામાં જોડાવાથી દમશકી બેલસમાં તેને બદલવામાં આવ્યો હતો અને ત્યાં તે મંજુ સુધી રહ્યો હતો. ટાગટાકીનના મરણ પછી તેનો પુત્ર મુલુક બુરિ, દમિસ્કસના રાજપદપર સ્થાપિત થયો. બુરિની પછી તેનો પુત્ર શમશુબ મુલુક ઇસમાઈલ તેની પદવીપર આવ્યો. તેની હત્યા થવાથી તેના બાઈ શિહાબુદ્દિન મહમ્મદે રાજભાર પ્રાપ્ત કર્યો. મુજિરુદ્દીન શિહાબુદ્દીનનો પુત્ર હતો. મુજિરુદ્દીન રાજ હોવા છતાં પણ ખરી રીતે દમિસ્કસનું શાસન કાયમ મુહનુદ્દિન અનબના હાથમાં હતું. એ વ્યક્તિ ઓસામાની મિત્ર હતી અને બન્નેએ જેરસલેમ શહેર જોયું હતું.

૩ અલ મુસતાન જિદ બિલાહનો અર્થ ખુદા પાસેથી ફતેહ માગનાર થાય છે.

આખું. એ કૃત્યના પરિણામે મુસલમાન લોકો ફતેહમંદ થયા હતા, અને ખીજી રીતે ફ્રેન્ચ લોકોનું અનિષ્ટ થયું હતું. આફ્રિકાના બની શકતા વફાના ખલિફાઓ એ સમયે પડતીના મ્હેંમાં આવી પડયા હતા. એ વંશના છેલ્લા ખલિફા અલ આજિદ લિદિન ઇલ્લાહ હમેશનો યોગી પુરુષ હતો, એથી રાજ્યની કુલ મુખત્યારી તેના વઝીર સાવર અસ સાદીના હાથમાં આવી હતી, પરંતુ એક કારસ્થાનને લીધે તે પદબ્રષ્ટ થયો હતો અને એ સાથે નહાસીને તેણે દમશક્સના રાજ્યની મદદ માગી હતી; એ માગણી કરતી વેળાએ તેણે એવું જાહિર કર્યું હતું કે, જે તે દમશક્સના રાજ્યની સહાયથી શ્રીવાર મિસરના ખલિફાના વઝીરની પદવી પાછી મેળવી શકશે, તો તેના બદલા તરીકે તે તેને જિહાદવાળાઓની વિરુદ્ધમાં લડાઇ કરવા માટે મિસરના લશ્કર મારશત મદદ કરશે, કેટલાંક ગામો ભેટ આપશે અને પુષ્કળ દૈલત પ્રદાન કરશે. કાંઇક 'હાના' કર્યા પછી નુરુદ્દીને તેની માગણી મંજૂર રાખીને મશહુર સલાહુદ્દીનના કાકા આસાદુદ્દીન શેરકુહ (પર્વતનો સિંહ) ને લશ્કરની એક ટુકડી સાથે તેની સંગાથે મોકલ્યો; પરંતુ શિરકુહની મદદથી એ દગાબાજ સાવરે વઝીરની પદવીપર વિરાજતાંની સાથેજ તેણે ફ્રેન્ચ લોકોની સાથે મળીને તેને મિસર છોડી ચાલ્યા જવાનો હુકમ કરાવ્યો. શિરકુહના તાબાના થોડી સંખ્યાવાળા લશ્કરે બિલબેઈસ અથવા બિલબિસ નામની જગાએ મિસરની અને ફ્રેન્ચોની એકઠી થયેલી શક્તિને દટતાની સાથે અટકાવી રાખી; પરંતુ તે છેવટે વઝીરના ખાસ આગ્રહથી કાંઇક દૈલત લઇને સ્વદેશમાં પાછો ફરવાને લાચાર થયો.

પપહ હિજરીના રમઝન માસમાં (ઓગસ્ટ, ઈ. સન, ૧૧૬૮) નુરુદ્દીન ફ્રેન્ચ અને ગ્રીકોનીએકોના એકઠાં મળેલાં લશ્કરો મારશત ઘેરાઇ ગયો. હારિમ શહેરના કિલ્લાની નજીકમાં એ ખૂનખાર જંગ મચ્યો હતો. ફ્રેન્ચ લોકો શોચનીય રીતે હારી ગયા અને એન્ટિયોકનો રાજા બોહિમન્ડ ત્રીપોલીનો રાજા રેમંડ, ખીજે જેસસેલિન અને ગ્રીક-સેનાપતિ ડયૂક ઓફ લેકાર વગેરે મુખ્ય મુખ્ય તેના સેનાનીઓ બંદિવાન બન્યા. એ લડાઈની ફતેહ દાખલ નુરુદ્દીને હારિમ પેનિઆસ, અને અલ-મુનઇ-તિરા વગેરે શહેરો જીતી લીધાં.

પ૬૨. હિજરીમાં (ઇ. સ. ૧૧૬૭) શિરકુહહે ફરીવાર મિસર પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાથી, મંત્રી સાવરે ફરીવાર ફ્રેન્ચ લોકોની મદદ માગી. તે વખતના જેસસેમના રાજા આમાક્રીએ મિસર દેશને પોતાને હસ્તક કરવાના

ધરાદાથી સાવરની મદદ માટે એકદમ એક લશ્કર મોકલી આપ્યું. શિરકુહને મિસરની કૂચ કરતો તથા પાછો ફરતો અને ફ્રેન્ચ તથા મિસરના લશ્કર ઉપર આખેધન નામની જગાએ તેનો વિજય થતો જેધને ત્વારીખનવેશ મિડાઉટે લખ્યું છે કે:—“ એ તેની રણકુશળતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, ખરી સાબીતી છે. ”

ઇબ્નેઅલઅશિરે દબતાની સાથે લખ્યું છે કે:—“ ફક્ત એક હજાર ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓની મદદથી મિસરવાળાઓના અને ફ્રેન્ચ લોકોના ઉપર ફતેહ મેળવવા જેવી ઉંચામાં ઉંચી વીરતાનું ઉદાહરણ ઇતિહાસમાં બીજે ક્યાંય પણ જોવામાં આવતું નથી. ”

એ ગોરવ ભરેલી ફતેહ મેળવ્યા પછી શિરકુહે અલેક્ઝાન્ડ્રિયા જીતીને ત્યાં રહેલાં ક્યું. ત્યાર પછી મિસરવાળાઓ, ફ્રેન્ચો અને તેઓની વચ્ચે સંધિ સ્થાપિત થઈ. એ સંધિમાં એવું મુકરર કરવામાં આવ્યું કે, જેસલ્મે મનો રાજા આમાડરી, મિસરમાંથી પોતાનું લશ્કર ઉઠાવી લેશે અને એના શાસનના કામમાં કાંઈ પણ ખલલ કરશે નહિ. બીજી રીતે શિરકુહ પણ પચાસ હજાર સોના મોહોરો લઈને અલેક્ઝાન્ડ્રિયાનો પરિત્યાગ કરી સિરિયામાં પાછો ફરશે; પરંતુ ફ્રેન્ચ લોકો મિસરના મંત્રી સાવરની સાથે એક છૂપી સંધિદ્વારા કેરો શહેરમાં એક પ્રતિનિધિ રાખવાનો, તેમના લશ્કર માર-શત કેટલાંક શહેરો જીતવાનો અને વારસિક એક લાખ સોના મોહોરો કર મેળવવાનો અધિકાર મેળવી શક્યા. એ છૂપી સલાહ મારફત શિરકુહની સાથેની પહેલાંની સંધિની શરતોનો ભંગ થયો હતો. ત્યાર પછી કેરો અને બીજી જગાએ વસતા જિહાદવાળાઓનો જલિમ ગુલમ અસહ્ય થઈ પડવાથી ખલિક્ષા અલ-આઝિઝે તુરુદ્દીનની મદદ માગી; એથી તેની માગણી મૂજબ તેણે ખપ જેટલા લશ્કર સાથે શિરકુહને ફ્રેન્ચોની વિરુદ્ધમાં યુદ્ધ કરવા માટે ફરીવાર મિસરમાં મોકલ્યો. મિસરમાં શિરકુહના આગમનથી જિહાદવાળાઓ પોતાના લૂટેલા માલ સાથે ઘણુંજ ઝડપથી એ દેશ છોડીને ચાલ્યા ગયા. ઈ. સન. ૧૧૬૯ ની ૮ મી જાન્યુઆરીએ શિરકુહે કેરો શહેરમાં ફરીવાર પ્રવેશ કરવાથી ખલિક્ષા અને શહેરવાસીઓએ તેનો (મિસરના ઉદ્ધાર કરનાર) તરીકે સારો સત્કાર કર્યો. વઝીર સાવર ખલિક્ષાના હુકમથી માર્યો ગયો અને તેને બદલે શિરકુહ મુખ્ય વઝીર તથા મુખ્ય સેનાપતિના પદ પર નિભાયો. આ બનાવ બન્યા પછી એ મહિને શિરકુહ જન્મતનશીન થવાથી

તેનો મશહુર ભત્રીજો સલાહુદ્દીન યૂસુફ અલમલિકુનનાશિર^૧ નો ખિતાબ મહલુ કરી તેની પદવી પર નિભાયો. (૨૨ મી જમાદિસ્સાનિ, ૫૬૮ હિજરી ૨૩ મી માર્ચ ૧૧૬૮) સલાહુદ્દીન મિસરના ખલિફા અલ અજિદના વઝીરની પદવી પર નિભાયા છતાં પણ તે હમેશાં પોતાને નુરુદ્દીનના સહકારી સેનાપતી તરીકે માનતો હતો અને નુરુદ્દીન પણ દરેક વખતે તેને અલઅમીર અલ ઇસલાહ સાલાર (અમીર, મુખ્ય સેનાપતિ,) ^૨ નામથી ઓળખાવતો.

સલાહુદ્દીન ન્યાયપરાયણતા અને ઉદારતાના પ્રભાવે સઘળા શહેરવાસીઓનાં દિલ આકર્ષવાને શક્તિમાન થયો હતો. તે પોતે ચૂસ્ત હનશિ હતો, એથી ખલિફા અલઅજિદની સખ્ત પીડાને વખતે અને તેમના મરણને વખતે મિસરમાં અબ્બાસી ખલિફાઓની ધર્મ વ્યવસ્થાનો ફરીવાર ફેલાવો થયો હતો.

ઇ. સન ૧૧૭૦ ની ૨૧ મી ડિસેમ્બર તારીખે (૯ મી રબિઁસ્સાની ૫૦૬ હિજરી) ખલિફા મુસતનજિદ પરસોઝવાસી થવાથી તેમનો પુત્ર અમુ મહમ્મદ હસન અલ મુસતજિબિઅબ્રિદલાહ^૩ નો ખિતાબ ધારણ કરી બગદાદના પાયતખ્ત પર વિરાજમાન થયો.

ઇખ્ને અલ અશિરે વર્ણુન કર્યું છે કે, પ્રજાને ખુશી રાખવાના વિષયમાં ખલિફા મુસતનજિદ સઘળા ખલિફાઓમાં સદુથી શ્રેષ્ઠ હતા.

તેઓ પ્રજા વર્ગના નેક ઇન્સાફ કરતા અને તેમના તરફ દયાળુ વહેવાર ચલાવતા. તેમણે પોતાના રાજ્યમાં ગુલમવાળા અને ખોટા ખ્યાલો ઉપજાવનારા રિવાજોને દૂર કરી દ્રઢતાની સાથે સારો અંદાજસ્ત કર્યો, અને એ સાથે શાંતિ પણ સ્થાપન કરી હતી.

૫૬૫ હિજરી (ઇ. સ. ૧૧૭૦) માં ઝંગીને ત્રીજો પુત્ર કુતુબુદ્દીન મુહમ્મદ જન્મતવાસી થવાથી તેમનો પુત્ર બીજો સહુદ્દીન ગાજી તેની ગાદીએ બેઠો.

બીજા સૈફુદ્દીન ગાજીના અમલમાં મોસુલ રાજ્યમાં અંધાધુંધી મચી ગઈ. એ સંવાદથી નુરુદ્દીને લેશ માત્ર પણ વિલંબ ન કરતાં ભત્રીજાના રાજ્યમાં આવી રાજ્યમાં બરાબર બંદોબસ્ત કરી સૈફુદ્દીનને ફરીવાર મોસુલના પાયતખ્ત પર બેસાડ્યો અને પોતાના હાથમાં લશ્કરના રક્ષણનો બાર લીધો.

૧ અલમલિક કુનનાશિરનો અર્થ વિજયી રાજા થાય છે.

૨ ફારસી ભાષામાં આ શબ્દને સિપહસાલાર કહે છે.

૩ અલ મુસતનજિબિઅબ્રિદલાહનો અર્થ ખુદા ખાસેથી તેજ માગનાર થાય છે.

૫૬૭ હિજરીના મોહરમ માસમાં બની શતેમા વંશના છેલ્લા ખલિફા^૧ જન્મતવાસી થવાથી, મિસર દેશ ધર્મના સંબંધમાં બગદાદનાં અબ્બાસી ખલિફાઓની હકુમત તળે રહ્યો. એ સમયથી સલાહુદ્દીન ખરી રીતે મિસરના હાકેમ તરીકે ગણાયા. નુરુદ્દીનના મરણ સુધી તેમણે ત્યાં તેમના પ્રતિનિધિ અને સેનાપતિરૂપે અને તેમના મરણ પછી સ્વાધીન નૃપતિની પેઠે રાજકાર્ય ચલાવ્યું હતું. જે સમયે તે સ્વાધીન નૃપતિ તરીકે જાહિર થયા, એ સમયે તેમની ઉંમર ૩૫ વર્સની હતી.^૨ તેમના પિતાનું નામ નજમુદ્દીન અયુબ હતું અને પિતામહનું નામ સાદી હતું.

તેમના પિતા તેમના કાકાની પેઠે આતામેક ઝંગી પણ નુરુદ્દીન મહમ્મદના વિશ્વાસુ કર્મચારી હતા. સલાહુદ્દીને તેમના કાકાની સાથે મિસરમાં જતાં પહેલાં નુરુદ્દીનના તાબા તળે અનેક રાજ્યકાર્ય સંપાદન કર્યા હતાં. તેમના જીવનચરિત્રના લેખકે^૩ લખ્યું છે કે તે વીસ્તવાનુરાગી, ન્યાય પરાયણ, મહાનુભવ, ઉંચ્યા અંતઃકરણવાળા, ધણુજ દયાળુ અને ધર્મ પરાયણ નૃપતિ હતા. તે કદાપિ તિરસ્કાર જનક અને નિન્દનીય કાર્ય કરતા નહિ અને પ્રજાના હિતને માટે સતત લક્ષ આપ્યા કરતા.

૫૬૯ હિજરીમાં સલાહુદ્દીને પોતાના તાબાના જગીરદારોના અનુમોદન પ્રમાણે યમન પ્રદેશ હસ્તમત કરવા માટે પોતાના બાઇ તુરાનશાહને મોકલી આપ્યા, તેમણે તેમાં સફળતા મેળવી. નુરુદ્દીનના મરણથી (૧૧ મી સપ્તાહ ૫૬૯ હિજરી; ૧૫ મી મે ઇ. સન. ૧૧૭૪) સલાહુદ્દીન તરતજ પોતાને આપ્યા મિસર, ન્યુબિયા હિજળ અનેજીયમન પ્રદેશના સ્વાધીન નૃપતિ તરીકે જાહિર કરવાને સમર્થ થયા હતા. નુરુદ્દીન મહમુદ ઇસમાઈલ (અલ મલિકુશ સાલેહ^૪) નામનો અગિયાર વરસનો શકત એક પુત્ર મૂકીને પરલોકવાસી થયો.

૧ બનીફતમા વંશના ખલિફાઓએ ૨૧૬ વરસથી વિરોધ રાજ્ય ભોગવ્યું હતું.

૨ સલાહુદ્દીન ઇ. સ ૧૧૩૬-૩૮ (૫૩૨ હિજરી) માં જન્મ્યા હતા.

૩ તેમના જીવનચરિત્રના લેખકનું નામ કાજી બાહાઉદ્દીન અબુલ મોહસિન યુસુફ હતું સામારણ રીતે તે ઇબ્ને શફાહ નામથી પરિચિત હતા તે સલાહુદ્દીના મુખ્ય કાજી અને રાજસભાના વઝીર હતા.

૪ અલ મલિકુશ સાલેહનો અર્થ ' ઉત્તમ રાજ ' થાય છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

મલિકા અલનાસિર લિ-દિનદલાહનો શાસનકાળ.

(૫૭૬ થી ૫૮૯ હિજરી; ઇ. સ. ૧૧૮૧ થી ૧૧૯૩)

જિહાદ યુદ્ધ

તુરુદ્દીન મહમુદના પુત્ર મલિક સાલેહનું વિવરણ.

તાના મલિક તુરુદ્દીન મહમુદના મરણના સમાચાર મળતાંની સાથેજ સલાહુદ્દીને મલિક સાલેહની પાસે હમેશના રિવાજ મુજબ ભેટ વગેરે મોકલાવીને સલાહુદ્દીને પ્રકટ કરી, તાબેદારી કબૂલી અને ભક્તિ પ્રદર્શિત કરી. તુરુદ્દીન મહમુદના પુત્રની તાબેદારીના નિશાન દાખલ

તેમણે મિસર દેશમાં પણ તેમના નામે ખુતબા પઢવાનો અને સિક્કા પઢાવવાનો, હુકમ બહાર પાડ્યો, પરંતુ મલિકસાલેહની આસ્વાસ્થ્યએ તેમના પિતાના સમયના જગીદારો અને સબાસદોની ઉચ્ચાકાંક્ષા ઉત્પન્ન કરી હતી અને દરેકે આ તક જોઈને પોતાની ખ્યાતિ ફેલાવવાની કોશિશ કરી હતી, તેમની સલાહથી મલિકસાલેહ અવળે માર્ગે ચઢવાથી સલાહુદ્દીને તેમની વિશ્વાસઘાતકતાને માટે તીવ્ર બાષામાં પત્ર લખીને તેમને સાવચેત થવાને લાચાર કર્યા હતા અને તેમને એવો પણ ભય બતાવ્યો હતો કે, જો થોડા વખતમાં બંધી બાબતનો ખુલાસો નહિ થાય, તો તે પોતે દમિસ્કસમાં હાજર થઈને તેના મલિકના પુત્રના રક્ષણ અને દેખરેખને ભાર ગ્રહણ કરશે.

સલાહુદ્દીનના આવા લખાણથી મલિકસાલેહનો ગુમુશતગિન નામનો એક અમીર તેમને લઈને અલેપો શહેરમાં ન્હાસી ગયો અને દમિસ્કસ શહેર ફ્રેન્ચોના હુમલા તળે આવી પડ્યું, આવી રીતે દમિસ્કસ છોડવાથી જિહાદવાળાઓએ તેમની સોનેરી તકને નકામી ન જવા દેતાં તેને ઘેરી લીધું; પરંતુ શહેરવાસીઓએ તેના છૂટકારા દાખલ થયું દૈલત આપવાથી તેઓ ઘેરો છાવીને ચાલ્યા ગયા. આ બનાવથી ઉસ્કેરાઈને અને કેટલાક આબરૂદાર માણસોના સત્કાર સાથે બોલાવવાથી સલાહુદ્દીને ૭૦૦ ઘોડેસ્વારો સાથે દમિસ્કસમાં જઈને ઉક્ત શહેરનો કબજો લીધો. તેમણે ત્યાં જઈ તુરુદ્દીનના

રાજમહેલમાં પ્રવેશ ન કરતાં તેમના પિતા નજમુદ્દીન અયુબના મહેલમાં નિવાસ કર્યો, અહીંથી તેમણે મલિકસાલેહની તાબેદારી કબૂલ કરીને તેમની પાસે એક સન્માનસ્પદ પત્ર મોકલ્યો અને એમાં ઉલ્લેખ કર્યો કે તે તેમના રક્ષણ માટે સિરિયામાં આવ્યા છે. સલાહુદ્દીનના શત્રુ પક્ષે એ પત્રના જવાબમાં તેને શાખાશી કે મુબારકખાદી ન આપતાં અકૃતજ્ઞતા અને અબાધ્યતાનો આભાસ કરાવ્યો હતો. એથી તેમણે ગુસ્સે થઈને ખુદ મલિકસાલેહની સાથે મુલાકાત કરવા માટે અલેપ્પો બણી કૃત્ય કરી, પરંતુ એ નાની કમ્મરના આતાબેકે ગુમુશતગિનની ખદસલાહથી તેમના તરફ સહવ્યવહાર ચલાવ્યો નહોતો. સલાહુદ્દીને શહેરના ઉત્તર ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો, આ તરફ મલિકસાલેહે ખાર વરસના હોવા છતાં પણ ઘોડાપર એસી બહાર નીકળી સઘળા શહેરવાસીઓને પોતાના પિતાની વાત યાદ કરાવી દઈને તેમને શહેરના દરવાજાના દુશ્મનોની વિરુદ્ધમાં યુદ્ધ કરવાને બોલાવ્યા. તેમના બોલાવવાથી અલેપ્પોવાસીઓ યુદ્ધ કરવા માટે બહાર નીકળ્યા. એથી તે ખૂમ પાડીને બોલી ઉઠ્યા કે:—“ સર્વદર્શી (બધું જોનાર) ખુદાતઆલા મારો સાક્ષી છે, હું યુદ્ધ કરવા માટે આવ્યો નથી, પરંતુ તમોએ ત્યારે મને યુદ્ધ કરવાને લાચાર કર્યો છે, ત્યારે એનો વિચાર તેજ કરશે. ”

યુદ્ધમાં અલેપ્પોવાસીઓ હારી ગયા અને ખેદાન મેદાન થઈને નહાસી ગયા. ગુમુશતગિને સલાહુદ્દીનના હાથમાંથી રક્ષા મેળવવાનો કાંઈ પણ ઉપાય ન જોયાથી તેમનું ખૂન કરવા માટે ફેટલાક દુષ્પા જલ્લાદો નીમ્યા, પરંતુ તેમનું આક્રમણ વ્યર્થ થવાથી તેણે જિહાદવાળાઓની અને મોસુલના અતાબેક^૧ ખીજ સૈફુદ્દીન ગાઝની મદદ માંગી. જિહાદવાળાઓએ એમેસાપર હુમલો કર્યો, પરંતુ સલાહુદ્દીનના આવવાના સમાચાર સાંભળી તેઓ હુમલો ઉઠાવીને ચાલ્યા ગયા અને તેમણે પોતાના મલિકના પુત્રની સાથે ફરીવાર મિત્રતાના બંધનમાં બંધાવાની કોશિશ કરી. તેમણે મલિકસાલેહના સહકારી સેનાપતિ તરીકે દમિસ્કસ અને મિસરદેશ પોતાના કબજામાં રાખી હામાહ એમેસા અને બાલબેક પાછાં સાંપવાનો ઉલ્લેખ કરી તેમને ઘણાજ સન્માનની સાથે એક પત્ર લખ્યો, પરંતુ તેમના પ્રસ્તાવને ઘણીજ નફરતની સાથે પાછો ફેરવવામાં આવ્યો. અલેપ્પો શહેરની દીવાલના મૂળમાં થયેલા યુદ્ધમાં ફરીવાર મલિકસાલેહનું લશ્કર પરાજિત થયું અને સલાહુદ્દીને ઘણીજ ઉતાવળથી એ શહેરને ઘેરી લીધું. એથી ગુમુશતગિન અને સૈફુદ્દીન ગાઝ

સંધિની મામણી કરવા લાગ્યાર થયા, સલાહુદ્દીનની દયા ઉપજવા માટે અને સમવડ ભરેલી સંધિની શરતો મેળવવા માટે, તેમણે ગુરુદ્દીનની નાની કન્યાને તેમની છાવણીમાં મોકલી. તેમણે તે કુમારીને સન્માનથી બોલાવીને તેને ઘણી બેટા વગેરે આપી તથા તેની બલામયુથી તે અલેખો વિભાગનાં તાબાનાં સધળાં શહેરો પાછાં સોંપવાને કબૂલ થયા. આ સંધિ સૂત્રમાં તેમને દમિ-સ્કસ શહેર આપવામાં આવ્યું. એ સમયથી સિરિયા, હિન્નજ અને મિસર દેશમાં ખુતબા મલિકસાલેહનું નામ લઇને પદવામાં આવ્યા અને બગદાદના ખલિફાએ સલાહુદ્દીનને સન્માનસૂચક પોશાક તથા સુસ્તાનનો દરબાજ આપીને તેમનો સ્વાધીન નરપતિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો,

૫૭૯ હિજરીમાં (ઇ. સ. ૧૧૮૧-૮૨) ઓમણીસ વરસની ઉમ્મરે મલિકસાલેહ આ દુનિયા છોડી આલ્યા ગયા. તેમના મરણ પછી તેમના કાકાના દીકરા ઇઝઝુદ્દીને અલેખો જગીરનો વિભાગ પ્રાપ્ત કર્યો અને તે સૈફુદ્દીન ગાજીની પછી મોસુલના અતાબેકની પદવીપર પણ અધિષ્ઠિત થયા હતા; ત્યાર પછી ઇઝઝુદ્દીને તેના ભાઇ ઇમાદુદ્દીનને અલેખોની જગીર વિભાગ આપીને તેને બદલે સિંજર પ્રદેશ ગ્રહણ કર્યો. ત્યાર પછી થોડી મુદતે ઇમાદુદ્દીને સલાહુદ્દીનને પોતાના માલિક તરીકે કબૂલ કર્યા અને તે બદલ તેમની પાસેથી કેટલીક જગીર મેળવીને તેમને અલેખો વિભાગ આપ્યો, આ ઉદાહરણનું અનુકરણ કરીને મોસુલ જગીર વિભાગ પણ તેમને આપવામાં આવ્યો અને ત્યાંના આતાબેકે તેને બદલે ટાઇગ્રિસ અને યુફ્રીટીસ નદીની વચ્ચેનો દોઆબ પ્રદેશ મેળવ્યો. ઇ. સ. ૧૧૮૨ ના છેવટના ભાગમાં ઇકિ-નિયમના સુસ્તાન અને વડા આરમિનીયાના રાજા વગેરે પશ્ચિમ એશિયાના તમામ રાજાઓએ સલાહુદ્દીનને માલિક તરીકે કબૂલ કર્યા અને જરૂર પડતાં તેમને સહાયતા આપવાની કમુલાત આપી.

એ દરમ્યાન યુરોપનાં સમસ્ત સ્થાનમાંથી યુદ્ધનાં સાધનો અને હથિ-યારો વગેરેએ આવીને જેરુસલેમની ખ્રિસ્ત રાજ્યની શક્તિ વધારી દીધી હતી, વીર પુરુષો વીરવ દેખાડવા માટે, દુઃસાહસિકો ધન મેળવવા માટે, બદમાશ ચૂસ્ત ધર્માન્ધ માણસો મુસલમાનો સાથે યુદ્ધ કરવા માટે અને ઘણાખરા રહેવાસીઓ રાજદંડમાંથી છૂટા થવા માટે, સિરિયાના કિનારાપર એકત્ર થયા હતા. આ સમયે અમકિ મરણુવશ થવાથી, તેનો પુત્ર એધો

૧ વડા આરમિનીયાની રાજધાની બિલાત હતી અને એ એક મુસલમાન રાજાની કુશલ તળે હતી,

બાહુવીન તેની ગાદીએ આવ્યો, પરંતુ એ કમનસીબ યુવક કોઠના રોગમાં ભયંકર રીતે સપડાઈ જવાથી રાજકાર્ય ચલાવવાને અસમર્થ થઈ પડ્યો હતો. તેની બગિની સિબિલ્લાની મોન્ટ ફેરેટના માર્કિર્વસની સાથે શાદી થઈ હતી અને તેના પેટથી જન્મેલો બાહુવીન નામનો તેને પણ એક પુત્ર હતો. મોન્ટ ફેરાટના મરણથી તેણે ગાયડી લ્યુસિગનાનની સાથે શાદી કરવાથી બાહુવીન તેનો રક્ષક નિભાવ્યો; પરંતુ ત્યાર પછી થોડા વખતમાંજ તેણે તેને રક્ષકના પદપરથી દૂર કરીને ત્રિપોલીના રેમન્ડને એ પદ પર નીમ્યો. એ સમયે તેણે મરજી મૂજબ પાયતખ્ત છોડીને તેના બાણેજ પાંચ વરસના પાંચમા બાહુવીનને તેની ગાદીએ બેસાડ્યો. ધણાઓએ અનુમાન કર્યું કે, આ બાળક રાજ પોતાની અસ્વાભાવિક માતા મારફત અથવા તેના ઇશ્વારથી માર્યો ગયો હતો. એ સત્ય હો કે અસત્ય હો, પરંતુ તેના મરણ પછી સિબિલ્લા જેક્સલેમની રાણીની પદવી પર અધિષ્ઠિત થવાથી, તેણે પોતાનો રાજમુકુટ તેના સ્વામીને આપ્યો. આવી રીતે ઇ. સ. ૧૧૮૭ માં બેલેસ્ટ્રાઈનનું પાયતખ્ત સિબિલ્લા અને ગાય-ડી. લ્યુસિગનાનના અધિકારમાં આવ્યું.

ટાઇબિરિયસ અથવા હિતિનનું યુદ્ધ.

(૩ જુલાઈ ઇ. સન. ૧૧૮૭)

કોઠના વ્યાધિવાળા ચોથા બાહુવિનના શાસનકાળમાં મુસ્તાન સલાહુદ્દીન અને ફ્રેન્ચ લોકોની વચ્ચે સંધિ સ્થાપિત થઈ હતી; ઇતિહાસકાર મિચાઉડ સાહેબે એ સંબંધમાં લખ્યું છે કે:-એ વિષય લખવો ગૌરવજનક છે કે, મુસલમાન લોકોએ પોતાની કબજેલી સંધિની શરતોની સન્માનસહિત રક્ષા કરી હતી, પરંતુ ખ્રિસ્તી લોકોએ સંધિની શરતોના ભંગ કરીને નવીન યુદ્ધનું કારણ ઉપસ્થિત કર્યું હતું.

ચેટિલોનના? રેનાડ્ડ અથવા રેજિનાલ્ડે પોપકલિયર્સના રેમન્ડની વિધવા પત્નીની સાથે શાદી કરી હતી, અને તે ધણા દિવસ સુધી તુરુદ્દીન મહમુદની પાસે બંદિવાન હતો; પરંતુ મલિકસાહેબે તેને મુક્ત આપી હતી. ત્યાર પછી તે ચોરનના હમ્ફ્રેની વિધવા પત્નીની સાથે શાદીના બંધનમાં બંધાયાથી તેની પાસેથી કારાક^૨ અને મોન્ટ્રિલનો શાસનભાર પ્રાપ્ત થયો. ઇ. સ. ૧૧૮૬ માં મુસલમાન અને ખ્રિસ્તીઓની વચ્ચે સ્થપાયેલી સંધિની

૧ અરબ લોકો અને અરનાત કહે છે.

૨ કારાક મહાગરના દક્ષિણ તથા પૂર્વ બાજુની પૂર્વ દિશામાં આવેલું છે.

શતોનો ભંગ કરીને તેણે તેના દુર્ગની આજુબાંથી ચાલનારા મુસાફરોપર હુમલો કરીને તેમાંનાં ઘણાખરાને મારી નાખ્યા અને તેમની માલમલકત લૂંટી લીધી. એથી સુલ્તાને ગુસ્સે થઇને જરુસલેમના રાજાની પાસે એનું નુકશાન ભરી આપવાનો દાવો કર્યો, પરંતુ તે તેનું નુકશાન ભરી આપવાને અસમ્મત થવાથી સુલ્તાને પોતે તેમને સજા કરવાનો ભાર ગ્રહણ કર્યો. તેમણે કારાક મુલકને ઘેરી લઇને પોતાના સહુથી વડા પુત્ર અલ મલિકુલ અફઝલના ખિતાબવાળા અલીના તાયા તથા એક નાની લશ્કરી દુકડીને ફ્રેંચ લોકોની હીલચાલની દેખરેખ રાખવા માટે ગેલિલિ ઉપસાગર બહી મોકલી આપી. ફ્રેંચ લોકોએ કારાકને ઘેરી લેવાના તથા મલિકુલ અફઝલના લશ્કર સાથે આગળ વધવાના સમાચાર સાંભળતાંની સાથેજ પોતાના સઘળા સૈન્યને એકઠું કરી તેની (સુલ્તાનના પુત્રની) વિરુદ્ધમાં કૂચ કરી. બીજી તરફ સુલ્તાન પણ પોતાના પુત્રની મદદ માટે એકદમ રવાના થયો. બંને સૈન્યની સંખ્યા સમાન હતી. શરૂઆતમાં ફ્રેંચ સૈનિકો સેક્રિયા અથવા મેદારિસના^૧ મેદાનમાં એકઠા થયા હતા, પરંતુ સુલ્તાને ઘણીજ બહાદુરીની સાથે તેમને હિટિન પર્વતની^૨ આજુના ટાઇબિરિયસની આજુબાજુના પર્વતની ગુફાઓમાંથી બહાર ચાલ્યા જવાને લાચાર કર્યા હતા. ફ્રેંચ લોકો ટાઇબિરિયસ સરોવરને સન્મુખ રાખી એવી રીતે પહાડપરથી ઉતરતા હતા કે એ જોઇને એમ જણાઈ આવતું હતું કે, જાણે ખુદ એ પર્વતજ સરોવર બહી આવી રહ્યો છે. બીજી આજુએ સુલ્તાનનું લશ્કર સરોવરને પાછળ રાખીને ઉભું રહેવાથી જિહાદવાળાઓ સરોવરનું પાણી મેળવવાને કમનસીબ

૧ સૈમન લોકોના સગયમાં પ્રાચીન ટાઇબો સિઝરિયા ગેલિલિનું એક મુખ્ય ગામ હતું.

૨ ટાઇબિરિયસના પર્વતની હારોમાં હિટિન સહુથી ઉંચો છે અને તેના દક્ષિણ ભાગનો નીચેનો ભાગ જંગના મેદાનના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો હતો. એ ટાઇબિરિયસ સરોવરથી એક કલાકના રસ્તાપર દુર આવેલી ધાસથી છવાયેલી એક વિશાળ ભૂમિ છે, એ પશ્ચિમમાં ખાતુક, ઉત્તરમાં હિટિન અને દક્ષિણ તથા પૂર્વમાં હામાહ નામની ત્રણ ગુફાઓ દ્વારા ઘેરાયેલો છે. ખરી રીતે જે સ્થળે મુશ્કેલ થયું હતું, એ સ્થળે ઉત્તરમાં હિટિન પર્વત, ઉત્તર તથા પૂર્વ દિશામાં નાની નાની પર્વત શ્રેણી પૂર્વ દિશામાં ટાઇબિરિયસ સરોવરના ખોદાણની ઉંચી જમીન અને દક્ષિણ દિશામાં હુગિયા નામના ગામ દ્વારા ઘેરાઇને અને એક ખુલાના આકારમાં બદલાવી દીધા હતા.

(મિચાકડ કૃત ઇતિહાસ જુઓ.)

થમા હતા. જુલાઈ માસને બીજે દિવસે ગુરુવારે સાંજે વખતે (૨૩ અને ૨૪ મી રબિઝિસ્તાનિ ૫૮૩ હિજરી; ૨ ૭ અને ૩ ૭ જુલાઈ ઇ. સન ૧૧૮૭) બન્ને લશ્કરો એક બીજાની સ્થામાં થયાં. મુસલમાનોના બાબની પરીક્ષા દાખલ બીજા દિવસની સવારની બચંકર ખુતખ્વાર લડાઈને માટે સુસ્તાન આખી રાત સૂધી તૈયાર રહ્યો હતો. ૫૮૩ હિજરીની ૨૪ મી રબિઝિસ્તાનિ ને શુક્રવાર (૩ ૭ જુલાઈ, ઇ. સન ૧૧૮૭) ના યુધ્ધમાં ગાય-ડી. દ્યુસિગનાનની શક્તિનો ખંસ થયો, તેનું સૈન્ય વિધ્વસ્ત થયું અને દશ હજાર ખ્રિસ્તીઓ માર્યા ગયા, તેમજ તેમના મુખ્ય મુખ્ય સેનાપતિઓ કપાઈ ગયા અથવા બંદિવાન બન્યા. ગાયડિ. દ્યુસિગનાન તેના ભાઈ જિઓફ્રે, ચેટિલોનનો રેનાડિડ થોરનના હમફ્રેનો પુત્ર, ટેમેઇલનો કાકિન્ટ હયુ ટાઇબિરિયસના લૉર્ડનો પુત્ર અને બન્ને ખ્રિસ્તી સમ્રદાયના બે મુખ્ય પાદરીઓ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય માણસો બંદિવાન થયા હતા. ફક્ત ત્રિપોલીનો રેમન્ડ, ટાઇબિરિયસનો લૉર્ડ, સિડનનો લૉર્ડ રેનાડિડ અને અનતાકિયાનો શાહજાદો ન્હાસી છૂટવાને સમર્થ થયો હતો. સુસ્તાનના સિપાહીઓ તેમની પાછળ ન પડવાથી તેઓ સમુદ્રના કિનારા પર જઈ પહોંચવાને શક્તિમાન થયા હતા. ગાયડિ દ્યુસિગનાનના તરફ સારો વ્યવહાર ચલાવવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ચેટિલોનનો રેનાડિડ અને બીજા કેટલાક લોકો શાંતિને સમયે સંધિની શતોનો ભંગ કરી મુસલમાનોની કતલ કરવાથી તદ્વાર દ્વારા માર્યા ગયા હતા અથવા એ સર્વની ઘાતકીપણે કતલ કરવામાં આવી હતી. હિદ્રિન યુદ્ધ થયા પછી સુસ્તાને શત્રુઓને ફરીવાર શક્તિ મેળવવાનો અવસર ન આપતાં ફરીવાર તેમની પૂંડ પકડી. તેણે ટાઇબિરિયસનો કિલ્લો કબ્જે કરવાથી ત્રિપોલીના રેમન્ડની સહધર્મિણી તેમના હાથમાં બંદિની બની, પરંતુ તેમણે ધણાજ સન્માનની સાથે તેને તેના સ્વામીની પાસે મોકલી આપી અને તે ઉપરાંત તેમના તરફથી બીજા ટાઇ પણ મહિલાને કાંઈ ધણ દુઃખ દેવામાં આવ્યું નહોતું અથવા લેશ માત્ર પણ અપમાન કરવામાં આવ્યું નહોતું. ત્યાર પછી તેમણે તરતજ ટાલેમી? પર છાપો મારી ઘેરી લીધું. જે વખતે આખા યુરોપની શક્તિએ એકત્ર થઈને એ નગરને ઘેરી લીધું, તે વખતે તેને કબ્જે કરવાને લગભગ બે વરસની મુદત લાગી હતી, પરંતુ સુસ્તાન સલાહુદ્દીન બે દિવસની અંદરજ એને કબ્જે કરવાને શક્તિમાન અથવા સમર્થ થયા હતા. ત્યાર પછી નેપ્લસ, જેરિકો, રામલહ, સિઝરિયા, અરસફ, જાફા, બૈરુત અને બીજાં કેટ-

૧ એતુ' નામ સેન્ટનિન ટિ. એકર હતું અથવા દુ'કામાં એકર હતું અને અરબો એને આકા કહેતા.

લાંક નગરો વિના યુધ્ધેજ સુલ્તાનના હાથમાં આવ્યા. સમુદ્ર કિનારે માત્ર ટામર, ત્રિપોલી અને આસકેલન જિહાદવાળાઓનાં તાબામાં રહ્યાં, પરંતુ થોડી મુદતના અટકાવ પછી તરતજ આસકેલન શહેરના નિવાસી લોકો શરણે આવવાથી તેઓ સારો વ્યવહાર પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા.

સુલ્તાન સલાહુદ્દીન દ્વારા જેરુસલેમ છતાયું.

ત્યાર પછી સુલ્તાને જેરુસલેમ ભણી ફર્ય કરી, એ વખતે એ શહેરના ક્રિસ્તી અંદર સાઠ હજાર ખ્રિસ્તી લશ્કર અને પુષ્કળ સંખ્યાવાળા શહેરવાસીઓ હતા. તેમણે ત્યાં આગળ હાજર થઈ ત્યાંના મુખ્ય મુખ્ય લોકોને બોલાવી તેમની પાસે નીચે લખેલો ઠરાવ રજૂ કર્યો. એ ઠરાવ અમે આ સ્થળે પ્રકટ કરીએ છીએ.

“ આપણે સર્વે જાણીએ છીએ કે જેરુસલેમ શહેર એક પાક અથવા પવિત્ર સ્થાન છે. હું મનુષ્યના લોહીના પ્રવાહથી એને નાપાક અથવા અપવિત્ર કરવા માગતો નથી. તમે દુર્ગ ખાલી કરો, હું તમોને તમારા ગુજરાન માટે જોઈતું દ્રવ્યાદિ દઈશ. ”

ખ્રિસ્તી લોકોએ તેમની સ્વાભાવિક ધર્મેન્મત્તાને લીધે સુલ્તાનના આ ઉદાર અને મનુષ્યને ઊજતા ઠરાવને કાનપર ધર્યાં નહિ, અથવા એમના તરફ કશું પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. એથી સુલ્તાને ઉસ્કેરાઈને પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “ જોડાકે ડિયુધલેનના સૈનિકો અને સોળતીઓ જેરુસલેમ છતીને મુસલમાનોની જેવી શયતાની રીતે કતલ કરી હતી તેવીજ રીતે હું પણ તેનો બરાબર બદલો લઈશ. ” થોડી મુદતની અટકાયત પછી જિહાદવાળાઓએ નિસ્ત્રાહી થઈને સુલ્તાનને ખુદાના નામે દયા દેખાડવાની યાચના કરી. એથી સુલ્તાનના દયાળુ દિલે બદલો લેવાની હલકી વૃત્તિનો પરિત્યાગ કરીને તેમના તરફ ઘટતી દયા દેખાડી. જેરુસલેમના ગ્રીક અને સિરિયા દેશવાળા ખ્રિસ્તીઓ અને પેલેસ્ટાઇનમાં સુલ્તાનની દૈયત તરીકે રહેવા માગનારા દ્રેન્ય અને રોમન લોકો તેમના રાજ્યમાં વસીને તમામ જાતનાં સુખ તથા સગવડો ભોગવવાપની રવાનગી મેળવી શક્યા હતા. શહેરમાંના સઘળા ખ્રિસ્તી યોદ્ધાઓને તેમની સ્ત્રીઓ તથા બાળક બાળિકાઓ સાથે ચાળીસ દિવસની અંદર શહેર છોડીને સુલ્તાનના સૈન્યદળના સહીસલામતી ભરેલા રક્ષણ તળે ટાયર અથવા ત્રિપોલીમાં જવું પડશે એવો એક હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો. તેમાંના દરેક પુરુષને માટે દરેક સ્ત્રીને માટે, પાંચ, અને દરેક બાળક

ખાળિકાને માટે એક સિરિયા દેશની દિનાર મોચનમૂલ્ય તરીકે મુકરર કરવામાં આવી, જેઓ ઉપર જણાવેલા નિયમ મુજબ મોચનમૂલ્ય અથવા છટકારાની કીંમત આપી શક્યા નહિ તેમને માટે ગુલામીના બંધનમાં બંધાવું પડશે એવી એક શર્ત કરવામાં આવી હતી, પરંતુ એ શર્ત ફક્ત નામનીજ હતી, કારણકે સુલ્તાને પોતેજ દશ હજાર માણસોના અને તેના બાઈ સૈકુદીને^૧ સાત હજાર માણસોના છટકારાની કીંમત આપીને તેમને છૂટા કરાવ્યા. એ ઉપરાંત મોચન મૂલ્ય-છટકારાની કીંમત ન લેતાં તેમણે કેટલાક હજાર માણસોને મુક્તિ આપી હતી. ધર્મગૌર અને સાધારણ ખ્રિસ્તીઓ કોઈ પણ જાતના પ્રતિબંધ સિવાય તેમના પૈસાટકા અને કીમતી ચીજો લઈને જવાને શક્તિમાન થયા હતા. કેટલાક ખ્રિસ્તીઓને તેમના દુર્બલ અને વૃદ્ધ માતા પિતા અથવા સગાંવડાલાંને ખમાપર ઉંચડીને જતાં જોવામાં આવ્યા હતા. સુલ્તાનને તેમના એ કરુણા ઉપજાવનારા ચિત્રથી દયાર્દ્ર થઈને તેમને ઘણી દૈલવત આપી હતી અને એ સઘળાં દુર્બળ માણસોને ઉંચકવા માટે કેટલાક અશ્વો આપ્યા હતા. જે સમયે જેઠસક્તેમની રાણી સિબિલ્લાએ મુખ્ય મુખ્ય આખરદાર મહિલાઓ અને વીર પુરુષોથી વિંટળાઈને સુલ્તાનની પાસેથી રવાનગી લીધી, તે સમયે તેમણે તેના દુઃખમાં સહાનુભૂતિ દેખાડીને તેની સાથે ઘણોજ શિષ્ટ આલાપ કર્યો હતો. અનેક રડતી કકળતી સ્ત્રીઓ તેમનાં રડતાં ખાળકોને ગોદમાં લઈને તેની પાછળ ચાલી નીકળી હતી. તેઓમાંની અનેકે સુલ્તાનની પાસે હાજર થઈ નીચે લખેલી પ્રાર્થના કરી હતી.

“ આપને ત્યાં જે સર્વ વીર પુરુષો બંદિવાન છે, અમે તેઓમાંની કોઈ સ્ત્રી, કોઈ માતા અને કોઈ કન્યા છીએ અને આપ જૂઓ છો કે, અમે પગે ચાલીને આવ્યાં છીએ અને પાછા જઈએ છીએ, અમે હરહમેશને માટે આ દેશ છોડીને જઈએ છીએ, તેમણે અમારી જિન્દગીની રક્ષા કરવામાં પુરતી મદદ કરી હતી, તે માટે હવે જો અમે તેમનાથી વિખૂટાં પડીશું, તો તેથી અમારી જિન્દગીની છેલ્લી ખ્વાહિશ હોલવાઈ જશે. . . જો આપ તેમને છૂટા કરશો તો તેથી તેઓ અમારા દુઃખને હળવું કરી શકશે અને દુનિયામાં અમારા મદદરૂપ થઈ ઉભા રહેશે. ”

સુલ્તાને તેમની પ્રાર્થનાથી મુગ્ધ થઈને લેશ માત્ર પણ વિલંબ કર્યા વિના માતાને પુત્ર સાથે, તથા સ્ત્રીને સ્વામી સાથે જવાનો હુકમ ફરમાવ્યો.

૧ ખ્રિસ્તીઓ તેને સાક્ષાદિન કહેતા. તેનું ‘પૂર’ નામ સૈકુદીન અબુબકર હતું અને ખિતાબ અલ મહિકુલ આદિલ હતા.

અને એ સાથે તેમના તરફ બનતી દયા દેખાડવાને તે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયો. તેણે માતાપિતા વગરનાં બાળકો તથા બાળિકાઓ અને વિધવાઓમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય વહેંચ્યું, તેમજ વીર પુરુષો અને મુશ્કેલીમાં રોકાયેલા સંન્યાસીઓએ જોકે અત્યાર સુધી તેમની વિરુદ્ધમાં હથિયાર ઉઠાવ્યાં હતાં, તેમ છતાં પણ તેમણે તેમને રોગી, પીડિત અને ધાયલ લોકોની સેવા ચાકરી કરવાની અને ખ્રિસ્તી તીર્થ જાત્રાળુઓની દેખરેખ રાખવાની પરવાનગી આપી હતી.

નજીકના ખ્રિસ્તી રાજાઓની પાશવિકતા અથવા શયતાનિયતની સરખામણી કરવા જતાં સુસ્તાન સલાહુદ્દીનની માહતુબવતા અતિ ઉચ્ચ આસન મેળવી શકી હતી. મિસ્સ સાહેબે લખ્યું છે કે:—“ ઘણાખરા ખ્રિસ્તીઓ જેસલેમ છોડીને અનતાકિયા બણી ગયા હતા, પરંતુ ત્યાંના અધિપતિ બોહિમન્ડ તેમને આશ્રય આપવામાં અસમ્મત થયો હતો, એટલુંજ નહિ, પરંતુ એથી પણ શાંત ન થતાં તેણે તેમને ત્યાંથી નહસાડી મૂક્યા હતા. પરંતુ તેઓ ઈસ્લામ રાજ્યમાં દાખલ થઈને સારો આવકાર મેળવી શક્યા હતા. જેસલેમમાંથી દેશવટો પામેલા ખ્રિસ્તીઓના તરફ ખીજ કેટલાક ખ્રિસ્તીઓએ જે પ્રકારનો દુર્વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો, એ સંબંધમાં મિચાઉડ સાહેબે લખ્યું છે તે ઘણુંજ હૃદયગ્રાહી અને અસરકારક છે. અમે આ રચણે તે રજૂ કરીએ છીએ:—

“ તેઓ તેમના પૂર્વ દેશના બાઇઓ મારફત હયરાન પરેશાન થઈને સિરિયામાં ઘણાજ દુઃખની સાથે રખડતા રજાગતા અથવા બટકતા બટકતા છેવટે ઘણાજ દુઃખ અને અનાહારથી-મૃત્યુ તરફના માર્યા ગયા હતા. ત્રિપોલીના ખ્રિસ્તીઓએ તેમને આશ્રય આપવાના બયથી એ શહેરના દરવાજા બંધ કરી દીધા હતા અને એક અબજાએ નિરાશાથી નિરુત્સાહ થઈને પોતાનાં બાળક સંતાનને સમુદ્રના જળમાં ફેંકીને મદદ આપવાની અનિચ્છા દેખાડનારા ખ્રિસ્તીઓને શાપ આપ્યો હતો. ”

દુર્દશા ભોગવતા ખ્રિસ્તીઓના કરુણા ઉપજવનારા દેખાવથી દૂર રહેવા માટે જ્યાં સુધી તેમણે જેસલેમ શહેરને છોડ્યું નહોતું ત્યાં સુધી સુસ્તાને પણ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો. ડી. સ. ૫૮૩ ના રજા માસની ૨૧ મી તારીખે જે સમયે રાજા, લૉર્ડ અને સફતનતના જૂદા જૂદા આબરહાર માણસો સુસ્તાનને રોકેલ મળવા બદલ તેમને મુમારકબાદી આપવા માટે આવ્યા હતા, તે સમયે તેમણે તેમના દ્વારા વિંટળાઈને શહેરની અંદર

૧ કહેવામાં આવે છે કે, આ તારીખે હજરત મકમલ સ. અ. ન. એ રજા માર્ગદર્શક હીને ખુદાની સાથે સાક્ષાત્ લાલ્લ કર્યો હતો.

પ્રવેશ કર્યો. પહેલાંના યુધ્ધ દ્વારા શહેરનું જે અનિષ્ટ થવા પામ્યું હતું, તેનું નુકસાન ભરી આપવામાં આવ્યું હતું અને જે સર્વે મસ્જિદો અને અને કોશોને ફ્રેન્ચ લોકો મારણ નષ્ટ થઇ હતી તેને ફરીવાર બંધાવવામાં આવી હતી અથવા મરામત કરવામાં આવી હતી અને જિહાદવાળાઓના જુદાવાળા શાસનને બદલે ત્યાં કિદાર અને રાનવાળી શાસનનીતિને પ્રચાર થયો હતો.

સુલ્તાન સલાહુદ્દીને જેસલમેનથી ટાપર તરફ કુચ કરી. જે સર્વ ખ્રિસ્તીઓને તેમણે પોતાની કિદારતા અથવા દિલાવરીના પ્રભાવથી મુક્તિ આપી હતી, તેમાંના કેટલાક માણસોએ આવીને આ સ્થળે આશ્રય લીધો હતો. આવી રીતે ચારે તરફથી ટાપરના કિસ્લાની શક્તિમાં વધારો થવાથી કિસ્લાના રહેનારા લોકો મજબૂતીથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર થયા હતા. મોન્ટ ફેરાટના માર્કવીસ^૧ કેનરાડે તેમના સરદારની પદવીનો ભાર ગ્રહણ કર્યો હતો, એ પુરુષ ધણેજ કાર્યદક્ષ અને ચાલાક હતો. સુલ્તાને તેને શરણે આવવાનું કહેવાથી તેણે જવાબમાં જણાવ્યું કે, જે રાગના તાબામાં સમુદ્ર આવેલો છે તેમની પરવાનગી સિવાય તેનાથી શરણે આવવાનો દરાવ મંજૂર રાખી શકાશે નહિ. આવી હાલતમાં ટાપરને ઘેરો ધાલી વૃથા સમય નષ્ટ ન કરતાં સુલ્તાને ઉત્તર સમુદ્રના કિનારા તરફ કુચ કરીને ધીરે ધીરે લાઓડિસિયા, જબાલા, સૈફુન, એકાસ, એઝેર, દરખરસાક અને ફ્રેન્ચોના કબ્જે કરેલા ખીજા કેટલાક મજબૂત કિસ્લાઓને કબ્જે કર્યા. ગાયડિ લૂસિગનાન મુક્તિ મળતાંની સાથેજ યુરોપ તરફ રવાના થશે, એવા સોગંદ લેવાથી, સુલ્તાને તેને સ્વાધીનતા આપી, પરંતુ એ ખ્રિસ્તી વીરે મુક્તિ મળતાંની સાથેજ પોતાના સોગનનો ભંગ કરીને વિખરાયલા જિહાદવાળાઓમાંથી એક મોટું લશ્કર એકઠું કર્યું. તેમની અને યુરોપથી નવા આવેલા સૈનિકોની સહાયતાથી તેણે ટોક્ષેમીપર ઘેરો ધાલ્યો હતો. એ સ્થળની આજુબાજુનાં સઘળાં સ્થળો સાથે એશિયા, યુરોપ, અને આફ્રિકા એ ત્રણ મહા દેશનો સ્વાર્થ જડાયલો હોવાથી એ વરસ સુધી લડાઇનું કામ ચાલ્યું હતું.

ત્રીજો જિહાદ.

જેસલમેન નગરી મુસલમાનો દ્વારા કબ્જે થવાથી આખા ખ્રિસ્ત જગતમાં ભયાનક ઉશ્કેરણી પેદા થવા પામી હતી અને ખ્રિસ્તી ધર્મ ગુરુઓએ ફરી એકવાર જિહાદ યુદ્ધને માટે તમામ લોકોને ઉશ્કેરવા માટે તથા યુરોપના રાજા અને રાજપુત્રોને યુદ્ધાર્થે પ્રલુપ્થ કરવા માટે દરેક જાતની

કેશિશ કરી હતી, અને તેમની એ કેશિશે પણ સંપૂર્ણ સરળતા પ્રાપ્ત કરી હતી. ટાયરના કિલ્લામાં અને એકરની નજીકની છાવણીમાં યુરોપથી નવું લશ્કર આવ્યું હતું અને ખ્રિસ્ત જગતના મુખ્ય ત્રણરાજા, જર્મનીના આદ-શાહ ફ્રેડરિક આબરોસા. ફ્રાન્સના રાજા ફિલિપ ઓગસ્ટસ અને ઇંગ્લાંડના રાજા રિચર્ડ કોરડિલાયને આ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો, જે સુલ્તાને અરાબર એ સમયેજ પોતાની સ્વાભાવિક તીક્ષ્ણ દષ્ટિ અને આહોશીને વંશ થઇ મિસર અને સિરિયાનાં લડાયક જહાજોને એકઠાં કરી ફિનિસિયા સમુદ્રના કિનારાને ઘેરી રાખ્યો હોત તો તેથી તે સિરિયા દેશમાંજ જિહાદવાળાઓને વિધ્વસ્ત કરીને યુરોપમાંથી આવેલા શક્તિશાલી નવીન લશ્કરોને નીચે કિતરતા અટકાવી શકત. ફિનિસિયા દેશને દરિયાઈ હુમલામાંથી બચાવી શકવાથી, એ સહીસલામત થશે અને જમીન યુદ્ધમાં કોઈ પણ જાતનો વિજય મેળવી શકશે અથવા સમુદ્રમાંથી આવેલા લશ્કરના આગમનને અટકાવી શકશે નહિ, એ બંને વાતોને તે ભૂલી ગયો હતો. ખીજી રીતે, જિનોવા અને વિનિસિયાવાસી વ્યાપારીઓ હમેશાં જહાજમાં ભરીને જિહાદવાળાઓને માટે રસદ, યુદ્ધનાં અસ્ત્રશસ્ત્ર અને ખીજી કેટલીક જરૂરની વસ્તુઓ સિરિયાના કિનારાપર લઇ આવતા હતા. એકરને અટકાવવાના વિષયમાં ઇતિહાસકાર ઇબને અલ અસિર અને ઇબને શદાદે સુલ્તાન સલાહુદ્દીન અને ઇંગ્લાંડના રાજા રિચર્ડનું જે ચરિત્ર ચિત્ર વર્ણવ્યું છે, તે વાંચકોની ગણ માટે નીચે રજૂ કરીએ છીએ.

“ જ્યારે સલાહુદ્દીન કોઇ શહેર અથવા કિલ્લો કબ્જે કરતા, ત્યારે તે ત્યાંના ખ્રિસ્તી રહેવાસીઓના જીવનનું રક્ષણ કરતા અને તેઓ તેમનાં તમામ સરસામાન, દ્રવ્ય, સ્ત્રી, બાળક વગેરેને લઇને એકદમ ઝડપથી ટાયરના કિલ્લા તરફ ચાલ્યા જતા. આવી રીતે અનેક શત્રુઓ એ સ્થળે એકઠા થતા. એ સિવાય તેઓ જળમાર્ગે હમેશાં યુરોપમાંથી મદદ મેળવતા. ”

સુલ્તાન ગમે તે કાર્ય બહેને કરે, તો પણ ખ્રિસ્તી લોકો તેનો વિપરીત અર્થ કરીને યુરોપવાસીઓની ધર્મોન્મત્તતાને ઉપગમવતા. જેઝસ-લેમના વડા પાદરીપર દયાવશ થઇને સુલ્તાને તેનો છૂટકારો કર્યો, પરંતુ એક અરબે મહાત્મા ઇસુખ્રિસ્તને ધાયલ કર્યા છે, એવી એક છબિ લઇને એ પુરુષે ફ્રાન્સના દરેક નગરે નગરમાં પરિભ્રમણ કરીને ભયંકર રૂપે ખ્રિસ્તીઓના ક્રોધને સળગાવી મૂક્યો હતો અને એવીજ રીતે તે પેલેસ્ટાઇનના ખ્રિસ્તીઓની સહાયતા માટે ધણા ધણા સેનિકોનો સંગ્રહ કરવાને સમર્થ થયો;

એટલુંજ નહિ, પરંતુ એ યુદ્ધને માટે સ્વયંસેવકો પણ પોતાની ઇચ્છાથી તૈયાર થયા હતા, અને લશ્કરમાં જોડાયા હતા. એક ઇતિહાસકારે લખ્યું છે કે, એક વિધવાનો માત્ર એકનો એક પુત્ર કોમ્પ એક જગાએ કેદીની હાલતમાં હતો અને તેને ફક્ત એક નાના ઘર સિવાય બીજી કંઈ પણ મિલકત નહોતી; તેણે તે ઘર વેચીને પુત્રને માટે હથિયાર વગેરે ખરીદી તેને સેરેસન લોકોની વિરુદ્ધમાં યુદ્ધ કરવા માટે મોકલી આપ્યો. વાંચકો આ બનાવ પરથી અનુમાન કરી શકશે કે, એ સમયે યુરોપના નિવાસીજનો જિહાદ યુદ્ધને માટે કેટલા બધા ઉત્કેષાઈ ગયા હતા. ફ્રેંચ લોકોનું આખું લશ્કર જમીન અને જળ માગે ગારે આજૂએથી આવી પહોંચ્યું હતું. શરૂઆતમાં તેઓ સઘળાએ ટાયરમાં એકઠા થઈને સિડન પર હુમલો કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, પરંતુ છેવટે એકરને પાછું કમ્પે કરવાનો ધરિદો કરીને તે પ્રમાણે તેઓએ સમુદ્ર કિનારાના માર્ગે અસંખ્ય સૈન્ય સહિત એ સ્થાન તરફ દૃષ્ટ કરી અને તેમનાં જહાજો પણ તેમની સાથે ગયાં. ખરી રીતે સમુદ્રજ તેમનો ખાસ મદદગાર હતો, તેઓ એની મદદથી યુરોપમાંથી લડાયક સરંજામ ખોરાકની ચીજો અને લશ્કર વગેરે લાવવાને શક્તિમાન થયા હતા. તેઓએ હી. સ. ૫૮૫ ના રજા માસની ૧૫ મી તારીખે (૧૯ મી ઓગસ્ટ ઈ. સ. ૧૧૮૯) એકરમાં હાજર થઈને ઘણીજ થોડી મુદતમાં તેને જીતી લીધું.

એકરપર હુલ્લો.

ફ્રેંચોની દૃષ્ટીના વાત સાંભળતાની સાથેજ સુલ્તાન સલાહુદ્દીનની છાવણીમાં એક લડાયક સલાહની સલામતી બેઠક બેઠી હતી. ફ્રેંચ લોકોના એકરપર હુમલો કરતાં પહેલાંજ તેમને રસ્તામાં ઘેરી લેવાની સુલ્તાનની ઇચ્છા હતી, પરંતુ તેના અમીરોએ એકરની રહામેના ખુલ્લા મેદાનમાં તેમને ઘેરી લેવાની સલાહ આપી. સુલ્તાન એકરમાં હાજર થઈ જિહાદવાળાઓને એકરના કિલ્લાની ત્રણ બાજુએ છાવણી સ્થાપેલા જોઈ શક્યો હતો, અને એની પશ્ચિમ દિશા સામુદ્રિક ઘેરાવાથી ઘેરાઈ રહી હતી. તે આવી રીતે ઘેરાઈ રહેવાથી કિલ્લામાંના સિપાહીઓના પડાવ તરફના તમામ સચાચાર લાવવા મોકલવામાં નિરાશ થયો હતો અને તેને મદદ મળવી પણ બંધ થઈ હતી.

એક ઇતિહાસવેત્તાએ લખ્યું છે કે:—“ ફ્રેંચ લોકોના એકરપર ચઢી આવતાં પહેલાં જો સુલ્તાન સલાહુદ્દીન તેના પોતાના મત મૂજબ તેમનાપર આક્રમણ અથવા હુમલો કરત, તો તેથી તે તે શહેરનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ થાત, પરંતુ “ ખુદાની જુદીજ ઇચ્છા હોવાથી મનુષ્ય તે મૂજબ કાર્ય કરવાને લાચાર થાય છે. ”

સુલ્તાને સિપાહીઓને જિહાદવાળાઓની રહામે ડાવણી નાખવાનો હુકમ ફરમાવીને પોતે કઠસાન (તેલ કઠસાન) પર્વતપર ડાવણી સ્થાપન કરી. તેમના સૈન્યની ડાબી દિશા તેલ અયાઝિયામાં અને જમણી દિશા ખેલુસ નદીમાં મળેલી હતી. એ સમયે મોસુલ, દિયારબકર, સિંગર અને હારાનમાંથી આવેલા કેટલાક નવીન લશ્કરો દ્વારા તેમની શક્તિમાં વધારો થયો. જ્યારે મુસલમાન લોકો જમીન માર્ગે આવી રીતે મદદ મેળવી શક્યા, ત્યારે ત્યાંના ખ્રિસ્તીઓ પણ જળ માર્ગે યુરોપમાંથી મદદ મેળવી શક્યા હતા. હી. સ. ૫૮૫ ના સાબાન માસની ૧ લી તારીખે (૧૪ મી સપ્ટેમ્બર ઇ. સ. ૧૧૮૯) સુલ્તાને જિહાદવાળાઓપર હુમલો કર્યો. તેમને ભગીરે તકીઉદ્દીન ખ્રિસ્તીઓપર ભયંકર રીતે હુમલો કરીને તેમને સ્થાન બ્રષ્ટ કરી અથવા નહસાડીને એકર દુર્ગવાસીઓની સાથે લેવડ દેવડનો રસ્તો ખુલ્લો કરવાને સમર્થ થયો હતો. ઇબને અલ અશિરે લખ્યું છે કે:—

“ જો મુસલમાન લોકોએ રાત સૂધી લડાઇ ચલાવી હોત, તો તેઓ પૂરતી રીતે તે રસ્તો ખુલ્લો રાખી શકત, પરંતુ તેઓ ફ્રેન્ચ લોકોના તાબાનાં અર્ધાંક સ્થાનો કબ્જે કરીને બીજા દિવસે યુદ્ધની આશાથી રાતને વખતે આરામ લેવા માટે ગયા હતા. ”

“ સુલ્તાને આ પછી કિલ્લામાંના પહેલાંના સિપાહીઓને બદલાવીને તેની જગાએ નવા લશ્કરનો સમાવેશ કરી તેને રસદ વગેરે આપ્યું. હુસામુદ્દીન અયુબ હમ્ધળ ઉર્ફ અસ-સમિન અથવા બળવાન નામના એક અમીરને કિલ્લામાંના લશ્કરના સેનાપતીના પદપર નિમ્ણે. ફરીવાર સાબાન માસની ૬ થી તારીખે (૧૯ મી સપ્ટેમ્બર ઇ. સ. ૧૧૮૯) ફ્રેન્ચ લોકોએ તેમની બનાવેલી દીવાલના ઓથમાંથી બહાર નીકળીને ભયંકર રીતે સેરેસન લોકો પર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ એ આક્રમણમાં તેઓમાંના ઘણાપર માર્યા જવાથી તેઓ નહાસી છૂટીને ફરીવાર દીવાલના ઓથમાં આવી આશ્રય લેવાને લાચાર થયા હતા.

આ સમયે સુલ્તાન સલાહુદ્દીનનું લશ્કર દેશની ચારે દિશામાં વિખરાઇ ગયું હતું. લશ્કરનું પહેલું ટોળું અન્તાકીયાના રાજા બોહમન્ડની હીલચાલ તપાસતું હતું, બીજું ટોળું ત્રિપોલીની દિશાઓની સરહદના રક્ષણ માટે તેની રહામેના એમેસા શહેરમાં ડાવણી નાખી પડ્યું હતું, ત્રીજું ટોળું ટાયરમાં અને ચોથું ટોળું ફ્રેન્ચ લોકોના દરિયાઈ હુમલાને અટકાવવા માટે ડેમિયેટા અને અલેક્ઝાન્ડ્રિયા વગેરે સંઘળાં શહેરમાં વસ્તું હતું. જોકે સુલ્તાને નવા લશ્કરની મદદ મેળવી હતી, તેમ છતાં પણ જિહાદવાળાઓના કરતાં તેના

લરકરની સંખ્યા ઓછી હતી. સુલ્તાન ફરીવાર મદદ મેળવે તે પહેલાં તેને ઘેરીને વિષ્વસ્ત અથવા નેસ્તવા નાખૂદ કરવાના ધરાદાથી ગિરહાદવાળાઓએ ખીજવાર તેના પર હુમલો કર્યો, આ યુદ્ધની શરૂઆતમાં તેઓ અમુક ફતેહ મેળવવા છતાં પણ છેવટે શોચનીય રીતે નાખૂદ થયા હતા, એ યુધ્ધમાં દશ હજાર ક્રિશ્ચિયનો માર્યા ગયા હતા. સુલ્તાને એ સુડદાંઓને સમુદ્રમાં ફેંકાવીને તે જગાને સાર કરાવવાની કોશિશ કરવા છતાં પણ કેટલાંક સુડદાં એ સ્થળે પડ્યાં રહ્યાં હતાં અને એમાંથી દૂષિત ગરમી તેમજ દુર્ગંધ બહાર નીકળીને ત્યાંનો વાયુ ઝેરી થવાથી ત્યાં આમળ મહા બચકર ખૂનરેજી શરૂ થઈ હતી. સુલ્તાન પોતે એ વ્યાધિમાં સપડાઈ ગયો અને ડોક્ટર (હકીમ) તથા સેનાપતિ-ઓની સલાહ મૂજબ તેણે તે સ્થળેથી ઊવણી ઉઠાવી લઈને અલખાર રૂખાની^૧ નજીકમાં ઊવણી સ્થાપન કરી. સેરેસન લોકોના આવી રીતે ચાલ્યા જવાથી ફ્રેંચ લોકોએ ઘણીજ ખુશાલીથી ફરીવાર એકરને ઘેરી લીધું. (૪ થી રમજન, ૫૮૫ હિજરી; ૧૬ મી ઓક્ટોબર, ઇ. સ. ૧૧૮૯) તેઓએ સુલ્તાનના આક્રમણમાંથી બચાવ કરવાના ધરાદાથી તેની ઊવણીની ચારે બાજુએ ઉંડી ખાઈ ખોદાવી અને ઉંચી દીવાલ બંધાવી હતી. તેઓ જ્યારે યુદ્ધમાં હારી જતા, ત્યારે એ દીવાલની પછવાડે આશ્રય ગ્રહણ કરતા.

સુલ્તાને અલખારરૂખામાં શિયાળો વીતાડ્યો, ઇ. સ. ૧૧૯૦ ની વસંત ઋતુની શરૂઆતમાં (સફર ૫૮૬ હિજરી; ૧૦ મી માર્ચ, ઇ. સ. ૧૧૯૦) તેમણે ફરીવાર એકરના મેદાનમાં ઉતરી આવીને તેના પૂર્વસ્થાનને છતી લીધું. ફ્રેંચ લોકોએ એ શહેરના કિલ્લાને ઘેરી લેવા માટે એક મોટો લાકડાનો કિલ્લો બનાવીને તેમાં હથિયાર ધારેલા સિપાહીઓને રાખ્યા હતા, ખીજી રીતે દુર્ગના રહેવાસીઓએ એક દમિસ્કસવાસી એન્જનીયરની સલાહ મૂજબ ગરમ તેલ તથા શીકમાં બનેલા અગ્નિના ગોળાઓ ફેંકવાથી તેમાં આગ લાગી હતી અને એથી એ બળીને બસ્મીબૂત થઈ ગયો હતો. એ સમયે સુલ્તાન મેસોપોટેમિયાની એક બાજુએથી કાંધક લરકરની મદદ મેળવી શક્યો હતો. અને મિસરનાં વહાણો કિલ્લાવાસીઓને માટે ખોરાક તથા હથિયાર વગેરે લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યાં હતાં. નૌકા યુદ્ધમાં ફ્રેંચ લોકોપરા-જિત થવાથી એ મિસરનાં લડાયક સામાનવાળાં વહાણો બંદરમાં દાખલ થવાને સમર્થ થયાં; પરંતુ જર્મનીનો બાદશાહ (મહિકુલ-અલમાન)

૧ અલખારરૂખા ભૂમધ્ય સમુદ્રની નજીકનો એક દુર્ગ છે. એ ઈરાલીની પણ મહત્ત્વ દક્ષિણમાં કારમેલ પહાડપર આવેલો છે.

ક્રેડરિક બાર કબરોસા અગણિત સૈન્યસહ પેલેસ્ટાઇન તરફ આગળ વધી રહ્યો છે, એવા સંભાષારથી મુસલમાની હાવણીમાં ધણીજ દિલ્લગીરીને દેખાવ જોવામાં આવ્યો હતો. રસ્તામાં તેના લશ્કરની બંને બાજુઓ આઊંઝ તુર્કીઓ દ્વારા ઘેરાયલી હોવા છતાં પણ તે ઇસ્તિશાનના પુત્ર લાકુનના અધિકારના સિલ્હિસિયા રાજ્યમાં ઉપસ્થિત થવાને સમર્થ થયો, આ સંભાષારથી સુલ્તાને પોતાની મદદ માટે તાબાના કુર્દ રાજાઓ અને મોરોકકોના સુલ્તાન યાકુબઅલ મનસુરની પાસે કાસદ મોકલી આપ્યો, પરંતુ તેઓ સઘળાએ એ બાબતમાં ઉદાસીનતા દેખાડી હતી; એથી તે યૂરોપની સમ્મિલિત શક્તિની સહાયે યુદ્ધ કરવા માટે પોતાના સૈન્યપર આધાર રાખવાને લાચાર થયો. આ તરફ જર્મન બાદશાહ તેની જવાની જગાએ ન જઈ શકવાથી રસ્તામાં સેલેસિયા નજીક સલક (પુરાતન કાલીકાડનાસ) નદીમાં ડૂબીને માર્યો ગયો. (૧૭ મી જૂન ઇ. સ. ૧૧૯૦) આ બનાવથી તેના લશ્કરમાં મતભેદ પેદા થયો અને એથી ધણાખરા સિપાહીઓ ઘર તરફ પાછા ફર્યા અને થોડા ધણા સિપાહીઓ તેના પુત્રની સરદારી તળે પ્રથમ અન્તાકિયા અને પછી ત્યાંથી પેલેસ્ટાઇન તરફ રવાના થયા. તેઓ પણ છેવટે જહાજમાં ખેસીને ઘર તરફ રવાના થયા, પરંતુ રસ્તામાં લૂંટાઈને તેઓમાંના ધણાખરા દરિયામાં ડૂબી ગયા.

હી. સ. ૫૮૬ ના જમાદી કિસ્સાની માસની ૨૦ મી તારીખે ફ્રેન્ચ લોકો તેમના કિલ્લાના અંતરાલમાંથી બહાર નીકળીને મુસલાનમાન લોકોની સાથે યુદ્ધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા; પરંતુ તેઓ શોચનીય અને ભયાનક રૂપે પરાજિત થવાથી તેમનાં માર્યા ગયેલાં અને જખ્મી થયેલાં માણસો દ્વારા લડાઈનું મેદાન છવરાઈ ગયું હતું. એથી જિહાદવાળાઓ નિરુત્સાહી થઈ પડ્યા, પરંતુ એ બનાવ બન્યા પછી એ દિવસે તેમની મદદ માટે યૂરોપમાંથી અલકોન્ડરીની સરદારી નીચે એક મોટું લશ્કર આવી પહોંચ્યું. એ લશ્કરને અલાવનાર જવાન ઇબ્રાહીમ રાજાની ઓરમાન ભગિનીનો પુત્ર હતો અને ક્રાન્સના રાજાની સાથે પણ તેનો રક્તસંબંધ હતો. તે નિર્વિદ્ને એકરની નજીકના સ્થાનમાં લશ્કર સાથે ઉતરી આવવાને શક્તિમાન થવાથી ત્યાં આગળ આવેલા જિહાદવાળાઓની સાથે મળી ગયો. તેણે હાવણી સુરક્ષિત કરીને સઘળા સૈન્યોને એકત્ર કરી સુલ્તાનપર આક્રમણ કરવાનો ઇરાદો કર્યો. એથી સુલ્તાન તેના લશ્કરને માટે વિશાળ જગા મેળવવાની આજ્ઞાથી અને ફરીવાર એકરના યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા સિપાહીઓનાં મુડદાંઓની દુર્ગંધમાંથી

અચાવ કરવા માટે પાછો હડયો. (૨૭ મી જમાદિઉસ્સાની ૫૮૬ હિજરી; ૧ લી ઓગસ્ટ ઇ. સ. ૧૧૮૦) સુલ્તાનનું લશ્કર અલખાર રૂબામાં પાછું હઠવાથી જિહાદવાળાઓએ અમલુ ઉત્સાહથી દુર્ગને ઘેરી લીધા, સમસ્ત શહેરવાસી સેરેસન લોકો વીરશ્રિત દહતાની સાથે આ ભયાનક હુમલાને અટકાવવાને શક્તિમાન થયા હતા. અમીર કારાકુશ અને હુસામુદ્દીન દરેક પળે સાવચેત રહીને લશ્કરના સિપાહીઓનો ઉત્સાહ વધારતા હતા, તેમણે દરેકે સાવધ રહીને તેમની તમામ શક્તિ અને કૌશલ્યનો પ્રયોગ કર્યો હતો. અથવા ઘણીજ બહાદુરી અજમાવી હતી અને ફ્રેન્ચ લોકોને પરાજિત કર્યા હતા, તેમજ તેમનું આક્રમણ અટકાવવા માટે તેઓએ કોઈ પણ જાતની સગવડને છોડી નહોતી.^૧ તેઓએ અટકાવ કરનારાઓનાં યત્રાને બાળી નાખ્યાં હતાં અને અનેક નાનાં યુદ્ધોમાં તેમને ધાવણીમાં નહસાડી મૂકવાને પણ તેઓ સમર્થ થયા હતા. કોઈ પણ પ્રકારે કિલ્લો છતવાને સમર્થ ન થવાથી કાકિન્ટ હેનરીએ તેમને એકદમ લશ્કર વડે ઘેરી લીધા, જાણે કોઈ પણ રીતે કોઈ કિલ્લામાં દાખલ ન થઈ શકે અથવા તેમાંથી બહાર ન નીકળી શકે, એવો પ્રયત્ન પણ તેણે કરી લીધા, પરંતુ સુલ્તાને ઐરતમાંથી દરિયાઈ રસ્તે કિલ્લામાં ખોરાક વગેરે મોકલીને તેમને મદદ કરી. આથી પણ ફ્રેન્ચ લોકો ફતેહમંદ ન થવાથી તેમણે વડા રામન^૨ પોપ (અરબીમાં બાબા) ની પાસે એક પત્ર લખી મોકલ્યો. આપણામાં પચ-ગંબરનું ફરમાન જેવી રીતે કાર્યકારી થાય છે, તેવીજ રીતે ખ્રિસ્તીઓમાં પણ પોપનું ફરમાન ફળદાયક થવું જોવામાં આવે છે અને તેજ તેમનો ધર્મનેતા ગણાય છે. તેના ફરમાનથી ચારે તરફથી તેમને મદદ આવી મળી હતી. એ નવીન લશ્કરોના આવવાથી કાકિન્ટ હેનરી કિલ્લાના ઓથમાંથી બહાર નીકળી સુલ્તાનની સાથે યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થયો અને સુલ્તાન પણ ઘણાજ બદાબસ્તની સાથે તેમની સહાયા થયા હતા. અલી, ખિઝર અને ગાજી નામના તેમના ત્રણ પુત્રોએ લશ્કરની હારોના મધ્ય ભાગની સરદારીનો ભાર ગ્રહણ કર્યો, તેમનો બાઈ સૈફુદ્દીન મિસરના લશ્કર સાથે દક્ષિણ ભાગમાં સ્થાપિત થયા અને હામાહ, સિંજર અને નીમ આદિ કેટલાંક સ્થાનના કુર્દ રાજાઓ વામ દિશાના સૈન્યોની પરિચાલના કરતા હતા. દુર્ભાગ્ય યોગે સુલ્તાન એ દિવસે બીમાર હતા, અને ત્યાંના પર્વતપર સ્થાપેલા એક નાના

૧ આ મિચક સાહેબનું વર્ણન છે.

૨ વડા રમકુમ કુબરા કહે છે (૨) આ એક ગામ છે, એકરથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલું છે એનું ખીલ્લું નામ અલખુલદાસ. છે.

તંબૂમાંથી તે ફક્ત લડાઈના મેદાનની દેખરેખ રાખતા હતા તથા બન્ને પક્ષનું યુદ્ધ જોઈ શકતા હતા આ યુદ્ધ ધણીવાર સુધી ચાલ્યું હતું અને છેવટે ફ્રેન્ચોનું ધણું લશ્કર માર્યું જવાથી તેઓ પોતાના કિલ્લાની અંદર નહાસી ગયા હતા. “જો સુલ્તાન એ દિવસે ખીમાર ન હોત તો મુસલમાન લોકો સંપૂર્ણ રીતે વિજયી થઈ શકત. “ હવે ફ્રેન્ચ લોકો દુષ્કાળથી દુઃખ ભોગવવા લાગ્યા અને શિયાળો આવતાં તેઓ તેમનાં લડાયક જહાજોને ગ્રીસની નજીકના હીપોમાં મોકલવાને લાચાર થયા. ”

આ સમયે અહમ્મદ અલ-મશતુમખાનનો પુત્ર સૈફુદ્દીનઅલી એકર શહેરના કિલ્લાનો સરદાર નિભાયો, પરંતુ કમનસીબે દુર્ગમાંના યુદ્ધમાં થાકેલા સૈનિકોને બદલાવવામાં આવ્યા અને સુલ્તાનનું શરમાન તથા અમીરોની સુવિધા હોવા છતાં પણ ત્યાં આગળ નવીન રસદ મળી શકી નહોતી અથવા સારી સરભરા પણ થઈ શકી નહોતી.

વસંતાગમને શરીવાર ફ્રેન્ચોનાં અસંખ્ય યુધ્ધો ઉપસ્થિત થવાથી બહારના મુસલમાનોની સાથે એકર દુર્ગવાસીઓને સમાચાર મોકલવામાં મુશ્કેલી પડી હતી. ફક્ત એક દરિયાઈ નૌકા કિલ્લામાંના લોકોના કાગળ પત્ર સુલ્તાનની ઊવણીમાં લાવી શકતી. હી. સ. ૫૮૭ ના રબીકિલ અવ્વલ માસની ૧૨ મી તારીખે (૯ મી એપ્રિલ, ૧૧૯૨ ખિસ્તાબ) ફ્રેન્ચોની મદદ માટે ફરી યૂરોપમાંથી નવું લશ્કર આવી પહોંચ્યું. ક્રાન્સનો રાજા ફિલિપ અગણિત સૈન્ય સાથે એ સ્થળે ઉતર્યો. જોકે તેનું રાજ્ય ધણું મોટું નહોતું, તોપણ તે ખ્રિસ્તીઓમાં એક મુખ્ય રાજા હતો. એ સમયે સુલ્તાન સલાહુદ્દીન શક્રઆમ (૧) નામક એક સ્થાને ઊવણી સ્થાપીને વસતા હતા, તેમણે ત્યાંથી તેમના કંઈ રાજાઓની પાસે મદદ માટે માણસો મોકલ્યાં, પરંતુ તેઓના સૈન્ય સહિત આવતાં પહેલાંજ ઇંગ્લાંડનો રાજા મલિક અનકિલટાર^૧વિસ જહાજ, પુરતા સૈન્ય તથા સરંજામ સાથે જિહાદવાળાઓની મદદ માટે આવી પહોંચ્યો. (૧૩ મી જમાદિયલ અવ્વલ, ૫૮૭ હિજરી, આઠમી જૂન ઇ. સન ૧૧૯૧) તેના આવવાથી જિહાદવાળાઓની સૈન્ય સંખ્યા ધણુ પ્રમાણમાં વધી જવાથી મુસલમાનોને પહેલાંના કરતા બમણી આશતમાં તેમણે સપડાવી દીધા હતા, કારણ કે, મલિકઅનકિલટાર એ વખતે સાહસ, દગાબાજી, ઢક્કતા અને સહનશીલતાને માટે વિખ્યાત હતો. સુલ્તાને તેના આવવાના સમાચાર સાંભળી, રસદથી ભરેલું એક જહાજ બેરતથી એકરના કિલ્લામાં મોકલવાની આજ્ઞા

કરી, પરંતુ એ જહાજ ખંદરમાં દાખલ થતાં પહેલાંજ જિહાદવાળાઓ મારફત ઘેરાઈ ગયું હતું. જહાજનો અધ્યક્ષ યાકુબ અલહલબ અલેખો શહેરનો રહેવાસી હતો અને તે અદ્વિતીય સ્વાર્થત્યાગી પુરુષ હતો.^૨ એ રસદવાળા જહાજને દુશ્મનોના હાથમાં જવાની તૈયારી જોઈને તેણે તેનાં તળીયામાં કાણું કરીને ડૂબાડી દીધું હતું અને જહાજમાંનાં સઘળા માણસો તથા દ્રવ્ય ઉંડા સમુદ્રમાં ડૂબી ગયાં હતાં.

હવે જિહાદવાળાઓ ખમણી શક્તિથી એકરને અટકાયતમાં લાવવાની કોશિશ કરવા લાગ્યા. મુસલમાન લોકો થોડા વખતને માટે દરતાની સાથે આત્મરક્ષા કરીને તમામ હુમલાઓ અટકાવવાને સમર્થ થયા હતા. કુર્દ રાજાઓ અત્યાર સુધી મદદ માટે હાજર થયા નહોતા અને વારંવાર યુદ્ધ કરવા છતાં પણ સુલ્તાન જિહાદવાળાઓને હરાવીને એકરમાંથી નહસાડવાને સમર્થ થયો નહોતો. દુર્ગવાસીઓ લડાઈની મહામારીથી અને બૂખના દુઃખથી દુર્બળ થઈને એ વરસ સુધી બયાનક યુદ્ધના દુઃખનો અનુભવ કરતા આવતા હતા, છેવટે દુર્ગના અધ્યક્ષ મશતુમે ક્રાન્સના રાજા ફિલિપ ઓગસ્ટમસની પાસે નીચે લખેલો ઠરાવ રજૂ કર્યો:—

“ગયાં ચાર વરસ થયાં એકર નગરી અમારા અધિકારમાં છે, જ્યારે અમેએ એને કબ્જે કરી, ત્યારે અમેએ એના ખ્રિસ્તી રહેવાસીઓને તેના કુટુંબકળીલા અને ધન માલ સહિત ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જવાની અનુમતિ આપી હતી, આજે અમે આ શહેર તમારા હાથમાં સુપ્રત કરીએ છીએ; માટે અમેએ ખ્રિસ્તીઓના તરફ પહેલાં જેવો વ્યવહાર ચલાવ્યો હતો, તેવોજ વ્યવહાર તમે પણ આજે અમારી સાથે ચલાવો.”

ક્રાન્સના રાજાએ એવા મર્મમાં જવાબ આપ્યો કે:—

“ઠાગિરિયસનું યુદ્ધ પત્યા પછી સેરિસન લોકોએ જિહાદવાળાઓની પાસેથી જે સર્વ નગર નગરીઓ જીતી લીધાં છે, તે અને જે સલેમ શહેર તેમના હાથમાં પાછા ન સોંપવાથી એકર દુર્ગના એક પણ રહેવાસીના પ્રાણ બચી શકશે નહિ.”

આવા જવાબથી મુસલમાન સેનાપતિએ કિલ્લામાં પાછા આવીને મરણી છેલ્લી ઘડી સુધી લડવાનો અને શહેરના ધ્વંસ થયેલા વિભાગમાં સમા-

૨ જનહારમાં હાજરનો રાજા અને ક્રાન્સનો રાજા પેલેસ્ટાઈનમાં દાખલ થયા પછી થોડી મુદતે તાવની બીમારીમાં સપડાયા. સુલ્તાન સલાહુદ્દીને તેમની પીડાના સમાચાર સાંભળી તંદુરસ્ત થતાં સુધી તેમને લિબનાન દેરાનો બચ્ક અને હંડ પાળી મોકલ્યું હતું.

ધિસ્થ થવાનો સંકલ્પ કર્યો ત્યાર પછી દુર્ગવાસીઓ આત્મરક્ષાની આશાથી કેટલાક કાળ સૂધી લડાઇ ચલાવવા છતાં પણ છેવટે બૂખના દુઃખવાળા મરણથી તેમની સંખ્યા સપાટાબંધ થટવા માંડી હતી, બીજી બાજુએ સુસ્તાન પણ નવા લશ્કરને અભાવે તેમને મદદ કરવાને સમર્થ થઈ શક્યો નહોતો. આખરે કિલ્લાવાળાઓએ એવી કબૂલાતની શરતથી આત્મસમર્પણ કર્યું જે કેવળ લોકો કેાઇપણ મુસલમાનની હત્યા કરશે નહિ અને એના બદલામાં તેઓએ ૧૬૦૦ મુસલમાન બંદિવાનો સહિત વધસ્થંભ બનાવવાના લાકડા ખિસ્તીઓને આપવાં અને તેના મુખ્ય મુખ્ય માણસોને બે લાખ સોનાભોહોરો આપવી. મુસલમાન લોકોને એ રૂપિયા આપવામાં કાંઇક વિલંબ થવાથી ઇંગ્લેન્ડના શેરદિલ રાજાએ દુર્ગવાસીઓને દુર્ગમાંથી બહાર કાઢીને તેમના સ્વજાતી ભાઇઓની રહામે તેમને ધાતકી અને જલિમપણાથી મરાવી નાખ્યા.

આ ટોલેમી (એકર) નગરી કબ્જે કરતી વેળાએ ૬૦ હજાર જિહાદવાળાઓ મુસલમાનોના હાથથી માર્યા ગયા હતા.

ઇંગ્લેન્ડના રાજા રિચર્ડની સંધિયાચના

મિયાહિડ સાહેબે લખ્યું છે કે, “ છેવટે પ્રતેક્ષમાં જિહાદવાળાઓએ એ ટોલેમી શહેરમાં આરામ મેળવ્યો, સિરિયામાં દાખલ થતાં સૂધી તેઓ આવે આરામ મેળવવાની સુવિધા—સગવડ મેળવી શક્યા નહોતા. શાંતિથી ઉપજેલા આનંદ, ખોરાકની બહોળાઈ, સાધપ્રસન્ની મદિરા અને નજીકના સર્વ દ્વીપોની સ્ત્રીઓના સહવાસ વગેરેએ તેમને તે ક્ષણને માટે યુદ્ધથી અલગ રાખ્યા હતા. આરામ ભોગવ્યા પછી તેઓ રિચર્ડના તાબા તળે એસકેલન તરફ રવાના થયા, સુસ્તાને પણ યુદ્ધના અંતરાલની રેખામાં તેમની રવાનગીની પૂંડ પકડી અને ૧૫૦ માઇલ માર્ગ કાપતાં ન કાપતાંમાં તો બન્ને પક્ષની વચ્ચે ૧૧ મચ્છુર યુદ્ધ જમી ગયાં. અરસુદના યુદ્ધમાં સુસ્તાનની શ્રેષ્ઠતમ વીર સેનાઓમાંના ૮૦૦૦ હજાર માણસો જન્નતનશીન થયાં. તેઓ સમજી શક્યા હતા કે, પેલેસ્ટાઇનમાંનું સહુથી મજબૂત સ્થાન જિહાદવાળાઓના હાથમાંથી બચાવી લેવું એ તેમના મોટી સંખ્યાવાળા લશ્કરને માટે સંપૂર્ણ રીતે સંભવિત છે, એટલા માટે તેમણે જડપથી આસકેલનમાં હાજર થઇને ત્યાંના રહેવાસીઓને દૂર કરી ત્યાંના કિલ્લા તથા ઇમારતોને જમીનદોસ્ત કરી. રિચર્ડ એ સ્થળે આવીને કેવળ મોટા મજબૂત બાગીચો કિલ્લો અને શહેરનો નાશ પામેલો ભાગ જોઇ શક્યો હતો. એ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક સ્થળો પણ તેણે એવી હાલતમાં જોયાં હતાં. તે જોઇ શક્યો હતો કે, તેનો હરીફ બચકર દૃઢ પ્રતિજ્ઞ અને અત્યંત દિસાહી પુરુષ છે. તે

સુલ્તાન સલાહુદ્દીનના દૃઢ ચરિત્રથી નાહિમ્મત થઇને સંધિ સ્થાપવા માટે ઉત્સુક થયો. તે પોતેજ આ શયદા વગરના કલેશ ઉપજવનારા અને મનુષ્યનો સંહાર કરનારા યુદ્ધથી થાકીને પોતાના અંધાધુંધીવાળા રાજ્યમાં પાછો ફરવાને ઈર્ષાક્રાંત થયો હતો. તેણે તે પ્રમાણે સુલ્તાનના ભાઈ સૈફુદ્દીન (અલ મલિકુલ આદિલ) ની પાસે મુલાકાત કરવાની માગણી કરીને એક કાસદ મોકલ્યો. તેઓ બંને એકઠા થયા, ત્યારે હમદની પુત્રે હુબાથીઆનું કામ કર્યું હતું, રિચર્ડે સંધિની વાત ઉપસ્થિત કરીને તેના દરાવની શર્તોની વાત રજૂ કરી, પરંતુ એ સુલ્તાનના ભાઈને ગમતી ન આવવાથી તેમની બન્નેની મુલાકાતનું કશું પણ પરિણામ આવ્યું નહોતું. મૉન્ટફેરાટના માકિર્વેસે રિચર્ડના કાર્યથી ગુસ્સે થઇને પોતાની મરજી મુજબ સલાહ કરવા માટે સુલ્તાનની પાસે કાસદ મોકલ્યો અને એમાં તેણે સિડન અને એડ્મંડ મેળવવાની માગણી મોકલાવી હતી. સુલ્તાન તેના દરાવમાં એવળ આશયથી સામેલ થયો હતો કે, તેનેજ પ્રથમ સંધિની શર્ત મુજબ કાર્ય કરવું પડશે. ત્યાર પછી ફરીવાર ઇંગ્લાંડના રાજાની પાસેથી સંધિનો દરાવ અને કાગળ લઇને સુલ્તાન અને તેમના ભાઈ મલિકુલઆદિલની પાસે કાસદ આવ્યો. આ વખતે રિચર્ડે પોતાના તાબાનાં સમુદ્ર કાંઠાના તમામ શહેરોને પોતાના કબજામાં રાખવાની અને જેઝસલેમ શહેરને પાછું મેળવવાની માગણી કરી હતી. સુલ્તાને દૃઢતાની સાથે જેઝસલેમ પાછું સોંપવાની વાતને નામંજૂર કરી, પરંતુ તેણે જાહેર કર્યું કે, જો તેની મરજી મુજબ સંધિની શર્તો નક્કી થશે, તો તે જેઝસલેમનાં કોસ કાષ્ટ પાછાં સોંપી શકશે નહિ. ઇંગ્લાંડના રાજાએ ફરીવાર સંધિનો દરાવ રજૂ કર્યો અને બન્ને જણા એવી રીતે એકમતપર આવ્યા કે, જે સુલ્તાન તથા તેની મંત્રી સભાના અનુમોદન યોગ્ય થયું હતું. નીચે લખેલી સંધિની શર્તો મુકરર થઈ:—

“ સિસિલીના રાજાની વિધવા રિચર્ડની ભગીની મલિકુલઆદિની સાથે લગ્ન કરશે. રિચર્ડનાં જીતેલા સમુદ્ર કિનારાનાં શહેરો તેને ફરીઆવર દાખલ આપશે, અને બીજા બાજુએ સુલ્તાન પણ તેનાં જીતેલાં શહેરો તેના ભાઈને આપશે, આવી રીતે સ્વામી અને સ્ત્રી બન્ને જેઝસલેમનાં અધિકારી થવાથી તે બન્ને ધર્મવાળાઓની સાધારણ સંપત્તિરૂપ ગણાશે; પરસ્પર કેદીઓની અદલખદલ થશે, ખ્રિસ્તીઓ કોસ પાછું મેળવી શકશે અને ખ્રિસ્તી સંન્યાસીઓ

૧. પહાજીન ઇબને શદાદે લખ્યું છે કે તેમની, સંધિની વાતથીત ચાલતી વેળાએ એ હાફરિને જોયો હતો. તે વારત્તિક રીતે સારો દેખાવડો પુરૂષ હતો, પરંતુ સંપ્રદાયના રિવાજ મુજબ તે વાજમંડિત હતો.

તથા દેવળના બીજા પૂજારીઓ તેમની પહેલાંની આખર તથા ખ્યાતિને પાછી મેળવી શકશે.”

સુલ્તાન સમજી શક્યો હતો કે, અત્યાર સુધી બન્ને સંપ્રદાયની વચ્ચે જે દુનિયાનો નાશ કરનારાં યુધ્ધો ચાલતાં આવ્યાં હતાં તેની બરાબર મીમાંસા કરીને તેને બદલે શાંતિ સ્થાપવી એજ આ સંધિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, એથી તરતને તરતજ તે તે સંધિની શર્તો કબૂલ કરવામાં સમ્મત થયો. જે રિચર્ડના પુરોહિતો આ સંધિની શર્તોમાં સામેલ થયા હોત તો તેથી અત્યાર સુધી ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનોની વચ્ચે જે વૈરભાવ ચાલી રહ્યો હતો, તે ઘણું કરીને દૂર થઈ જત. સૈકુલીનના જેવા સાહસી અને વીરતાના અનુરાગી વીરપુરૂષની સાથે એક ખ્રિસ્તી રાજકુમારીનાં લગ્ન હરવાથી ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ બચાવે પ્રતિવાદ ઉભો કર્યો હતો. તેઓએ ખ્રિસ્ત રાજકુમારીના ધર્મબ્રજ થવાની વાર્તા તથા સિસિલીની જૂની રાણીના કુસંસ્કારની વાર્તાનો ઉલ્લેખ કરીને બીજા કેટલાક ખ્રિસ્તીઓને રિચર્ડના હરાવ વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી મૂક્યા. રિચર્ડે તેમના બચથી ડરીને પોતાના ધર્મ બદલવાની વાતનો ઉલ્લેખ કરીને તેના બ્રાતૃતુલ્ય બંધુની પાસે કાસદ મોકલ્યો અને એથી એ હરાવ પણ નિષ્ફળ થઈ પડ્યો. એવામાં માકર્વિસની પાસેથી પ્રીવાર કાસદ આવ્યો. એથી ઇંગ્લંડના રાજાએ ઉશ્કેરાઇને જૂદા ધર્મવાળા સહકારી માકર્વિસની? હત્યા કરવા માટે મસિયાત શહેરમાં ગુપ્તધાતક સરદારની સાથે કારસ્થાન કર્યું અને હી. સ. ૧૮૮ ના રથીઉસસાની માસની ૧૬ મી તારીખે (ઇ. સ. ૧૧૯૩) એ દિવાલોએ માકર્વિસ કોનરાડની હત્યાનું કામ ખતમ કર્યું.

ત્યાર પછી રિચર્ડે પોતે જેસલેમ બંધી ફૂચ કરી, પરંતુ સંપૂર્ણ રીતે નિષ્ફળ નિવડવાથી તેની પેલેસ્ટાઇનને છોડવાની આશા અધિક બળવતી થઇ. તેણે ફરીવાર નવો હરાવ કરીને સુલ્તાનની પાસે ફત મોકલ્યો, એમાં પહેલાંની સંધિ શર્તો જાણવેલી હતી. ઇંગ્લંડના રાજાએ સુલ્તાનને લખ્યું જે હું આપનો રનેહ અને મિત્રાચારી માણું છું, મારી આ દેશનું શાસન ચલાવવાની લેશમાત્ર પણ ઇચ્છા નથી. હું આવી રીતે મારા લશ્કરનો નાશ થતો જેવા માગતો નથી, હું ધારું છું કે, આપ પણ એવી ઇચ્છા ધરાવતા હશે. મેં મારી ભગિ-

૧. વોનપેમર સાહેબે તેમના લખેલા “ ગુપ્તધાતક વિષયક ઇતિહાસમાં દર્શાવી સામે લખ્યું છે કે, મોન્ટ ફેસરના માકર્વિસ કોનરાડની જે હત્યા થઇ હતી તે ઇંગ્લાંડના રાજા રિચર્ડની ઉશ્કેરણથી થઇ હતી.

નીના પુત્ર કાકિન્ટ હેનરીને? મારા તાબાનો મુલ્ક આપ્યો છે, એ હું હવે આપના હાથમાં સમર્પણ કરું છું, તે આપની આજ્ઞાનું પાલન કરશે અને પૂર્વ પ્રદેશની કૂચ વેળાએ આપને મદદ કરશે. હું ફક્ત જેસલેમનું દેવળ મેળવવા માગું છું.”

સુલ્તાન તથા તેના વઝીરો દેશમાં શાંતિ સ્થાપવા અને રણમાં થકેલા લડવૈયાઓને આરામ આપવા માટે રિચર્ડના આ દરાવમાં સામેલ થયા હતા. ત્યાર પછી પ્રથમ જણાવેલા દૂતો ફરીવાર ઇંગ્લંડના રાજા તરફથી ભેટાદિ સહિત કાકિન્ટ હમ્ફ્રેના પુત્ર સાથે સુલ્તાનની ઊવણીમાં આવ્યા હતા. આ વખતના દરાવમાં તેણે જેસલેમના તમામ હક્કો છોડીને સમુદ્રના કિનારાપર આવેલા અસકેલન, દારૂમ અને ગાળ એ ત્રણ શહેરો તથા સાર્વભૌમિક શાંતિની માગણી કરી હતી. એ દરાવના જવાબમાં સુલ્તાને કહ્યું હતું કે, તે અન્તલીયા રાજની સાથે જૂદી સલાહ કરશે અને અસકેલનને બદલે રિચર્ડને લીડા આપશે, પરંતુ બાકીનાં બીજાં બે શહેરો આપી શકશે નહિ. જિહાદવાળાઓ ઐરૂત જીતવાની આશાથી આગળ વધી રહ્યા છે, એવા સમાચાર સાંભળીને સુલ્તાન એ સ્થળેથી ઊવણી ઉઠાવી લઈ ફરીવાર લડાઈના મયદાનમાં આવી પહોંચ્યા. તેમણે જાણ જાતી લીધું, પરંતુ એનો કિલ્લો રિચર્ડ મારફત બચી ગયો. ત્યાર પછી રિચર્ડ ફરીવાર મલિકુલ આદિલના પ્રતિનિધિઓની સાથે મુલાકાત કરવાની માગણી કરી, તેની પ્રાર્થના પ્રમાણે તેઓ તેની ઊવણીમાં હાજર થશે, તો તે સુલ્તાનનો પ્રશંસાવાદ કરશે, આમ જણાવીને તેણે વિશેષમાં એમ પણ જણાવ્યું કે, “ ખુદાના નામે શાંતિ સ્થાપવા ” તેઓ સુલ્તાનને બલામણુ કરે. ”

આ પ્રાર્થનાના જવાબમાં સુલ્તાન ટાયરથી સિઝરિયા સુધીનાં સમુદ્રના કિનારાપર આવેલા શહેરો રિચર્ડને આપવા સમ્મત થયા, પરંતુ રિચર્ડે જાણ અને અસકેલન મેળવવાની માગણી કરી. સુલ્તાને પણ તેને જાણ આપવાની ઇચ્છા કરી; પરંતુ કોઈ પણ શર્તે તે તેને અસકેલન આપવા સમ્મત થયા નહિ; છેવટે ઇંગ્લંડના રાજાએ અસકેલન મેળવવાની ઇચ્છા છોડી દેવાથી બંને પક્ષમાં સંધિ સ્થાપન થઈ. (૨૨ મી શાબાન ૫૮૮ હિજરી; ૨ જી સપ્ટેમ્બર, ઇ. સ. ૧૧૯૨) ત્યાર પછી એક જાહિરનામું બહાર પાડવામાં આવ્યું, અને એમાં જાહિર કરવામાં આવ્યું કે:—

૧ એ રોમ્બેનનો કાકિન્ટહેનરી. ગાઈડિ હુસિનનાનના મરણ પછી રાણી સિબિલ્લા આ કાકિન્ટની સાથે લગ્ન બંધનમાં બંધાયેલી તે જેસલેમનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરી શકશે હતો.

“ આજે મુસલમાન અને ખ્રિસ્તીઓની વચ્ચે સંધિ સ્થાપિત થઈ છે; હવેથી બંને જાતિનાં રાજ્ય શાંતિ અને સહીસલામતીથી રાજ્ય કરી શકશે. બંને મઝહબનાં માણસો નિર્વિદ્વે એક બીજાનાં રાજ્યમાં આવજાવ કરી શકશે. ”

જહિરનામું સાંભળવા માટે તે દિવસે ઘણાં માણસોનો સમુદાય એકઠો થયો હતો. આ સંધિ સ્થાપન થવાથી બંને પક્ષમાં આનંદનો પ્રવાહ, વહી ચાલ્યો હતો. જે સધળા સૈનિકો દૂરના પ્રદેશોમાંથી સુલતાનની મદદ માટે આવ્યા હતા. તેમને પાછા ફરવાની પરવાનગી મળવાથી રવદેશમાં ચાલ્યા ગયા હતા. ત્યાર પછી તરતજ રચર્ડ પોતાના ઘર તરફ પાછો ફર્યો, રસ્તામાં તેની જે કંઈ ગતિ થઈ હતી, તે ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસના વાંચકોથી જાણીતું છે.^૧

આવી રીતે ત્રીજા જિહાદનો અંત આવ્યો હતો, એમાં અસંખ્ય માણસો માર્યા ગયાં હતાં અને એશિયા યુરોપનાં હજારો હજાર ગૃહ જન-શૂન્ય થઈ પડ્યાં હતાં. જર્મનીનો એક મુખ્ય બાદશાહ જિહાદ યુદ્ધમાં નિષ્ફળ નિવડીને રસ્તામાં માર્યો ગયો અને ક્રાન્સ તથા ઇંગ્લાંડના શ્રેષ્ઠ વીરપુરુષો યુધ્ધ ભૂમિમાં મરણને શરણ થયા. આ યુદ્ધમાં કેવળ એકરને કબ્જે કરવાની વાતજ ખ્રિસ્તીઓના લાભની વાત ગણાઈ હતી.

રિચર્ડના પાછા ફરવાથી સુલતાન સલાહુદ્દીન થોડો વખત જેરુસલેમમાં આરામ ભોગવી સમુદ્ર કિનારાના સર્વ દુર્ગોની સ્થિતિ તપાસવા તથા તે સર્વને સમરાવવા પોતાના અનુચરો સહિત રવાના થયા. તેમના સેક્રેટરી અને જીવનચરિત્રના લેખકની સલાહ મુજબ તેમણે જેરુસલેમમાં એક ઇસ્પિતાલ અને કોલેજ બંધાવી. ત્યાર પછી તે દમિસ્કસમાં પાછા આવીને તે

૧ રિચર્ડના ઘર તરફ પાછા ફરતી વેળાંય ઇટાલિના કિનારે, તેનાં વડાણ કંઠાયાં, ત્યાર પછી તે તીર્થ જત્રાણુના વેશમાં જર્મનીના કેકલાક ભાગમાં ભટક્યો હતો ! પરંતુ ઓસ્ટ્રિયાના રાજાએ તેને ઓળખવાથી કેદ કર્યો અને પછી તે બાદશાહ છઠ્ઠા હેનરીની પાસે વેચાયો, ત્યાં પણ જે બંદીની હાલતમાં રહેવા હાથ્યો. એક દિવસ પ્લનડિલ નામનો એક વાંસળી વગાડનારો એ કેદખાના પાસેથી રિચર્ડનું રચેલું ગાન માતો જતો હતો. રિચર્ડ એ ગાન ફરીવાર ગાઈને પ્લનડિલના ગાનનો જવાબ આપ્યો હતો. એથી પ્લનડિલે તેને ઓળખીને તેની ઇંગ્લાંડ વાસી પ્રબને આ વાત રહસ્ય કરી. તેઓ હેનરીને એક વાળ પચાસ હજાર માર્ક નામની સુદા છટકાના કાગળ આપીને મુક્ત કર્યો હતો. ત્યાર પછી તે ફરીવાર ઇંગ્લાંડના સિંહાસનપર બેઠો હતો.

સ્થળેજ મરણકાળ સૂધી (બુધવાર, ૨૧ મી સદર ૫૮૯ હિજરી ૪ થી માર્ચ ૬. સ. ૧૧૯૩) કુટુંબ કબીલા સાથે રહ્યા હતા. એક મુસલમાન તવારિખ વેત્તાએ લખ્યું છે કે:—

“ તેમના મરણનો દિવસ ઇસ્લામ ધર્મ અને મુસલમાન લોકોની પાસે એવો દિલગીરી બરેલો દેખાયો હતો કે, પહેલાના ચાર ખલિકાઓનાં મરણ પછીથી તેઓ આવી રીતે દિલગીરીમાં ડૂબી ગયા નહોતા. સઘળા દમિસ્કસવાસીઓ શોક સાગરમાં ડૂબીને કંદન તથા વિલાપ કરતા કરતા કબ્રસ્તાન સૂધી તેમના શબની પાછળ ગયા હતા.

સુલ્તાન સલાહુદ્દીનનું ચરિત્ર ચિત્ર.

આવી રીતે દુનિયાનો એક શ્રેષ્ઠતમ વીર અને મહાન નરપતિ આ અસાર સંસારમાંથી વિદાય લઈ જન્નતનશીન થયા તેમના મરણ પહેલાં તેમણે જાતિભેદ ન રાખતાંજ દુઃખી અને ગરીબ લોકોમાં ઘણી દૌલત વહેંચી હતી. જે કાસદ બગદાદમાં તેમના મરણના સમાચાર લઈ હાજર થયા હતા, તે સુલ્તાનની એક દાલ, એક લડાયક અશ્વ, એક દીનાર અને ૬૦ દાડમ લઈને આવ્યા હતા. અને એજ સુલ્તાનના મરણ વખતની એક માત્ર ત્યાગેલી સંપત્તિ હતી. તેમના અમલના ઇતિહાસકારોએ તેમના સંબંધમાં જે વર્ણન કર્યું છે, તે નીચે રજૂ કરવામાં આવે છે.

“ તે વિનીત, દયાળુ, મિષ્ટભાષી, ધીરજવાન અને મહેનતુ હતા. તે વિદ્વાન અને ધાર્મિક માણસોના મદદગાર હતા અને તેમને પોતાના દરબારમાં દાખલ કરી આર્થિક સહાય આપતા, તે પાછા ફરતી વેળાએ પોતાની મારફત થયેલાં કોઈને કોઈ સ્મરણ ચિન્હોને લઈ જતા. તેમણે પોતાની તેની આખી સલ્તનતમાં દવાખાનાંઓ અને મદ્રેસાઓ બંધાવ્યા હતા. અલ કાઝીકલ ફાઝિલ? તેના વઝીરના પદપર વિરાજમાન હતો, તેણે અય્યુબ વંશના ત્રણ રાજાઓના અમલમાં પણ વઝીરનું કામ કર્યું હતું. તે (કાઝી) શિક્ષણ અને શિક્ષણની ચલતી માટે ખાસ કાળજી રાખતો હતો. નીચે જણાવેલા મુખ્ય મુખ્ય માણસોને લઈને સુલ્તાન સલાહુદ્દીનની મંત્રી સભા સ્થપાયેલી હતા;—કારાકુસ, હુસામુદ્દીન અને મશતુબ વગેરે વીરપુરુષો અને

૧ તેનું નામ અબુઅલી અબદુર રહેમાન હતું અને હુકું નામ મન્જિફદિન હતું. (ધર્મની રક્ષા કરનાર) અલ કાઝીકલ ફાઝિલનો અર્થ વિદ્વાન થાય છે. તે લખમ સંપ્રદાયવાળા અમુક અરબ વંશનો હતો. તે આસફેધનમાં જન્મ્યો હતો અને તેના હપરી વંશના સુવંનો ન્યાયાધીશ થયા હતા.

રાજકાઝી, સુલ્તાનના સેક્રેટરી કાતિબ ઇમાદુદ્દિન (દુકુ નામ અલુહ) અને બવહાર શામ્ જાણનાર અલહકારી વગેરે વિદ્વાન વ્યક્તિઓ મંત્રી સભાની મેંબર હતી. અલહકારી ધણીવાર પોતાના રાજકીય હિલા પોશાકને બદલે સિપાહીઓના અને ખીજી ધણી જાતના પોશાકો પહેરતો.¹

૧ ઇંગ્લાંડના રાજા રિચર્ડની સાથે સંધિ થયા પછી મરાઠુર મુસાફર અબ્દુલ્લહતિફે સુલ્તાનની સાથે મુલાકાત કરી હતી, તેણે લખ્યું છે કે, સુલ્તાન ધણેજ બહાદુર પુરુષ હતો, તેનો ચહેરો જોતાંજ દરેક માણસના હૃદયમાં ઝનેહ અને ભક્તિ ઉપજી આવતાં તેણે એમ પણ જણાવ્યું છે કે, મેં પહેલી રાત્રિ તેના (સુલ્તાનના) સહવાસમાં પીતાડી હતી, એ સમયે મેં તમામ જાતના લોકો દ્વારા તેમને વિરલાયલા જોયા હતા તેઓ આનંદની સાથે તેમની વાતો સાંભળતા હતા અને પોતે પણ તેમના વર્તમાન બાગ લેતા હતા. એ સમયે તેઓ જેડસલેમની આરે બાબુએ આવેલી દીવાલ અને ખાઈ ખોદવાના કામમાં રોકાયેલા હતા, તેઓ તે કામ તપાસતા અને પોતાના ખબાપર પથર ઉંચકીને ખાંધવાના કામમાં મદદ કરતા. સૂરજ ઉગતાં પહેલાં તેઓ તે કાર્યસ્થળે જતા અને બપોરે ત્યાંથી થોડાપર જેસી પાછા જતા તથા રાત્રે દીવાની મદદથી જાવણીમાં ફરી આવતા, તેઓ રાત્રીનો ઘણો ભાગ ખીજી દીવસનાં રાજકાર્યાદિમાં પીતાડતા. તે લેખકે એમ પણ જણાવ્યું છે કે, સુલ્તાન તેમના સિપાહીઓના સુખ સ્વતંત્રતા માટે ખાસ ધ્યાન આપતાવતા, તેમને માટે એકરની તમામ જાવણીઓમાં એક મોટા મેદાનમાં દુકાનો બેસાડી દીધી હતી અને ત્યાં અશ્વ વૈધના તંત્ર હતા તથા અનેક દુકાનો સિવાય ખીજી સાત હજારથી વિશેષ દુકાનો હતી. મગરેખી (પશ્ચીમ દેશી) લોકોને માટે એક હજાર હમામખાનાંઓ હતાં.

પ્રકરણ ૯ મું.

અખબાસી ખિલાફતની હકુમતનો શેષાંશ.

(૫૮૯ થી ૬૬૧ હિજરી; ઇ. સ. ૧૧૯૩ થી ૧૨૬૮)

સુલ્તાન સલાહુદ્દીનના વારસોનું વિવરણ.

મનસીબ જોગે સુલ્તાન સલાહુદ્દીને પોતાના મરણ પહેલાં પોતાના રાજ્યનો ભવિષ્યનો વારસ ઠરાવ્યો નહોતો અને એ ભવિષ્ય દર્શિતાના અભાવે તેમનું

રાજ્ય તેમના પુત્રોની વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું. અલમલિકુલ અફઝલના ખિતાબવાળા અલીએ (અયુલ હસન, તુરુદ્દીન) સિરિયા અને પેલેસ્ટાઈનનો પ્રદેશ પ્રાપ્ત કર્યો, અને રાજધાની દમિસ્કસ પણ તેમના અધિકારમાં રહેવાથી તેમણે ખીજા ભાઈઓના કરતાં વધારે ખ્યાલિ મેળવી હતી. અલમલિકુલ અફઝલના ખિતાબવાળા કસમાનને (અયુલકલ, ઇમાદુદ્દીન) તેમની હયાતીમાં મિસરની હકુમતનો ભાર પ્રાપ્ત થયો હતો, હમણાં તે તે દેશના સુલ્તાન તરીકે જાહિર થયા અને તેમના ખીજા પુત્ર અલમલિકુલ ઝહિર, ખિતાબવાળા ગાજી (ગ્યાસુદ્દીન) અલ્લેખોના પાયતખ્તપર વિરાજમાન થયા. કારાક અને શકિમેકના માલિક સુલ્તાનના ભાઈ અલ-મલિકુઅલ આદિલ (સૈફુદ્દીન, અયુબકર) મેસોપોટોમિયાનો કેટલોક ભાગ તથા યુફ્રિટિસ નદીની આબૂનાં કેટલાંક શહેરો મેળવ્યાં, તે સુલ્તાનના લશ્કરના ખાસ પ્રિય પુરુષ હતા. શીરકુહ પુત્રે એમેસા મેળવ્યું અને તેના કમીલાનાં ખીજાં માણ-સોએ મોટી મોટી જગીરો મેળવી. સુલ્તાનના એક ભાઈએ યમનદેશ પ્રાપ્ત કર્યો. આવી રીતે રાજ્યના વિભાગ પડવા છતાં પણ જો સુલ્તાનના પુત્રો એકતાના સૂત્રમાં બંધાયેલા રહ્યા હોત, તો તેઓ તેમના પિતાની આબરૂને અખંડ રાખી શક્યા હોત. તેમના એક ખીજાના કલેશ અને અયોગ્યતાએ અલ આદિલને સુલ્તાનનું રાજ્ય કબ્જે કરવામાં મદદ કરી હતી, અફઝલ અને અઝીઝની વચ્ચે ઝગડો પેદા થવાથી અફઝલ દમિસ્કસમાંથી નહાસી ગયો, ત્યાર પછી તે આદિલને આપવામાં આવ્યું અને અફઝલ રક્ત

સારખાદ શહેરને લઈને સંતુષ્ઠ થયો. અઝીઝ મરણ વેળાએ એક નાનો પુત્ર^૧—પોતાની પાછળ મૂકતો ગયો, અને એ પુત્રના રક્ષકત્વ કાર્ય કરવા માટે અરઝલને ઓલાવવામાં આવ્યો ત્યાર પછી અઝઝલ અને આદિલની વચ્ચે વિવાદ શરૂ થવાથી આદિલે અરઝલ અને તેમના ભત્રીજાને મિસર-માંથી નહસાડી મૂક્યા. તેઓ બંને મેસોપોટેમિયા મુલકમાં કેટલીક જગીર મળી આવવાથી વંશપરંપરા સૂધી એ સ્થળેજ વસવા લાગ્યા. હી. સ. ૫૮૬ ના રબીઉલ્સાની માસની ૧૬ મી તારીખે (૨ જુલાઈ ૬૨૧) આદિલે કાયરો શહેરમાં દાખલ થયા અને ત્યાર પછી તરતજ તેમણે સિરિયા, પૂર્વ મેસોપોટેમિયા, ખિલાત અને વડા આર્મિનિયાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો ૬૧૨ હિજરીમાં (ઇ. સ. ૧૨૦૭-૮) યમન પ્રદેશ હસ્તક કરીને ત્યાં પોતાના પૌત્ર યુસુફને ^૨ હાકેમ તરીકે મોકલી આપ્યો. વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે, સૈફુદ્દીન (અલમલિકુલ આદિલ) ઘણાજ જ્ઞાની ભવિષ્યદર્શી, અદ્ભુત-અગત્યમ, હિતાકાંક્ષી, ધાર્મિક અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ હતા. તે પોતાના ભાઈની પેઠે વિદ્યા તથા શિક્ષણમાં સહાયતા કરનાર હતા. આ પછી તે સિરિયા, ઉપલા મેસોપોટેમિયા, મિસર અને અરબના એકઠાજ અધિશ્વર થયા અને એ રાજ્ય તેમના બાઈ સુલ્તાન સલાહુદ્દીનના રાજ્યની સરખામણીમાં ઉતરે તેવું હતું. દરેક સ્થળની જુઝામજિદોમાં તેમના નામે ખુતબો પઢાતો અને મોહોરપર નામ છપાતું.^૩

ચોથો જિહાદ.

સુલ્તાન સલાહુદ્દીનના મરણ પછી બે વરસે ત્રીજા પોપ સિલેસ્ટાઇને બીજા એક જિહાદની સૂચના કરી; પરંતુ પ્રથમ સુલ્તાન અને ઈંગ્લાંડના રાજા રિચર્ડની વચ્ચે થયેલા યુદ્ધપરથી ખ્રિસ્તીઓએ રીતસર સજ્જ બોગવી હતી, એથી અત્યારે આ યુદ્ધની ભયંકરતા ઓછી થઈ ગઈ. આ સમયથી મુસલમાન અને ખ્રિસ્તીઓની વચ્ચે થયેલા યુદ્ધો ઘણાજ સંકોચ અને દુર્બળાકારથી ધારણ કરી લીધો મુસલમાનોની શક્તિ વહેંચાયલી હોવા છતાં પણ ફ્રેન્ચ લોકો તેમની પહેલાં હુમલો કરનારા ખ્રિસ્તીભાઈઓની પેઠે લડાઈમાં નિષ્ફળ નિવડ્યા. ઇતિહાસકાર મિયાઉડ સાહેબે લખ્યું છે કે:—

૧ તેમનું નામ અલમલિકુલ મનસુર હતું.

૨ તેનો ખિતાબ અલમલિકુલ મશુદ (સૌભાગ્યવાન રાજા) હતું અને નામ સલાહુદ્દીન અબુલ મુન્શર હતું.

૩ ઇતિહાસકાર અબુલફિઝાનું વર્ણન.

“ યુરોપના વતનીઓ સિરિયાનો એક નાનો કિલ્લો કબ્જે કરવાને સમર્થ થયા હતા. સુલ્તાન સલાહુદ્દીન અને ખ્રિસ્તીઓની વચ્ચે જે સલાહ મુકરર થઈ હતી, તેનું સિરિયાના તમામ ખ્રિસ્તી નરપતિઓનું પાલન કર્યું હતું, પરંતુ યુરોપના ખ્રિસ્તીઓએ એ સલાહનો ભંગ કરીને એક જંગી લશ્કર સાથે ફિનિશિયાના કિનારાપર કિતરી ગૈરતપર હુમલો કર્યો. આ સમયે સુલ્તાન સલાહુદ્દીનના પુત્રો તેમનાં પોતાના રાજ્યોમાં વસતા હતા, પરંતુ તે જમાનાના ઇસલામના દીર્ઘદર્શી વીર મલિકુલ આદિલે ફ્રેન્ચ લોકોને અટકાવવાના ઇરાદાથી ઘણીજ ઝડપથી ફ્રેન્ચ કરી. તેમણે જાશ ઘેરીને જીતી લેવાથી ખ્રિસ્તીઓએ તિબનિનપર હુમલો કર્યો, પરંતુ તેઓ સંપૂર્ણ રીતે નિષ્ફળ નિવડવાથી સુલેહની માગણી કરવાને લાચાર થયા. (પૃષ્ઠ ૬૬૪ હિજરી; ઇ. સન, ૧૧૮૭-૮૮) અને ત્રણ વરસને માટે એક સંધિ-પત્રપર સહીઓ કરવામાં આવી. એકરની લડાઈમાં પણ જિહાદવાળા વીરનરોએ ઘોર ધાતકી-પણાનો અને ભયંકર પાપાચારનો પરિચય કરાવ્યો હતો.

પાંચમો જિહાદ.

એક યુરોપિઅન લેખકે વર્ણન કર્યું છે કે, ઉપર જણાવેલો અનાવ અન્યા પછી ત્રણ વરસ પોપ ત્રીજા ઇનોસન્ટે તેની અવશઆરામ અથવા મોજશોખની વૃત્તિને અથવા વાસનાને તૃપ્ત કરવા માટે યુરોપમાંથી કેવળ પૈસા એકઠા કરવા માટે એક યુદ્ધની ગાહિરાત અહાર પાડી ખ્રિસ્તી નરપતિઓને તેમાં ભાગ લેવા માટે બોલાવ્યા. એ પોપના અતિ રાંજત વર્ણન તરફ ઈંગ્લાંડના રિચર્ડે લક્ષ આપ્યું નહોતું, રોમથી જે સર્વ દૂતો તેની પાસે આવ્યા હતા તેમને તેણે ખૂબ ગુસ્સામાં આવીને તેને કહ્યું હતું કે:—“ તમેએ મને મારી ત્રણ કન્યાઓ, અહંકાર, ધનલિપ્તા અને વ્યભિચાર ત્યાગવાની સલાહ આપી છે, પરંતુ હું ત્રણે કન્યાઓ પૈકી અહંકાર ટેમપલર્સના નાઇટોને ધનલિપ્તા સિસટયુક્ષના ખ્રિસ્તી સંન્યાસીઓને અને વ્યભિચાર મુખ્ય ધર્મયાજકોનેજ પ્રદાન કરું છું. ”

યુરોપના ખીજા રાજ્યો તેના જેવા જ્ઞાની નહોતા, એટલા માટે પૂર્વમાં ફ્રેન્ચ કરવા માટે અનેક સૈનિકો એકઠા થયા હતા. આ વખતે ઇસ્લામના સૌભાગ્ય યોગે તેઓ સિરિયાની વિરુદ્ધમાં ફ્રેન્ચ ન કરતાં કૉન્સ્ટન્ટિનોપલ તરફ યુદ્ધ માટે રવાના થયા. ખ્રિસ્તી ઇતિહાસકારો અને ઇબ્ને અલ અશિરે આ યુદ્ધના સંબંધમાં આવી રીતે વર્ણન કર્યું છે. આલેક્સિયસ? કેવી રીતે તેના બાઇબેલ સિંહાસન બ્રષ્ટ, કરી અથ અનાવી, કેદખાનામાં નાખી રાજદંડ

૧ તેનું ખીજું નામ ૩ જે આલેક્સિયસ એંગેલસ હતું. તે રાજદરબારમાંના ધર્મચારીઓને હસ્તક કરી તેના વિવાસીભાઈ ઇસાક એંગેસને સિંહાસન બ્રષ્ટ,

અહણુ ક્યો હતો, કેવી રીતે એ આધળા અને બંદિવાન રાજનો નાનો બાળક પુત્ર પેલેસ્ટાઇનપર હુમલો કરવા માટે એકઠા થયેલા જિહાદવાળાઓની સાથે જઈ મળ્યો હતો અને તેની પ્રાર્થનાને લક્ષમાં લઇને તેમણે કેવી રીતે તેના કાકા આલેક્સિયસને શરીવાર સિંહાસનપરથી ઉઠાડીને તેની જગ્યાએ તેના અંધ પિતાને પ્રતિષ્ઠિત કર્યો હતો, આ વિષયમાં તેણે સંક્ષેપમાં લખ્યું છે. એ સિવાય કોન્સ્ટન્ટિનોપલના રહેવાસીઓએ કેવી રીતે આત્મસમર્પણ કર્યું હતું, જિહાદવાળાઓએ તેમનાપર કેવો ભયંકર જુદમ ચલાવ્યો હતો અને તેમના દ્વારા તે કેવી રીતે બળીભૂત થઈ ગયું હતું, એ વિષયમાં પણ તેણે વિચિત્ર વર્ણન કરેલું છે. “ અમિદારા કોન્સ્ટન્ટિનોપલનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ બળીને ખાખ થયો હતો. આમ કેટલાક ફલાનડરવાસી તીર્થ યાત્રાળુઓની બદમાશીને લીધે બન્યું હતું. ”

“ તેઓએ એ શહેરમાં ધમરના અંશ અથવા પુત્ર સિવાય કેવળ એકેશ્વરવાદ ઉપાસનાતું સ્થાન મસ્જિદ અથવા ચાહુદી દેવળ બેવાથી તેના તરફ નફરત દેખાડવા માટે તેમાં આગ લગાડી દીધી હતી. વિરુદ્ધ મતવાળાઓને તસ્વારથી કાપી નાખવા અને તેમનાં ઘરોને બસ્તીભૂત કરવાં એજ તેમની ધર્મનીતિ ગણાતી હતી; એટલા માટે એ સઘળાં માણસો અને કેટલાક ખ્રિસ્તી પાડોસીઓએ તેમનાં પોતાનાં જીવન અને સંપત્તિની રક્ષા કરવાની કોશિશ કરવાથી એ ધર્માંધ માણસોએ એ રાજધાનીમાં આગ લગાડીને ધણાજ નિર્દોષ માણસોનું સર્વસ્વ બસ્તીભૂત કરી નાખ્યું. દક્ષિણમાં પેરોપોનટિસ રાજધાની સૂઝીનાં સ્હામેનાં લગભગ ત્રણેક માઇલના ઘેરાવામાં આવેલાં ધણાજ માણસોના રહેઠાણવાળા મહોલ્લાઓથી ભરેલું એ શહેર આઠ દિવસ સુધી રાત્રિ દિવસ બળીને રાખખાક થઈ ગયું હતું. ”

જે સમયે જિહાદવાળાઓએ બળાતકારે કોન્સ્ટન્ટિનોપલ કબ્જે કર્યું; તે સમયે તેમની નજરે ચઢેલા દરેક ગ્રીક અધિવાસીને તેમણે તસ્વારથી કાપી નાખ્યા હતા. વૃદ્ધ ઇતિહાસકાર વિલેહરડોઇને લખ્યું છે કે:—

અંધ અને બંદિ બનાવીને પોતે કોન્સ્ટન્ટિનોપલના સિંહાસનપર બેઠા. એથી ઇસાક એગેલસનો નાનો પુત્ર ફ્રેંચ અને વેનિસિયનોની મદદ માગી. ઈ. સ. ૧૨૦ માં તેમના એક મોટા લશ્કરે કોન્સ્ટન્ટિનોપલ ઘેરી લીધું અને આલેક્સિયસ તેનાં ધનમાલ સહિત ત્રણ દેશમાં ન્હાસી ગયો. ત્યાર પછી લોકોએ ઇસાકને કારાજીદમાંથી છુટો કરી તેને સિંહાસન સોંપ્યું. ત્યાર પછી આલેક્સિયસ ધિયોડર લોસ-કારિસના હાથમાં સુપડાઈ જવાથી તેણે તેની બન્ને આંખો ફેડી નાખી અને તેને એક દેવળમાં કેદ કરી રાખ્યા તથા તે સ્થળેજ તે મરણને સરખું થયો. (અનુવાદક.)

“ સ્ત્રીઓ અને બાળક બાળિકાઓ યુદ્ધિહીન વ્યક્તિની પેઠે આમતેમ દોડાદોડી કરતાં હતાં, તેઓનાં શરીર ભયથી કંપતાં હતાં અને તેઓની અર્ધમૃતાવસ્થા થઇ જવા આવી હતી અને તેઓ સકરુણ વિલાપ જનિ કરીને દયાની બિલા માગતાં હતાં તથા તેમનો એ દેખાવ ધણાજ ધાતકી-પણાના નમુના જેવો જણાતો હતો.”

ઇતિહાસકાર મિલ અને ગિયન સાહેબના મન પ્રમાણે જિહાદવાળાઓ દ્વારા થયેલા ઘોર અત્યાચાર ઉપર ખુદ પોપ ત્રીજા ઇનોસેન્ટ સુધ્ધાંએ સખ આક્ષેપ કર્યો હતો. તેમણે બન્નેએ લખ્યું છે કે, એ અત્યાચાર એટલો બધો ભયાનક હતો કે, તેનું વર્ણન પણ કરી શકાય તેમ નથી. કોઇપણ પ્રકારે જિહાદવાળાઓના મનમાં દયા ઉપજી નહોતી, કૉન્સ્ટન્ટિનોપલના કિલ્લાની અંદર અને બહારના ભાગમાં કેટલાક દિવસ સુધી તેમણે શયતાની દૃશ્યનો અભિ-નય-ખેલ કર્યો હતો, જોર જુદમ અને લૂટફાટ ચલાવી હતી.

મિચાકેડ સાહેબે લખ્યું છે કે:—“ તેમણે આખું ગામ, દેવળો અને લોકોનાં મકાનો તારાજ કર્યાં હતાં. યુદ્ધિહારેલા સર્વ લોકો આખા રસ્તામાં આમતેમ દોડાદોડી કરતા હતા અને ભયભીત થઇને તથા થાકીને નિરાશાથી રૂદન કરતા હતા. બાઇબેનટાઇન ઇતિહાસકાર નિસેટસની કન્યા કોઇપણ પ્રકારે આ આક્રમકમાંથી બચી ગઇ હતી. તેણે જિહાદવાળાઓની એવા મર્મથી ભર્ત્સના કરી હતી કે તેઓ નીચતામાં તુર્કીઓને પણ ઝાળંગી ગયા હતા.^૧ તેણે તેમને સુલ્તાન સલાહુદ્દીનનો ઉચ્ચ આદર્શ સ્મરણ કરાવી દીધો હતો. તેમણે જે સલેમ કબ્જે કરતી વેળાએ કોઇ ગૃહિણી અથવા કુમારીના તરફ અશ્વિષ્ટ વ્યવહાર ચલાવ્યો નહતો અથવા ખ્રિસ્તીઓને આગમાં સળગાવી દીધા નહોતા, તથ્યારના મુખમાં નાખી કાપી નાખ્યા નહોતા, તેમજ ભૂખ્યા તરસ્યા રાખી દુઃખ દીધું નહોતું, અને તેમને આશ્રયશૂન્ય પણ કર્યા નહોતા.^૨

“ જિહાદવાળાઓએ મણિમુક્તા જડિત પાત્રોનાં મણિમુક્તા ઉપેડી લઇને તેને પીવાના પાત્રના રૂપમાં બદલી નાખ્યાં હતાં. જે ટેબલના ઉપર તેઓ રમત અને ભોજન કરતા, એ મહાત્મા ઇસુ ખ્રિસ્તની અને અન્ય સાધુ પુરુ-ષોની પ્રતિમૃત્તિઓથી આચ્છાદિત થયું હતું અને તેઓએ ખ્રિસ્તીઓની પૂજિત સર્વ વસ્તુઓને પમ તળે કચડી નાખી હતી. સોનાની ઝાલર મેળવવાની

૧ આ સમયે તુર્કીઓ ઇસ્લામ મઝહબમાં દીક્ષિત થયા નહોતા અને તેઓ અરુણ્ય અવસ્થામાં હતા. (અનુવાદક)

૨ મિચાકેડ સાહેબે ઇત ઇતિહાસના બીજા ખંડનું પૃષ્ઠ ૨૬૫ જુઓ.

આશથી સેન્ટસોરિયા દેવળના દારના મોટા પડાને શાદી નાખવામાં આવ્યો હતો અને સોના તથા રૂપાની કરીગરીવાળી વેદી (ચતુરસ્ર) તથા થાંભલાઓને ભાંગીને એકબીજાની વચ્ચે વહેંચી ભેવામાં આવ્યા હતા. આ સઘળા પડદા, વેદી અને થાંભલાઓમાંથી મળેલી દૈત્યતના ભાગ દ્વારા તેમના અશ્વો અને ખચ્ચરો ભારી યોજાવાળાં થઇ પડ્યાં હતાં. જે સઘળાં પશુઓ ધણો વધારે ભાર ઉપાડવાને અસમર્થ થયાં હતાં, તેમનો અધીરા ચલાવનારાઓએ દેવળના પવિત્ર આંગણમાં વધ કરીને અપવિત્ર લોહીની ધારાઓ વહેવડારી હતી. એક દૈત્ય-રૂપિણી અને ભૈરવીની મૂર્તિધારિણી મહિલા દેવળના ધર્માધ્યક્ષના આસનપર બેઠી હતી અને તે શયતાનની કન્યા તરીકે ઓળખાતી હતી. તેણે દેવળમાં નાચ અને ગાન કરીને પૂર્વ દેશની ધર્મનીતિ તથા સ્તોત્રોનો ઉપહાસ કર્યો હતો.”

૬ હો જિહાદ

ઇ. સન, ૧૨૧૬ થી ૧૨૧૭

પોપ ત્રીજા ઇનોસન્ટની કોશિશથી જિહાદને માટે લસ્કર એકઠું થયું હતું. સ્વીઓ, બાળક બાગિકઓ, વૃદ્ધો, અશક્તો અને કોદના રોગવાળા સઘળાં ગતનાં માણસોએ આ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. હંગરીના રાજા, ઓસ્ટ્રિયા અને બ્વેરિયાના બન્ને ડયુકો તથા દક્ષિણ જર્મનીના સઘળા રાજાઓ પૂર્વ દેશના આ ઇચ્છિત આક્રમણ માટે એકતામાં બંધાયો હતા. પ્રથમ બે લાખ પચાસ હજાર જર્મન સૈનિકો સિરિયા દેશમાં ઉતરીને સમુદ્ર કિનારાપરનાં કેટલાંક શહેરો લૂંટી મિસર ભણી રવાના થયા. તેઓએ નીલ નદીના પૂર્વ દિશાના મુખ તરફ આવીને ડેમિયેટા શહેરપર હુમલો કર્યો. આ સમાચારથી અલમલિકુ આદિબે ઉત્તર સિરિયામાંથી એકદમ જડપથી મિસર ભણી કુચ કરી, પરંતુ તે દમિસ્કસની નજીકના સ્થાનમાં મરણવશ થયો. (૬૧૫ હિજરી; ૨૧ મી ઑગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૨૧૮) તેમણે જહોજલાલીની સાથે બાવીસ વરસ રાજ્ય કર્યું. તેમણે વારંવાર ફ્રેંચોને હરાવ્યા હતા અને જમીન તથા જળ-માર્ગે તેમનાં આક્રમણો વ્યર્થ કર્યાં હતાં. તેમના મરણ પછી તેમનું રાજ્ય તેમના પુત્રોની વચ્ચે વહેંચાઇ ગયું. તેમના પ્રથમ પુત્ર અલમલિકુલકામિલ (અબુલ મઆલી નાસીરૂદીન^૧) ના ઇસ્કાબવાળા મહમદે મિસર દેશ, બીજા પુત્ર અલમલિકુલમુઅઝઝમ (શરફુદીન^૨) ના ઇસ્કાબવાળા ઇસાએ એમેસાથી મિસરની સરહદના અલબારિસ સુધી વિસ્તરેલો સિરિયા દેશ (પેલેસ્ટાઇન, જેરુસલેમ, અલકારાક વગેરે સ્થાનો એની અંદર હતા.) અને ત્રીજા પુત્ર

૧ સર્વશુભ સંપત્તિશાળ, ધર્મનો સહાયક.

૨ શક્તિશાળી રાજા, ધર્મનું મહત્ત્વ.

અલમલિકુલઅસરફ (મુઝફ્ફરોદ્દીન?) ના ઇસ્કાળવાળા મુસાએ અલેખો વિભાગ પ્રાપ્ત કર્યો.

ડેમિયેટાપર હલ્લો.

(૧૦ મી રમજાન ૧૧૧ હિજરી; ૧૯ મી નવેંબર, ઇ. સ. ૧૨૧૯)

૧૮ માસની અટકાયત પછી ડેમિયેટા શહેર જિહાદવાળાઓના હાથમાં આવ્યું. જિહાદવાળાઓએ પ્રથમ જેરસલેમ જીતતી વેળાએ જેવા ધાતકીપણાનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તેવુંજ ધાતકીપણું ડેમિયેટા નગરી કબ્જે કરતી વેળાએ દેખાડ્યું હતું; પરંતુ વેસ્ત્રી વસુલાત વાળવાની વૃત્તિદ્વારા તેમણે કોઈક કિંદેશ સાધવાની કોશિશ કરી હતી. જિહાદવાળાઓના મહાસંહારથી-જંગી ખૂનખૂવારીથી ડેમિયેટાનગરી જનશૂન્ય થઈ હતી. તેમની અટકાયતની શરૂઆતમાં એ શહેરમાં સીતેર હજારથી વિશેષ માણસો હતાં, પરંતુ તેમની મારફત થયેલા મહા વિનાશ પછી ફક્ત ત્રણ હજાર રહેવાસીઓ તેમના આ ખૂનખવાર હત્યાકાંડનું વર્ણન કરવા જીવતાં હતાં, શહેરના આવા શોચનીય દૃશ્યથી પણ જિહાદવાળાઓના દિલમાં દયાનો સંચાર થયો નહોતો, ઉલટી તેમણે ઘણીજ પાશવિકતાની સાથે એ ખૂનરેઝમાંથી ખચેલા, અન્નના દુઃખથી પીડાતા ત્રણ હજાર રહેવાસીઓની પણ કતલ કરી હતી. ત્યાર પછી તેઓએ કાયરા તરફ દૂર કરી. જોકે કામિલે એ સમયે તેના બાઈઓની મદદ મેળવી હતી, તેમ છતાં પણ તેમણે જિહાદવાળાઓના આ અગણિત સૈન્યની સાથે સંપૂર્ણ રીતે ટક્કર ઝીલવામાં પોતાને બહુ સમર્થ માન્યા હતા. એટલા માટે તેમણે ડરાવ રળ્યું કર્યો કે જો જિહાદવાળાઓ ડેમિયેટા શહેર છોડી દે, તો તેને બદલે તે સુલ્તાન સલાહુદ્દીન મારફત જતાયલાં સઘળાં સ્થાનો સમર્પણ કરશે. જિહાદવાળાઓએ મિસરની ફત્તેહથી નિશ્ચિંત થઈને કામિલના એ ડરાવને નામંજૂર કર્યો. એ સમયે નીલ નદીનું જળ વધવા માંડ્યું હતું, અને મુસલમાનોએ તેનો બંધ તોડી નાખવાથી એકાએક આખો દેશ પાણીથી પ્લાવિત થઈ ગયો, એથી જિહાદવાળાઓ તેમના મૂળ લસ્કરોથી સંપૂર્ણ રીતે જૂદા પડી ગયા. એક જહાજ તેમને માટે ખોરાક વગેરે લઈને આવતું હતું, તે પણ મુસલમાનો મારફત પકડાઈ જવાથી તેમને જખનું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું. બરાબર એજ વખતે મુસલમાનો પણ તેમનાપર અવિશ્રાંતપણે હુમલા કર્યા કરતા હતા, આવી અવસ્થામાં આવી પડવાથી જિહાદવાળાઓ સુલેહની માગણી કરવાને લાચાર થયા. સંધિના રક્ષણ માટે

મોઝાદાર માણસો મોકલવાથી છેવટે સંધિ સ્થાપિત થઇ. એ સંધિ સૂત્રમાં જિહાદવાળાઓએ ડેમિયેટ આપવું અને તેને બદલે તેઓ સહીસલામતીથી સમુદ્ર કિનારા તરફ પાછા ફરી શકે, એ ઉપરાંત મુસલમાન લોકોએ જેરુસલેમના ખ્રિસ્તી તીર્થ યાત્રાળુઓને કાંઇક સગવડ કરી આપવી અને ખ્રિસ્તીઓ સત્ય કોસકાષ્ટના સંદિગ્ધ સ્મૃતિચિન્હને પાશુ મેળવી શકે, એવો હરાવ થયો.

જિહાદવાળાઓના મિસર છોડતાં ન છોડતાં પહેલાં તો કામિલ અને તેમના બાઇઓની વચ્ચે ઝગડો પેદા થયો. અલમલિકુલ મુઅઝઝમ કામિલને પાચતખ્તપરથી ઉઠાડી મૂકવાના ઇરાદાથી જલાલુદીન ખ્વારિઝમ શાહના ઉચ્ચાકાંક્ષી પુત્ર અલ્લાઉદ્દીનની સાથે મુલેહના સૂત્રમાં બંધાયો; બીજી તરફ કામિલે પણ જર્મનીના બાદશાહ બીજા ફ્રેડરિકની સાથે સંધિ કરી તેણે બરાબર એ સમયેજ પોપની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પોતાની સત્તાના બળપર એક જિહાદ યુદ્ધની તૈયારી કરી હતી.

અલમલિકુલ મુઅઝઝમ ૧૨૨૧ ખ્રિસ્તાબ્દના અકટોબર માસમાં (ઝીલકદ ૬૨૪ હિજરી) જન્નતનશીન થવાથી તેના પુત્ર અલમલિકુલ નાસિર દાઉદે દમિસ્કસ રાજ્ય વિભાગ પ્રાપ્ત કર્યો. ત્યાર પછી કામિલ અને અશરફે એકતાના બંધનમાં બંધાઇને દમિસ્કસ ગ્રહણ કરી તેના બદલામાં તેઓએ નાસિરને હારાન, રેહા (એડેસા) અને રાક્કા આપવાની ઇચ્છા કરી. આવી રીતે તેમણે દમિસ્કસ શહેર ગ્રહણ કરવાથી નાસિર ઉપર જણાવેલાં ત્રણ શહેરો લઇને સંતુષ્ટ થયો. ઇ. સન ૧૨૨૯ (૬૨૯ હિજરી) ફેડરિક (અરબ લોકો તેને અનબરર અથવા અનબરતાર કહેતા) સિરિયા દેશમાં આવી પહોંચ્યો. આ પહેલાં તેની અને કામિલની વચ્ચે ઘણા પત્ર વ્યવહાર ચાલ્યો હતો; છેવટે બન્નેની વચ્ચે દશ વરસ, છ માસ અને દશ દિવસને માટે એક સંધિપત્ર તૈયાર થયું. અને તેનાપર સહીઓ કરવામાં આવી. આ સંધિપત્રમાં ફેડરિક ને જેરુસલેમ, બેથલહેમ, નાઝરેથ અને જહાથી લઇને એકર નગરી સુધીનાં સમુદ્ર કિનારાપરનાં સઘળાં શહેરો પ્રાપ્ત થયાં; બીજી તરફ મુસલમાનોને ખ્રિસ્તીઓના તાબાનાં તમામ શહેરોમાં ફક્ત સ્વાધીન રીતે ધર્મકાર્ય સંપાદન કરી શકે અને જેરુસલેમમાંની હઝરત ઉમર (ર. દી૦) ની મસ્જિદ તેમના અધિકારમાં રહે, એવો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. આ સંધિ મુસલમાન અથવા ખ્રિસ્તી કોઇ પણ જાતિને રચતી આવી નહોતી, એ એટલા માટે મુસલમાનોને માટે તુક્સાનકારક હતી કે, તેઓ મુસ્તાન સલાહુદ્દીનનાં જીતેલા સર્વ પ્રદેશોમાંના લગભગ સઘળા પ્રદેશોથી

વચિત થયા હતા અને ખીજી રીતે મુસલમાનોએ સર્વ સ્થાનોમાં સ્વાધીન રીતે ધર્મકાર્ય ચલાવવાની સત્તા મેળવી ચક્રાચી એ ખ્રિસ્તીઓને માટે પણ નુકસાનના કારણરૂપ થઇ પડ્યું હતું. આ પછી તરતજ ફેડરિક પોતાના રાજ્યને પોપના આક્રમણમાંથી રક્ષા મેળવવાના ઇરાદાથી યુરોપ તરફ પાછો ફર્યો.

કામલ ઇ. સ. ૧૨૩૮ ની ૮ મી માર્ચ તારીખે (૨૧ મી રજબ, ૬૩૫ હિજરી) મરણુ વશ થવાથી અમીરોએ તેમના પુત્ર અલમલિકુલ આદિલના ઇલાખવાળા અયુબકરને તેમની ગાદીએ બેસાડ્યા. (ઇ. સન ૧૨૩૮) એ નૌજવાન, હલકી વર્તણૂકના અને અયશ આરામના શૌકિન હતા. તે અલમલિકુલ સાહેબના ઇલાખવાળા તેના ભાઈ અયુબ મારફત પાયતખ્તપરથી દૂર થયા. તે દુર્દાનત મેમુલક સૈનિકોને કબ્જે રાખવા માટે લાયક પુરુષ હતા; એ સમયે તેઓ મિસરમાં વિશેષ ખ્યાતિવાળા થઇ પડ્યા હતા. ૬૩૭ હિજરીમાં (ઇ. સન ૧૨૩૯-૪૦) હારાનના માલિક અયુબ સર દાઉદે ખ્રિસ્તીઓની પાસેથી જરૂરસલેમ છૂતીને એના કિલ્લાને જમીનદોસ્ત કર્યો.

એશિયાની અવસ્થા

એ. સમયે પશ્ચિમ એશિયા બારી અઘાધુંથી ભરેલો હતો, ફક્ત બગદાદના ખલિફાના તાબાતું રાજ્ય શાંતિ અને આરામ ભોગવતું હતું. પાછળના વખતે ઝડપથી એક પછી એક આફત નાખીને જેવી રીતે ઇસ્લામ રાજ્યનો ઘાસ કર્યો હતો, તે હૃદયગમ કરવાના ઉદ્દેશથી અમો થોડા સમયને માટે પૂર્વ ઘટનાની આલોચનામાં પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ.

ખલિફા મુક્તદિ, મુસતનજિદ અને મુસતઝિની હકુમતના અમલમાં ઇરાક, નીચલો મેસોપોટમિયા, શર્સ અહવાઝ અને ટાઇગ્રિસ તથા યુફ્રેટિસ બંને નદીઓની વચ્ચેની જમીન તેમના કબ્જામાં હતી. ખલિફા વાસિકના મરણ પછી બગદાદના આ ખલિફાઓ ખીજા વખત કરતાં ઇસ્લામી મઝહબી દુનિયામાં વધારે ખ્યાતિ મેળવી ચક્રા હતી.

૧ ઇતિહાસકાર અયુબ ફિદાએ તેને ફરરિક નામથી ઓળખાવ્યો છે. કાઝી જમાલુદ્દીન મુસ્તાન બઈબરના દ્વારા તરીકે યુરોપમાં ગયો હતો. તે તેની પાસેથી બહુ શક્યો હતો કે-'' અનમરૂર (ફેડરિક) વિદ્વાન, ફાર્સ, ન્યાયશાસ્ત્ર અને વૈદ્યવિદ્યામાં ફાનસના સઘળા શાળાઓમાં વિખ્યાત હતો. સિસિલી બેટના લગભગ તમામ રહેવાસીઓ મુસલમાનોજ હતા અને તેણે બચપણથી એ સ્થળે શિક્ષણ મેળવ્યું હતું એથી મુસલમાન ભતિને સહવાસ સારો હતો.

ખલિફા મુસતાઝિ ૫૭૫ હિજરીમાં (ઇ. સ. ૧૧૭૯-૮૦) જન્મતન-
શીન થવાથી અહમદ અબુલ અબ્બાસ નામના તેમના પુત્ર અલ્લાનાસિર
લિદ્દિન ઇસ્લાહનો^૧ ઇસ્લામ ધારણ કરી પાયતખ્તપર વિરાજમાન થયા.
વર્ષવેલું છે કે, તેઓ એક દક્ષ અને બાહોશ નરપતિ હતા. ઇતિહાસકાર અઝ
ઝહાબીના મત પ્રમાણે તેમણે જહોજલાલી અને ધામધુમની સાથે ૪૭ વરસ
સૂધી રાજ્ય ભોગવ્યું. તેમણે એક શક્તિશાળી સૈન્ય એકઠું કર્યું હતું અને
આબુબાબુના સર્વ રાજાઓ તેમનાથી ડરતા હતા તથા તેમનું સન્માન
સાચવતા હતા. તેમના આખા રાજ્યમાં સંપૂર્ણ વિશ્રામ, શાંતિ અને સમૃદ્ધિ
વિરાજતી હતી. તેમના મરણ પછી (૬૨૦ હિજરી; ઇ. સ. ૧૨૨૫) તેમના
પુત્ર અબુનસર મહમદ અઝઝહિરબિ અઝિસ્લાહનો^૨ ઇસ્લામ ધારણ કરી
બગદાદના સિંહાસનપર બેઠા. ઇબ્ને અલ અશિરે એ સંબંધમાં આ પ્રમાણે
લખ્યું છે કે:—

“ તે ન્યામવાન, નમ્ર અને પરોપકારી હતા અને તેમના રાજ્યનો
અમલ ઉમર બિન અબ્દુલ અઝિઝના રાજ્યના અમલ જેવો હતો. તે ૨૬૦
એક વરસ રાજ્ય કરી મરણવશ થયા.

તેમના મરણ પછી તેમનો પુત્ર અબુજફર મનસુરઅલ મુસતાનસિર
બિસ્લાહ^૩ ઇસ્લામ ધારણ કરીને પાયતખ્તપર વિરાજમાન થયા. (૧૩ મી
રજબ ૬૨૩, હિજરી; ૧૦ મી જુલાઈ ઇ. સ. ૧૨૨૫) તેમના અમલમાં
શરૂઆતના ખલિફાઓની ખ્યાતિનો ફરીવાર આવિર્ભાવ થયો હતો. ઇતિ-
હાસકારોએ લખ્યું છે કે, તેઓ સાહસી, વીર, ન્યાયી, જ્ઞાની અને ધાર્મિક
રાજા હતા તેમણે ટાઇગ્રિસ નદીના પશ્ચિમ કિનારાપર એક કોલેજ બંધાવીને
વિદ્યાર્થીઓના સુખ તથા શિક્ષણની સુવિધા માટે તેમને ઘણી સ્કોલરશીપો
આપી અને કોલેજની જરૂરિયાતનો સામાન તથા યત્રો વગેરે આપ્યાં. તેમણે
તાતાર જાતિના હુમલાની વિરુદ્ધમાં પોતાના બચાવ માટે એક મોઢું લશ્કર
એકઠું કર્યું હતું.

તાતાર જાતિનો અબ્દુલય—ખુદાના શાપિત ચેંગિઝનો

પ્રાદુર્ભાવ

મંગોલિયાની વિશાળ શુષ્કભૂમિ સાધારણ રીતે ચીનતાતારના

૧ ઇશ્રના ધર્મનો મહાગાર.

૨ ઇશ્રની આજ્ઞાથી મશહુર.

૩ ૧ ઇશ્રની મહા માનનાર.

નમથી પરિચિત છે. એ ફરમાનાની પૂર્વ સીમાથી આમુર નદી સુધી વિસ્તૃત છે અને એમાં વર્તમાન સમયની પેઠે પહેલાં પણ એકજ વંશમાંથી ઉદ્ભવેલી જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા નામવાળી તાતાર જાતિઓ વસતી હતી. એ સમસ્ત નીચ જાતિઓએ સભ્યતાના કેન્દ્રની સર્વ જૂમિમાં જેવી હૃદયવિદારક ઘટનાઓ સંઘટિત કરી હતી, ઇતિહાસકાર અખદુલ લતીફે તેમાંની લગભગ સઘળી ઘટનાઓ પોતાની નજરે નિરખી હતી. તેણે તેમના સંબંધમાં જે કંઈ વર્ણન કરેલું છે, તે અમો વાંચકોના જાણવા માટે અહીં નીચે રજૂ કરીએ છીએ:—

“ પુરુષોની પેઠે સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરતી અને ધનુષ્યબાણ તેમનાં મુખ્ય હથિઆર હતાં. તેઓ દરેક જાતનું માંસ ભક્ષણ કરતા અને ખૂનરેણમાં કોઇ પણ જાતનો ભેદભેદ ગણતા નહિ, સ્ત્રીઓ અને બાળક બાળિકાઓ સુદ્ધાંત વધ કરતી. તેઓ પવન ભરેલી કાથળીની મદદથી અથવા તેમના લાંબા વાળવાળા નરવામાં બાહોશ ઘોડાના વાળ અથવા પૂછડીની મદદથી ઉંડી નદી ઓળંગવાના ખૂબ અભ્યાસી થઈ ગયા હતા. તેઓ ચાક શું છે, એ જાણતા પણ નહોતા, મૃત્યુથી ડરતા નહોતા અને બીજાના તરફ દયા દેખાડવાનું જાણતા પણ નહોતા. ”

ઇ. સનની બારમી સદીના છેવટના ભાગમાં આ સઘળી અસભ્ય અગણિત તાતાર જાતિ એકતામાં આબદ્ધ થઇ, એ સિવાય તેઓ ઇશ્વરના પ્રકૃતદંડ મહાસંહારક ચંગિજ અથવા જંગિસના ઝુંડા તળે એકઠા થયા. ચંગિજનું ખંડે નામ ટેમુ-જિન હતું. તે ઇ. સન. ૧૧૫૫ માં જન્મ્યો હતો. તે ઇ. સન. ૧૧૮૯ માં તાતાર જાતિનાં ખાકાન અથવા સરદારના પદપર વરિત થયો અને એ સમયથી તેણે દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશામાં દ્રવ્ય કરવાની શરૂઆત કરી હતી. તેણે ઇ. સન. ૧૨૧૯ માં ચીન અને તાતાર દેશ કબ્જે કર્યા. એ સમયે ઇસ્લામી સસ્તનત જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા નવીન રાજવંશો દ્વારા શાસિત થતી હતી. ઇરાનના સેલજુક રાજ્યનું અસ્તિત્વ નાબૂદ થયું હતું. લગભગ અરબી સદી સુધી ધણુજ ગૌરવ અથવા જાહોજલાલીની સાથે રાજ્ય કર્યા પછી પ્રતાપશાળી સુલ્તાન સનજર તેની રાણી તુરખાન ખાતુન સાથે ઓઘુઝ નામના બળવાખોર તુર્કી કાફલા માર્ગેત હારી ગયો અને બંદિવાન બન્યો. એ સઘળા લુંદકાટ કરનારાઓએ તેના રાજ્ય ઉપર અણુધારી ફતેહ મેળવી તથા નિશાપુર શહેરને લુંટી લીધું, પરંતુ એ બન્ને શહેરોને નાબૂદ કરવાનું કામ તાતાર લોકોએ છોડી દીધું હતું. સુલ્તાન સનજર ચાર વરસ સુધી એ ઓઘુઝ કાફલાના

હાથમાં બંદિવાનની હાલતમાં રહ્યો. જે સહધર્મિણીને બંદી હાલતમાં છોડવાને નારાજ હતો, તેનું મરણ થવાથી તે કેદખાનામાંથી ન્હાસીને નિશાપુરમાં આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં આવી જોઇ શક્યો કે, તેની રાજધાની અને રાજ્યની પામમાલી થઇ ગઇ છે. ત્યાર પછી થોડા વખતમાંજ તે ભાંખાતૂટ્યા દિલથી મરણને શરણ થયો. (૫૫૨ હિજરી; ઇ. સ. ૧૧૫૭) તેના મરણ પછી તુગરલ નામનો તેનો એક ભત્રીજો પાયતખ્ત પર પ્રતિષ્ઠિત થયો; પરંતુ તેનું પણ ઊંધી રીતે ખૂન થવાથી તેના દરબારમાંના એક અમીરે એ રાજસત્તા મહણ કરી.

ઘોરી રાજવંશ.

ઈ. સ. ૧૧૫૦ (૫૪૫ હિજરી) માં પૂર્વ અફઘાનિસ્તાનમાં એક નવા રાજવંશે અબ્દુલ્લય પ્રાપ્ત કરીને ગજનવી રાજવંશનો ધ્વંસ સાધિત કર્યો હતો. ઘોરી વંશના સ્થાપનાર જહાંસોઝ (દુનિયાને દહનાર) અફલાકીદીન હુસેને ૫૫૦ હિજરીમાં ગિજની લૂંટીને સમ્પત્તિગીનના વંશના કુમારને લાહોર ભણી પ્રસ્થાન કરવાને લાચાર કર્યા અને એ વખતે તેઓ તરતજ ભારતીય રાજ તરીકે પરિચિત થયા. તે વખતના પ્રતાપશાળી સુલ્તાન સંજરના પ્રતિબંધથી અફલાકીદીન હુસેનના મનની મોટી મુરાદ પશ્ચિમ દિશામાં પ્રસારિત થઇ શકી નહોતી, પરંતુ તે હિંદુસ્તાન તરફ સત્તા ફેલાવવાનો માર્ગ જોવાને લાચાર થયો હતો. ઇ. સ. ૧૧૫૬ માં અફલાકીદીન હુસેનનો પુત્ર સૈફુદીન તેની ગાદીએ બેઠો, પરંતુ તે તરતજ જન્મતવાસી થવાથી તેનો કંકા આસુદીન પાયતખ્તને માલિક થયો. ૫૬૯ હિજરી (ઇ. સ. ૧૧૬૭)માં ગિજની સંપૂર્ણ રીતે ઘોરી રાજવંશમાં આવી ગયું. આસુદીનનો ભાઇ શાહયુદીન^૧ પૂર્વ દેશમાં સેનાપતિનું કામ કરતો હતો. તેણે ૫૭૧ હિજરીમાં મુસ્તાન કબ્જે કર્યું અને ૫૮૨ હિજરીમાં છેલ્લા ગિજનીના રાજા મલિક ખુશરૂને લલાચક ચાલાકીથી કેદ કરી મારી નાખ્યો. ૫૮૯ હિજરીમાં (ઇ. સ. ૧૧૯૩) તેણે (શાહયુદીને) હિંદુસ્તાનના હિંદુ રાજાઓની સંમિલિત શક્તિને સરસ્વતી નદીના કિનારાપરના સદાના સ્મરણીય નારાયણ (પાણિપત) ના મેદાનમાં પરાજીત કરી. એ ફત્તેહ મેળવ્યા પછી મુસલમાનો ખરી રીતે હિંદુસ્તાનના અધિપતિ થયા. ૫૯૯ હિજરીમાં શહાયુદીને તેના ભાઇ આસુદીનનું સિંહાસન મેળવ્યું. પરંતુ ૬૦૨ હિજરી (ઇ. સ. ૧૨૦૬) માં તેનું ખૂન થયું. તેને કાંઇ સંતાનપ્રદિન હોવાથી તેના મામલુક ગુલામ કુતુબુદીન અઇબેકે^૨ હિંદુસ્તાનનું અને મહમુદ

૧ તે ઇતિહાસમાં મુહમ્મદીન મહમ્મદ બિન સામના નામે પરિચિત છે.

૨ અઇ-હજ્જવલ; બેક-મંજ નેતા, અઈબાતુન-હજ્જવલ મહિલા.

અ. ઇ. ભાગ. ૨.

એક આયરદાર અરબ ગૃહસ્થ.

નામના ખીજ એક ગુલામે ગિજનવીનું રાજ્ય મેળવ્યું. કુતુબુદ્દીન અબ્બેક્કનું મરણ થવાથી તેનો પુત્ર અબુલ મુઝ્ઝર આરામ હિન્દુસ્તાનના પાયતખ્તપર બેઠો. પરંતુ લગભગ એક વરસ રાજ્ય ભોગવ્યા પછી તે તેના સાળા અસ્ત-મશ (શમસુદ્દીન) મારફત સિંહાસનચ્યૂત થયો. તેણે પચીસ વરસ સુધી હિન્દુસ્તાનું શાસન ચલાવ્યું. ભારતીય મુસલમાન રાજાઓમાં તેજ બગદાદના ખલિફા પાસેથી મનમાન્યો. ઇલકાબપત્ર મેળવી શક્યો હતો. ઈ. સન, ૧૨૬૯ સુધી તેનાં સંતાન સંતતિઓ તેની પદવીપર અધિષ્ઠિત હતાં. અસ્ત-મશની કન્યા મશહુર મહારાણી રજાઆબેગમ તેના પિતાની ઈચ્છાનુસાર ૬૩૪ હિજરી (ઈ. સ. ૧૨૩૬)માં હિન્દુસ્તાનની ઈસ્લામી સલ્તનતના પાયતખ્તપર બેઠી. પૂર્વ દેશના લોકોએ આ સર્વથી પ્રથમજ ખુરખાવાળી કુમારીને મહારાણીના પદપર અધિષ્ઠિત થયેલી જોઈ હતી. કેટલાક સ્વતંત્ર હાકેમોએ રજાઆબેગમની તાબેદારી કબૂલવામાં આનાકાની કરી હતી, ખાસ કરીને તેમને માટે રજાઆબેગમને તેના રાજ્યત્વની શરૂઆતમાં અનેક વિપત્તિઓ અને કષ્ટની સ્થામી થવું પડ્યું હતું. છેવટે આખા રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન થઈ. અને “દેખાલથી લખનાહિતી” સુધી તેનો શાસનદંડ પરિચાલિત થયો. તેની જિન્દગીનો છેવટનો ભાગ દુઃખમય થયો હતો. એક બળવો દખાવતી વેળાએ તે બંદિની બની અને હિન્દુઓ મારફત તેની હત્યાનું કામ ખતમ થયું.^૨

૧ એ ઇતિહાસકાર મિનહાજુસ સિરાજનું વર્ણન છે.

૨ રજાઆના સિંહાસનપર બેઠા પછી થોડા વખતમાંજ એક હબસી ગુલામ તેનો અસામાન્ય અનુમદ-લાજન થઈ પડ્યો. આંતરિક અનુરાગવશાત તેણે તેની પદવીને હાથે ચઢાવી છેવટે તેને “અમીર-ઉલ-ઉમરા” ના ઈલકાબથી ભૂષિત કર્યો. એથી દરબારના વઝીર અને ઉમરાઓ નાખુશ થઈને બળવાખોર થયા અને રજાઆબેગમ બળવો દખાવવા માટે રાજધાનીમાંથી બહાર નીકળી. આ સુયોગથી તેઓએ તેના ખાઈ બહેરામને સિંહાસનપર બેસાડ્યો. રજાઆબેગમના દુશ્મનોએ પણ ખુસ્તા અવાજે કબુલ કર્યું કે, તેણે સ્ત્રી ભતિના પરમપવિત્ર ધર્મને કદાપિ જલ્લાલિ આપી નથી રજા આ યુદ્ધમાં પરાજિત થવાથી, બળવાખોરોએ તેના પ્રિયપાત્રહબસી ગુલામને મારી નાખ્યો; અને રજાઆબેગમને બંદિની કરીને વિતુન્દાના હાકેમ માલિક અલતુનિયાની દેખરેખ તળે રાખી. અલતુનિયા રજાઆબેગમના રૂપ લાવણ્યથી મુગ્ધ થયો, અને તેની સાથે તેણે સાદી કરી તથા સૈન્યનો સંગ્રહ કરી બહેરામની સાથે યુદ્ધ કરવાને તે બગસર થયો. એ યુદ્ધમાં અલતુનિયા પરાજિત થઈને રજાઆબેગમ સહિત બંદિવાન થયો અને માર્યો ગયો. કોઈ કોઈ ઇતિહાસલેખક કહે છે કે, યુદ્ધમાં હાર્યા પછી રજાઆબેગમ થોડાપર બેસી ન્હાસી ગઈ, છેવટે ભૂખથી ખૂબ અધીરી થઈને એક ખેડૂતની ખાસે તેણે કાંઈક ખાવાનું માગ્યું. ખેડૂતે એક દુકડો શેરી આપવાથી

ખારિઝમ (વર્તમાન ખીવા) રાજ્ય સુલ્તાન મલિકશાહ દ્વારા તેના પત્રવાહક^૧ અથવા ખળનચી નશતગિનેને જોધભૂમિ દાખલ આપવામાં આવ્યું હતું. ત્યાર પછી તેના પુત્ર કુતુબુદ્દીન મહમ્મદે તેની ગાદીએ બેસીને સુલ્તાન સનજરની પાસેથી ખારિસમસાહનો ઇસ્કાબ મેળવ્યો. તેના પુત્ર અને વારસ અતસિઝે તેના માલિક સુલ્તાન સંજરની વિરુદ્ધ બળવાનો વાવટો કર-કાઢીને તેના રાજ્યના છેવટના ભાગમાં ખરી સ્વાધીનતા બહિર કરી. અતસિઝના પૌત્ર તકિશે ઇરાકે આબજમ (ઇરાન અને ખુરાસાન) ને પોતાના રાજ્યમાં જોડી દેવાથી અને સુલ્તાન સિનજરના ભત્રીજા છેલ્લા સેલજુક રાજા તુગરલના ખૂતનું કામ ખતમ થવાથી તે બમદાદના ખલિફા મારફત ઇરાન, ખારિઝમ અને ખુરાસાનના માલિક તરીકે કબૂલ થયો. તકિ-શની પછી તેનો પુત્ર અલ્લાઉદ્દીન મહમ્મદ સિંહાસનપર બેઠો. બહુ અને હેરાત જીતીને તેણે ખુરાસાન, માઝેન્દરાન, કેરમાન, ગજનવી અને છેવટે ટ્રાન્સોક્ષિયાનાને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધાં, એ રાજ્ય એ વખતે કારાખિતાઇ સમ્રદાયમાં જોડાયેલા ખાનના સહકારી સેનાપતિ દ્વારા શાસિત થયું હતું. ઇ. સ. ૧૨૧૮ માં તેણે ખલિફાની વિરુદ્ધ લડાયક કૂચ કરી; પરંતુ તેનું લક્ષ્ય હમદાનની^૨ પાસેના અસાદાબાદના પહાડી માર્ગમાં પુષ્કળ તુષાર-ઝાકળ પડવાથી અડચણમાં આવી પડ્યું અને તેણે એ કૂચ કરવાનું મુસ્તવી રાખી રાજધાની તરફ પાછું પ્રયાણ કર્યું. ત્યાર પછી ચાર

તે ખાઈને સુધ ગઈ. એ વખતે તે પુરુષના પોશાકમાં હતી તેના નિદ્રિત થયા પછી ખેડુતે બરાબર નિરીક્ષણ કરીને જોયું કે, તેના ગળામાં કીમતી મોતીનો હાર ચોભી રહ્યો છે. એ જોઈને ખેડુતને લોભ પેદા થયો, તેણે તરતજ રજ્યાબેગમનું ખૂન કરી તેના સઘળાં અણકારો લઈ તેના મુઠ્ઠાંને જમીનમાં દાટી દીધું અને તેના અથડે બીજે ક્યાંક નહસાડી મૂક્યો. ખેડુત ત્યાર પછી એ મોતીનો હાર બજારમાં વેચવા ગયો, ત્યારે તેના વરફ લોકોને શક પેદા થયો અને તેઓ તરતજ તેને કાઢીની પાસે લઈ ગયા. ત્યાં તેણે બધી હકીકત બહિર કરી. ત્યાર પછી રજ્યાબેગમના મુઠ્ઠાંને લાવીને શીતી મૂળમ સ્નાનાદિ કરાવી સન્માન સાથે તેને દફનાવવામાં આવ્યું અને તેની હપર એક કબ્ર બંધાવવામાં આવી. એ કબરતાન દિલ્હીની નજીક થમુના નદીના કિનારાપર આવેલું છે. (અનુવાદક, મૌલવી અબ્દુલકરીમ, ખી. એ. ફત્ત ભારતવર્ષે મુસલમાન સમ્રાટોર ઇતિહાસ નામક ગ્રંથનું ૯૬ મું પૃષ્ઠ જુઓ.)

૧ તાશતદાર.

૨ એ સમયે શીતમયે હમદાન અને કેરમાનનાનો માર્ગ મુસાફરોને મારે આક્રમકરેલો હતો.

વરસે તેની નિષ્કુરતા અને મૂર્ખતાને લીધે તે મુસલમાનો મારફત પરાજીત થયો હતો. મંગોલિયનોના અબ્બુદ્દય વખતે જંગીના વંશવાળાઓ મોસુલની હકુમત તળેથી દૂર થયા હતા. એ વંશના છેલ્લા અતાબેક^૧ મસુદ નામના એક નાની ઉમ્મરના પુત્રને તેના ભરોસાદાર મેમલુક ગુલામ બદરદીન લુલુના રક્ષણ તળે રાખીને મરણુવશ થયા. મસુદ ઇ. સન. ૧૨૧૮ માં જન્નતવાસી થયા અને ત્યાર પછી થોડી મુદતે તેમના પુત્રે પાંચુ તેમના મરણુનું અનુસરણ કર્યું; એથી બદરદીન લુલુનેજ મોસુલના અતાબેકની ગાદી મળી. મુસલમાનોના હુમલા સૂધી તેમણે ૩૭ વરસ મોસુલ રાજ્યની હકુમત ચલાવી હતી.

જે સમયે ઇ. સ. ૧૨૩૫-૩૭ માં મોંગલોએ સર્વથી પ્રથમ એશિયા માધ્યનરપર હુમલો કર્યો, તે સમયે હૈકાનિયમનું પાયતખ્ત સુલ્તાન સુલેમાનના સાતમા પુરુષ અલ્લાઉદ્દીન કેકુબાદ માર્ફત કબ્જે થયું હતું. ૬૪૧ હિજરીમાં મુસલમાન લોકોએ કેકુબાદના પુત્ર અને વારસ ગ્યાસુદ્દીન કેમુશરને હરાવીને તેમને કર આપવાને તથા તેમના દરબારમાં એક પ્રતિનિધિ રાખવાને લાચાર કર્યા, એ પ્રતિનિધિને પરવાનો કહેવામાં આવતો.

જેવી રીતે મલિકુશ સાલેહ અયુમે ૬૩૪ હિજરી (ઇ. સ. ૧૨૪૦-૪૧ માં) મિસરનું આધિપત્ય મેળવ્યું હતું, તે પ્રથમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. તેમણે ધીમે ધીમે સિરિયામાં પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર કરી ત્યાંના અયુબ વંશના રાજાઓને તાબેદારી કબ્જાવાને લાચાર કર્યા. જે વખતે તેમણે રાજ્યમાં સુવ્યવસ્થા અને શાંતિ સ્થાપવાની કોશિશ કરી હતી, એ વખતે મહમ્મદ ખારિઝમશાહનું લશ્કર બમથી સિરિયા બાણી ન્હાસી ગયું અને તેમાં પ્રવેશ કરીને ઘેર અંધાધુંધી મચાવી મૂકી. તેઓએ પ્રથમ એક રાજાના તાબા તળે નોકરી કબ્જા કરી તેને છોડીને પાંચી બીજા એકના તાબા તળે નોકરી મહણુ કરી હતી. છેવટે તેઓ સિરિયાના રાજાઓની તાબેદારી કબ્જા લીને હત્યા તથા લૂંટફાટના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. અંતે અનેક યુધ્ધો પછી ૬૪૪ હિજરી (ઇ. સ. ૧૨૪૬-૪૭) માં તેઓ સમગ્ર નાબૂદ થયા.

આઠમો જિહાદ.

(૬૪૭ હિજરી, ઇ. સ. ૧૨૪૯-૫૦)

જે સમયે મિસરાધિપતિ મલિકુસ સાલેહ સિરિયાની સુવ્યવસ્થા કરવામાં રોકાયેલા હતા, તે સમયે ફ્રેંચ લોકોએ આઠમા જિહાદની ઉત્પત્તિ

કરી હતી. આ વખતે ફ્રેન્ચો ક્રાન્સના બાદશાહ નવમા લુઇ મારશલ પરિચાલિત થયા હતા. તેને અરબ ઇતિહાસકારો રોમ્બે ક્રાન્સના નામથી ઝાળખાવતા હતા. લુઇ ડેમિયેટામાં ઉતરી આવવાથી મુસલમાન લોકો તેને છોડીને ચાલ્યા ગયા અને તેણે મસ્જિદને દેવળના રૂપમાં બદલાવીને ત્યાં આગળ પોતાનું રહેઠાણ અથવા મુકામ મુકરર કર્યું; ડેમિયેટા જીતીને જિહાદવાળાઓ તેમના સ્વભાવ મૂળખ મોજમજ અને એશઆરામમાં મશગુલ બની ગયા હતા. મુખ્ય મુખ્ય ખાન્દાન લોકો ખાણના ઉત્સવમાં એક બીજાની સાથે હરિશર્ષ કરતા હતા અને સાધારણ માણસો ધોરપાપમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. સઘળા એટલા બધા પાપાચારમાં નિમગ્ન થયા હતા કે, રાજ તેમના અશ્લીલ અને અનિષ્ટકર પ્રબલ પાપપ્રવાહને અટકાવવાને અસમર્થ થયો હતો.

ઇતિહાસકાર મિચાઉડ સાહેબે લખ્યું છે કે:—“ ફ્રેન્ચ સેનાપતિ અને સૈનિકોની કીડા પ્રવૃત્તિ એટલી બધી પ્રબળ થઇ પડી હતી કે, તેઓ પ્રથમ બાજીમાં પૈસા વગેરે ખલાસ કરીને છેવટે પોતાના અશ્વ અને લડાયક હથિયારો વગેરે હારી ગયા હતા. જિહાદવાળાઓ ધર્મયુદ્ધના સોગંદ આપી ધોર લપંઠતામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા; સહુની અંદર નશરત ઉપખવનાર પાપ દાખલ થઇ ગયું હતું. તેમના બેહદ એશઆરામ અને મોજશોખને પૂરા પાડવા માટે તેઓ કોઈ પણ પ્રકારનું પાપ કરવામાં પાછા પડતા નહીં. જે સઘળા ધંધાદાર ખ્રિસ્તીઓ છાવણીમાં અને ડેમિયેટા શહેરમાં ખોરાક વગેરેનું વેચાણ કરતા, તેમનું સર્વસ્વ લૂંટીને ખ્રિસ્તી સેનાપતિઓ તેમના ઉપર બહુજ ભારી કર નાખતા. આ સર્વ કારણોને લીધે ખોરાક મળવો મુશ્કેલ થઇ પડ્યો હતો. ફ્રેન્ચોમાંના ઘણાજ ખ્રિસ્તી સૈનિકોએ દૂરનાં સર્વ સ્થળો પર હુમલા કરીને વ્યાપારીઓના કાશલાને લૂંટવાનું, શહેરોનો નાશ કરવાનું અને મુસલમાન સ્ત્રીઓને બંદિની બનાવીને વિજયના ઉલ્લાસ સાથે ડેમિયેટામાં લાવવાનું કામ કર્યું હતું. ”

ઇતિહાસકાર જોનવીલે લખ્યું છે કે:—

“ સાધારણ સૈનિકોએ પરણેલી અને કુમારી લલનાઓ ઉપર પાશવિક અત્યાચાર કર્યો હતો. ફ્રેન્ચોને ડેમિયેટામાં રહેતી વેળાએ અલમલિકુસ સાહેબ અયુબ^૧ દશ વરસ રાજ્ય ભોગવ્યા પછી પરલોકવાસી થયા. (૧૫ મી શાબાન; ૬૪૭ હિજરી; ૨૩ મી નવેંબર ૧૨૪૯) વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે:—તે મૌનવાળા, નેક ઇનસાફ, સારા ચરિત્રવાળા, વિશ્વાસુ, યુદ્ધપ્રિય

અને સહુના શ્રદ્ધાસ્પદ હતા. તે પોતાના સેનાપતિ અને વઝીરોની સલાહ સિવાય કોઈ પણ કામમાં હાથ નાખતાં નહિ. તેમણે બેહરાષ્ટ્ર મેમલુકો^૧ મારફત એક લશ્કર એકઠું કર્યું હતું.

અયુબના તુરાનશાહ (અલ-મલિકુલ મુઆઝ્ઝમ-મહાન રાજા) નામના ફક્ત એકના એક પુત્ર તેમના મરણ વખતે સિરિયા દેશમાં હતા. અયુબની પત્ની સજ્જદુર ઘણીજ બુદ્ધિમતી અને સાહસિક સ્ત્રી હતી. જ્યાં સુધી મુખ્ય કર્મચારીઓએ તુરાનશાહના નામે તાબેદારી કબૂલ કરી નહોતી, ત્યાં સુધી તેણે સુસ્તાનના મરણના સમાચાર છુપા રાખ્યા હતા. અયુબના મરણ પછી ફ્રાન્ક લોકો મિસર છૂટવા માટે બહાર નીકળી પડ્યા હતા, પરંતુ તેઓ પરાજિત થયા, તેમના ઘણાં ખર્ચાં માણસો માર્યા ગયાં અને ફ્રાન્સનો બાદશાહ લુઇ તથા તેનાં મુખ્ય મુખ્ય માણસો મુસલમાનોના હાથમાં બંદીવાન થયા. ત્યાર પછી તુરાનશાહે બેહરાષ્ટ્ર મેમલુક લેફ્ટેના હરીફ યુરુનઘટસ સિપાઇઓના લશ્કર તરફ સ્નેહ દેખાડવાથી પ્રથમ જણાવેલા લશ્કરે તેમનું ખૂન કરીને તેની માતા સજ્જદુરને પાયતખ્તપર બેસાડી ત્યાર પછી તેના નામે ખુતબા પઢાવા લાગ્યા અને તેના અલ-મુસતઆ સિમિયેહ (તે વખતના બગદાદના ખલિફા અલ મુસતઆ સિમનો નોકર) અસ સાલેહા (અસ સાલેહા અયુબની સહધર્મિણી) અલ-મલિકુલ મુસલેમિન (મુસલમાનોની રાણી) અને અલ-મલિકુલ મનસુર ખલિલ^૨ વગેરે ઇલ્કાબો મોહોરો પર કોતરાવીને ફેલાવવામાં આવ્યા હતા. આશનિગિર^૩ મુહબુદ્દિન આઇબેક તેનો મુખ્ય સેનાપતિ^૪ હતો. ઝાઝા દિવસ વીતતાં ન વીતતામાં તો તેણે રાણીને પાયતખ્તપરથી ઉઠાડીને પોતે રાજગાદી પોતાને કબ્જે કરી, પરંતુ અમીર લોકો એથી સંતુષ્ટ થયા નહોતા, એટલા માટે તેમણે રાજકુટુંબના એક માણસને પાયતખ્ત આપવાની ઇચ્છા કરીને અલ મલિકુલ કામિલના પૌત્ર મુસા નામના એક નાની ઉંમરના બાળકને સિંહાસન સોંપ્યું. ત્યાર પછી તે અલ-મલિકુલ-અશરફનો ઇલ્કાબ ધારણ કરી આઇબેકની સાથે મળી ગયો (૫ મી ઓગસ્ટ, ઇ. સ. ૧૨૫૨) એ સમયે

૧ તેના મુકામમાં નીચ નદીનો (બહરેનડનીચ) કિનારો હતો એથી તેઓ બેહરાષ્ટ્ર નામથી ઓળખાતા.

૨ તેને ખલિલ નામે એક પુત્ર હતો એ બચપણમાં માર્યો ગયો.

૩ આસ્વાદ ગ્રહણ કરનાર (રાજનો)

૪ અનાબેકુલ અસાફર.

અન-નાસિર યુસુફ દમિસ્કસ અને અલ્લેપોના પાયતખ્તપર બેસીને ખરી રીતે આખા સિરિયા દેશનો માલિક થયો હતો. બગદાદના ખલિફાની મધ્યસ્થતાથી અન-નાસિર અને આઠબેકની વચ્ચે સંધિ સ્થાપન થઈ. બીજો વરસે આઠબેકે રાજગાદી કબ્જે કરી અલ-મલિકુલ-અશરફને યમન દેશમાં તેના સગાં-ઓની પાસે મોકલી આપ્યો. એ બાળક અયુબ વંશનો છેલ્લો રાજા હતો અને તેના નામે મિસરમાં ખુતબો પઢવામાં આવતો. નહરાઈટ મેમલુક લોકો આઠબેકના જીવનથી પીડાઈને મિસરમાં ન્હાસી ગયા અને અન-નાસિર તથા આઠબેકની વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ. ફરીવાર ખલિફા વચ્ચે પડવાથી સંધિ સ્થાપન થવાથી અન-નાસિરે મિસરની સરહદ અલ-આરિશ સુધી રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. ત્યાર પછી બે વરસે આઠબેકનું ખૂન થવાથી તેનો પુત્ર નુરુદ્દીનઅલી મલિકુલ મનસુરનો ઇસ્કાળ ગ્રહણ કરી પાયતખ્તપર બેઠો. આઠબેકના મરણ પછી ખલિફાએ અલ-મલિકુલ અન-નાસિર યુસુફને તેનો હુમેશનો ધારેલો ઇસ્કાળ પત્ર અને સુલતાની પોશાક પ્રદાન કર્યો. જોકે તે મિસરની સરહદથી ચુક્રીસ નદી સુધીના આખા સિરિયાદેશનો એકચ્છત્ર અધિપતિ હતો, તેમ છતાં પણ એ રાજ્યની સરહદ પર અનેક કુદ્ર રાજાઓ રાજ્ય કરતા અને મલિકુલ-નાસિરના સત્તાવાન થતાં પહેલાંજ તેઓ તેને ઉંચા વંશવાળા તરીકે કબૂલતા નહોતા. મોગલોના અબ્યુદય વખતે શિરકો-હના પૌત્ર મલિકુ અલ-અશરફ યુસાએમેસાનો અધિસ્વામી હતો. ઇ. સ. ૧૨૪૮ માં નાસિરે તેની પાસેથી એમેસા ગ્રહણ કરીને તેને બદલે તેને તેલ ખાશિર જિલ્લો આપ્યો. અશરફે મોગલ લોકો મારફત ફરીવાર પોતાનું પૂર્વ રાજ્ય પ્રતિષ્ઠિત કરીને સિરિયા દેશમાં પોતાનો પ્રતિનિધિ નીમ્યો. સુલ્તાન સલાહુદ્દીને તેના બત્રીજ તકીઉદ્દીનને હામાની હકુમતનો બાર સોંપ્યો હતો અને તેનાજ વંશજો અત્યાર સુધી એની હકુમત ચલાવતા હતા. તકીઉદ્દીનના પુત્ર મહમ્મદ (૧ લો અલ મલિકુલ મનસુર) જિહાદવાળા-ઓની સાથે યુદ્ધ કરવામાં અને પંડિત મંડળીની પૃષ્ઠ પોષકતા કરવામાં તેણે ઘણી સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. મોગલોના સિરિયા^૧ આક્રમણ કરતી વેળાએ તેના પૌત્ર બીજા મનસુર હામાહ સાસન કરતો હતો. સુલ્તાન સલાહુ-દ્દીનના બાઈ અલ-આદિલના (સૈફુદ્દિન અયુબકરના) વારસો કારાક અને ઘબેકના અધિકારી હતા. તેના પ્રપૌત્ર અલ-માલિકુલ મુધિસ તકીઉદ્દીન

૧ હામાનો રાજા (અલ-મલિકુલ મુબારક, હમામુદ્દિન ઉરમાલ) ઇતિહા-સકાર અબુલ-ફિઝ તકીઉદ્દીન ઉમર (અલ મલિકુલ મુઝફ્ફર) નો પાંચમો પુરુષ હતો.

ઉમર મોગલોના આક્રમણ વખતે એનું શાસન કરતો હતો. અયુબ વંશવાળાઓ સિરિયાના મલિક હોવા છતાં પણ સુલ્તાન સલાહુદ્દીનના મેસોપોટેમિયા-માંના રાજ્યનો નાનો ભાગ તેમની હકુમત તળે હતો. માયા શારિકિન રાજ્યનો વિભાગ એની અંદર હતો, એ અલ-આદિલના ખીજા એક પુત્રના વંશજો મારફત શાસિત થતો હતો. તે એનો પાંચમો શાસનકર્તા હતો અને છેવટે મોગલો મારફત માર્ગે ગયો હતો.

ખારિઝ્મશાહની નીચતા અને ઈસ્લામ રાજ્યપર તાતારજાતિનો હુમલો.

મોગલોના હુમલા વખતે મોસ્લેમ ખલિફા અને રાજાઓની અવસ્થા આવી હતી. ઇ. સ. ૧૨૧૮ માં અંગિજખાતું રાજ્ય ખારિઝ્મશાહ મહમ્મદની સીમાની અંદર હતું. લાખો લાખો હથિયારબંધ જનવર જાતિના અસબ્ય અધિપતિઓ અને ટ્રાન્સોક્ષિયાના અવિવેકી ગર્વિત તુર્કી રાજાની વચ્ચે પ્રીતિનો ભાવ વિદ્યમાન હતો. પરંતુ તુર્કીરાજાની નિષ્ઠુરતાથી તાતાર જાતિના ભયાનક આક્રમણરૂપ ધુલ્ગી વાયુએ પશ્ચિમ એશિયામાં પ્રવાહિત થઈને થોડાંક વરસની અંદર એને વિશાળ સ્મશાનભૂમિના રૂપમાં બદલાવી નાખ્યો હતો. સરહદપરના નગરના એક ખારિઝ્મ હાકેમે મંગોલિયાના એક વહેપારી કાશલાને જનસૂસની ફરીયાદથી મારી હાર કરી લૂંટી લીધો. એથી મોગલ લોકોએ એ ગુન્હેગાર હાકેમને તેમના હાથમાં સોંપવાનું કહ્યું. ખારિઝ્મનાશહે મોગલોના મોકલેલા કાસદને મારી નાખીને તેમની ફરીયાદનો જવાબ મોકલાવ્યો. માનવધર્મ અને અન્તર્જાતિક શિષ્ટાચારની ઉપર આવા અત્યાચારના સમાચાર સાંભળી મોગલ લોકોએ તેમના લાખો લાખો અસબ્ય સોજાતીઓ સહિત મધ્ય એશિયામાંથી બહાર નીકળીને શરધાનાના પ્રદેશપર આક્રમણ કર્યું. ૬૧૫ હિજરી (ઇ. સ. ૧૨૧૮) માં આ ભયંકર ઝગડો જામ્યો. ટ્રાન્સોક્ષિયાના, પુરાસાન અને ઇરાનદેશમાં વારંવાર યુદ્ધ થવા છતાં પણ મોગલોના આક્રમણ વખતે એ સઘળા દેશો ધણાજ ઉન્નતિશાળી હતા અને લોકોની સ્થિતિ સમૃદ્ધિસંપન્ન હતી; સર્વ પ્રકારનું સાહિત્ય, શિલ્પ વિદ્યા અને કૌશલ્ય આલોચિત અને પૃષ્ઠપોષિત થયું હતું અને તેમનો ઉત્કર્ષ સાધિત થયો હતો. સદીઓની સદીઓથી સંચિત કરેલી સમૃદ્ધિ અને સભ્યતાના ફળ સ્વરૂપ નગર નગરીઓ મનુષ્યથી ભરપૂર હતી અને એ સુરમ્ય ઇમારતોની હારોથી સુશોભિત થઈ હતી. હિરાત અને બદખ્શનનગરના પ્રત્યેક

સ્થળે દશ લાખ રહેવાસી હતા અને ખુખારા^૧ તથા સમરકંદની લોક સંખ્યા એનાથી પણ વધારે હતી. મોગલોની સામે ખારિઝમશાહનું સૈન્ય વટોળિયામાં ધસડાતા તણખલાંના જેવું જણાતું હતું. નાનાં નાનાં શહેરોનું વર્ણન કરતાં થાકી જવાથી સભ્યતા અને વાણિજ્યની કેન્દ્રભૂમિરૂપ મોટાં શહેરોનું વર્ણન કરવાનું આ સ્થળે અધિક ઉચિત લાગે છે. ખોજન્દ શહેરનો ધ્વંસ કરીને તેના રહેવાસીઓની તલ્વાર વડે કતલ કરવામાં આવી અને ખુખારા શહેરને આગ લગાડી બાળી ભસ્મીભૂત કરી નાખવામાં આવ્યું. તુચ્છ તાતાર લોકોએ આ સવ શિક્ષા અને સભ્યતાની કેન્દ્રભૂમિના નિઃસહાય અધિવાસીઓ તરફ જેવો ખૌશનાક જીવન ચલાવ્યો હતો, એ સંબંધમાં ઇતિહાસકાર ઇબ્ને અલ અશિરે જવલન્ત વર્ણન પ્રકટ કરેલું છે, પરંતુ સ્થળ સંકોચથી અમે આ સ્થળે એનો ઉલ્લેખ કરી શકતા નથી. ખુદાના દંડ ચંગિજ સગડની મનોહર ગુહાથી આગળ વધીને સમરકંદમાં આવી પહોંચ્યો. (જૂન ઇ. સ. ૧૨૧૯) એ ફક્ત ટ્રાન્સોક્ષિયાનાની રાજધાનીજ નહોતી; પરંતુ દુનિયામાંનું એક ઉંચામાં ઉંચું વ્યાપારનું મથક હતું. એ શહેરનો પરિઘ ૩ માઈલના ઘેરાવામાં બાર જગાએ લોહાના દરવાજાવાળી દીવાલ દ્વારા ઘેરાયેલો હતો અને એ દીવાલ ઠેકઠેકાણે કિલ્લા વડે સુરક્ષિત હતી. એના કીલ્લામાં રહેનારા સિપાઈઓની સંખ્યા એક લાખ અગિયાર હજારની હતી, તેમાં સાઠ હજારની તુર્કી અને કાનકાલિસ તથા પચાસ હજાર તાજિક અથવા શરસી સિપાઈઓ હતા. તુર્કી પગારદાર સિપાઈઓએ ધાર્યું હતું કે, તેઓ સ્વદેશ વાસી મુગલો મારણ સારો વ્યવહાર પ્રાપ્ત કરી શકશે, એ આશામાંજ તેઓ તેમની માલ મિલકત અને કુટુંબકળીલા સાથે શહેર છોડતાંની સાથેજ મોગલોની તલ્વાર વડે માર્યા ગયા. ઇમામ અને આખરદાર માણસો આ ભયાનક અનાવથી ડરી ગયા અને શહેરમાંથી બહાર નીકળીને મોગલોના શરણે જવાના નિશ્ચયપર આવ્યા. તેમની એ તાબેદારી કબૂલવા છતાં પણ શહેરને લૂંટવામાં આવ્યું અને એના અસંખ્ય રહેવાસીઓની ખૂનરેણ કરવામાં આવી. ચંગિજખાંએ ત્રીસ હજાર કારીગરોને ગુલામીની બેડીમાં નાખી તેમાંના કેટલાકને તેના પુત્રને આપ્યા તથા બાકીના માણસોને લડાયક સામાન ઉચકવાના કામમાં નીમ્યાં. એના દશ લાખ રહેવાસીઓમાંના માત્ર પચાસ હજાર માણસો પાંચમાલ થયેલા શહેરની કરણ કહાણીનું વર્ણન કરવાને બાકી

૧ ખોખારા શહેરમાંથી વહેતી સગડ નદીની બંને બાજુએ એક માઇલ સુધી ઇમારતોની હારો, કરવા લાયક મેદાનો અને બગીચાઓ આવેલા હતા. આવી રીતે એ નદીના બંને કિનારાપર શહેર બંધાયેલું હતું.

રહ્યા હતા. યુખારા શહેરની આવી હાલત જોઈને સમરકન્દ અને અખવાસી રહેવાસીઓએ અંગિજખાનની તાબેદારી કબૂલીને તેની પાસે બેઠે મોકલી આપી; પરંતુ તે એ બન્ને શહેરોને પાછળ પડતાં મૂકી જવાનું સાહસ કરી શક્યો નહોતો. શહેરવાસીઓની ગણતરી કરવાનું છળ કરી તેમને શહેરમાંથી બહાર બહાર આવવા લલચાવ્યા અને તેઓના બહાર આવતાંની સાથેજ તેમની કતલ ચલાવવામાં આવી અને એ બન્ને શહેરોને રાખના ઢગલાના રૂપમાં બદલાવી નાખ્યાં. ઇ. સ. ૧૨૨૦ ના મે માસમાં એ નીચ લશ્કરે ઉરગંજ (પ્રાચીન ખીવા) પર ચઢાઈ કરી અને બચંકર યુદ્ધ કર્યા પછી એ જીતીને સધળા શહેરવાસીઓની કતલ કરી નાખવામાં આવી; ત્યાર પછી તેઓએ ઓકસસ નદીનો બંધ તોડી એ શહેરને નાબૂદ કરી નાખ્યું. નેસાનગરમાં તેમણે એકી સાથે સીતેર હજાર માણસોને સમાધિસ્થ કર્યા—દફનાવ્યા. પ્રથમ પુરખો ત્રીઓ અને બાળક બાળિકાઓને પાસે પાસે સૂવાનું કહેવામાં આવ્યું અને ત્યાર પછી દોરડાંથી બાંધીને તેમની કતલ કરવામાં આવી. તાહિરાદ વંશની અને ધરાની સેલજુકોની રાજધાની નિશાપુર ઇ. સ. ૧૨૨૧ ના એપ્રિલ માસમાં તેમની મારફત નાબૂદ થઈ. એની ઇમારતો વગેરેને જમીનદોસ્ત કરી એ જમીનમાં જવ રોપવામાં આવ્યા. માત્ર ચારસો રહેવાસીઓ બચીને કિત્તર ભાગમાં દેશવટો પામ્યા હતા, ઇતિહાસકાર મીરખન્દના અભિપ્રાય પ્રમાણે મોગલોએ નિશાપુર અને એની નજીકનાં તમામ સ્થાનોમાં કુલ એકંદર સીતેર લાખ સુડતાલીસ હજાર માણસોની કતલ કરી. હિરાત અને એની નજીકનાં સ્થળોમાં તેમણે એક અઠવાડીયા સૂધી જે સધળા લોકોની કતલ કરી હતી તથા આગમાં બાળીને સળગાવી દીધાં હતાં તેમની કુલ સંખ્યાં સોળ લાખની હતી. શહેર જનશૂન્ય થઈ ગયું હતું અને આજુબાજુનાં સ્થાનો સપાટ મેદાન જેવાં બની ગયાં હતાં, રાય, દિનાવાયર અને હમદાનને લૂંટવામાં આવ્યાં અને ત્યાંના ધણીખરાં માણસોને તથ્વારથી કાપી નાખવામાં આવ્યાં. આ પછી મોગલોએ બગદાદના ખલિફાના તાબાના ઇરાક બહુ દૂર કરી, પરંતુ તેઓ ખલિફા મુસનસિરના લશ્કર મારફત વિતાડિત થયા.

ખારિઝમના શાહ મહમ્મદની બેવકૂફીને લીધે જે મોગલો ઇસ્લામ રાજ્યપર આક્રમણ કરવાને લાચાર થયા હતા, તે પ્રથમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. જે સમયે તેનું રાજ્ય પ્રથમ વર્ણવેલી અવસ્થામાં લૂંટાતું હતું અને

૧ કહેવામાં આવે છે કે, મોગલોના પાછા ફર્યા પછી હિરાતની મસ્જિદના ખંડિયેરની ઉપર ફક્ત ૪૦ માણસો એકઠાં થઈ શક્યાં હતાં. એ હિરાત શહેર એ વખતે લોકોની ગિર્ફાથી બરપુર હતું.

રહેવાથી લોકો ભાર્યા જતા હતા, તે સમયે તે મોગલોની મારફત એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે અનુસૂત થતો હતો. તેનું કોઈ પણ પ્રકારનું વીરત્વ મોગલોનો વેગ અટકાવવાને સમર્થ થયું નહોતું. મોગલોએ તેની પાછળ પડી તેના કુટુંબને કેદ કરી તેમાંના તમામ પુરુષોને મારી નાખ્યા. તેના પ્રકત ત્રણ પુત્રો બચી ગયા; તેમાંનો એક એકલો એ અધમ હુમલા કરનારાઓને અટકાવવાને સમર્થ થયો હતો. મહમ્મદે કાસ્પિયન સમુદ્રના કોઈ એક દ્વીપમાં આશ્રય ગ્રહણ કર્યો અને એ સ્થળેજ તે હૃદયના દાકથી સગાંવહાલાંઓથી વિખૂટો થઈને અસહાય અવસ્થામાં મરણુવશ થયો. (૨ જી જિલહજ્જ ૬૩૧ હિજરી; ઇ. સ. ૧૨૨૦) તેણે પોતાના દોષથી ઈસ્લામ રાજ્યપર જે ભયાનક આફત આણી હતી, એ બદલ તેને આવું પ્રાયશ્ચિત મોગલવું પડ્યું હતું. તાતાર લોકો નિર્દય રક્તપિપાસુ દૂતરાની પેઠે તેના વીરપુત્ર જલાલુદ્દીનની પાછળ પડ્યા કરતા. તેણે ખારિસમ, હિરાત, અને ગજનીથી એક નવું લશ્કર એકઠું કરી બે ભયંકર યુદ્ધોમાં મોગલોને હરાવી તેમાંના ઘણાખરાને મારી નાખ્યા. એંગિજનમાં પોતે ઘણીજ પ્રચંડતાની સાથે આમિયાન, કાબુલ અને ગિજનવી સુધી જલાલુદ્દીનની પૂંક પકડી. આવી રીતે ઝડપથી પાછળ પડીને તેણે સિંધુ નદીના પશ્ચિમ કિનારે એ નહાસેલા રાજકુમાર પર ભયંકરરૂપે આક્રમણ કર્યું. જલાલુદ્દીને પણ સ્વાભાવિક વીરતાની સાથે યુદ્ધ કર્યું. તે વારંવાર મોગલોપર હુમલા કરીને છેવટે યુદ્ધ ક્ષેત્રને એક છેડે નહાડો. વારા પ્રતી તેના બે અશ્વો ભાર્યા જવાથી ત્રીજા અશ્વપર બેસીને તે ત્રીસ શીટ હંચા કિનારાપરથી અથ સહિત સિંધુ નદીમાં ફેદી પડ્યો અને સહીસલામતીથી બીજે કિનારે જઈ પહોંચવાને સમર્થ થયો. એ સમયે સુલ્તાન બલખન હિન્દુસ્તાનનો આદ્રશાહ હતો. સિંધુ નદીની પૂર્વ દિશાનું તેનું લશ્કર એંગિજની નજરે પડવાથી તે તે નદી ઓળંગવાનો સંકલ્પ ત્યાગીને સૈન્ય સહિત પશ્ચિમ દેશ ભણી પાછો ર્યો.

ક્રાન્સોક્ષિયાના અને ખુરાસાન પ્રદેશમાં કેટલીક સદીની ધીમે ધીમે ઉત્પત્ત થયેલી સભ્યતા સંપૂર્ણ રીતે ખ્વંસ પામી હતી અને ત્યાંના રહેવાસી લોકોએ ધોર નીચતા ધારણ કરી લીધી હતી. આવી અવસ્થામાં આવી પડવાથી તેઓ તેમની પહેલાંની બહોળલાલીની સ્મૃતિ તથા ભવિષ્યની ઉન્નત્તિના વિચારથી વિમુખ થયા હતા. મધ્ય એશિયાના જે પ્રશસ્ત રાજમાર્ગપરથી ભારતવર્ષ અને ચીન દેશનું વાણિજ્યદ્રવ્ય પશ્ચિમ એશિયા અને યુરોપમાં આવતું હતું, અત્યારે તે રસ્તો પણ છોડી દેવામાં આવ્યો હતો. જે ભૂખંડ ફળદ્રુપતાને માટે મશહૂર હતો, તે પણ ખેડયા વગરની હાલતમાં પડ્યો રહીને

છેવટે ખેતીને માટે નિરુપયોગી થઇ પડ્યો હતો. આખા ઇસ્લામી રાજ્યમાં કારીગરી અને હુન્નર ઉદ્યોગની જે કિમ્તિ જોવામાં આવતી હતી, તે પણ સદાને માટે આથમી જવા આવી હતી. શહેરોની પાયમાલી અને ખેડ-તોની કસ કરવામાં આવતી અથવા બળાત્કારે તેમની મોગલ લશ્કરમાં ભરતી કરવામાં આવી હતી. તુચ્છ નીચ અથવા વિજેતા ચંગિજનો રાજમહેલ બંધાવવા તથા તેના સૌન્દર્યની વૃદ્ધિ કરવા માટે હજારો હજાર કારીગરોને દૂરના દેશોમાંથી મોકલવામાં આવ્યા હતા.

મોગલોના અબ્યુત્થાનેજ હમેશને માટે મધ્ય એશિયાની વિદ્યાચર્યાના મૂળપર કુદારાધાત કર્યો. જોકે ભવિષ્યમાં ઇરાન અને પશ્ચિમ એશિયા એની પહેલાંની સ્થિતિમાં આવી શક્યાં હતાં, પરંતુ યુખારા અને સમરકંદ કોઈ પણ વખતે એની પહેલાંની શિક્ષાભક્તિ મેળવવાને સમર્થ થયાં નહોતાં; ઉલટું એ સમયથી ત્યાંના રહેવાસી લોકો વિદ્યાચર્યાનો પરિત્યાગ કરી ધર્માધર્મની વિચારવિદ્યા અને તત્ત્વજ્ઞાનની કિમ્તિ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. મધ્ય એશિયા અને ઇરાનને મરુભૂમિમાં પરિણત કર્યા પછી ચંગિજ સ્વદેશ તરફ પાછો ફર્યો. અને ત્યાર પછી થોડી મુદતમાંજ તે ત્યાં મરણને શરણ થયો. ચંગિજના મરણ પછી જલાલુદ્દીન ફરીવાર તેના પિતાના રાજ્યના કેટલાક ભાગનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ થયો હતો; પરંતુ તે મોગલોને અટકાવવા માટે લશ્કર ભેગું કરે તે પહેલાં તેમણે ફરીવાર તેના રાજ્યપર ચડાઇ કરી; એથી તે કુદિસ્તાનના પહાડમાં આશ્રય લેવાને લાચાર થયો, પરંતુ દગાખા-જીની સાથે તે સ્થળના કોઈ રહેવાસી મારણ તેનું ખૂન થયું.

ખલિફા મુસતનસિરનું મૃત્યુ; અને હુસૈનુદ્દીન બગદાદ

મહાનગરીનો ઇવંસ.

અબ્બાસીવંશની અને મોરક્કેમ સમ્યતાની બચંકર વિપતિની વેળાએ ખલિફા મુસતનસિર જન્મતનશિન થયા. (૧૦ મી જમાદિઝ્ઝિસાનિ, ૬૪૦ હિજરી; ૫ મી ડીસેમ્બર, ઇ. સન ૧૨૪૨) તેમનો પુત્ર અમુ અહમદ અબ્દુલ્લા અલ મુસતસિમ ખિલ્લાહનો ઇસ્કાન ધારણ કરી બગદાદના પાયતખ્તપર વિરાજમાન થયા. તે દુર્બળચરિત્ર, ચંચળ, અયશઆરામ-પ્રિય હતા અને તેમના રાજત્વસમયે રાજધાની તથા રાજ્યમાં બયાનક અંધાધુંધી તથા દુર્ધટનાઓ પેદા થતી હતી. છેવટે તેમનો અને તેના કુટુંબનો વિનાશ કરવામાં આવ્યો હતો. બગદાદ શહેરમાં હનશી અને હેબશી-ઓની વચ્ચે અવિશ્રાંત ઝગડો ચાલ્યા કરતો હતો. શિયા અને સુન્ની સંપ્ર-દાય રાજધાનીના કર્ખ નામના પશ્ચિમ મહોલ્લામાં વસતા હતા. તેઓ પણ

હમેશાં વિવાદમાં રચ્યા પચ્યા રહેતા અને હલકી પંક્તિના લોકો તથા બદ-
માશ લોકોની સાથે ધનવાન તથા આબરૂદાર સંપ્રદાયનો બીપણ કલહ ચાલતો
હતો. આવા ત્રણ પ્રકારના વિવાદથી ખલિફા મુસતસિમનું જીવન બેગરૂપ
થઈ પડ્યું હતું. તેમણે પોતાના પિતાના લશ્કરને રજા આપીને તેમને વહે-
વાર તથા ખેતી કરવાની આજ્ઞા કરી. તેમના આ કાર્યદ્વારા પ્રથમ જાણુવેલી
અંધાધૂંધી વધી ગઈ હતી. શિયા અને સુન્નીઓની વચ્ચેના કોઈ એક
વિવાદથી વિરક્ત થઈને તેમણે તેના પુત્ર અયુબકર અને તેના સેક્રેટરીને
શિયાઓના રહેઠાણ કબ્જા મહોલ્લાને નાબૂદ કરવાનો અને તેને ગુલામીની
બેડીમાં નાંખવાનો હુકમ ફરમાવ્યો. તેનો શિયા વઝીર મુવાઈદુદ્દીન મહમ્મદ
બિન અલકામી તેમના આ કાર્યથી ધણેજ દુઃખિત થયો હતો અને કહે-
વામાં આવે છે કે, તેણેજ મોગલોને બગદાદ પર આક્રમણ કરવા માટે બોલાવ્યા
હતા. ઇમને ખાલદુન, અયુબશિદા, માકિસી અને સયુતી વગેરે સઘળા અરબ-
ઇતિહાસવેત્તાઓએ એ વઝીરનું વિશ્વાસઘાતક તરીકે વર્ણન કરેલું છે. મોગ-
લોના સમકાલીન ઇતિહાસલેખક મીરખન્દ અને વાસક તથા રસિદકુદિને^૧
તેનો વિશ્વાસ કબજા તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે અને લખ્યું છે કે, એ વઝીર
ઈસ્લામ રાજ્યની અનિવાર્ય ખંડસમાંથી રક્ષા કરવા માટે ધણેજ ઉત્કંઠિત
હતો, પરંતુ શક્તિહીન ખલિફાના દુર્બલ ચરિત્ર અને અચળતાને લીધે તે
તેની ઇચ્છાને અમલમાં મૂકવાને સમર્થ થઈ શક્યો નહોતો. એ વખતે હલાકુ
ધરાન દેશમાં તેના ભાઈ મંગુખાનના પ્રતિનિધિનું કાર્ય કરતો હતો, તેણે
માળેન્દ્રાનના ગુપ્તઘાતકોની હત્યા કરી અને તેમના કિલ્લાઓનો ખંડ
કરીને તણિજ બણી દૂંચ કરી હતી અને એ સમયે તેણે નીચે લખેલો હરાવ
લખને ખલિફા મુસતસિમની પાસે ફેટલાક દૂતો મોકલ્યા:—“ જ્યારે અમેએ
આપની મદદ માગીને કાસદ મોકલાવ્યો હતો, ત્યારે આપે સૈન્યની મદદ કરવાને
કમુલ થયેલા હોવા છતાં પણ ખરી જરૂરની વેળાએ એક પણ સિપાહી મોક-
લાવ્યો નહોતો; હવે અમે અનુરોધ કરીએ છીએ કે, આપ બવિષ્યને માટે
આપનો સ્વભાવ બદલાવજો અને બિનતાબેદારીથી અલગ રહેજો, નહિતો
એના વડે આપના રાજ્યનો અને માલ મિલકતનો વિનાશ કરવામાં આવશે. ”

એ સમયે ખલિફા મુસતસિમ ખિલ્લાહ ઇસ્લામ રાજ્યના અશુભાકાંક્ષી
વઝીરોની બદ સલાહથી અવળે માર્ગે ચાલતા હતા અને બગદાદનગરી પણ
અંદરખાનના કલહથી શક્તિહીન થઈ પડી હતી. આવી સ્થિતિમાં આવી
પડવા છતાં પણ ખલિફાએ પ્રતાપશાળી મોગલરાજના પ્રસ્તાવમાં સમ્મત ન

થતાં ગર્વપૂર્ણ ઉત્તર આપ્યો અને રાજધાનીના ઇતર કોઠાએ આવેલા મોગલ દૂતોને અપમાનિત કર્યા. આથી ધર્મના ગુન વગરના મોગલો ધણાજ ગુસ્સે થયા અને હલાકુ સૈન્ય સહિત અખ્યાસી ખલિફાઓની રાજધાની તરફ આગળ વધ્યો. (રખીકલ અવ્વલ ૫૫૫ હિજરી) એ સૈન્યની સંખ્યા એટલી બધી અધિક હતી કે, તે બગદાદ નગરીને સંપૂર્ણ રીતે ઘેરી લેવાને સમર્થ હતી. મોગલોના બગદાદની સીમામાં આવતાં પહેલાંજ ખલિફાના ઘરકરે તેમને અટકાવવાની કોશિશ કરી; પરંતુ સલાહકારોની ફાટફૂટે લીધે તેઓ પહેલીવાર શોચનીય રીતે હારી ગયા અને બીજીવાર દુશ્મનોની તીખી તસ્વારથી તેમના ઘરકરના અનેક જીવોનો નાશ થયો. હવે મોગલોએ બગદાદ પર ઘેરા ધાલવાનો ઇરાદો કરી તેમણે શહેરમાં મોટા પથ્થર તથા અગ્નિ નાખવાના ઇરાદાથી તેના બહારના ભાગની કેંચી જગાઓ કિલ્લાઓ અને ઇમારતો પર અનેક પથ્થર ફેંકનારી કળો સ્થાપન કરી અને એની સહાયતાથી તેઓ દીવાલ ભાંગીને ઇમારતોમાં આગ લગાડવાને સમર્થ થયા. ચાળીસ દિવસ બંધનમાં રહ્યા પછી ચંચળ ખલિફાએ અસહ્ય મોગલોની પાસે આત્મસમર્પણ સંબંધી વાતચીત કરવાની શરૂઆત કરી, પરંતુ તેમણે એ પ્રસ્તાવને પાછો ફેરવ્યો. ત્યાર પછી હલાકુ ખલિફાના મુખ્ય મુખ્ય કર્મચારીઓને તરફ તરફની લાલચોથી લલચાવીને પોતાની ઊવણીમાં લઇ ગયો અને સાધારણ જાણ કરીને તેમની તેમના સોબતીઓ તથા નોકરો સાથે કતલ કરાવી નાખી. એથી ખલિફા મુસતસિમ નિઃસહાય અવસ્થામાં આવી પડ્યા. છેવટે તે પોતાના નગરવાસીઓના જીવની રક્ષા માટે શરણે જવાને પ્રસ્તાવ કરવાને પ્રલુબ્ધ થયા. ખલિફા પોતાના ભાઈ, બે પુત્રો અને કાઝી, શેખ, ઇમામ તથા બીજા આબરૂદાર માણસો અને લગભગ ત્રીસ હજાર અનુચરો સાથે મોગલોની ઊવણીમાં ગયા; પરંતુ ઇકત ખલિફા, તેમના ભાઈ, બે પુત્રો અને અનુચર વર્ગમાંથી ઇકત ત્રણ જણને ઊવણીમાં દાખલ થવાની પરવાનગી મળી. એ અસહ્ય મોગલ સેનાપતિએ તેની બદદાનતને છુપાવી રાખી તેમને બહારનાં મધુર વચ્ચનોથી ફેસલાવી મિત્રભાવે સત્કાર કર્યો. ત્યાર પછી તેણે ખલિફાને અનુરોધ કર્યો કે, તે (ખલિફા) શહેરના તમામ રહેવાશીઓને તેમનાં હથિયાર છોડી દરવાજા પર એકઠા થવાની આજ્ઞા કરે; કારણકે ત્યાં તેમની ગણતરી કરવામાં આવશે. ખલિફાના હુકમથી રાજધાનીમાંથી હથિયાર વગરના રહેવાસીઓ બહાર નીકળતાંજ તેમને તરતજ કેદ કરવામાં આવ્યાં, બીજા દિવસે સવારમાં સૂર્યોદય સમયે હલાકુએ બગદાદ શહેર લૂંટવાની અને એના રહેવાસીઓની કતલ કરવાની આજ્ઞા બહાર પાડી.

મથકુર લેખક ગિમન સાહેબની ફરેલ લેખિનીજ અગદાદ શહેરના મહા-
વિનાશની કથાનું વર્ણન કરવાને સમર્થ છે:—

“ સ્ત્રીઓ અને બાળક બાળિકાઓએ હાથમાં કુરાન લાઇ ઘરમાંથી
બહાર નીકળી આશ્રય માગ્યો હતો, તેમ છતાં તેઓ પણ અધમેની તદવા-
રના સપાટમાંથી બચી શક્યાં નહોતાં. જે સઘળી આબરુદાર જનનાખાનાની
મહિલાઓ જિન્દગી સુધી ઘણીજ કાળજીની સાથે લાલિત પાલિત થઇ હતી
અને જેમણે લોકોનાં મ્હોં પણ જોયાં નહોતાં, તેમને ખુલ્લા રસ્તાપર બળા-
હારે બહાર લાવીને તેમના ઉપર પાશવિક અત્યાચાર કરવામાં આવ્યો હતો.
પહેલાંના ખલિફાઓએ સદીઓની સદીઓ થયાં કટોર પરિશ્રમ અને ચત્ન કરીને
જે સમસ્ત અજબજબ કરીગીરી અને દુષપ્રાપ્ય ગ્રંથો વગેરેનો સંગ્રહ કર્યો
હતો, તે સર્વ પ્રાચીન ઇરાની સભ્યતાનાં ચિન્હ સહિત થોડાક કલાકની
અંદર ધ્વંસ પ્રાપ્ત થયું. શહેરના રસ્તાઓપર ત્રણ દિવસ સુધી લોહીની
નીકો ચાલી હતી અને એને લીધે ટાઇગ્રિસ નદીના જળે એક માઇલ સુધી
લાલ રંગ ધારણ કરી લીધો હતો. લૂંટફાટ, ખૂનરેણ, કતલ, અને ગ્લિમ
પણની બયાનક રાત્રિ છ અઠવાડિયા સુધી વર્તમાન હતી. રાજમહેલ, મસ્જિદો
અને કબ્રસ્તાનો આગ લાગવાથી ભસ્મીભૂત થયાં હતાં અથવા તેમના ગુંબજો
પરતું સોનું મેળવવા માટે એને જમીનદોસ્ત કરવામાં આવ્યા હતા. ઇસ્પતાલના
રોગીઓ, કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો આદિ સર્વ તત્વારની ધારથી કપાઇ
ગયા હતા. શેખ અને ધાર્મિક ઇમામેનાં મુડદાંએને બહાર કાઢી તથા વિદ્યા-
લયોમાંથી મુખ્ય મુખ્ય મથકુર પંડિતોના અમૂલ્ય ગ્રંથો બહાર લાવી તેમાં
આગ લગાડી બાળીને રાખખાક કરી નાખવામાં આવ્યા હતાં. પુસ્તકોને
અગ્નિમાં અથવા જે સ્થળે ટાઇગ્રિસ નદી નજીક હતી એ સ્થળે નદીના
જળમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યાં હતાં, આવી રીતે પાંચસો સદીનું સંગ્રહિત
કરેલું ધન, રત્ન, જ્ઞાન, સભ્યતા, શિક્ષ્ય અને ઇસ્લામ જગતના ગૌરવ મુકુટ
મુખ્ય મુખ્ય માણસો સંપૂર્ણ રીતે નાબૂદ થયાં. નગરવાસીઓના મહા સંહા-
રના પાંચમા દિવસે ખલિફા મુસતાયાસિમ તેના પુત્રો અને કુટુંબના મુખ્ય
મુખ્ય માણસો સાથે માર્યા ગયા. (૨૦ મી મોહરમ, ૬૫૬ હિજરી; ૨૭
જાન્યુઆરી ઇ. સ. ૧૨૫૮) અબ્બાસી વંશના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ રાજકુ-
મારો આ મહા વિનાશમાંથી બચી ગયા હતા. વિદ્યા અને જ્ઞાન વિજ્ઞાનની
કેન્દ્રબિંદુ તથા ઇસ્લામ જગતનાં ચક્ષુ અને મુકુટ સ્વરૂપ મહાનગરી અગ-
દાદ સહાને માટે ધ્વંસ પ્રાપ્ત થઈ હતી. મોગલ લોકોના અગદાદપર ચઢી
આવતાં પહેલાં એમાં વીસ લાખથી વિશેષ લોકોની વસતિ હતી; ઇતિહાસ-

કાર ઇબ્ને ખાલ્દુનના મત પ્રમાણે છ અઢવાડિયાની શાયનીય ખૂનરેણથી એનાં સોળ લાખ માણસોના જીવનના દીવા હોલવાઈ ગયા. મહાનગરી બગદાદના ધ્વંસ પછી જાણે રાત્રિની ગંભીર નિસ્તબ્ધતા પશ્ચિમ એશિયામાં વિરાજતી હોયની ! એવો ભાસ થતો હતો. અગણિત અધમ અને મૂર્તિપૂજક મોગલોએ તેરમી સદીના મધ્ય ભાગમાં ઇસ્લામ રાજ્યપર તૂટી પડીને જેવી રીતે એના અધિવાસીઓની હત્યા કરી હતી તથા એનો ધ્વંસ કર્યો હતો, તે અરબી અને ફારસી ભાષાના અંથકારોએ હૃદયવિદારક શોક સંગીતમાં લખ્યું છે.^૧ મનુષ્યજીવનનો બીજાણ વિનાશ, માનસિક ઉન્નતિનો ધ્વંસ અથવા મોગલોની રૂંદેરવા ઉભાં કરનારી હત્યા અને જાલિમ અત્યાચારથી ચૂસ્ત ધર્માંધ માણસો સિવાય બીજા કોઈ પણ આંખના આંસુ રોકી શકે તેમ નથી. ઇતિહાસકાર ઇબ્ને અલ-અશિરે લખ્યું છે કે:-આખી દુનિયાપર અને ખાસ કરીને ઇસ્લામી સલ્તનતપર જેટલી જાતની આપ્તો આવી પડી હતી, તેમાં મોગલોના હુમલા સહુથી મોટી આફતરૂપ ગણાતા હતા અને એ હુમલાઓ એક પ્રકારના ભયંકર દંડરૂપ હતા; કારણકે પાછળના વખતમાં પણ એવા ભયાનક બનાવો બન્યા નહોતા. જે કોઈ વ્યક્તિ કહે કે, સૃષ્ટિકાળથી અત્યાર સુધી પૃથ્વીમાં આવી રીતે દુર્દશા પ્રાપ્ત થઈ નથી તો તે વ્યક્તિની ઉક્તિ સત્ય તરીકે પ્રમાણિત થશે; કારણકે જગતના ઇતિહાસમાં એવા કચ્છ દશ્યના બનાવો લખેલા જેવામાં આવતા નથી.

ઇતિહાસકાર લતિફે કહ્યું છે કે:-“ મોગલોના અબ્યુઝરૂપ દુઃખની તુલનામાં બીજાં બધાં દુઃખ તુચ્છ તરીકે ગણવામાં આવ્યાં છે. ”

જહાનકોપા નામના અંથનો લેખક ન્યુવાઇની એ સમયે ચેંગિઝખાંના કાર્યમાં નિયુક્ત હતો, તેણે લખ્યું છે કે:-મોગલોના જે બળવાઓએ દુનિયાની કમિક સભ્યના અને ઉન્નતિની અવનતિ સાધિત કરી છે; તેણે સમગ્ર ભૂમંડળનો અને તેમાંયે ખાસ કરીને પુરાસન મુસ્લમી વિદ્યા અને વિદ્વાન મંડળીનો ધ્વંસ કર્યો છે; કારણકે એ પ્રદેશ જ્ઞાનની કેન્દ્રભૂમિ અને વિદ્વાન સમાજનું મુકરર કરેલું સંમિલન સ્થાન હતો. પંડિતમંડળી સદાને માટ મોગલોની તલ્વારના મુખમાં પડી વિનાશ પામી હતી. એ સમય જ્ઞાન ધર્મના દુષ્કાળ તરીકે ઓળખાયો હતો. ”

મહાનગરી બગદાદનો ધ્વંસ થયા પછી અસભ્ય મોગલો યુક્રીટીસ નદી

૧ મોગલો દ્વારા બગદાદનો ધ્વંસ થયાં તે સમયે મસલેહુદ્દીન શેખ સાદિ ત્યાં વિદ્યાધ્યન કરતા હતા. તેઓએ ફારસી ભાષામાં બગદાદના મહા વિનાશ સબંધી એક શોક સંગિત (મરસિયા) રચ્યું છે. (અનુવાદક.)

ઝાળંગીને મેસોપોટમિયામાં દાખલ થયા અને જે સ્થળે તેઓ ગયા હતા, એ સ્થળે લૂંટફાટ અને ખૂનરેણુ તેમનાં મુખ્ય કર્તવ્ય કાર્યરૂપ થઇ પડ્યાં હતાં. ઇલિસા, હારાન અને નાસિબિનના રહેવાસી લોકો તત્વાર વડે કપાઇ મુખ્યાં આલેરપો શહેરમાં પયાસ હજર લોકોની કલ થઇ અને દશ હજર બાળક બાળિકાઓને ગુલામ તરીકે વેચવામાં આવી. હારાનવાસીઓ એવી શર્તે શરણુ થયા કે, એ શહેરની રક્ષા કરવી પડશે; પરંતુ અધમ મોગલોએ તેમની કબૂલાતનો ભંગ કરીને ગોદમાંના બાળકોની પણ કલ ચલાવી હતી. (૯ મી સદર, ૬૫૮ હિજરી; ૨૫ મી જન્યુઆરી, ઇ. સન ૧૨૬૦) મોગલોએ આવી રીતે પશ્ચિમ તરફ આગળ વધીને પ્રત્યેક સ્થાનનો વિનાશ સાધન કર્યો હતો, ખાસ કરીને એ સમયે મુસલમાનો એકતાના સૂત્રમાં બંધાયલા ન હોવાથી તેઓને તેમનો ઉદ્દેશ સાધવાનો વધારે સુયોગ પ્રાપ્ત થયો હતો. છેવટે તેઓ પેલેસ્ટાઇન પ્રદેશની અંદરના નાજરેથ નગરની નજીકના આઇન જલત નામક સ્થાને સુલ્તાન બેઇબાર મારફત શામનીયરૂપે પરાજિત થયા અને તેમનાં માણસો મોટી સંખ્યામાં માર્યાં ગયાં. (૧૫ મી રમજન, ૬૫૮ હિજરી; ઇ. સ. ૧૨૬૦) એ સમયે આઇબેકના પુત્રને સૈફુદીન કોતાબ નામના તેના એક સેનાપતિએ પાયતખ્તપરથી ડહાડીને રાજપદ મેહલુ કર્યું. આઇન જુલાતના યુદ્ધ પછી ઘણીજ થોડી સુદ્ધતામાં કોતાબ મરણુવશ થવાથી સુલ્તાન બેઇબાર અલમાલિક અજગહિરનો ખિતાબ ધારણુ કરીને પાયતખ્તપર વિરાજમાન થયો. (અકટોબર, ૧૨૬૦ ખ્રિસ્તાબ્દ) સુન્ની સમ્પ્રદાયે બે વરસ સુધી એક ધર્મજગતના નેતાનો અત્યંત અભાવ અનુભવ્યો હતો. નવારિખવેત્તા સયુતીએ આ અભાવને માટે વિશેષ દુઃખ પ્રકટ કરેલું છે.^૧ સુલ્તાન બેઇબારે એક ખલિફાના પુનરાધિષ્ઠાનનો અભાવ અનુભવીને અહમદ (અમુલ કાસિમ) નામના એક અબ્બાસી વંશના કુમારને સત્કારસહિત કાયરો શહેરમાં બોલાવ્યો. એ કુમાર બગદાદના ધ્વંસ સમયે ખૂનરેણુમાંથી બચી ગયો હતો.

આ અબ્બાસી વંશનો કુમાર કાયરો શહેરના મહોલ્લામાં હાજર થવાથી, સુલ્તાન બેઇબારે રાજકર્મચારીઓ અને કાઝીઓ સાથે તેને સારો આવકાર આપ્યો. મુખ્ય કાઝીજીની સહાયે તેના વંશનો પરિચય પ્રમાણિત થવાથી તેને અલ-મુસતનસિર બિહલાહનો ઈરકાબ આપીને પાયતખ્તપર બેસાડવામાં આવ્યો.

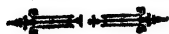
૧ સયુતિએ લખ્યું છે કે:-આવી રીતે દુનિયાને ખલિફાશૂન્ય કરીને ૬૫૫ હિજરીએ રાજ્યાત કરી હતી. અહા : ૬૫૮ હિજરીમાં ઇસ્લામ જગત ખલિફાશૂન્ય હતું !

પ્રથમ સુલ્તાને, ત્યાર પછી મુખ્ય કાઝી તાબુદીને ત્યાર પછી મુખ્ય મુખ્ય શેખોએ અને ત્યાર પછી આબરુદાર માણસોએ તેમની પદવીની મર્યાદા મૂળ્ય નવા ખલિફાની પાસે તાબેદારીના સોગંદ લીધા. આ બનાવ ૬૫૯ હિજરીની ૧૩ મી રજબ તારીખે (૧૨ મી મે, ઇ. સ. ૧૨૬૦) બન્યો હતો, અને એ તારીખથી નવા ખલિફાનું નામ મોહોરોપર કેતરવામાં આવ્યું તથા ખુતબા પણ તેના નામથીજ પઢાવા લાગ્યા. આ પછીના શુક્રવારે (૧૭ મી રજબ) ખલિફા કાળા રંગનો પોશાક પહેરી શાભાયાત્રા કરી અશ્વપર બેસી મસ્જિદમાં હાજર થયા અને ત્યાં આવસ્યકીય ધર્મનું ભાષણ આપ્યું. આવી રીતે ખલિફા પોતાની પદવીપર આવવાથી તેમણે સુલ્તાનને સન્માન સૂચક રાજપોશાક અને ઉપાધિપત્ર પ્રદાન કર્યો. કાયદાસર સત્તા મેળવવા માટે ચૂસ્ત માણસોની પાસે આ ઉપાધિ અને પોશાક વહેંચવાનું કાર્ય ઘણુંજ જરૂરનું ગણાતું હતું.

આવી રીતે વીરવર સુલ્તાન બેઇબારની શુભ ચેષ્ટાથી કાયરો નગરીમાં અબ્બાસી વંશના ખલિફાના પુનરાધિષ્ઠાનનું કાર્ય પ્રેરે થયું. આ સમયથી કાયરો નગરીના ખલિફાઓ કેવળ ધર્મ જગતના નેતા તરીકે ઓળખાતા હતા. સોળમી સદીમાં મહાન ઉસમાનલિ વિજેતા સુલ્તાન સલિમે કાયરોના અબ્બાસી ખલિફા વંશના છેલ્લા ખલિફા અલ-મુતવકિલ અલામદ્દાહની પાસેથી એક ખલિફાની સનંદ પ્રાપ્ત કરી; એ સમયે ઉસમાનલિ રાજ્યોએ ખલિફાનો મહકામ ગ્રહણ કર્યો અને સુન્ની સંપ્રદાયના ઘણાંખરાં માણસોએ તેમને ઇસ્લામી આલમના ખરા ખલિફા તરીકે કબૂલ કર્યા.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

અબ્બાસી ખલિફાઓની શાસનનીતિ.

મૈયા વંશના ખલિફા અબ્દુલ મલિકના તાળાના હાકેમ હજ્જનજના અમલથી આરંભ કરીને એ વંશના છેલ્લા ખલિફા મરવાનના શાસનકાળ સુધીના સમયમાં સિરિયા દેશના આરબોએ કેવી રીતે રાજ્યનાં ઉચ્ચપદો એકછત્ર કરી લીધાં હતાં અને કેવા પરિશ્રમની સાથે તેઓ જૂદા સંપ્રદાયમાં જોડાયલાં માણસોને મેળવી શક્યા હતાં તથા સન્માનજનક પદથી તેમને વંચિત રાખી શક્યા હતા, તે આ પહેલાંજ આ પુસ્તકના પહેલા વિભાગમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તો પણ કેવળ ખલિફા ખીજા ઉમરના શાસન કાળમાં એ નીતિનું કિંચિત્ પરિવર્તન થયેલું જેવામાં આવ્યું હતું. જ્યાં સુધી સાધારણ પ્રજામંડળી શક્તિશાળી થઇ નહોતી, ત્યાં સુધી મજબૂત પાયાપર સ્થાપેલી એ સ્વાર્થપરાયણ રાજનીતિએ સફળતા મેળવી હતી. જે રાષ્ટ્રવિપ્લવદ્વારા રાજકીય શક્તિ ઉમ્મૈયા વંશીઓની પાસેથી અબ્બાસી વંશવાળાઓને હસ્તક થઇ હતી, તેના દ્વારાજ એ સ્વાર્થી એકચ્છત્ર રાજનીતિનો ઉચ્છેદ સાધિત થયો હતો. એ સમયથી અરબ સિવાય ખીજા સંપ્રદાયવાળાં માણસો પણ સુખહત અને સુસમ્ય ઇસ્લામ સંસ્તનતની તેમણે સાધારણ પ્રજા રૂપે પરિગણિત થયા હતા, અને તેમણે ઇસ્લામ ધર્મના અનુયાયીઓની પેઠે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો તથા ઉંચી રાજપદવીઓપર નિમાધને અરબોની સાથે સરખો અધિકાર ભોગવ્યો હતો. પ્રાચીન અથવા વર્તમાન સમયમાં એના કરતાં વધારે રાષ્ટ્રવિપ્લવ (રાજ્યનો બગવો) કદાચિત્ કોઇએજ દૃષ્ટિગોચર કર્યો હશે.

એનાવડે માનવીય સમાનતા અને બ્રાહ્મત્વ ઉત્પન્ન થઇને પ્રજાતંત્ર શાસનપ્રણાલીની સૂચના થઇ હતી અને એ કારણવશાત્ ભવિષ્યકાળમાં અબ્બાસી ખલિફાઓ પાર્શ્વે સત્તાશૂન્ય હોવા છતાં પણ ઘણીજ અજબજબ જીવનશક્તિ મેળવીને ધર્મ જગતમાં પ્રાધાન્ય અક્ષુણ્ણ રાખવાને સમર્થ થયા હતા. શરૂઆતના અબ્બાસી ખલિફાઓમાં સામ્યનીતિ દાખલ થવાથી તેઓ એવા એક રાજ્યની દીવાલ સ્થાપવાને સમર્થ થયા હતા કે, તેઓ

હરિફ વગરના થઇ ૫૦૦ સો વરસ સુધી જહોજલાલીની સાથે વિદ્યમાન હતા અને અસંખ્ય મોગલોના તેમના રાજ્યપર ચઢીઆવતાં પહેલાં અમુક વખતે તેમની એ શક્તિનું પતન થયું હતું.

ખલિફા કેવળ પાર્શ્વિક (દુનિયાની) સત્તાવાળા નહાતા; તેઓ ધર્મના ધર્મ જગત અને પ્રજાતંત્ર બંનેના નેતા હતા, એથી ધર્મ વિભાગના એક માત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાતા હતા. જે સમયે અખ્યાસી વંશના શક્તિહીન ખલિફાઓ વઝીરોના હાથમાં પૂતળીની પેઠે નચાવતા હતા, હજી પણ તમામ લોકો તેમના તરફ જેવું સન્માન બતાવતા અને તેઓ જેવા આડંબરની સાથે સભાસદ વર્ગ વડે વિરૂપાક રહેતા; તેના દ્વારા ખલિફા મનસુરની અસામાન્ય પ્રતિભાનો પરિચય મળી આવે છે, તેણેજ (મનસુર) પ્રથમ નિયમ કર્યો કે ખલિફાજ વિશાળ સુન્ની સમાજના એક માત્ર ધર્મામ (આચાર્ય) અથવા નેતા છે.

વારસ ઠરાવવાનો રિવાજ

ઉમ્મૈયા ખલિફાઓના શાસનકાળમાં ખલિફાઓ પોતેજ પોતાના રાજ્ય-કાળમાં ઘણું કરીને તેમની પછીના વારસ ઠરાવતા. એ સમયે કાઝી, સેનાપતિઓ અને તેમના તાબાના ઇન્સાફ તથા સૈનિક વિભાગના બીજા કેટલાક કર્મચારીઓ વગેરે રાજ્યનાં મુખ્ય મુખ્ય તમામ માણસોને ભવિષ્યના ખલિફા પાસે તાબેદારીના શપથ ગ્રહણ કરવા માટે બોલાવવામાં આવતા. એને બિયાત રિવાજ કહેવામાં આવતો. જે વ્યક્તિ તાબેદારીના શપથ ગ્રહણ કરતી, તે ભાવી ખલિફાના હાથમાં હાથ આપીએવા આશયથી શપથ લેતી કે, તે રાજબક્ત અને વશદાર રહેશે; રાજ્યના કોઈ પદવીવાળા કર્મચારીઓ અને અનુચરજનો પોતે તાબેદારીના સોગંદ લેતા, તેઓ બીજી વ્યક્તિઓના પ્રતિનિધિ તરીકે આવતા. નવા ખલિફાની શક્તિને મજબૂત કરવા માટે પહેલાંના ખલિફાના મરણ પછી ફરીવાર બિયાતનો રિવાજ અમલમાં મૂકાતો. એ બિયાત ગ્રહણ કરવાના કિસ્સા વખતે રૂપેન દેશના ઉમ્મૈયા ખલિફાઓના શાસનકાળમાં કોડોંવા મહાનગરીમાં જે કિસ્સવક્રિયા પૂરી થતી, તે સંબંધમાં ત્યાંના ઐતિહાસિક મેક્રીએ એક વિચિત્ર વર્ણન કરેલું છે અને એ કિસ્સાના ધણીપરં કામોમાં બગદાદના રાજદરબારની રીતિનીતિ પાળવામાં આવતી. ખુદ ખલિફા તાજ નામના ગિલેટ કરેલા તંબૂની નીચે સિંહાસનપર બેસતા અને જે સઘળાં માણસો પ્રતિનિધિનો અધિકાર મેળવીને આવતાં તેઓ તથા રાજ્યના અમલદારો નજીકનાં સઘળાં આસનોપર બેસતા. રાજકુમારો-સાહજાદાઓ મારફત અભિષેકની ક્રિયા શરૂ થતી. તેઓ પ્રથમ પાય-

તમની પાસે જઈ અભિષેક ક્રિયાના નિયમાદિ વાંચતા, ત્યાર પછી તેઓ તે નિયમાનુસાર તામેદારીના સોગંદ લેવાથી વઝીર અને તેમના પુત્રો, અંગરક્ષક સિપાહીઓ અને ખલિફાના અનુચરો વસ્ત્રતાના સપથ ગ્રહણ કરતા. આ કાર્ય પછી ખલિફાના ભાઈઓનું મંડળ, વઝીર અને અનુચરવર્ગ પામતમની દરેક બાજુએ ઘેરાઈને બેસતા અને રાજગૃહાધ્યક્ષ એ વિશાળ દીવાનખાનાના એક છેડાપર ઉભો રહીને પ્રવેશ માર્ગમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિની વસ્ત્રતાના સપથ ગ્રહણ કરતો.

ખલિફાની પદવી

નિમેલા ખલિફાની પાસે સોગંદ લેવાનું કાર્ય પવિત્ર ધર્મોત્સવમાં ગણાતું હતું અને એ કાર્યદ્વારા ખલિફાની ખાનગી પવિત્રતા વૃદ્ધિ પામતી હતી. અમે આ લૃપ્તિ યુગમાં જુદી અવસ્થામાં રહેવાથી એ વિષયને બહુ થોડો ઉપલબ્ધિ કરી શકવાને સમર્થ છીએ. જે વખતે એ નવા ઠરાવેલા ખલિફાના નામે પવિત્ર મક્કા અને મદિના નગરીની મસ્જિદમાં ખુતબા પઢવામાં આવતા, તે સમયે એ ખાનગી પવિત્રતાની શક્તિ વૃદ્ધિ પામતી અને તે સર્વ જનોના સમ્મતિસચક તરીકે ગણાતા. એ કાર્ય નીચે લખેલી યૂરોપિયન કહેવતની સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે:—

“ તમામ લોકોનો અભિમત એજ ખુદાનો અભિમત છે. ” ખિલા-તના ધર્મોત્સવનું કાર્ય નીચે લખેલા આશયથી સંપાદિત થતું:—“ જે સંઘળા ધર્મવિધિ અને નિયમો દ્વારા સાધારણ મુસલમાન સમાજ ચાલતો, એ સંઘળા ખુદાની પવિત્ર વાણી દ્વારા બંધાયેલા હતા અને એજ ખરી રીતે ઇજ્માઉલ ઇમ્મત અથવા સાધારણ જનોની સમ્મતિ ” જણાવનારો વિધિ હતો. આવી રીતે જે સમયે જન સાધારણ સર્વ જનોની સમ્મતિ પ્રમાણે અથવા ઘણાખરાની સમ્મતિ પ્રમાણે ઇસ્લામી મઝહબી ચાલમનો અને મુસલમાન સમ્રાટના નેતા ઠરાવતા, ત્યારેજ મઝહબી દુનિયામાં એ વ્યક્તિની સત્તા સ્વર્ગીય અનુમોદનમાં ગણાતી હતી, એથી તે ઇસ્લામી સલ્તનતની હકુ-મત ચલાવવાનો ખરો અધિકાર અને પ્રતિનિધિ નિમવાની સત્તા મેળવી શકતો અને એ પ્રતિનિધિઓ તેના હકુમ મૂજબ હકુમત ચલાવતા, ઇન્સાફ કરતા અને બંદગીમાં ઇમામનું કામ કરી શકતા. ખલિફાઓની નીમણુંક સાથે આવી રીતનો ધર્મ સંયોગ હતો, એથી ખલિફાઓ તેમની પાર્થિવ સત્તાથી દૂર થયા પછી પણ ઘણા વખત સૂધી ગિજનવીના સુલ્તાન મહમુદના જેવા દેશવિ-જેતા અને સેનાપતિઓ સુધાં તેમની પાસે પોતાની સત્તાને પવિત્ર અને અનુ-મોદિત કરી લેતા. ખલિફાના અનુમોદનથી તેઓ ન્યાયી શાસનકર્તા તરીકે

ગણુતા અને ત્યારથી તેમને ખલિફાનાં નક્કી કરેલા નિયમો મૂળ્ય શાસન-કાર્ય ચલાવવાં પડતાં. તેમની વિરુદ્ધમાં કેાઈ બળવાની પતાકા પ્રકાશે તો તે ખલિફાદ્વારા અન્યાય અને અધર્મ તરીકે જાહિર થતું. આવી રીતે અનુમોદન-રૂપ નિયોગ (નિમણૂક)ને વખતે તેમને ઉપાધિપત્ર અને સન્માનસચ્ચક એક પ્રકારનો રેશમી પોશાક આપવામાં આવતો; પરંતુ એ રેશમી પોશાકની જગ્યાએ ઘણેખરે ઠેકાણે મણિમુકતાજડિત પાઘડી, તલ્વાર અને પતાકા (ધ્વજ) આપવાનો રિવાજ હતો.

શાસનનીતિ.

અગદાદના ખલિફાઓના પતન પછી તેમની શાસનનીતિ સંપૂર્ણ રીતે અથવા થોડા ઘણા પરિવર્તિત આકારે પાછલા સમયમાં જૂદા જૂદા સ્વાધીન મુસલમાન રાજ્યો દ્વારા અનુસૂત થઈ હતી. અબ્બાસી વંશના પ્રતિભાશાળી ખલિફા મનસુરે પ્રથમ પહેલાં એ શાસનનીતિનું પ્રવર્તન કર્યું હતું. ઉમ્મૈયા ખલિફાઓના શાસનકાળમાં તેમની શાસનનીતિ સંપૂર્ણ સ્વેચ્છાચારભરેલી હતી; પ્રકટ થોડાક અરબ, વિદ્વાન અને ધાર્મિક માણસો પવિત્ર કુરાનની ટિકિત અને મશહુર કવિઓની કવિતાની સહાયતાથી એ શાસનનીતિનું પરિવર્તન કરવાને સમર્થ થયા હતા. જેકે જૂદા જૂદા વિભાગના મંત્રિઓ અને રાજકુટુંબનાં મુખ્ય મુખ્ય માણસો દ્વારા સત્તાહીન મંત્રિસભા બંધાયેલી હતી, તો પણ અબ્બાસી વંશના પહેલા પાંચ ખલિફાના શાસનકાળમાં પણ તેમની શાસનનીતિ સંપૂર્ણ અથવા થોડી ઘણી સ્વેચ્છાચારવાળી હતી. ખલિફાજ સમસ્ત શક્તિના મૂળરૂપ હતા, અને તેમની પાસેથી શાસન સંબંધી સઘળા હુકમો બહાર પડતા; જાહિર થતા. વઝીરજ ખરી રીતે ખલિફાનો સહકારી હતો, તે ખલિફાના પ્રતિનિધિ તરીકે સંપૂર્ણ સત્તા ચલાવતો. તે રાજ્યના કર્મચારીઓને નીમી શકતો તથા નોકરીમાંથી કમી પણ કરી શકતો, તે કર નક્કી કરતો, વસુલ કરતો અને ખર્ચ પણ કરી શકતો. રાજકીય પત્રો લાવવા મોકલવાનો વિભાગ તેના હાથમાં હતો. શરૂઆતના અબ્બાસી ખલિફાઓના અમલમાં વઝીરોની આવી સત્તા હતી. ખલિફાના પ્રતિનિધિ તરીકે વઝીર તમામ કાર્ય પૂર્ણ કરતો. ખલિફાને સલાહ આપવા અને તેને અનેક કાર્યોમાં મદદ કરવા સિવાય શાસન અને સૈનિક વિભાગનું કાર્ય પણ તેના હાથમાં રહેતું. તેઓ ખલિફાદ્વારા શક્તિ સંપન્ન થઈને તેમનું ફરમાવેલું કામ અમલમાં મૂકતા, તામિલ કરતા, પાછળના જમાનામાં જેવામાં આવ્યું હતું કે એક વઝીરદ્વારા તમામ રાજકાર્ય પૂરાં થવાં અસંભવિત હોવાથી જૂદા જૂદા વિભાગનાં કાર્ય પૂરાં કરવા માટે મુખ્ય

વઝીરનાં તાબાતળે કેટલાક મુખ્ય કર્મચારી નીમવાની જરૂર થઈ પડી હતી. મહાન ખલિફા મામુનના અમલમાં સ્વેચ્છાચારી શાસનનીતિને બદલે નિયમ તંત્ર શાસનપદ્ધતિ બાંધવામાં આવી હતી. તેના અમલમાં ઇસ્લામ સંસ્કૃતિ તના તાબાના પ્રત્યેક સમ્પ્રદાયના પ્રતિનિધિ લઈને સહુથી પ્રથમ એક નિયમિત મંત્રણા સભાની સૃષ્ટિ થઈ એ પ્રતિનિધિઓને પોતપોતાનો સ્વતંત્ર મત પ્રકટ કરવાની સંપૂર્ણ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થતી અને તેમના તર્કવિતર્કમાં તેઓને કદાપિ કાંઈ પણ મુશીબત ભોગવવી પડતી નહોતી. પાછળના જમાનામાં જ્યારે ખલિફાઓ પાર્થિવ સત્તા શૂન્ય થઈને કેવળ ઇસ્લામ ધર્મ જગતના નેતા તરીકે અધિષ્ઠિત હતા, ત્યારે પ્રથમ જણાવેલી મંત્રણા સભાને ઇસ્લામ ધર્મ અને વ્યવસ્થા શાસ્ત્ર જાણનારા પંડિતોની સભામાં ગણવામાં આવી હતી; પરંતુ બુદ્ધ, સામાનિ સેલજુક અને અય્યુબ વંશના રાજાઓની દરેક રાજ્યની મંત્રણા સભા હતી તથા તેમાં પૂર્ણ અથવા આંશિકરૂપે રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ ભાગ લેતા. રાજકાર્ય સંપાદન કરવા માટે સુલ્તાન સલ્લાહુદ્દીન અથવા તેના વઝીર અલકાઝીકિલ શાઝિઝના સભાપતિપણ તળે તેની મંત્રણા સભાની રિવાજ મૂળ્ય બેઠક બેસતી અને લડાઈને વખતે પણ તેને તે મંત્રણા સભાની સલાહ મૂળ્ય કાર્ય કરતો જોવામાં આવ્યો હતો.^૧

કમનસીબ ખલિફા આમિન સિવાય અબ્બાસી વંશના પહેલા આઠ ખલિફા અસાધારણ પ્રતિભાશાળી પુરુષો હતા અને તેઓ ઈર્લાંડના ટ્યુડર રાજાઓની^૨ પેઠે દૃઢ હસ્તે રાજ્યનું શાસન ચલાવવાને સમર્થ થયા હતા. તેઓ કોઈ શાસનકર્તા અથવા હાકેમને કોઈ પણ પ્રદેશમાં વધારે દિવસ કાર્ય કરવા દેતા નહિ, એ તેમની મુકરર કરેલી રાજનીતિ હતી અને પ્રત્યેક પ્રદેશની રાજધાનીમાં એક એક વિશ્વામ્ય રાજદૂત રહેતો એ સર્વ પ્રદેશોમાં હંમેશાં જે જે બનાવો બનતા, એને બગદાદના રાજદરબારમાં પેશ કરવાનું તેમનું કર્તવ્ય હતું. વખતે વખતે ટપાલ-વિભાગના કર્તા^૩ સાહેબ-કલગરિફ ખલિફાના પક્ષમાં સમાચાર ફેલાવવાનું કાર્ય કરતા. એ સધળા રાજકર્મચારીઓ અને પ્રતિ-

૧ એકરના યુદ્ધ વખતે જે મંત્રણા સભાની બેઠક બેઠી હતી, એમાં સુલ્તાન સલાહુદ્દીને જિહાદવાળાઓપર રસ્તામાં આક્રમણ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી હતી, પરંતુ તેના અમીરોએ એકરની સલામત મેદાનમાં આક્રમણ કરવાનો અભિપ્રાય આપ્યો હતો. (આ પુસ્તકના આ પહેલાંના પ્રકરણમાં જુઓ.)

૨ સાતમા હેનરીથી ઈંગ્લાંડના રાજા ૧ લા જેમ્સ સુધીના રાજાઓ ટ્યુડર વંશમાં જન્મેલા હતા. (અનુવાદક.)

૩ તે સાહેબ અલબાખાના નામથી પણ ઓળખાતો હતો.

નિધિઓ હોવા છતાં પણ રાજ્યના સર્વ વિભાગોમાં છૂપી પોલિસ (હિટ-ક્રિવ) નાં ઘણાં માણસો રાખીને લોકોની તમામ જાતની અવસ્થા તરફ સાવચેતીથી દેખરેખ રખાવવામાં આવતી. એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેઓ (છૂપી પોલિસ) પરદેશનાં સઘળાં રાજ્યોમાં પણ વિખરાઈ પડ્યા હતા; કારણ કે, ખલિશ માહદિ, રસિદ, માસુન અને મુતાસિમના અમલમાં ખાઈએનટાઇન રાજદરબારમાં અને ખીજાં કેટલાંક જરૂરનાં સ્થળોમાં છૂપી પોલિસવાળાઓ રહીને ખાઈએનટાઇન બાદશાહોની લડાયક કૃત્યની હીલચાલની હકીકત બગદાદના રાજદરબારમાં રજૂ કરતા. પુરુષ અને સ્ત્રીઓ બન્ને શ્રેણીમાંથી એ સઘળી છૂપી પોલિસ નિમાઈને ઘણીજ વફાદારી તથા દક્ષતાની સાથે તેમનું કર્તવ્ય કાર્ય પૂર્ણ કરતી હતી. તુર્કી અંગરક્ષકોના અને મુઘલ વંશવાળાઓના મંત્રિત્વકાળમાં જે સમયે તેઓએ ખલિશઓના રક્ષક તરીકે રહીને તેમને બંદીની પેઠે રાખ્યા હતા, તે સમયે એ છૂપી પોલિસ રાખવાના બદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો.

પરંતુ પાછળના જમાનામાં ખલિફાઓએ તેમની આંશિક સત્તા પ્રાપ્ત થવાથી પરદેશના સમાચાર મેળવવા માટે ફરીવાર છૂપી પોલિસ રાખવાનો રિવાજ ચાલુ કર્યો હતો. વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે:—ખલિશ અન-નાસિર લિ-દિનઇલાહના^૧ અમલમાં એ છૂપી પોલિસનો એવો સારો બદોબસ્ત હતો કે, તેના પોતાના રાજ્યમાં અથવા નજીકના દેશમાં જે કાંઈ બનાવ બનતા તે તરતજ તે જાણી શકતો, એટલા માટે સઘળા લોકો એવી ધારણા કરતા કે:—જિન લોકો^૨ તેના સમાચાર લાવવાનું કાર્ય કરતા.^૩ એ છૂપા સમાચાર પહોંચાડવા માટે વર્તમાન સમયની પેઠે એ સરકારી લોકો નીમાતા અને દરેક શ્રેણીમાંથી ગુપ્તચરો (જસૂસો) ફરાવવામાં આવતા; ખાસ કરીને સોદાગર, ફરીવાળા અને એવીજ જાતના ખીજા લોકો એ કામમાં નિમાઈને તુચ્છમાં તુચ્છ બનાવ સુધાં ખલિફાને કાન સંભળાવતા. જે સમયે પ્રાદેશિક હાકેમોને કુદર્ રાજ તરીકે ગણવામાં આવ્યા હતા, અને જે સમયે બગદાદના ખલિફાઓ તેમના ફક્ત નામનાજ માલિક તરીકે કબૂલાતા હતા, તે સમયે છૂપા સમાચાર લાવનારાઓ ખલિશના પ્રતિનિધિની પદવીપર નિમાયા હતા અને તેઓ નિશાપૂર, મર્વ, મોસુલ અને હમસ્સ વગેરે રાજદરબારોમાં રહીને

૧ આ પુરતકના પાછલા ભાગમાં જુઓ.

૨ એ અદ્રશ્ય શરીરી છે અને પવિત્ર કુરાનમાં એનું બ્યાન વર્ણવેલું છે.

૩ આ ઇતિહાસકાર અજબહાવીનું વર્ણન છે.

તેમના પ્રતિનિધિનું કાર્ય પૂર્ણ કરતા. યુરોપમાં પોપના પ્રતિનિધિઓની પેઠે મધ્યયુગમાં તેઓ રાજ્યોની સાથે લડાઈમાં જઈને તેમના ફત્તુ કાર્ય કરતા. પાછળના વખતમાં અદ્ય અરસ્લાન, મલિકશાહ, તુરુદ્દીન મહમ્મુદ અને સુલ્તાન સલાહુદ્દીનની છાવણીમાં આપણે એ ગુપ્તચરો અથવા જાસૂસોને દક્ષતાની સાથે કાર્ય સંપન્ન કરતા તથા વખતે વખતે વિવાદની મીમાંસા કરતા જોયા હતા. કારણ કે, તેમને અયુબ વંશવાળાઓના અમલમાં ઝગડામાં રોકાયેલા રાજ્યોની વચ્ચે સંધિ સ્થાપિત કરતાં તથા બ્રાત્ર વિરોધ મટાડતા જોવામાં આવ્યા હતા.^૧

પ્રત્યેક રાજ્યના પક્ષમાંથી પ્રત્યેક રાજધાનીમાં (શાહાના)^૨ ઇસ્કાળવાળો એક એક પ્રતિનિધિ રહેતો. ખાસ સાવચેતીની સાથે એક બીજા હરીફ રાજ્યોના કાર્યકલાપ જોવા એજ તેમનું કર્તવ્ય હતું, કારણ કે, આઇઝેનટાઇન રાજ્યોમાં જેવી રીતે ખરા રાજ્યાધિકારને લઈને ઝગડા ચાલતા હતા, એવીજ રીતે યગદાદમાં પણ રાજ્યના અધિકારની વાસના પ્રબળ હતી. રાજધાની સિવાય વાસિત, અસરા અને તિક્કિન વગેરે સર્વ શહેરોમાં પણ એ પ્રતિનિધિઓ નિમાતા હતા.

પોતાની સક્તિનતને મજબૂત દીવાલપર સ્થાપિત કરવી એજ શરૂઆતના અખ્યાસી ખલિફાઓનો ખાસ ઉદ્દેશ અથવા ઇરાદો હતો, એ ઇરાદો પાર પાડવા માટે બીજાના રાજ્યમાં અધિકાર વિના પ્રવેશ કરવાના રિવાજને અને રાજ્યની વિજયનીતિને ત્યાગી દેવામાં આવી હતી. ઉપલેખ મિસર, હિલેમ અને કાબૂલ રાજ્યના જંગલી અને અસહ્ય રહેવાસીઓ ત્યાં આગળ અશાંતિ પેદા કરતા હોવાથી તેઓ તેને કબ્જે કરવાને લાચાર થયા હતા. અને બીજા બાબૂએ આઇઝેનટાઇન રાજ્યો વારંવાર મુસલમાની રાજ્યપર હુમલા કરતા અને સંધિની શર્તો તોડી નાખતા એથી તેમની સાથે ધ્રુણી વખત લડાઈઓ ચાલ્યા કરતી.

રાજનીતિ.

અખ્યાસી ખલિફાઓની રાજનીતિ વર્તમાન યુગની સહ્ય રાજનીતિની પેઠે મુકરર કરેલા નિયમોને આધીન હતી, તેમજ વળી કેટલીક બાબતોમાં એ વધારે કિન્ન હતી એમ પણ કહી શકાય તેમ છે. હાલના તુર્કી રાજ્યની

૧ ઇતિહાસકાર અબ્દુલફિદાએ લખ્યું છે કે, તે વખતના ખલિફાના ફતે અલ માલિકુલ મુઅઝમના ઝગડાનો નિકાલ કર્યો હતો.

૨ અહીં શાહાના રાજ્યનો અર્થ પ્રહરી સમજાય છે.

પેઠે તે વખતે પણ સધળાં રાજકાર્યોમાં મુસલમાન, યાહુદી, ખ્રિસ્તી અને હિન્દુઓ સરખી રીતે દાખલ થઇ શકતા. ઉમ્મૈયા ખલિફાઓની શાસનનીતિની મેળવણીથી અખ્યાસી ખલિફાઓની શાસનનીતિ પેદા થઇ હતી; એટલા માટે એ બન્નેવંશની રાજનીતિમાં ખુલ્લી રીતે કોઇ પણ બાબતમાં ભેદભાવ જોવામાં આવતો નહોતો અને પાછળના જમાનાના મુસલમાન રાજાઓએ એ અખ્યાસી ખલિફાઓની શાસનનીતિનું અનુકરણ કર્યું હતું.

અખ્યાસી ખલિફાઓના અમલમાં પ્રાદેશિક શાસનકાર્ય ખલિફા મારશન નિભાવવા શાસન ચલાવનારાઓ (હાકેમો) ના હાથમાં સોંપાયલું હોવા છતાં પણ તેમની સત્તા અને અધિકાર સીમાબદ્ધ હતા. ખલિફા મનસુર કોઇ પણ શાસનકર્તા (હાકેમ) ને એક મુલ્કમાં વધારે દહાડા રાખતા નહિ. આવી રીતે કોઇ શાસનકર્તાને કોઇ પણ પ્રદેશનું કાર્ય છોડતી વેળાએ તેના શાસનકાળનો સંપૂર્ણ હિસાબ આપવો પડતો અને વિશ્વાસઘાત કરતાનો સાધારણ સંદેહ ઉપજે તો પણ તેની મિલ્કત રાજસરકારમાં ખાલસા કરવામાં આવતી; એથી ખલિફા મનસુરના અમલમાં પ્રાદેશિક શાસનકર્તાઓની પદવી ધણીજ જોખમ ભરેલી ગણાતી હતી. તેમની પછીના ખલિફાઓના અમલમાં જોકે એ પ્રાદેશિક શાસનકર્તાઓની સત્તા સીમાબદ્ધ હતી, તો પણ તેઓ ધણીજ સુખી હતા.

એ શાસનકર્તાઓ તેમના તાબાના મુલ્કનું ફક્ત શાસન ચલાવતા અને સૈનિકખાતાના સરદારના પદપર અધિષ્ટિત હતા તથા ખલિફાની મરજી મુજબ ગમે તે વખતે તેમને પદબ્રષ્ટ થવું પડતું. કોઇ મુકરર કરેલા મુલ્કના હાકેમો એ સધળા મુલ્કોની આવકદ્વારા રાજસરકારને મોટી મદદ કરતા અથવા ખાસ વશાદારી બતાવીને તેમને માટે ખાસ સગવડ મેળવતા. લિબિયાના મેદાનની બીજી બાજુએ આવેલો પશ્ચિમ આફ્રિકા સિસિલિ દ્વીપની સાથે એક શાસન વિભાગમાં જોડાયેલો હતો. ખલિફા સાફને સમયે અબ્દુર રહમાન બિન હબિમના હાથમાં તેની હકુમતનું કામ આપવામાં આવ્યું હતું. એ સિવાય નીચે લખેલા મુલ્કોને લઇને એક એક રાજવિભાગ બાંધવામાં આવ્યો હતો.

- ૧ જઝિરા (મેસોપોટેમિયા) આઝરબૈજાન અને આર્મિનિયા.
- ૨ મદિના, મક્કા અને યમામા . (પશ્ચિમ તથા મધ્ય અરબસ્તાન)
- ૩ યમન અથવા દક્ષિણ અરબસ્તાન.
- ૪ કુદા અને તેની નજીકનાં તમામ સ્થળો. (સવાદ, યુફ્રીટીસ નદીનો કિનારો.)

- ૫ બહીષ સાથે બસરા, બાહરેન અને ઓમાન.
- ૬ ધરિની ઇશક, ખુરાસાન અને ટ્રાન્સોક્ષિયાના.
- ૭ સિંધુદેશ અને પંજાબ.
- ૮ આહવાઝ (સુસિયાના) અને દક્ષિણ ધરિન.
- ૧૦ ફિનિશિયાના ફિનારાપરનો આખો સિરિયા દેશ.

ત્યાર પછી ખલિફા સાફાએ પેલેસ્ટાઈન સુધક સિરિયાથી જૂદા પાડીને ત્યાં ખીજ એક શાસનકર્તાને નીમ્યો હતો; પાછળથી ખલિફા રસિદે એ સમસ્ત વિભાગોનું કાંઈક પરિવર્તન કરી નાખ્યું. તેણે સિરિયા અને સિલિશિયાની બન્ને સરહદોને મેસોપોટેમિયા અને ફિનિસરિન પ્રદેશથી જૂદી કરી તેને અવાસિમ^૧ નામના જૂદા પ્રદેશમાં એકઠી કરી હતી. જે એ વિભાગનું શાસનકાર્ય કોઈ રાજકુમારને આપવામાં આવતું તો સૈનિક વિભાગના એક ઉંચી પદવીવાળા અમલદારને સલાહકાર અને મદદનીશ તરીકે તેની સાથે મોકલવામાં આવતો હતો. અવાસિમના શાસનકર્તા રાજ્યની સરહદના^૨ રક્ષકરૂપ હતા અને સરહદના સુધક તથા પર્વતો તેની દેખરેખ તળે રહેતા. સિલિશિયાનું તારસ શહેર ખલિફા રસિદે મારશ્વત નિર્મિત અને સુરક્ષિત થઈને સરહદના પ્રદેશોની રાજધાનીમાં ગણાયું હતું. પિતામહ મનસુરની પેઠે ખલિફા રસિદે પણ અનેક શહેરો બંધાવ્યાં હતાં. ખલિફા મનસુરના સમયમાં મેસિસિયા શહેર શ્રીવાર બંધાયું. ખલિફા રસિદના સમયમાં તારસસ, અદાના અને ખીજાં ઘણાં શહેરો બંધાયાં હતાં અને કિલ્લાવડે સુરક્ષિત થઈને તેમાં નિયમિત લશ્કરો રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

જોકે વઝીરની પદવી^૩ પ્રાચીન ધરાની રાજ્યોમાં ચાલુ હતી અને અને અરબ લોકો એ વિષય જાણતા હતા, તેમ છતાં પણ અખ્માસી ખલિફાઓએ શાસનદંડ પરિગ્રહ કર્યો નહોતો, ત્યાં સુધી એ વઝીરની પદવી ક્રિપ્ત થઈ નહોતી. ખલિફાઓના સત્તાશ્રુત્ય થયા પછી વઝીરોની સર્વ પ્રકારની સત્તાનો દ્વાસ થયો હતો; તેમની પદવી અમીરકલ ઉમરાના ઇલ્કાબવાળા^૪ મુખ્ય સેનાપતિએ મેળવી હતી. પાછળના જમાનામાં બુહદ

૧ અવાસિમનો અર્થ સરહદ થાય છે.

૨ અવાસિસ અને ફારસી મરજબાન શબ્દ એકજ અર્થ સૂચક છે.

૩ વઝીર શબ્દનો અર્થ જોડો વહન કરનાર થાય છે. અબુસલમાએજ પ્રથમ વઝીર થઈને એ ઈલ્કાબ લીધો હતો.

૪ રહસ હર દુઆસાનો અર્થ-સરદારનો સરદાર થાય છે.

૫ ખલિફા અર-રાઝિ પ્રિલ્લાહના અમલમાં આ ઈલ્કાબ પેદા થયો હતો.

રાજાઓએ એ ઇલ્કાબ તેમના વઝીરને આપ્યો અને રઇસ ડિર રૂઆસા ના ઇલ્કાબવાળા એક માણસને ખલિકાના સેક્રેટરીના પદ પર નિમવામાં આવ્યો. જે સમયે સેલજુક સુલ્તાનોના તાબા તળે ખલિકાઓ શરીવાર શક્તિશાળી થયા હતા, તે સમયે શરીવાર તેઓએ તેમના વઝીરને નિયુક્ત કર્યા અને ત્યાર પછી એકજ માણસ ^૧ મંત્રિ સભાના સેક્રેટરી અને વઝીરનું કાર્ય કરતો.

કિસ્તાદુ દદાર (રાજમહેલનો અધ્યક્ષ) ના પિતાબવાળો બીજો એક મુખ્ય અમલદાર હતો. દુર્બળ ખલિકાઓના અમલમાં અમીરકિલ કિમરાજ કિસ્તાદુ દદારનું કાર્ય કરતા અને બુદ્ધ રાજાઓ પોતાને એ પિતાબથી ભૂષિત કરવામાં કુદ્દિત થતા નહિ જ્યારે તેમણે તેમની સત્તા ગુમાવી હતી, ત્યારે કિસ્તાદુદદારના પદની અવનતિ થઇને એ ગૃહાધ્યક્ષના પદમાં પરિણત થયું હતું. ખલિકા અલ સુલતનજિદ બિલાહનારે શાસનકાળમાં અબ્દુલ્લા (અઝ્ઝહિન) બિન અલ-જુન્જર અને તેનો પુત્ર અબ્દુલ કારિધ મહમ્મદ (ઇમાદુદ્દિન) એ ગૃહાધ્યક્ષની પદવી પર કાર્ય કરતો હતો. તે રઇસકિર રૂઆનો પૈત્ર હતો.

ખલિકા વાસિકે તુર્કી અંગરક્ષક સંચાના સેનાપતિ આગનાસને પહેલ વહેલો ^૩ સુલ્તાનનો પિતાબ આપ્યો. તેણે ખલિકા મારફત મણિમુક્તા જડિત મુકુટ (તાજ) અને એકને બદલે એ કમરબંધ મેળવ્યા હતા. બુદ્ધ રાજાઓ શક્તિશાળી થવાથી સુલ્તાનના પિતાબવાળા તુર્કી સેનાપતિઓની સત્તા નાબૂદ થઈ અને બુદ્ધ કુમારોએ એ પિતાબધારણ કર્યો. સુલ્તાનના અભિ-પેક્ષનું કાર્ય ઘણીજ ધામધુમ અને જાહેજલાલીથી પૂર્ણ થતું. સુલ્તાનના ઇલ્કા-બવાળા માણસને પ્રથમ રાજકીય પોશાક પહેરાવીને મણિમુક્તા જડિત મુકુટ તેના મસ્તક પર મૂકી ગળાની ચારે બાજુએ ગળાબંધ અને ત્યાર પછી હાથમાં બાહુરક્ષિણી આપી કમરની ચારે બાજુએ એક વાંકી તલ્વાર બાંધી દેવામાં આવતી; છેવટે શાસન વિભાગ અને સૈનિક વિભાગની સત્તાની જુદાઇ બતાવવા માટે ખલિકા પોતે તેને એ વાવટા આપતા, તેમાંનો એક આબદદાર માણસોના વાવટા જેવો રૂપાજડિત અને બીજો સ્વર્ણમિડિત તથા ખલિકાના વાવટાથી જુદા પ્રકારનો હતો. ત્યાર પછી સભામાં તમામ રૈયતની

૧ ખલિકા અલ હયમના અમલમાં વઝીર અલિબીન અહમ્મદ બિન મસ-લામાહએ આ ઇલ્કાબ મેળવ્યો હતો.

૨ અરબના ઇતિહાસનો બીજો ભાગ જુઓ.

૩ સુલ્તાન એ અરબી શબ્દ છે, એનો અર્થ હાકેમ થાય છે.

સ્થાને ઉપાધિ પત્ર વાંચી પૂરું થતાં સુલ્તાન ખલિફાના હાથનું ચુંબન કરેતો. ગમે તેમ હો, પણ એ સુલ્તાનનો ઇલ્કાબ ફક્ત યુદ્ધ રાજઓમાં જ સીમાબદ્ધ નહોતો, પરંતુ ગજનવીના મહમ્મુદ, તુગરલ, અદપ અરસ્લાન, મલિકશાહ અને સલાહુદ્દીન વગેરે શક્તિશાળી દેશવિજેતાઓને પણ એ ઇલ્કાબ આપવામાં આવ્યો હતો. જોકે, દરેક પાયતખ્તનશીન થતી વેળાએ પહેલાંના રિવાજ મૂજબ અભિષેકની ક્રિયા પૂરી કરતા અને ખલિફા તરફથી સન્માન સૂચક પોશાક વગેરે મેળવતા, તેમ છતાં પણ કોઈ કાંઈ પણ ઇલ્કાબ મેળવે અથવા કોઈને પણ આપવામાં આવે તો તે તેઓમાં વારસારૂપ થઈ પડતો.

ત્યાર પછી મલિક? અથવા રાજા નામનો બીજો એક ખિતાબ પેદા થયો હતો. એ કોઈવાર સુલ્તાનના ખિતાબ સાથે જોડાઈને અને કોઈવાર જૂદી રીતે વપરાતો; પરંતુ હમેશાં શાસનદક્ષતાના તરફ નજર રાખીને એ જૂદા પ્રદેશનું શાસન ચલાવનાર રાજકુમારોને આપવામાં આવતો. જંગીના પુત્ર મશહુર નુરુદ્દીન મહમ્મુદે સર્વથી પ્રથમ એ સન્માનસૂચક પદવી મેળવીને ખલિફાની પાસેથી અલમલિકુબ આદિલ (ન્યાય પરાયણ રાજા) નો ઇલ્કાબ મેળવ્યો.

વઝીરની પદવી.

અબ્બાસી ખલિફાઓના અમલમાં વઝીરોનો કાર્યવિભાગ જોઈને મુસલમાન કાયદા જાણનારા અને રાજનીતિ જાણનારા લેખકોએ વઝીરની પદવીને એ ભાગમાં વહેંચી નાખી છે. ૧ લો:—સર્વ પ્રકારનો સત્તાશાળી વિચારતુ તકવિજ બીજો:—સીમાબદ્ધ સત્તાશાળી (વિચારતુ તનફિઝ). પહેલી જાતના વઝીરોના ઉપર ખલિફા તેની કુલ સત્તા સોંપી દેતા. તેઓ રાજ્ય સંબંધી દરેક કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે પોતાની મરજી મૂજબ કરવાનો અધિકાર મેળવતા. તેઓ પહેલ વહેલાં ગમે તે હુકમ ફરમાવીને પાછળથી તે ખલિફાને જાહિર કરતા. ખલિફા સાફ, ખલિફા મનસુર અથવા માહદિના અમલમાં આવી કોઈ વઝીરની પદવીજ નહોતી. ખલિફા હારનઅલ રશિદના અમલમાં જાફર બારમેકી અને ખલિફા મામુનના અમલમાં યજલબિન સહલ એકજ આવી એકચ્છત્ર સત્તા મેળવી શક્યો હતો.

બીજી જાતના વઝીરો એવી સત્તા મેળવી શકતા નહિ અને તેઓ પોતાની મરજી મૂજબ કાંઈ કાર્ય પણ કરી શકતા નહિ, પરંતુ તેઓ ખલિફાનું ફરમાવેલું કાર્ય અમલમાં મૂકી શકતા. શાસનકાર્ય, કરનિર્દારણ, પ્રાદેશિક

સ્થિતિ અને ખીજ જરૂરની બાબતોમાં વઝીરને સંપૂર્ણ રીતે માહિતગાર રહેવું પડતું. જૂદા ધર્મના અનુયાયીઓને એ વઝીરની પદવી આપવામાં જોકે કેટલાક માણસો અનુમોદન આપતા નહિ, તેમ છતાં પણ તેમને એ પદવી મેળવવાનો અધિકાર હતો.^૧

વઝીરને નિમવાનો વખત પણ ઉત્સવશ્રવ્ય રહેતો નહિ. જે વ્યક્તિ વઝીરની પદવીનું કાર્ય કરવા માટે યોગ્ય ઇસ્તી, તેને લાવવા માટે રાજદરબારના એ મુખ્ય અમીરો દ્વારા તેની પાસે સુતાબિયા (શ્રેયણાપત્ર અથવા રાજદેશ) મોકલવામાં આવતું. તે હુજરા (ખલિફાનું મંત્રણાગૃહ) ના દારપર હાજર થવાથી રાજમહેલનો અધ્યક્ષ તેને ખલિફાની પાસે પરિચિત કરાવી દેતો; ત્યાર પછી તે ખલિફાને સલામ કરી તેની સાથે થોડીવારને માટે વાતચીત કરતો. ત્યાર પછી તેને તેની પદવીને જાણતો સન્માન સૂચક રાજપોશાક પહેરાવવા માટે ખીજ એક ઓરડામાં લઈ જવામાં આવતો. ત્યાંથી આવીને તે ખલિફાના હાથનું ચુંબન કરી બહાર આવતો. તેના દરવાજાપર આવતાંની સાથેજ ઘણા કીમતી પોશાકથી શણગારેલો એક અશ્વ તેની પાસે લાવવામાં આવતો. તે અશ્વપર બેસી, આબરુદાર માણસો, સલ્તનતના અમલદારો, રાજદરબારના અમીરો, ખલિફાના અનુચરો અને દીવાનના અધ્યક્ષો સાથે તેના તે દીવાન નામના કાર્યાલય તરફ જતો. તેને પોતાના કાર્યાલયમાં હાજર થતાંની સાથેજ ઘણીજ ધામધુમની સાથે અશ્વપરથી ઊતારી લેવામાં આવતો અને ત્યાં તેને પોતાના આસનપર બેસાડી પછી તેની નિમણૂકનું જાહિરનામું સંબળાવવામાં આવતું.^૨

કાર્યવિભાગ.

હાલમાં તુર્કી ગવર્નમેન્ટને જેવી રીતે અલ-આબુ અલ-આલી (ઉન્નત

૧ આવી પક્ષાપક્ષી સઘળા મુસલમાનોમાં નહોતી. બુદ્ધદર્શન અગ્રિદૈવતાના ખ્રિસ્તી મંત્રી (સરખિન હાફિઝ) એ એકચ્છત્ર સત્તા મેળવી હતી. મિસરના ફતેમાહદ ખલિફાઓના અમલમાં ઘણે ભાગે ચાહુદી અને ખ્રિસ્તી વઝીરોજ રહેતા.

૨ મશહુર વઝીરોમાં નીચે લખેલાં નામોનો ઉલ્લેખ કરી શકાય તેમ છે ખલિફા મનસુરનો અબુ અયુબ અલ મુરિયાની અને રાખિબિન યુનસ, ખલિફા મામુનનો ફત્લ અને હસન, ખલિફા મુક્તાદિ અને કાયમનો ફત્લ-દૈલા બિન વાહિર, ખલિફા અબ મુક્તદિનો રૂઠાવારી, ખલિફા મુસતાનબ્દિનો બિન હામેશ તુગરલ બેગનો અલ-આમિદ-અલ કુન્દુરી, અલ્પ અરેસ્લાન અને મલિકશાહનો નિબમહલ-મુસ્ક અને મુસ્તાન સલાહુદ્દીનનો અલ હાજ-અલ શમિલ.

તુર્કી ગવર્નમેન્ટ) નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે સમયે અખ્યાસી ગવર્નમેન્ટને પણ અદ-દીવાનુલ-અઝિઝ (મહિમાવાન સભા) ના નામથી ઓળખવામાં આવતી. મુખ્ય વઝીર એ સભાના સભાપતિના પદ પર નિમા-
ધને અલ-વઝીર દીવાન-હલિ-અઝિઝનો^૧ ઇદકાબ મેળવતો. અખ્યાસી ખલિ-
ફાઓની રાજનીતિ અને કાર્યશૃંખલા પ્રમાણે હાલના કિત્કુષ્ટ નિયમ મૂળ્ય
નીચે લખ્યા પ્રમાણે કાર્યવિભાગ ગાંધવામાં આવ્યો હતો:-દીવાન
ઉલ-ખરાજ (કર વસુલ કરવાનો મુખ્ય વિભાગ) અથવા રાજસ્વ વિભાગ,
દીવાન ઉલ-દિમા (રાજસંપતિનો વિભાગ) દીવાન ઉલ-ઝિમામ (દિસાબ
નિકાસનો વિભાગ અથવા દિસાબખાતું) દીવાનુલ-ગુન્દ (લસ્કરી ખાતું)
દીવાનુલ મવાલી વલ જિલ્લામાન (આશ્રિત વ્યક્તિ અને દાસગનોતું રક્ષા
ખાતું) આ વિભાગમાં ખલિફાના મુક્તદાસ અને દાસીઓના નામતું^૨ રજી-
સ્ટર પુસ્તક રહેતું અને એ સ્થળેજ તેમના ભરણ પોષણનો અંદોજસ્ત થતો.
દીવાનુલ ખારિક (ટપાલ ખાતું) દીવાન ઉલ-ઝિમામ અલ-નશકાત (કૌટું-
બિક ખર્ચ નિભાવનારું ખાતું) દીવાનઅલ રસાલીલ (પત્ર લાવવા મોક-
લવા ખાતતતું ખાતું અથવા સહુથી વડું ઇન્સાફ ખાતું) દીવાનુલ તો-
કિયા (મોહરો ખનાવનારું ખાતું) દીવાન અનઝરદિલ મઝલિમ (અભાવ
અભિયોગ પરિદર્શન વિષયક વિભાગ) દીવાનુલ આ હદસ વશ શરતા
(અવૈતનિક સૈન્ય અને પોલિસ વિભાગ) દીવાનુલ આતા (ખચરાત ખાતું)
એ નિયમિત સિપાહીઓના પગાર આપનાર મુખ્ય અમલદારના^૩ ખાતા જેવું
હતું. મુસલમાન સિવાય જૂદા ધર્મના અનુયાયીઓના સ્વાર્થની રક્ષા માટે
એક ખાસ અલાયદું ખાતું કાઢવામાં આવ્યું હતું. એ ખાતાનો વડો અમલ-
દાર કાતેખુલ-જિલ ખાજેહના^૩ નામથી ઓળખાતો હતો.

રાજ્યનાં એ મુખ્ય મુખ્ય ખાતાંઓ સિવાય શાસન, રાજનીતિ, અને
ઇન્સાફખાતાં સંબંધી બીજાં પણ કેટલાંક નાનાં નાનાં ખાતાંઓ હતાં. એ

૧ જુદા જુદા વિભાગના મુખ્ય અમલદારો વખતે વખતે વઝીર અથવા
મંત્રીના નામે ઓળખાતા, પરંતુ તેઓ દરેક વખતે વઝીરને તાબે રહેતા એ મુખ્ય
વઝીર ખરી રીતે શાસન વિભાગની મુખ્ય વ્યક્તિ હતી. મુખ્ય મંત્રી અથવા વડો
વઝીર અલ-વઝીર ઉલ આઝમ અથવા અસ સદરલ આઝીમ નામથી ઓળખાતો.

૨ ખલિફા મનસુરના અમલમાં હખિબખીન અબ્દુલ્લા ખિન શાધાખાન એ
ખાતાનો સભાપતિ હતો.

૩ મુર અરખોના અમલમાં રુપેન દેશમાં એ અમલદારને કાતેખુલ
ઝીમામ કહેતા.

સર્વમાં દીવાનુલ્લ મુકતિયાલ (સરકારી મદદ ખાતું) અને દીવાનઅલ અકરિહારતું નામ ખાસ ઉલ્લેખ કરવા લાયક છે. નહેરો, તળાવો ખોદાવવાનું અને ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવાનું કામ છેવટે જણાવેલા ખાતાના એક અમલદારના હાથ તળે રહેતું હતું. ખાલ્ફેન ટાઈનિ આદશાહોના કરતાં ખલિફાઓના તાબામાં આવી રીતે જૂદા જૂદા અમલદારોની દેખરેખ તળે અનેક ખાતાંઓ ઉભાં થયાં હતાં અને જૂદા સંપ્રદાયના ખાસ જરૂરનાં કામોમાં પોતાના સ્વાર્થની ક્ષતિ કરીને હસ્તક્ષેપ કરવાની ઈસ્લામ ગવર્નમેન્ટની રાજનીતિ નહોતી. દરેક ગામ અને દરેક શહેર એનું પોતાનું શાસનકાર્ય ચલાવતું, પરંતુ જ્યારે કંઈ તકરાર ઉભી થતી, અને કર વસુલ થતો નહિ, ત્યારે રાજસરકાર તેમના કાયમાં હસ્તક્ષેપ કરતી. ગમે તેમ હો, પણ એ ગ્રામ્ય શાસનસભા અને ખેતી ખાતાના તમામ કામોપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું અને સખ્ત દેખરેખ રાખવામાં આવતી. એઓ નહેરો ખોદાવવાની અને તેની બરાબર સંભાળ રાખવાની અને ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવાની ખાસ સાવચેતી રાખતા; કારણકે, એ સઘળાં કાર્યોની ઉપર અનાજ પેદા કરવાનો અને રાજ્યનો કર વસુલ કરવાનો મુખ્ય આધાર રહેતો. ખલિફા હાફ્સ અલ-રસિદના અમલમાં રાજ્યના મુખ્ય કાઝી અમુ યુસુફ ખલિફાને જિદ્દ કરીને લખ્યું છે કે, ખેતીખાતાંની કિન્નતિ માટે ગવર્નમેન્ટના ખરચે કટલીક નવી નહેરો ખોદાવવી અને જૂની નહેરોને ખોદાવી તેનો જીજીવ્હાર કરવો તથા ખેડૂતોનાં ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવાના કાર્યનું ખર્ચ ગવર્નમેન્ટ અને ખેતરના માલિકની વચ્ચે વહેંચી નાખવાનો નિયમ કરવો. તેણે દક્ષ જળ પોલિસ વિભાગની અને મોટી મોટી નદીઓમાં, અને ખાસ કરીને ટાઈગ્રિસ તથા યુફ્રેસ નદીમાં નિર્વિધને વડાણો વગેરેની આવજાવ કરવા માટે સઘળી મુસ્કલીઓ દૂર કરવાની આવશ્યકતા અનુભવી હતી.

ઉંચી જાતનું શાસનકાર્ય ચલાવવા માટે જે સઘળાં ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા, તેમાં ખલિફાએ પ્રત્યેક પ્રસિદ્ધ સ્થળે જે હિસાબ નિકાસનું ખાતું (દીવાન ઉઝ ઝિમામ) સ્થાપન કર્યું હતું તે એ ઉપાયોમાં અન્યતમ હતું. ઉમ્મૈયા ખલિફાઓના શાસનકાળમાં મુખ્ય કર વસુલ કરનારાં ખાતાંઓ (દીવાનુલ્લ ખરાજ) ખાસ નામના મેળવી હતી; સઘળાં રાજ્યોમાં ઈરિક પ્રદેશના અને ખીજા પ્રદેશોના કર વસુલ કરવા સંબંધી હિસાબ રાખવાનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. કંઈ ખાસ કારણસર રૈયતનો કર માફ કરવાની પણ એ ખાતાંને મુખ્યત્વારી હતી.

દીવાન ઉર રસાઈલ પત્ર લાવવા મોકલવાની સભા અથવા સહુથી વડુ ન્યાય ખાતું પણ એક ખાસ જરૂરનું ખાતું હતું. એ ખાતાનો એક મુખ્ય સેક્રેટરી હતો. રાજકીય આજ્ઞા, ઉપાધિપત્ર, વિશેષાધિકારપત્ર અને રાજ- નૈતિક પત્રાદિ લખવાનું અને એ સર્વ ખલિફા અથવા વઝીર અનુમોદિત થવાથી તેના ઉપર લાલ મીણુ વડે ખલિફાના નિશાનવાળી શીલ મોહોર કરવાનું તેનું કર્તવ્ય હતું, એ સિવાય તે 'રાજકાર્ય' સંબંધમાં કાગળો વગેરે તપાસી તેની ભૂલ ખોળી કાઢી પોતે સીલમોહોર કરતો. જે સ્થળે ખલિફા રૈયતની ફરિયાદ વગેરે સાંભળતાં, તે સ્થળે તે હાજર થઈને ફરિયાદીઓના આપેલા કાગળો પર ખલિફા મારફત થયેલી સુનાવણી લખી લેતો; એની એક નકલ ફરિયાદીને આપવામાં આવતી અને અસલ કાગળ સરકારી દફતર ખાનામાં રાખવામાં આવતો. એ ખાતાનું કામ ચલાવવામાં ખાસ વિવેચના, બુદ્ધિ, પરિશ્રમ અને સાવચેતીની જરૂર પડતી, એથી ઉંચા કુટુંબમાં જન્મેલા, કળવાયલા, અને બુદ્ધિમાન માણસોને સેક્રેટરી અને કારકુનની પદવીપર નિમ- વામાં આવતા. ત્યાર પછી દીવાન ઉત તોડિયા (મોહરો ખનાવનાર ખાતું) નું નામ ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય હતું. ઉમ્મયા ખલિફાઓના અમલમાં એ રાજ્યના મોહોર વિભાગના નામથી ઓળખાતું હતું. ખલિફાની પાસે આવેલી અરજીઓના જવાબ એ સ્થળે લખાવી રજીસ્ટર કરી, રાજકીય શરમાન જોડી તેનાપર મોહર કરવામાં આવતી અને એ સર્વ મોકલતા પહેલાં ખલિ- ફાનું સ્મરણ ચિન્હ સૂચવનારી કાઠી વાતા અથવા પવિત્ર કુરાનનો કાઠી શ્લોક લખવામાં આવતો.

ટપાલ ખાતું.

દરેક મુલકની રાજધાનીમાં મુખ્ય પોસ્ટ માસ્તર (અસ સાહેબુલ આરિફ) ના તાબા તળે ટપાલ ખાતાનું કામ પૂરું થતું. તે રાજકીય ટપા- લનીજ શક્તિ નિયમિત આવગવની દેખરેખ રાખતો નહોતો, પરંતુ તે ખલિ- ફાને તમામ જરૂરના ખનાવોનો વિષય નિયમિત રીતે જણાવતો વસ્તુતઃ તે ગવર્નમેન્ટનો એક મુખ્ય છૂપા સમાચાર પહોંચાડનાર હતો. તે રાજ્યની સામાન્ય સ્થિતિ, શાસનશૃંખલા, ખેડૂત અને ખેતીના કામની હાલત, સ્થાનીય ગવર્નમેન્ટની રાજનીતિ અને ટંકશાળ તથા તેમાં બનતા સોના અને રૂપાના સિક્કાનું પ્રમાણ વગેરે દરેક બાબતોનો ખલિફા પાસે શુભ રિપોર્ટ મોકલતો. એ ઉપરાંત તે લશ્કર તપાસતો અને તેને પગાર આપતી વેળાયે હાજર રહેતો. સાધારણ સોકોના કાગળો પણ સરકારી માણસો લઈને તેના ખલિ- ફાને પહોંચાડતાં, પરંતુ એને માટે સાધારણ માણસો હાલની પેઠે કાંઈ

આપણું પડતું કે નહિ એનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે. ટપાલ લઈ જવા માટે ઇરાનમાં ઘોડા અને ઘોડા ગાડી તથા અરબ અને સિરિયા દેશમાં ઊંટ વપરાતા હતા. આખા રાજ્યમાં ૯૩૦ અડું હતા અને દરેક અડુંમાં એવાં અનેક પ્રાણીઓ રાખવામાં આવતાં, કારણ કે, સાધારણ લોકો પણ વ્યાજખી બાહું આપવાથી એ જનવરોને પોતાના ખપમાં લઈ શકતા, હકિમે તેમના નોકરો સાથે એ સઘળા અડુંઓમાં મુકામ કરતા. પોતાના મુકરર કરેલા દેશોમાં આવજવ કરી શકતા અને સિપાહીઓ પણ એવી રીતે તેમના હરાવેલા મુકામે જઈ શકતા. રાજકીય ટપાલના ઘોડાનું જૂદું નિશાન રહેતું, એથી સાધારણ ઘોડો ધારીને એને કોઈ પણ મનુષ્ય ગ્રહણ કરતું નહિ. એ સઘળાં જનવરોને ખવરાવવા, નવાં જનવરો ખરીદવા, ટપાલ ખાતાંના અમલદારો અને પદાવાળાઓને પગાર આપવા માટે ફક્ત એક ઇરાક પ્રદેશમાં ૧,૫૪,૦૦૦ લાખ દિનાર (લગભગ ૨૦ લાખ ફ્રાન્ક) ખર્ચ થતું, ઉમ્મેયા વંશના ખલિફા હિશામના શાસનકાળમાં ઇરાક પ્રદેશના ટપાલ ખાતાનું ખર્ચ ચાળીસ લાખ દિરહમ હતું. સાહેબુલ-આરિદ નામના ટપાલ ખાતાંના મુખ્ય અમલદાર પોસ્ટ માસ્ટરને બીજા કર્મચારીઓના કામ સંબંધી રિપોર્ટ અને વખતો વખત તેનો સારમર્મ ખલિફાની પાસે રજૂ કરવો પડતો. એ સિવાય તમામ મુલકના મુખ્ય શહેરમાંના ટપાલ ખાતાંના કર્મચારીઓની નિમણૂક કરવાનું. તેમની દેખરેખ રાખવાનું અને તેમને પગાર આપવાનું તેમના હાથમાં હતું. ટપાલ ખાતાંના મુકામોનાં ખરાં નામો અને એક મુકામથી બીજા મુકામનું અંતર કેટલું છે, તે પુસ્તકમાં લખી રાખવામાં આવતું અને એ પુસ્તકો સરકારી કાર્યાલયમાં રાખવામાં આવતાં. વર્ણવેલું છે કે, ગ્રીક અને રોમન લોકો? કબૂતરદારો સંવાદવાહકનું કાર્ય સંપન્ન કરતા, પરંતુ ખલિફા મુતાસિમના અમલના એક ખરા બનાવપરથી જાણી શકાય છે કે, આખેક ઉપર હુમલો કરવાના સમાચાર કબૂતરદારો બગદાદ મોકલવામાં આવ્યા હતા.^૧ આ બનાવ બન્યા પછી કબૂતરો નિયમિત રીતે ટપાલ ખાતાના કામમાં નિયુક્ત થયાં. ખલિફા નાસિરલિદિન ઇલાહના અમલમાં કબૂતર ટપાલ ખાતામાં ખાસ જરૂરનું જનવર જણાયું હતું

૧ કહેવામાં આવે છે કે, ટેલેસ ચિનિસના નિશાનવાળા કબૂતરની મદદથી તેના એલમ પીયત્રની રમતમાં ફતેહ મેળવવાના સમાચાર એઘજિનારથે તેના પિતાને જણાવ્યા હતા અને હિરંટયસે તથા આટસે મોડેનાપર હલ્લો કરતી વેળાથે કબૂતરની મદદથી એક બીજાની વચ્ચે સમાચાર લાવવા મોકલવાનું કાર્ય કર્યું હતું.

૨ આ ઇતિહાસકાર મુસુદિનું વર્ણન છે.

અને તુરકીન મહમ્મદે લશ્કરી ખાતાને માટે દરેક જરૂરની જગ્યાએ કબૂતરને નિયમિત રીતે સંવાદવાહકના કાર્યમાં નીમ્યાં હતાં.

લશ્કર તપાસનારૂં ખાતું.

દીવાનુલ આયારજ (લશ્કર તપાસનારૂં ખાતું) નામનું ખીજું એક ખાતું લશ્કરી ખાતાંને તાબે હતું, અથવા તેની સાથે જોડાયેલું હતું. રાજકીય અસ્થાગાર મુશહિદુસ-સનાયતખિલ મખઝનના^૧ ઇલ્કાબવાળા ખીજા એક અમલદારનો તાબે હતું. દરેક ખાતું રઇસ અથવા સદરના ખિતાબવાળા એક મુખ્ય પુરુષને તાબે રહેતું અને ખરા શાસનશુ તથા તપાસવાનું કાર્ય મુશરિફ અથવા નાજિર નામના તપાસનાર અમલદાર મારફત પૂર્ણ થતું. ખેતરોમાં પાણી પાડનારાં ખાતાંના તપાસનાર અમલદારનો ઇલ્કાબ મુશરિફલ અકરિહા, કર વસુલ કરવાનું કાર્ય તપાસનાર અમલદારનો ઇલ્કાબ મુશરિફલ ઇકિમત ઇલ-મખમનિયા, રાજકીય ખજાનાના તપાસનાર અમલદારનો ઇલ્કાબ મુશરિફ ખિલ મખઝન, ગવર્નમેન્ટ સહાયવિભાગના તપાસનાર અધિકારીને! ઇલ્કાબ નાજિરદ-દીવાન ઇલ-મુકાતિઆત હતો. હિસાબ અને હિસાબ તપાસનારાં ખાતાંના સહકારી ડાયરેક્ટરને નાયેમયાન-દીવાન ઇઝિમામ^૨ નામથી ઓળખવામાં આવતો.

આ સર્વ અને ખીજા અમલદારો સિવાય એક ખીજો સાધારણ હિસાબાધ્યક્ષ હતો. મુકરર કરેલે વખતે સરકારી કામો તપાસવાનું અને એ વિષયમાં ખલિશની પાસે વિસ્તૃત રિપોર્ટ કરવાનું તેમનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું. તે મુશરિફલ મુમલિકાતના નામથી ઓળખાતો હતો. રાજકીય કર્મચારી વર્ગમાં નીચે લખ્યા મૂજબ સન્માનની શ્રેણી વહેંચવામાં આવતી:—

સહુથી પ્રથમ વઝીર, ત્યાર પછી હાજિબ અથવા રાજગૃહાધ્યક્ષ, ત્યાર પછી જૂદા વિભાગના નેતા અથવા સભાપતિઓ, ત્યાર પછી મુખ્ય કાઝી, ત્યાર પછી અંગરક્ષક સૈન્યનો સેનાપતિ અને સહુથી છેવટે જૂદા જૂદા વિભાગના સેક્રેટરીઓ વગેરે વ્યક્તિઓ આસન મેળવી શકતી. પરદેશી કાસદો, રાજકુમાર અને આખરદાર માણસોને ખલિફાની પાસે પરિચિત કરાવી દેવાનું

૧ તે રાસ્તાગારમાં તિલ્કપશાગાનો પરિદર્શક (તપાસનાર) કર્મચારી હતો.

૨ તાજ કિરઆસા (કચ્છ મુકુટ) ના ઇલ્કાબવાળો અણુ ધાલિબ અલ અસ-બાધિ ખલિફા મુકતદિના અમલમાં એ પદપર કાર્ય કરતો હતો. તે ધરાક પ્રદેશની માતેલ રૈયતનો હિસાબ તપાસતો અને તેમણેજ પ્રથમ એ રિવાજ ચાલુ કર્યો હતો.

હાજિઅનું^૧ કર્તવ્ય હતું અને સ્વભાવિક રીતે તે ખલિફાના દરબારમાં બંધી સત્તા ચલાવી શકતો.

પોલિસ-ખાતું.

દરેક શહેરમાં શરતા નામનો જૂદો જૂદો પોલિસ અમલદાર રહેતો અને સાહેબ-અશ-શરતા નામની એક વ્યક્તિ એ સઘળા પોલિસ અમલદારોપર અમલ ચલાવતી. ઉમ્મેયા ખલિફાઓના શાસન કાળમાં શરતા અથવા નગર રક્ષકો નાગરિક-પોલિસથી જૂદા હતા અને જુદા વિભાગ અનુસાર તેમના દરજ્જા વહેંચાતા. શહેરવાસીઓની શાંતિ જાળવવાનો અને સંપત્તિ સાચવવાનો ભાર તેમના ઉપર રહેતો અને તેઓ વિભાગના અધિકારીઓની દેખ-રેખ તળે રાત્રે આખા શહેરમાં પ્રહરીનું કાર્ય પૂર્ણ કરતા. શરતા નામના પોલિસો લશ્કરી ખાતામાં જોડાયેલા હતા. તેઓ રિવાજ મુજબ પગાર મેળવતા અને તેમના કર્તવ્ય કાર્યનું સતતા તથા ઊંડાઈની સાથે પ્રતિપાલન કરતા. અગદાદમાં પોલિસ ખાતાનો પ્રતિનિધિ મુશ્કમના હાંકમેની પેઠે સન્માન પામતો. ખલિફા મામુનના અલ્લમાં મેનાપતિ તાહિરે ખુરાસાન પ્રદેશના હાંકમેની પદવી ન મેળવતાં સૂધી પોલિસ-પ્રતિનિધિની પદવીપર કાર્ય કર્યું હતું. પાછળના જમાનામાં સાહેબુ ઉસશરતાને વખતે વખતે વઝીરની પદવીપર કાર્ય કરતો જોવામાં આવ્યો હતો.

નાગરીક પોલિસો ‘મુહતાસિબ’ ના ખિતાબવાળા એક જૂદા અધિકારીના તાબા તળે રહેતા. ખલિફા માહદિ મારફત એ જરૂરના પોલિસ-ખાતાંની સૃષ્ટિ થઇને અત્યાર સૂધી તે સઘળાં ઇસ્લામી રાજ્યોમાં વિદ્યમાન છે, મૌજૂદ છે. મુહતાસિબ ખઝારની તથા દુકાનોની દેખરેખ રાખનાર અને સાધારણ લોકોના દોષ દેખાડનાર સમાલોચક હતો. તે તેના તાબાના કર્મચારીઓ સહિત દરેક શહેરમાં ફરતો અને પોલિસનો હુકમ તામિલ થયો છે કે નહિ, ખોરાકની વસ્તુઓની કિંમત હાલત છે, વ્યાપારી લોકોના તોલાંનું વજન યરાયર છે કે નહિ, એ સર્વ ખાખતોની તપાસ રાખતો; એ ઉપરાંત તે તમામ અશાંતિ ઉપજવનારા બનાવોને દબાવી દેતો. કોઈ કોઈ પણ જાતની દગાબાજી કરવાની કોશિશ કરે તો તરતજ તેને સજા કરવામાં આવતી. ઇસ્લામી સાધારણ આદત જાણનાર અયુલ હસન અલ-માવારદિએ ઇન્સાફ અને શાસન વિભાગના કાર્ય અને સત્તાનું વર્ણન કર્યા પછી લખ્યું છે કે:—પોલિસ ખાતાંની સત્તા ઇન્સાફ-ખાતાંના હુકમ ફેલાવવાના અને શાસન શક્તિનો પ્રયોગ કરવાના મધ્ય સ્થળમાં આવેલી હતી.” તેણે એમ પણ લખ્યું છે

૧ સ્પેન દેશમાં હાજિબ જ ખરી રીતે વઝીરનું કામ કરતો.

કે:—“શામદાની મુકરર કરેલી સીમામાં પોલિસની સત્તા સીમાબદ્ધ હતી અને કોઈ અહિત કરનારા કાર્યમાં ધણીજ વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત હતી. ફક્ત એથીજ તેઓ બળપ્રયોગ કરી તેનો પ્રતિકાર કરતા.

વહેપારીઓની પ્રતિનિધિ સભા.

વહેપારની દેખરેખ રાખવા તથા દગાબાજી દબાવવા માટે વહેપારી-ઓમાંથી એક જવાદારી ભરેલી અધ્યક્ષ સભા સ્થપાઈ હતી. આ સભા ફક્ત કેટલાક મુકરર કરેલા વહેપારીઓ અથવા તેમાંના પ્રતિનિધિ દ્વારા સ્થ-પાઈને રાજસત્તા ચલાવવાને સમર્થ થઈ હતી. અર સ્પષ્ટ તુજ્જનના ઇશ્કાબવાળો એક ધણીજ ખ્યાતિ અને સન્માનવાળો મેંબર આ સભાના સભાપતિનું કાર્ય કરતો અને એ સભાના સભાસદો અમીનના નામથી ઓળખાતા હતા. ફક્ત વહેપારના દરેક મથકે વહેપારીઓની પ્રતિનિધિ સભા નહોતી, પરંતુ દરેક મશહુર શહેરમાં સ્થાનીય આબરુદાર માણસો અને કોઈ કોઈ વાર હાકેમો અથવા ખલિફાનાં ઠરાવેલાં માણસો દ્વારા બંધાયેલી સભા (દીવાનુ-સ-શુરા) રહેતી અને સદરના ઇશ્કાબવાળો ઠરાવેલા અધિ-કારીઓ એના સભાપતિનું કાર્ય કરતા. શાસનપ્રથા સારી રીતે પ્રચલિત હતી અને મ્યુનિસિપાલિટિના નિયમોની રક્ષા કરીને તેની ઉન્નતિને માટે કોશિશ કરવામાં આવી હતી. ખલિફાઓના અમલના એક મશહુર ત્વારિખનવીશે લખ્યું છે કે:—“ સૌભાગ્યવશાન ઇસ્લામ રાજ્યનો શાસનદંડ એકચ્છત્ર સત્તા ચલાવનારી એક વ્યક્તિના હાથમાં નહોતો. શાસનકાર્ય અને ત્યાં સૂધી સરળ હતું અને એનો બાર સ્થાનીય સભાના કિપર સંપૂર્ણ રીતે રહેતો હતો. મુકરર કરેલા નિયમ મૂજબ કર વસુલ કરવામાં આવ્યો છે કે નહિ, એ બાબતનીજ ફક્ત મુખ્ય ગવર્નમેન્ટ પોતે નજર રાખતી.

એ સિવાય નહેરોની મદદથી ખેતરોમાં જળ પહોંચાડવાનો બંદોબસ્ત પણ મુખ્ય ગવર્નમેન્ટના હાથમાં હતો. ઇરાન દેશમાં જે સ્વાય શાસનપ્રથા પ્રચલિત થઈ હતી તેને દાખલા તરીકે અહીં રજૂ કરવામાં આવે છે:—

“ દરેક તાબાનાં સઘળાં સ્થાનો સહિત દરેક શહેરની શાસનસભા એનું પોતાનું શાસનકાર્ય ચલાવી અને કર વસુલ કરી સરકારમાં મુકરર કરેલી મહેસુલ આપતી. જ્યારે કાંઈ નવો કર નાખવાની જરૂર પડતી. આસ-પાસનાં શહેરની સાથે વિવાદ થતો, ત્યારે એ સભા મુલ્કના હાકેમની સાથે સલાહ કરતી; આવી રીતે અનેક અર્ધ સ્વાધીન શાસનસભાઓ પેદા થઈ હતી. એ સઘળાં શહેરોની સ્થિતિ યુરોપનાં સ્વાધીન શહેરોની સ્થિતિ જેવી લગભગ હતી. તાબાનાં સર્વ સ્થળો સહિત દશ લિગ (ત્રીસ માઈલ) માં

વિસ્તારેલું બદખ શહેર ચારે બાજુએ માટીની દીવાલ વડે ઘેરાયેલું હતું. સમઠ, સમરકંદ, હિરાત, બુખારા, ખ્વારિઝ^૧ રહ, હમદાન અને ખીજાં કેટલાંક શહેરો પણ આવી રીતે વિસ્તૃત હતાં આવી રીતે પ્રજાની માનસિક હિંકર્ષતા અને અન્ય કાર્યોમાં એ સમસ્ત સ્વાય અને શાસનસભાનું ખાસ પ્રાધાન્ય જોવામાં આવતું હતું. મુખ્ય ગવર્નમેન્ટ ફક્ત સહકારી શાસનકર્તાની નિમણૂક કરતી અને સાધારણ રીતે સ્થાનીય આબરુદાર માણસો, કાઝીઓ અને ખીજાં માનવંતાં માણસોમાંથી તેઓ તેમને પસંદ કરતા. એ સઘળા સ્વાધીન શહેરોના સહકારી શાસનકર્તાનું પદ એટલું બધું જવાબદારી ભરેલું હતું કે, ઘણીવાર એ કાર્યમાં રાજ્યવંશમાં જન્મેલા માણસોને નિમ-વામાં આવતાં.

આ પહેલાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે ખલિફાઓના શાસનકાળમાં આખા રાજ્યમાં કેવી રીતે મુસાફિરખાનાંઓ અને આરામગૃહો બંધાતાં તથા અગદાદથી પવિત્ર મકકાતગરી અને ખીજાં અગત્યનાં સ્થાનો સુધી સરોવરો બંધાવવામાં આવ્યાં હતાં. તીર્થના જત્રાણુઓ અને મુસાફરો દુઃસમયે એ સઘળાં મુસાફિરખાનાં અને વિશ્રામ ગૃહોમાં આશ્રય લેતા અને બચકર તર-સને વખતે એ સઘળાં સરોવરોમાંથી જળપાન કરતા. તીર્થ જત્રાણુઓને બેદુધન અરઓની લૂંટશટમાંથી બચાવવા ખાતર અમીર-હજજ (હાજી-ઓની દેખરેખ રાખનાર) ના ઇસ્કાબવાજો એક માણસ નિયુક્ત હતો, લશ્કરની એક ટુકડી લઈને તીર્થ જત્રાણુઓની સાથે જવાનું તેનું કર્તવ્ય હતું.

જગત્તવર જાતિઓના સુખદાયક માટે અને તેમને શાસનમાં રાખવા માટે અમીર-હજજ અરબના^૨ ખિતાબવાજો કેટલાક માણસોને નિમવામાં આવતાં તેઓ બેદુધનોની સમ્યચિત્રતાને માટે જવાબદાર હતા.

ઈન્સાફ ખાતું.

ઈન્સાફ ખાતું પણ એક મુખ્ય ખાતાંની અંદર ગણાતું હતું. જૂદા ધર્મના અનુયાયીઓમાં સ્વત્વાધિકાર સંબંધી ઈન્સાફ કરવાનો ભાર તેમના પોતાના ધર્મના અનુયાયી નેતા અથવા માજીઓના હાથમાં રહેતો અને મુસલમાનોના ઈન્સાફનો ભાર કાઝીઓના હાથમાં રહેતો. દરેક શહેરમાં એક એક કાઝી અને મોટાં મોટાં શહેરોમાં કેટલાક નાયબ (સહકારી) કાઝી

૧ એ શહેરનું નામ મદિના તુલકિલ (હસ્તીનું શહેર) હતું.

૨ રોમન અને બાઈઝન્ટાઇન અમલમાં એ વ્યક્તિ જાળવરોની પદવીપર વિરાજિત હતી.

રહેતા. ખગદાદનો મુખ્ય કાઝી ઉલકુઝ ઝાતના? નામથી ઓળખાતો અને કાર્યતઃ તે ઇસ્લામ સામ્રાજ્યનો સહુથી શ્રેષ્ઠ વિચારક (ન્યાયાધીશ) હતો. કાઝીએને ઇન્સાફના કામમાં મદદ કરવા માટે હાલના દલિલ સાબીત કરનારા માણસોના જેવા એક જનના અમલદારો નિમવામાં આવતા, તેઓ 'આયાદલ' ના નામથી ઓળખતા.

ફાજલારી ઇન્સાફના કાર્યનો બાર સાહિયુલ મઝાલિમના ઇસ્કાબવાળા એક માણસના હાથમાં હતો, પરંતુ અભાવ અભિયોગ (શરિયાદ) તકવા વધાયક (ટેમરેખ રાખનાર) સભાજ (અદ-દીવાન અન-નઝર શિલમ ઝાલિમ) એ ખાતાના સહુથી વડા ન્યાયાલયરૂપ હતી. ખલિફા પોતે અથવા તેમની ગેરહાજરીમાં તેમનો એક મુખ્ય કર્મચારી એ સભાનું સભાપતિપણું કરતો. મુખ્ય કાઝી હાજીખ, રાજ્યનો મુખ્ય સેક્રટરી અને કેટલાક મુફતિ અથવા વ્યવહાર શાસ્ત્રકુશળ વગેરે એ સભાના જૂદા જૂદા મેમ્બરોને તેમાં ભાગ લેવા માટે ખાસ કરીને ખોલાવવામાં આવતા. જે ગુન્દેગાર માણસ અનુચર સંપ્રદાયનો અથવા સરકારી કર્મચારી હોય તો તેથી કાઝીનો હુકમ અમલમાં મૂકવો મુશ્કેલ થઈ પડતો; એટલા માટે એ સહુથી ઉંચું ન્યાય ખાતું સ્થાપવાની જરૂર થઈ પડી હતી કોઈ પણ મનુષ્ય એ વિચારાલયના આહવાહનની અપમાનના કરવાનું સાહસ કરી શકતું નહિ; અથવા કોઈ એવું શક્તિશાળી પણ નહોતું કે જે એની સખ્તાઈમાંથી આબાદ છટકી શકે.

જોકે ખલિફાએની પડતી વખતે ન્યાયખાતાંની અવનતિ થવા આવી હતી, તો પણ તુરદ્દીન મહમ્મુદના શાસનકાળ પહેલાં નિયમિત ઉચ્ચ ન્યાયાલય સ્થાપિત થયું ન હતું. તેણેજ પ્રથમ દારૂલ અદલ સ્થાપન કરીને તેનાદ્વારા જૂદા પ્રકારનાં ન્યાયાલયો એકી સાથે એકઠાં કરી નવીન ન્યાય ખાતું બાંધ્યું હતું અને તેની ઉન્નતિ સાધન કરી હતી.

સચ્ચરિત્રવાન હોવા વિના એ સઘળાં ન્યાય મંદિરોમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ સાક્ષી આપવા અથવા કોઈ પણ દલીલ રમ્મુ કરવાને શક્તિમાન થઈ શકતી નહોતી, પરંતુ એ સઘળા મગજમાંથી ઉપજાવેલા જ્ઞાનવાળા અને પ્રતિભાવાળા નિયમો ધણીવાર અમલમાં મૂકાતા નહોતા.

૧ અબુ યુસુફ ખલિફા રશિદદ્વારા પ્રથમ કાઝી અલકઝાતની પદવીપર વિશિષ્ટ થયો હતો.

ખેતી ખાતું.

આખી સસ્તનતમાં ટાઇગ્રીસ અને યુફ્રિટીસ નદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ ઘણેજ ફળદ્રુપ અને સમૃદ્ધિ સંપન્ન હતો અને એ મુખ્ય ગવર્નમેન્ટની હકુમત તળે હતો એથી એની ખેતીની ઉન્નતિ અને સમૃદ્ધિની વૃદ્ધિને માટે ખાસ લક્ષ રાખવામાં આવ્યું હતું. આખા પ્રદેશમાં અસંખ્ય નહેરો ખોદાવવાથી જમીનની ફળદ્રુપતા વૃદ્ધિ પ્રાપ્તિ હતી અને જળની નિકામનો સારો બદોબસ્ત હોવાથી જળવાણી જમીનનું જળ સહજમાં નીકળી આવતું હતું. ખલિફા માહદિએ વાસિત જિલ્લામાં એક નહેર ખોદાવી હતી, તેની મદદથી એક વિશાળ જમીન વિભાગ ખેતીને માટે ઉપયોગી થયો હતો. ખલિફા મનસુરના એક કાકાએ અલખારની નજીકમાં યુફ્રિટીઝ નદીથી બાગદાદ સૂધી એક નહેર ખોદાવી હતી, એ શહેરના પશ્ચિમ ભાગમાં થઈને ટાઇગ્રીસ નદીમાં પડતી હતી, એ એટલી બધી પહોળી હતી કે, મોટાં મોટાં વહાણો એમાં આવગવ કરી શકતાં હતાં. દાબયલ નહેર તિક્રિતની નજીકની મૂળ નદીમાંથી બહાર નીકળીને અનેક શાખા પ્રશાખામાં પરિણત થઈ હતી. એના ઢારા બગદાદની ઉત્તરના સઘળા જિલ્લાઓમાં જળાસિંચનનું કાર્ય નિર્વાહિત થતું હતું. ટાઇગ્રીસ નદીની પૂર્વ દિશાના જિલ્લાઓમાં પણ એવીજ રીતે ખેતીની ઉન્નતિ થયેલી જોવામાં આવી હતી. ખેતીના કામની ઉન્નતિને માટે આવેા સુબદોબસ્ત ફક્ત એકાદ મુલકમાંજ સીમાબદ્ધ થયો નહોતો, પરંતુ આખા રાજ્યમાં ખેતી અને બગીચાના કુકર્ષની વિધાની ઉન્નતિ કરવી એ ધર્મ વિષયક કર્તવ્યમાંનું એક મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાયું હતું આખ્યાયિકા લખનારાઓએ લખ્યું છે કે:—“ એ સમયે ઇરાક અને દક્ષિણ ઇરાનમાં અનેક સુંદર સુંદર બગીચા નજરે પડતા. આખા રાજ્યમાં ખાસ કરીને બગદાદ અને કુશની વચ્ચેની જગાએ દોલતવાળા શહેરો ઉન્નતિશીલ ગામો અને સુંદર સુંદર ગ્રામ્યગૃહો વિવિધમાન હતાં. સસ્તનતના ખનિજ પદાર્થોને બરાબર તપાસીને વ્યવહારોપયોગી બનાવ્યા હતા. ખુરાસાનની લોઢાની ખાણ અને કેરમાનની સીસા તથા રૂપાની ખાણમાંથી વિચક્ષણ વ્યક્તિની દેખરેખ તળે એ સર્વ ધાતુઓ દાવાવવામાં આવતી. તબિજમાં ચીની ખાસન અને માર્શલ પથર, દક્ષિણ ઇરાનમાંથી ગંધક તથા જોન્જિયામાંથી શિલાજત મળી આવતો હતો.

શિલ્પોન્નતિ.

અસરાની કાચ અને સામુની શિલ્પશાળાએ (હુન્નરખાનું) સમગ્ર સભ્ય જગતમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. ખલિફા મુતાસિમે ખગદાદ, સામારે અને ખીજાં કેટલાંક મુખ્ય મુખ્ય સ્થળે શિલ્પશાળા સ્થાપન કરવાથી એ સર્વ શિલ્પ દ્રવ્યની વિશેષ હુન્નતિ થવા પામી હતી. એ સિવાય તેણે જૂદી જૂદી જગાએ કાગળ બનાવવાનાં કારખાનાં સ્થાપીને એમાં કાર્ય કરવા માટે મિસર દેશમાંથી કુશળ માણસો આણ્યાં હતાં, કારણ કે, એ સ્થળના ભોકો ઘણા પ્રાચીન કાળથી કાગળ બનાવવાની રજાના વિષયમાં ઘણા કુશળ અથવા આહોશ હતા. ઇરાનના દરેક મુખ્ય મુખ્ય શહેરમાં વસ્ત્રપર જરીનું કામ કરવા માટે રાજકીય કારખાનાં હતાં અને એ ઉપરાંત એમાં ઘણીજ ઉંચી જાતના તથા ઉંચી કીમતનાં રેશમી સાડીન, ખુદાદાર રેશમી વસ્ત્રો તથા ગાલિયા વગેરે તૈયાર થતા, ઇરાન, ઇરાક અને સિરિયા દેશની અસંખ્ય સાળોમાંથી જે ઝીણાં કારીગરીવાળાં વસ્ત્રો તૈયાર થતાં. તેના દ્વારા ઇસ્લામી શાસનકાળની શિલ્પોન્નતિને ખાસ પરિચય મળી આવે છે.

રેશમ અને અર્ધ રેશમના બનાવેલા માથે બાંધવાના રૂબાલને માટે કુશનગરી ખાસ મશહુર હતી; હજુ પણ પશ્ચિમ એશિયામાં એ (કુરીયા રૂબાલ)ના નામથી પ્રચલિત છે. ખુજિસ્તાન (પ્રાચીન સુસિયાના) પણ તેમાં બનતાં ઝીણાં વસ્ત્રોને માટે પ્રખ્યાત હતું. આખી દુનિયામાં તોસતરના સુંદર ખુદાવાળાં રેશમી કપડાંનો કારકાખનાં મૂલ્યવાન ગાલીયાનો અને સુત્રના રેશમી અને સાડીનનાં વસ્ત્રોનો ઘણો ઘણો અભાવ જોવામાં આવતો હતો. ખીજા કેટલાક મુઠ્ઠકો પણ તરેહ તરેહની કારીગરીની ચીજોને માટે સમાન રીતે મશહુર હતા. સુસાન ગાર્ડમાં ખુદાદાર વસ્ત્રોપર જરીનું તથા ઉંટના રૂવાંનાં ગારીક કારીગરીવાળાં કપડાં અને ગાલીયા બનાવવાનું કારખાનું હતું. એ સિવાય સુહ્તાનને માટે ચારે બાજુના કિનારાઓમાં રેશમના ભરેલાં વસ્ત્રો, કાચું રેશમ અને કંટ તથા બકરાનાં વાળનાં કપડાં વગેરે તૈયાર થતાં. એ સ્થળે રેશમનાં ભરેલાં કિમદા અંગરખાં તૈયાર થતાં અને એ સિરાજ શહેરના પશ્ચિમના બનાવેલા જમાનાં કરતાં ઘણાજ કિંમત હતાં. ખુરાસાનનાં સઘળાં મશહુર શહેરોમાં ખુદાદાર રેશમી વસ્ત્ર, ગાલીયા, કાંબળ, પદાં, ગાદી અને તકિયાનાં ઢાંકણો અને દરેક જાતના વાળનાં બનાવેલાં કારીગરીવાળાં વસ્ત્રો વગેરે તૈયાર થતાં. સારાંશ કે, સહનતનાં દરેક શહેરમાં તરેહ તરેહવારની ધાતુના બનાવેલા પદાર્થો તથા રેશમ, પશ્ચિમ અથવા શણનાં વસ્ત્રો વગેરેની બનાવટ માટે કારખાનાં હતાં. સિરિયા દેશ કાચના પદાર્થો માટે પ્રખ્યાત હતો

અને બીજી હીજરીની શરૂઆતમાં એમાં રંગીન અને અર્ધ સ્વચ્છ કાચ તૈયાર થતા. બાહોરા કારીગરો એ સઘળા કાચની ચીજોપર સોનેરી અને શીંગ રંગની તરેહ તરેહની નમુનેદાર કારીગીરીવાળાં કામ કરતા અને એ સિવાય પ્રાચીન લેખકોએ નાના પ્રકારના ક્ષુદ્ર કાચના પદાર્થો બનાવવાની વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મિસરના શતેમાષ્ટ ખલિફાઓના ખબરનામાં એક ખાલો ૩૬૦ દીનારની કીમતે વેચાયો હતો. સફેદ અને આસ્માની રંગના કાચની ઉપર તરેહ તરેહની કારીગીરી કરેલા ટોલતા દીપાધારો મસ્જિદો અને રાજમહેલોમાં ખુલતાં જોવામાં આવતા અને સઘળા લોકોએ ઘરમાં વ્યવહાર અથવા વિલાસિતાને માટે જૂદા જૂદા આકાર અને રંગનાં પાત્રોની આવશ્યકતા અનુભવી હતી.

અબ્બાસી ખલિફાઓના અમલમાં દેશમાં તરેહ તરેહના અનાજનું વાવેતર થતું. આખા રાજ્યમાં જવ, ધાન્ય, ખજૂર વગેરે તરેહ તરેહનાં ફળો અને કપાસ ધણી બહોળા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થતો હતો. દરેક જાતનાં અનાજોમાં વૈજ્ઞાનિક ક્રિયાવટો ખેતીની ક્ષમિતિ ધણી સારી થયેલી જોવામાં આવી હતી. આહવાઝ અને કારસ પ્રદેશ શેરડીની ખેતી અને તરેહ તરેહવારની કારીગીરીની ચીજોને માટે મશહૂર હતા. ઇસ્લામ સંસ્કૃતિમાં એ વખતે એટલી બધી શિલ્પશાળાઓ અને નાના પ્રકારનાં કારખાનાંઓ હતાં કે, તેના દ્વારા એશિયાની લગભગ ધણીખરી જગાએ અને યુરોપ દેશમાં જરૂરના પદાર્થોનો સારો સત્કાર થતો. એ સમયે જુના નિશાપુરમાં એક મુલક મશહૂર ખેતી અને કારીગીરીની કોલેજ હતી. અને એ નામાંકિત પદાર્થ વિંધા જાણનારાઓના મેળાપની જગામાં બદલાઈ ગઈ હતી. ધણી કરીને એ કોલેજની મદદથી ખેતી, કુન્નર અને વહેંપાર રાજગારની કિન્નતિ સાધિત થઈ હતી. એ સ્થળે સર્વથી પ્રથમ ખાંડ સાર કરવાનો કપાચ યાગ્નમને એના દ્વારા ત્યાં પહેલ વહેંચું કામ શરૂ થયું હતું. એ કળાએ ત્યાંથી વહેંપારાર્થે ખુજિસ્તાન અને ત્યાંથી બીજી કુન્નરની ચીજોની પેઠે સ્પેન દેશમાં વિસ્તાર પ્રાપ્ત કર્યો. બાલિ, જવ, ચોખા, ફળ, માજેન્દ્રાનનાં મશહૂર ફૂલ, ખાંડ, કાચ અને લોહના બનાવેલા પદાર્થો, રેશમ પશમ અને શણ, તેલ, ચુલાબજળ, કેસર, ખજૂરમાંથી બનાવેલો એક જાતનો સુગંધીદાર પદાર્થ, વાળમાં વપરાતાં ખુશબોદાર એસેન્સ, અંગુરનું શરબત અને ફલનું તેલ વગેરે સાધારણ શિલ્પ દ્રવ્ય ઇસ્લામ રાજ્યમાંથી જૂદા જૂદા દેશોમાં રવાના થતાં. હિન્દુસ્તાન અને પૂર્વના ઉપદ્વીપોની નજીકના સઘળા દ્વીપો (ખેટો) માંથી જનજાતનો મસાલો, ડાઘો, ચાંદનાં લાકડાં, કિમ્બા કીમતી

પત્થરો, મણિ, મોતી, અબલુસનાં કાષ્ટો અને હાથીદાંતની ઇસ્લામી સલ્તનતમાં આયાત થતી.

હારિસ્તાનમાં નમક, રૂપા, સીસા, લોદાં અને ગંધકની ખાણો હતી એથી એ ખનીજ પદાર્થમાં સમૃદ્ધિસંપન્ન હતું. ચીજોની નજીકનાં સ્થળેથી પણ રૂપું મળી આવતું.

કર વસુલ કરનાર ખાતું.

નીચે લખેલા ઉપાયોથી ઇસ્લામ સલ્તનતનો રાજકીય કર વસુલ કરવામાં આવતો:- (૧) જમીનનો કર, (૨) ઉપજેલા અનાજનો દશમો ભાગ અથવા આવકનો કર (એશર, જકાત, સદકા) (૩) ખાણો અને ગાયર ભૂમિમાંથી ઉપજેલી આવકનો એક પંચમાંશ, (૪) મુસલમાન સિવાય જૂદા ધર્મના અનુયાયીઓના ઉપર હરાવેલો કર, લડાઈના કામને બદલે આ કર આપવો પડતો, (૫) વહેપાર રાજગારનો કર, (૬) નમક અને માંછલાનો કર, (૭) રસ્તાની યાત્રુઓ અને ખજાનોમાં દૂકાન કરીને દેવતાના વ્યવહાર માટેની જગા રોકવાથી એ દૂકાનદારો પાસેથી વસુલ કરવામાં આવતો કર, (૮) તરેહ તરેહનાં કારખાનાંઓ અને ડુનરખાનાંઓપર હરાવેલો કર, (૯) મોજશોખની ચીજોપર હરાવેલો કર, (૧૦) આયાતની ચીજોપર હરાવેલો કર, પણ બહાર વહેપાર ફેલાવવા માટે ખલિફા વાસિકે આયાતની ચીજોપરનો કર માફ કર્યો હતો.

ત્યારિખનખાશ વોન ક્રિમેર સાહેબે લખ્યું છે કે:-“ આ સમ્મળા કર વસુલ કરવાના રિવાજપ્રત્યી પ્રમાણ મળી આવે છે કે, સાધારણ લોકો ખલિફાના વર્ગરિને જેવા મૂર્ખ ધારતા હતા, ખરી રીતે તેઓ તેવા નહોતા. ”

ખેડુતોની ઉત્પત્તિને માટે અબ્બાસી ખલિફાઓ ખાસ આગ્રહ પ્રકટ કરતા અને તેની હાલત સુધારવા માટે દરેક જાતની કોશિશ કરતા. ખલિફા મનસુરે ઉપજેલા ઘઉં અને જવના કર તરીકે રૂપિયા લેવાનો રિવાજ ફેરવીને ખલિફા મુતાસિમનો રિવાજ (અથવા ઉપજેલા અન્નનો કર વસુલ કરવો) ચાલુ કર્યો. જે સમ્મળા જમીનમાં સારો પાક પેદા થતો નહિ તેને માટે અને ખજુર, તાલ વગેરે ફળનાં ઝાડો માટે મોહોરો દ્વારા જૂનો કર વસુલ કરવાનો રિવાજ ચાલુ થયો હતો. પરંતુ એ ઉપાયે કર વસુલ કરવામાં પ્રજાજનોપર અત્યાચાર કરવામાં આવતો, એથી ખલિફા સાહદિએ તેના પિતા ખલિફા મનસુરના ફેલાવેલા કર વસુલ કરવાના રિવાજને ફરીવાર ફેરવીને એવો કુલમ બહાર પાડ્યો કે, ઉપજેલા અનાજની

હાલત પ્રમાણે દરેક જાતના પાક માટે અનાજનો કર વસુલ કરવામાં આવશે. જે જમીન સ્વાભાવિક રીતે ફળ દ્રુપ હોય અને પાક ઉત્પન્ન કરવામાં કાંઈ પણ મહેનત કરવાની દરકાર રહેતી ન હોય, તો ખેડૂત લોકો રાજસરકારમાં ઉપજેલા અનાજનો અરધો ભાગ, જે જમીનમાં પાણી પાત્ર વધારે મહેનત કરવી પડે અને પૈસા ખર્ચવા પડે તો ત્રીજો ભાગ, જે એનાં કરતાં વધારે મહેનત અને પૈસા ખર્ચવા પડે તો ચોથો ભાગ, અને એટલુંજ નહિ પણ વખતે પાંચમો ભાગ કર તરીકે આપવો પડતો; દ્રાક્ષના ખેતરો, ખજૂર અને બીજાં ફળોના બગીચાઓમાંથી ઉપજેલાં ફળોના અરધા અથવા ત્રીજા ભાગના મૂલ્ય જેટલા રૂપિયા કર તરીકે લેવામાં આવતાં એને ઉત્પન્ન થયેલા અનાજની સ્થિતિ પ્રમાણે અનાજનો કર વસુલ કરવાનો રિવાજ (મુહાસિ મેહ) કહેતા અને એ મોહોરો દ્વારા પ્રાચીન કર વસુલ કરવાના રિવાજ (મુહાસિ મેહ) થી કિલકું હતું; ફક્ત જમીનના પ્રમાણ ઉપર ઉપજેલા અનાજપર એ કર મુકરર કરવામાં આવતો.

૨૦૪ હિજરીમાં (ઇ. સ. ૮૧૪) ખલિફા મામુને કરનું પ્રમાણ એથી પણ ઓછું કર્યું, એને લીધે ઘણીજ ફળદ્રુપ જમીનનો કર પણ ઉપજેલા અનાજના અર્ધા ભાગને બદલે એ પાંચમાંશ થયો હતો; પરંતુ બાલિ-લોનિયા, કાલડિયા, ધરાક, મેસોપોટેમિયા અને ધરાન દેશમાં અનેક જમીનદારો અને નિષ્કરમોગી ભૂઅધિકારીઓ હતા; એ સમઘળા દેશો જીતતી વેળાએ તેમની જમીનના કરનું પ્રમાણ વધતું નહિ, એથી તેઓ તમામ જાતના જીવમોમાંથી બચી જતા. ઉત્તર ધરાન અને ખુરાસાનની ગ્રામ્ય સભાઓએ પણ આવો અધિકાર મેળવ્યો હતો. આવી રીતે ત્રણ પ્રકારે જમીનના કર મુકરર કરવામાં આવ્યા હતા:—

(૧) :—ફક્ત જમીનના પ્રમાણપર મુકરર કરેલી મોહોરો દ્વારા, ઉપજેલા અનાજદ્વારા, અથવા બન્ને પ્રકારે કર વસુલ કરવો (મુહાસિમેહ)
 (૨) ઉપજેલા અનાજના પ્રમાણ મૂજબ ફક્ત અનાજપર કર વસુલ કરવો (મુહાસિ મેહ) (૩) મવર્મેન્ટ અથવા કોઈ ખાસ વ્યક્તિઓમાં કાંઈ મોંઘી અથવા કરની મુકરર કરેલી રકમ મૂજબ કર વસુલ કરવો (મુહાતિયહ) ત્રીજી જાતના કર આપનારા માણસો ખલિફાઓની ખાનગી મિલકતની જમીન ભોખવતા. સમ્પત્તાઈના શાસનકાળમાં પણ પ્રજાને જરૂર વખતે કર માફ કરવામાં આવતો. દાખલા તરીકે આ સ્થળે ઉલ્લેખ કરી શકાય તેમ છે કે, ખલિફા મુતાઝિદે રાજ્ય સંબંધી વરસ માર્ચ માસની ૧૭ મી જૂન તારીખે

(૧૧ મી રમિડલ અબ્બલ) બદલાવીને વરસની એક ચતુર્થાંશ મહેસુલ માફ કરી દીધી હતી. ત્યાર પછી જુલાઈની ૨૧ મી તારીખે એ દિવસ બદલાવાથી વિશેષ મહેસુલ માફ થઈ હતી. જે આપણે ઇસ્લામ સામ્રાજ્યની ઉન્નતિ સ્થિતિ, ખેડૂતોની સમૃદ્ધિ અને વહેપાર રાજગારની શ્રી વૃદ્ધિની આ-લોચના કરીએ, તો તેથી ખલિફા રશિદની વાર્ષિક આવક ૨૭૨૦૦૦૦૦૦ દિરહેમ અને ૪૫૦૦૦૦૦ દિનારની અથવા ખલિફા મામુનના રાજના અર્થ ૬૦૦૦ દિનારની વાત સાંભળીને આપણને અનન્યની થયા વિના રહેશે નહિ.

લશ્કરી ખાતું.

સુસલમાન લોકોએ સિરિયા દેશ છતવાની સાથે સાથે કિતર સરહદના પ્રદેશને રોમન લોકોના આક્રમણથી બચાવવા ખાતર પોતાનાથી બનતા ઉપાય યોજ્યા હતા. એ સરહદના સંરક્ષણનું કાર્ય ખીજા ખલિફા હજરત ઉમર (૨૬) ના અમલથી આરંભાને સઘળા ક્રિસ્તિયાઓના શાસનકાળ સુધી એક સરખી રીતે ચાલ્યું હતું, પરંતુ ખલિફા મનસુરે પાયતમ્પર આવ્યા પછી નિયમિત રીતે સરહદના રક્ષણ તરફ ખાસ લક્ષ આપ્યું હતું. તારસસ, આદના, મેસિસિયા, મારાશ, માલાશિયા નામનાં ખાસ જરૂરનાં સઘળાં લગાયક મથકો રાજમાર્ગોના સંધિસ્થળે અથવા પહોળા પર્વતોના ઇંદલા બાગમાં આવેલાં હતા. ખલિફા મનસુરે એ સઘળાં સ્થળો છતીને તેને મજબૂત કિલ્લાવડે સુરક્ષિત કર્યાં. ૧૩૩ હિજરીમાં (ઈ. સ. ૭૫૦-૫૧) એમને એ માલાશિયાના કિલ્લાને જમીનદોસ્ત થવાથી ખલિફા મનસુરે ૧૩૯ હિજરીમાં એ કિલ્લાને ફરીવાર અંધાવી તેમાં ચાર હજાર સિપાહીઓને સ્થાપન કર્યાં. એ સઘળા સિપાહીઓ સગવડબરેલા એનાનિવાસમાં રહીને મુકરર કરેલા વેતન-પગાર કરતાં વધારે વેતન મેળવતા; દરેક સિપાહી રાજની ખોરાકી ખાદ્ય વાર્ષિક ૧૦૦ દિનાર ઉપરાંત ૧૦ દિનાર વધારે મેળવતો. ખલિફા મનસુરે સિલિસિયા મુસ્કના હાદાત નામક સ્થાને, જિયાત્રામાં (રોમન લોકો એને જેપ્રિટન કહેતા,) લેઓડિસિયા શહેરમાં અને શિરનિયા તથા કેપાડોસિયા પ્રદેશની જૂદી જૂદી જગાએ કિલ્લા અંધાવ્યા. ખલિફા રશિદે મારાશ નગરને અને સિડનાસ નદીના કિનારાપરના પ્રાચીન તારસસ શહેરને ખુબમાંથી બચાવીને તેને મજબૂત કિલ્લાવડે સુરક્ષિત કર્યાં. એ ઉપરાંત તેણે મારાશની નજીકનો હાઝનિયા નામનો કિલ્લો અને રાણી ઝુબદાએ ઇસકાન દેશન (આલેકઝેન્ડ્રા નગરી) શહેર ફરીવાર અંધાવ્યું. સરહદના મુસ્કોની રક્ષા માટે ખલિફા રશિદે જે ઉપાય યોજ્યા હતા, તે આ પહેલાંજ ચર્ચવામાં

આવ્યા છે. તેણે કિમિસરિન મુલકથી સરહદનાં સ્થાનો અલગ કરીને તેના દ્વારા એક બૃહદ પ્રદેશ બાંધી એન્ટિયેક, મેમખિજ, હુલુક, કુરિસ વગેરે સ્થળોને એની અંદર સમાવેશ કર્યો અને એ પ્રદેશને લડાયક કામને માટે ઉપયોગી બનાવીને જરૂરની જગાએ લશ્કરનો પડાવ નાખ્યો અને ઈંટ, તથા લાકડાંના બનાવેલા અસંખ્ય નવીન કિલ્લાઓ બંધાવ્યા. એ સમસ્ત સ્થળે રહેનારા સિપાહીઓ ઠરાવેલા પગાર ઉપરાંત રોજની ખોરાક અને બક્ષિશ મેળવતા. લડાયક હથિયારો, યુદ્ધનો પોશાક અને ઘોડા વગેરેને સારી હાલતમાં રાખવા એ તેમનું કર્તવ્ય ગણાતું હતું ખેતીનું કામ કરવા માટે ઘણીવાર તેમને અને તેમનાં કુટુંબને જૂસંપતિ આપવામાં આવતી. શ્રીક લોકોના અવિરામ આક્રમણથી એ સઘળાં નાખૂદ થયેલાં અને જનશૂન્ય બનેલાં સ્થળોએ લોકવસતિ સ્થાપન કરાવી તેના દ્વારા તેની શક્તિની વૃદ્ધિ કરવા માટે દૂરના દેશોમાંથી સઘળા લોકોને બોલાવીને વસવાસ કરવા દેવામાં આવ્યો હતો.

શ્રીક આદશાહ અને મુસલમાન ખલિફાઓની શક્તિના ઘટાડાની સાથે સાથે એ સરહદના મુલકની અવસ્થાનું પરિવર્તન થયું હતું; કારણ કે તેઓ એક સૈકા સુધી એકબીજાની સાથે બચંકર લડાઈમાં રોકાયા હતા. જર્મનીની અંદરની રાષ્ટ્ર નદીના કિનારાપરનાં સ્થાન અથવા ઇટાલીની અંદરના લોમ્બર્ડી મુલકનો પ્રત્યેક ગિન્દુ, લોહીના ગિન્દુથી રંગાયો હતો અને એનું ડગલે ડગલું પોદ્દાઓના પગ તળે ખુંદાયું હતું, એ બન્ને સ્થાન સિવાય દુનિયાનાં બીજાં કોઈપણ સ્થાને સિરિયા અને એશિયામાખરની સરહદપરના મુલકોના જેવું મહા બચંકર જંગ મચ્યું નહોતું. ઉમ્મૈયા વંશના પ્રતાપશાળી અને દક્ષ ખલિફાઓના શાસનકાળમાં અરબોએ સિલિસિયા અને કેપાડોસિયા પ્રદેશની વચ્ચેનાં સ્થાન સુધી પોતાનો અધિકાર ફેલાવ્યો હતો. ખલિફા બીજા યજિદના અને તેની પછીના નિર્બળ ખલિફાઓના અમલમાં શ્રીક લોકોએ તેમનો શુભાવેલો અધિકાર પાછો મેળવ્યો. અખ્યાસી ખલિફાઓના અમલમાં ઇસ્લામિક શાસનદર્ઠે નવીન શક્તિ મેળવીને તરતજ સરહદનાં શહેરોનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. શ્રીક લોકોએ વારંવાર સંધિનો ભંગ કરીને મુસલમાની રાજ્યપર હુમલા કરવાની શરૂઆત કરવાથી ખલિફાઓ દરેક કિન્હાળામાં એ સઘળી જગાએ એક મોટું લશ્કર રાખવાને લાચાર થયા હતા. વખતે વખતે એ વાર્ષિક ફૂચ (અસ. સેકશ.) લડાઈના રૂપમાં બદલાઈ હતી; પરંતુ ફક્ત સિલિસિયા અને સિરિયાની સરહદના મુલકમાં લશ્કરી ચોડી (રિખાત) સ્થાપિત થઈ નહોતી, પણ ટ્રાન્સોક્ષિયાના, જ્લેન્જિયા અને આર્મિનિયા પ્રદેશમાં પણ આવી જાતની લશ્કરી ચોડી સ્થાપિત થઈ હતી. દરેક જગાના દરેક લશ્કરી મથકોમાં લાકડાંના બનાવેલા કિલ્લાઓ બંધાવવામાં આવ્યા હતા.

લડાઈને વખતે એ જાતનાં લશ્કર રહેતાં. ૧ હું-નિયમિત લશ્કર^૧ તેના સિપાહીઓ રાજસરકારમાંથી મુકરર કરેલો પગાર મેળવતા; ૨ જુ-સ્વેચ્છાસેવક લશ્કર^૨ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય માની લડાઈમાં ભાગ લેતા અને લડાઈને વખતે પ્રકૃત ખોરાકી મેળવતા. ઘરમાં ગેરહાજરી રહેતી વેળાએ તેમનાં સ્ત્રી પુત્ર અને કન્યાઓ વગેરે રાજસરકારમાંથી અનાજ અથવા દ્રવ્ય મદદ તરીકે મેળવતાં. નિયમિત લશ્કર જૂદી જાતના હથિયાર વડે સુસજ્જિત થતા. પામદળ સિપાહીઓની પાસે બાલા-અર્ધા અને તલ્વારો રહેતી અને ધનુર્ધારીઓની પાસે તલ્વાર, દાલ તથા ધનુર્ખાણુ રહેતાં, એ સિવાય પામદળ લશ્કરીઓનું મસ્તક લોઢાના મુકટથી, છાતી ખમ્મતરથી અને હાથ પગ લોઢાની ખોળાથી રક્ષિત રહેતા. દરેક લશ્કરી ટુકડીમાં યંત્રની મદદથી આગ (ગ્રીક અગ્નિ) ફેંકનારા સિપાહીઓ રહેતા, તેઓ દુશ્મનના લશ્કરપર ગ્રીક અગ્નિ અથવા તેમના બનાવેલા અગ્નિનું બળ વરસાવતા; એ સિવાય તેમની સાથે સુરંગ ખોદનારા એક કાફલો કોદાળી, તલ્વાર અને દાલથી સુસજ્જિત થઈને સાથે ચાલતો. આગ ફેંકનારા સિપાહીઓ બળે નહિ એવા જામથી સજ્જિત રહેતા એથી તેઓ દુશ્મનોના સગગાવેલા કિલ્લામાં દાખલ થઈ શકતા હતા. દશ હજાર સિપાહીઓદ્વારા લશ્કર એકઠું કરીને અમીરોના ઇલ્કાબનાગા સંનાપતિના તાબા તળે તેને પરિચાલિત કરવામાં આવતું. એક હજાર સિપાહીઓનો સરદાર 'કાયેદ.' એકસો સિપાહીઓનો સરદાર નકિબ અને દશ સિપાહીઓનો સરદાર આયારિકના નામથી ઓળખાતો હતો સિપાહીઓના વિભાગ અને હથિયાર વગેરેના ભેદ મૂજબ તેમના પોશાક વગેરેનો પણ ભેદ હતો. ખલિફા મુતાવાકિલના અમલમાં નિયમિત સિપાહીઓ ખાખી રંગના પાતળા જામ પહેરતા અને ધરિન દેશના રિવાજ મૂજબ કમરની ચારે બાજુએ વાંકી તલ્વાર બાંધવાને બાધ્ય થતા.^૩

જૂદા દેશના સિપાહીઓદ્વારા એક ખાસ લશ્કર એકઠું થયું હતું, એ રાજકીય અંગરક્ષક લશ્કરના^૪ નામથી ઓળખાતું હતું. તેઓ મોટા પગાર મેળવતા અને ભયકાદાર પોશાક પહેરતા. ખલિફા મુતાસિમે તેના અંગરક્ષક સિપાહીઓને મુદ્દાદાર પોશાકથી સજ્જિત કરીને સ્વર્ણમય કમરબંધ આપ્યા હતા.

૧ મુસ્લાજિકેદ.

૨ મુતાતાબિયેદ.

૩ અરબો તેમની તલ્વાર ખલાપરથી મૂકાવતા.

૪ તેઓ અલ-રમહ-મુસાફિયત નામથી ઓળખાતા. ખલિફા મુતાસિમના મશ્હુ પછી તેઓ ખરી રીતે ક્રૅટ્-બિક સેન્યનું કાર્ય કરતા.

એ અંગરક્ષક લશ્કરે સિવાય તેના કરતાં હલકી પકિતનું બીજું એક લશ્કર હતું. તે કૌટુંબિક લશ્કરના^૧ તેઓ અલ-માનુઆતના નામથી ઓળખાયા હતા. ખલિફા મુતાસિમના નામથી ઓળખાતું હતું, પાછળના જમાનામાં એ લશ્કર જુન્દા નામથી ઓળખાયું હતું. અખ્યાસી ખલિફાઓના અમલમાં સેનાપતિના સોબતીઓ અલ-ધિલમાન અલ-હુન્નરિયા (નિર્જન સ્થાનના બાળક)ના^૨ નામથી ઓળખાતા હતા, તેમાંના નાની અપ્રાપ્ત વયનાં બાળકો ખલિફાના બાળક અનુચરનું અને પુખ્ત વયવાળા પુરુષો સેનાપતિના સોબતીનું કાર્ય કરતા. એ સંઘળા યુવકો રાજદરબારમાં રહીને સૈનિક વિભાગમાં ખાસ શિક્ષણ મેળવીને રાજ કાર્યમાં નિમાતા. તેમનો જૂદો સેના નિવાસ (લશ્કરી ડાવણી) હતો, ત્યાં તેઓ મુશાસનમાં રહી અમુક અંશે પારમાર્થિક બાવે અમુક અંશે સૈનિક વિભાગનું શિક્ષણ મેળવતા.

દરેક લડાયક કૂચમાં મુકરર કરેલું એક ઓન્જિનિયરોનું^૩ લશ્કર સાથે જતું; એ સિવાય દરેક દુર્ગમાં અને શહેરમાં કેટલાક ઓન્જિનિયરો નિયુક્ત રહેતા, મુખ્ય ઓન્જિનિયર અમીર-મનઝનિકિનના નામથી ઓળખાતો હતો. તેઓ સાધારણ રીતે નિયમિત લશ્કર ખાતામાં (જુન્દમાં) કાર્ય શરૂ કરીને છેવટે હરાવેલા લશ્કરમાં અથવા કોઇ મુકરર કરેલા શહેરમાં નિયુક્ત થતા. એ સંઘળા ઓન્જિનિયરોમાં યાકુબિન સાબિર અલ-માનઝનિકિ નામનો એક પ્રખ્યાત પુરુષ હતો, તે બીજાં માણસોની પેઠે નિયમિત સૈનિક વિભાગમાં કામ શરૂ કરીને છેવટે મુખ્ય ઓન્જિનિયરની પદવીપર અધિષ્ટિત થઇ રાજધાની બગદાદમાં વસતો હતો. તે વિદ્યાવતા અને રણકુશળતા ને માટે સમાન બાવે વિખ્યાત હતો અને કલમ તથા તલ્વાર બંનેની મદદથી તેણે સારો યશ મેળવ્યો હતો, તેણે કિમતુલ-મસાલિક^૪ નામનો ઓન્જિનિરીંગ

૧ તેઓ અલ-માનુઆતના નામથી ઓળખાતા હતા. ખલિફા મુતાસિમના અમલમાં હતાં નામનો એક તુર્કી સैन्यવાદના સેનાપતિ હતો. ખલિફા મુતાસિમના પાંચ પુત્રો પૈકી તેને ઉંચી પદવીપર સ્થાપ્યા, તે એકજ વખતે માધ શિબિત અને તુર્કી અંગરક્ષક લશ્કરનો સેનાપતિ, ખલનથી પોસ્ટ માસ્તર જનરલ અને રાજ્યદાધકાનું કાર્ય કરતો. એનાદ્વારા પ્રમાણ મળી આવે છે કે, અરબોમાં એ સમયે એકજ વ્યક્તિને અનેક પદ આપવાનો રિવાજ અપ્રચલિત નહોતો.

જમાનામાં એ લશ્કર જુન્દા નામથી ઓળખાયું હતું.

૨ ફોતેમાહદ ખલિફાઓના અમલમાં તેઓ સિરિયાન અલ-હુન્નર (નિર્જન સ્થાનના યુવક)ના નામથી ઓળખાતા.

૩ ઓન્જિનિયરો મનઝનિકિનના નામથી ઓળખાતા હતા.

૪ આ ગ્રંથનું પુ. નામ હમદનલ ગાસાતિ; ફિસિયાસનલ ગાસાતિ હતું.

વિષયનો એક ગ્રંથ લખ્યો છે. એ ગ્રંથના સંબંધમાં અનેક ખાલિશઓએ લખ્યું છે કે:—“લડાયક ખાતાં સંબંધીનો દરેક વિષય એમાં ચર્ચવામાં આવ્યો હતો. કેવી હાલતમાં લડાઈનો હુકમ કરમાવવો જોઈએ, કેવી રીતે કિલ્લા બંધાવવા જોઈએ, અશ્વપર ખેસી કેવી રીતે લડાઈ કરવી જોઈએ, કેવી રીતે અશ્વપર ખેસવાનું કાર્ય શિખવાડવું જોઈએ, કેવી રીતે લડાઈના અશ્વને શિક્ષણ આપવું જોઈએ, લડાઈનાં હથિયાર વગેરે કેવી રીતે સાદુ રાખવાં જોઈએ, લડાઈને વખતે પથ્થર ફેંકનારાં યૌનાં કેવી રીતે તૈયાર કરવાં જોઈએ, દુશ્મનની છેક નજીકમાં જઈને કેવી રીતે લડાઈ કરવી જોઈએ, કેટલી જાતનાં અશ્વારોહી સૈન્યો બાંધવા જોઈએ અને કેટલી જાતના અશ્વોનો લડાઈમાં વ્યવહાર કરવો જોઈએ છતાંહિ અનેક વિષયો એ પુસ્તકમાં લખેલા હતા.

કોઈ સ્થળે કૃત્ય કરતી વેળાએ દરેક લશ્કરી કાફલાની સાથે હકામોનું એક મંડળ તથા એક દવાખાનું રહેતું હતું. એની સાથે ઉંટો દ્વારા ઉચ્ચકક્ષી ખાલખીના જેવું લડાઈમાં ધાયલ થયેલા સિપાઈઓનું સહયાયી ચિકિત્સાલય રાખવાનો બંદોબસ્ત પણ હતો. ખલિશ રસિદ અને મામુનના અમલમાં લડાયક ઇસ્પતાલને માટે તંખૂ, રસદ અને દવાઓ વગેરે ઉચ્ચકક્ષી માટે ઘણા ઘણા ઉંટો અને અશ્વોની આવશ્યકતા પડતી. પાછળના જમાનામાં, અરે એટલુંજ નહિ, સેલજુક વંશના સુલ્તાન મહમુદના શાસનકાળમાં પણ લડાયક ઇસ્પતાલની જરૂરની ચીજો ઉચ્ચકક્ષી માટે ૪૦ ઉંટની જરૂર પડતી હતી.

દરેક જરૂરની જગ્યાએ લડાયક હથિયાર વગેરે બનાવવા માટે કારખાનાં સ્થાપવામાં આવ્યાં હતાં. દીર્ઘદર્શી અને કૌશી પદવીવાળા અધિકારીઓ ઘણું ભાગે એ સઘળા હથિયારખાનાંની દેખરેખ રાખતા. કુર્મચા ખલિશ-ઓના શાસનકાળમાં ઘોડેસ્વાર સિપાઈઓ તસ્વાર, કુહાડા, બાલા બળા, બખ્તર અને લોહાની ટોપી વાપરતા, અઘ્યાસી ખલિશઓના શાસનકાળમાં પણ એવી જાતનાં અઘ્યાસી સજ્જિત રહેતા દરેક લશ્કરના કાફલાની સાથે ખુરાસાની અથવા ઇરાન દેશવાસી અશ્વારોહી ધનુર્ધારીઓનું એક ટોળું રવાના થતું એ સઘળા અશ્વારોહી અથવા ઘોડેસ્વાર ધનુર્ધારી સૈન્યો પ્રાચી-

૧ હથિયાર જીદને હાડસહમના કહેતા. ખરી રીતે અંગ્રેજી શબ્દ આ અરબી શબ્દપરથી હકલવેલો છે.

૨ એ દેખરેખ રાખનાર અગલદાર નાજિરના નામથી ઓળખાતો હતો.

નકાળમાં ઘેડાની પીઠપરથી તીર ફેંકવાને માટે મશહૂર હતા? કુર્મૈયા ખલિફા અબ્દુલ મલિકની રાજકારકિર્દીની શરૂઆતમાં મશહૂર નામવાળા અલ-મુહાન્નિએ જિનના રેકાબનો પ્રથમ પ્રચાર કર્યો.^૧

આ પહેલાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે, દરેક સમર્થ અરબને લડાઈના કાર્યમાં ભાગ લેવાની ફરજ પડતી. ઘણી ખરી જગાએ સ્વેચ્છાસેવક સૈનિકો ફક્ત ઇચ્છા કરીનેજ નહિ, પણ ઘણાજ આનંદની સાથે લડાઈમાં ભાગ લેતા. જે સમયે સ્વેચ્છા સેવકો પોતાની ઇચ્છાથી લડાઈના મેદાનમાં જતા નહિ, તે સમયે તેમને બળાત્કારે લશ્કરમાં દાખલ કરવામાં આવતા. કુર્મૈયા ખલિફા અબ્દુલ મલિકના શાસનકાળમાં ખસરાના હાકેમ હજ્જનજે એક સમયે એવી રીતે બળાત્કારે રૂયતનાં ઘણાં માણસોને લશ્કરમાં દાખલ કર્યાં હતાં.

ખરી રીતે ખલિફા મુકતદિરના અમલમાં ઇસ્લામ દૈનિક ખાતાનાં વેતનની શરૂઆત થઈ અને સુખ્યત્વે સિપાહીઓને પગાર આપવાનો રિવાજ બદલાવાથીજ આ પતન થવા પામ્યું હતું. એ સમયથી સિપાહીઓ રાજ્યના ખજાનામાંથી પગાર ન મેળવતાં મુલ્કના હાકેમ અથવા ખાતાના સેનાપતિની પાસેથી પગાર મેળવતા હતા; એ સિપાહીઓને પગાર આપવા માટે તેમને કેટલાક મુલ્કો આપવામાં આવ્યાં હતા. રાજ્યના ખજાનામાં નાણાની તંગી પડવાથી પગાર આપવાનો રિવાજ બદલ્યો પડ્યો હતો. ખલિફા મુકતદિરના અમલમાં કેટલાક મુલ્કમાંથી એકી સાથે રાજકર વસુલ થતો નહિ અને પહેલાં ખાજા મુલ્કોમાંથી જે વસુલ થતો તે પણ આ સમયે પૂરતો વસુલ ન થતાં અમુક અંશે વસુલ થતો; આવી રીતે સાધારણ રાજકર અથવા મહેસુલદારો રાજકીય ખજાનામાંથી રાજ્યનો ખર્ચ નિભાવવાનું મુશ્કેલ થઈ પડે તેમ હતું, એટલા માટે ખલિફા મુકતદિરના પ્રાદેશિક આમરદાર માણસોપર દરેક મુલ્કના શાસનનો બાર સોંપાંન એવી શર્ત કરી હતી કે, જોથી તેમની મરજી મૂજબ તેઓ એ સઘળા મુલ્કોની મહેસુલ વસુલ કરી ત્યાંના શાસનકાર્યનું ખર્ચ ચલાવતા, સિપાહીઓને પગાર આપતાં અને વારસિક મુકરર કરેલો કર બગદાદના રાજદરબારમાં મોકલી આપતા. તેમની સાથેની આ શર્ત ' ઇકતિયાત ' ના નામથી ઓળખાતી હતી. આવી રીતે બેવકૂફી ભરેલી રાજનીતિ દ્વારા સસ્તનતની એકદમ પડતી થવા પામી હતી બુદદ રાજ્યો સિપાહીઓને પગાર આપવાને બદલે તેમને જમીન આપતા.

૧ પાર્શ્વિય લોકો આવી રીતે તીર ફેંકવા માટે મશહૂર હતા.

૨ અરબના ઇનિફ્ફસોનો પ્રથમ પ્રાન સુબ્બા

તેમને એ જમીનનો કર આપવો પડતો નહિ, અને ઉપજેલું અનાજ તેમને જ પ્રાપ્ત થતું. એનાથી એવું ખરાબ પરિણામ ઉપજવા પામ્યું હતું કે, મુઘલની ઉન્નત્તિનો પ્રવાહ બંધ થઇ ગયો હતો અને તેમના જોરજુલમથી સમૃદ્ધિશાળી અને ઉન્નતિશીલ મુઘલો થોડા વખતમાં જ દ્રવ્ય અને જનશત્ય થઇ ગયા હતા. અરબ લોકો પરદેશીઓ મારફત ધીમે ધીમે તેમની જમીનથી વંચિત થયા હતા. જિહાદ યુદ્ધની શરૂઆતમાં પશ્ચિમ એશિયાની રાજ નૈતિક અવસ્થા ઘણે ભાગે યુરોપના જેવીજ હતી. એ નાના નાના સ્વાધીન અને કુદર્ રાજ્યોમાં વહેંચાઇ જવાથી તે વખતે યુરોપિયન રાજ્યો જેવી રીતે પોપને તેમના ધર્મ જગતનો નેતા ધારતા હતા, તેવીજ રીતે પશ્ચિમ એશિયાના મુસલમાન રાજ્યો પણ બગદાદના ખલિફાનો તેમના ધર્મ જગતના નેતા તરીકે સ્વીકાર કરતા હતા. કાંઈ ખાસ પણ કારણ સિવાય તેઓ ઘણે ભાગે દુશ્મનીના બંધનમાં બંધાયેલા રહેતા અને તેમની એક ખીજની હરિશ્ચંદ્ર તથા ઉંચી અભિલાષાવાળા વિરોધથી ઇસ્લામ સામ્રાજ્ય શક્તિહીન થઇ પડ્યું હતું.

સેલજુક રાજ્યોના શાસનકાળમાં સૈનિકોને જગીર આપવાનો રિવાજ ઘણા વધારે ફેલાવા પામ્યો હતો. દરેક કબિલાનો મુખ્ય માણસ અને દરેક અમીર એક એક જિલ્લો મેળવતો; તેઓ તેના ઉપર પ્રધાન વ્યતિની પેઠે (સાહેબ અલ-માકાલ) પોતાના સ્વાધીન અક્તિવર્ગપર સ્વાધીન સત્તા ચલાવતા-તેઓ સેલજુક સુલ્તાનને વારસિક મુકરર કરેલો કર આપતા અને લડાઈને વખતે ઠરાવેલી સૈન્ય સંખ્યાદ્વારા સહાયતા કરતા. તેમને એ સિપાહીઓના પોશાક, હથિયાર વગેરે ખીજ બધી વસ્તુઓનો ખર્ચ નિભાવવો પડતો. ફક્ત એક ઈરાક મુઘલમાં આવી રીતે આળીસ જગીરદાર હતા, તેમાંના થોડાજ અરબ વંશમાં જન્મેલા હતા.^૧

મિસર, પશ્ચિમ આફ્રિકા, ઈરાન અને છવટે આસ્ટરસની નહેરની ખીજ બાબૂએ આવેલા પૂર્વ યુરોપ વગેરે જે સ્થળે હાલમાં પશ્ચિમ એશિયાના હાકેમ તુર્કી અને તાતાર લોકોએ તેમની વિન્ય પનાકા ફરકાવી હતી, તેજ સ્થળે આવી જગીર આપવાનો રિવાજ ચાલુ થયો હતો. પાછળના તુર્કી સુલ્તાન મહમ્મદે પગાર આપીને નિયમિત સૈન્ય રાખવાની વ્યવસ્થા ફરીવાર ચાલુ કર્યા પછી તુર્કી રાજ્યમાં જગીર આપવાનો રિવાજ કમી થયો હતો.

૧ દુનિયસના વંશજ હિલા અને મુનકિજના વંશજ સેલ્જુક પ્રદેસનો શાસન બાર મેળવી શક્યા હતા.

ઉમ્મેયા ખલિફાઓના શાસનકાળમાં પાયદળ સિપાહીઓનો વારસિક પગાર ૧૦૦૦ દિરહમ (લગભગ ૪૦ પાઉન્ડ) હતો. અખ્યાસી વંશના ખલિફા સાફાએ એને વારસિક ૯૬૦ દિરહમમાં બદલાવી નાખ્યો હતો, એવું અનુમાન કરી શકાય છે. ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓ પાયદળ સિપાહીઓની પેઠે સામયિક સહાયતા મેળવી શકતા અને તેમને પગાર પણ પાયદળ સિપાહીઓના કરતાં બમણો મળતો હતો; પરંતુ જે પ્રદેશમાં સૈનિકો વસતા હતા, તે પ્રદેશની પ્રકૃતિ પ્રમાણે તેમના પગારનો વધારો ઘટાડો થતો હતો. દાખલા તરીકે આ સ્થળે ઉલ્લેખ કરી શકાય એમ છે કે, ખલિફા માસુન ઇરાક પ્રદેશમાંના^૧ પાયદળ સિપાહીઓને માસિક ૨૦ દિરહમ અને પુરસ્કાર અથવા બક્ષિસ આપતા હતા તથા ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓને ૪૦ દિરહમ અને બક્ષિસ આપતા હતા બીજી બાજુએ દમસ્કસ પ્રદેશના પાયદળ તથા ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓ અનુક્રમે ૪૦ તથા ૧૦૦ દિરહમ મેળવતા પાછળના જમાનામાં જે સિપાહીઓનો પગાર ઓછો થવા પામ્યો હતો, તેનાં બે કારણો દર્શાવી શકાય તેમ છે. (૧) સોનાના મૂલ્યની વૃદ્ધિ, (૨) જૂદા સંપ્રદાયમાંથી સૈન્ય સંગ્રહ કરવા માટે ખલિફાઓના તાબાનું વિશાળ સામ્રાજ્ય પડી રહ્યું હતું, તે ઇસ્લામી શાસન સ્થાપવાની સાથે સાથે પ્રજાતંત્ર શાસન પદ્ધતિ સ્થપાવાથી અને જે સઘળા જૂદા સંપ્રદાયનાં માણસો ઇસ્લામ ધર્મ ગ્રહણ કરતાં, તેઓ પણ ચૂસ્ત અરબોની પેઠે સરખી રીતે રાજનૈતિક તથા જમીનના સ્વત્વાધિકાર પ્રાપ્ત કરતા, એથી ઇસ્લામ ધર્મ ફેલાવવામાં ઘણી મદદ મળી હતી. એ સિવાય જીતેલી સઘળા જાતિઓને શાસક સંપ્રદાયની સાથે મળવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાથી એ ધર્મ ફેલાવવાનું કાર્ય એનાથી પણ વિશેષ ફેલાવો પામ્યું હતું. એ આશ્રિત માણસના (વલા) રક્ષણના રિવાજના નામથી ઓળખાતું હતું. પર્શિયન, ગ્રીક, બગ્દર અને સ્કલાવોનિયન લોકો ઇસ્લામ ધર્મ ગ્રહણ કરતાંની સાથેજ કોઈ એક મોટા અરબ સંપ્રદાયની સાથે મળી જતા, અથવા કોઈ મોટા માણસના કિંવા એવાજ કોઈ રાજકુટુંબના આશ્રિત માણસ તરીકે ગણાતા હતા અને વલાના (આશ્રિત વ્યક્તિના) નિયમ મુજબ તેઓ આશ્રયદાતાની સાથે ગાદ સંબંધ સ્થાપન કરી શકતા, એટલા માટે પાછળના ખલિફાઓ સઘળા અરબ ઉપદ્વીપોના રણકુશળ વિભિન્ન સંપ્રદાયમાંથી લશ્કર એકઠું કરવામાં અગવડ ભોગવતા નહોતા. વારાંગિયન બર્બર લોકો વધારે પગાર મેળવવાની આશાથી પ્રલુપ્ત થઈને-લલચાઈને

૧ ખલિફા માસુનના અમલમાં (૨૦૧ હિ. ઇ. સ. ૮૧૬-૧૭) ઇરાક દેશમાં ૧૨૫૦૦૦ સિપાહીઓ રહેતા હતા.

મુસલમાન લશ્કરમાં આવી મળતા; પરંતુ આવી રીતે જૂદા સંપ્રદાયમાંથી સૈન્ય સંગ્રહ કરવાનો રિવાજ ચાલુ થવાથી સૈનિકોમાં એક ખીખની પ્રાચીન સહાનુભૂતિ નાબૂદ થવા પામી હતી.

આ સઘળા દ્રવ્યના લાલચુ સૈન્યો અવિશ્વાસુ હતાં અને દુર્બળ ખલિફાઓના અમલમાં તેમના મેળાપવાળી ખ્યાતિ વૃદ્ધિ પામી હતી. ખલિફા મનસુરના અમલમાં^૧ લશ્કરના કાફલાઓ (૧) મોઘારાઈટ, (૨) હિમિયા રાઈટ અને (૩) ઈરાની એવા ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલા હતા, પરંતુ મુતાસિમના અમલમાં તુર્કી અને આફ્રિકાવાસીઓના દ્વારા ચોથો ભાગ બંધાયો હતો. ધણી જૂના જમાનાથી યુદ્ધક્ષેત્ર કિંવા યુદ્ધ યાત્રામાં સૈન્ય પાંચ ભાગમાં વહેંચાયેલું રહેતું, (૧) કેન્દ્ર સ્થળ (કાલખ) સાધારણ રીતે એ સ્થળે ખુદ સેનાપતિ રહેતો, (૨) જમણી બાજુ (મધ્યસરેહ) (૩) ડાબી બાજુ (મધ્યમાનેહ) (૪) આગળ ચાલનાર લશ્કર (તાલિયેહ) (૫) પાછળ રક્ષા કરનાર લશ્કર, કૃત્ય કરતી વેળાએ આગળ ચાલનારાં સૈનિકો જડપથી ચાલનારા અશ્વપર બેસીને, ચળકતા બખતર, ધરપાતની દિગ્ગળી મસ્તક રક્ષિણી અને આગલા ભાગમાં એક જનનાં પંખીનાં પીખાંવાળા લાંબા ખર્જા દ્વારા મુસબ્બિજત રહેતા, તેઓ મુખ્ય લશ્કરથી કેટલાક માઇલ આગળ ચાલતા. જમસૂએ નિમવાનો રિવાજ ખાસ કરીને ચાલુ હતો. કોતખા^૨ એ સઘળા જમસૂઓની દેખરેખ રાખવાના કાર્યનો અને કૃત્ય કરવા તૈયાર થયેલા દેશના નકશા તૈયાર કરવાને નિમવામાં આવ્યો હતો. અને તેના સમયથી એ કાર્ય હરાવેલા રિવાજ નરીકે ગણાયું હતું દરેક સેનાપતિજ જમસૂઓની મદદથી તેમના ધારેલાં નકશા તૈયાર કરતો, અથવા મુખ્ય સેનાપતિની પાસેથી મેળવતો.

જે સમયે વિશાળ મુસલમાન સૈન્ય તરેહ તરેહનાં ચક્રમક્તા હથિયાર અને જન જનના મૂલ્યવાન પોશાકથી સુસજ્જિત થઈને દુશ્મનના દેશબાજી કૃત્ય કરતું, તે સમયે તે વર્ણનાનીત નયનપ્રીયિદર દશ્યમાં પરિણત થતું. સહમેના મોટા ઘોડેસ્વાર લશ્કરની ખન્ને બાજુએ ધનુર્ધારીઓ ગમન કરતા અને તે લશ્કરના ઘોડાઓની સાથે તરખી રીતે દોડી શકતા. તેમની પાછળના ભાગમાં વિશાળ મેદની સમાન પાયદળ સૈન્ય અજળઅજળ રીતે હારબંધ ગોઠ-

૧ ખલિફા જેસુ હમર (૨૬૧) ના અમલમાં ૧ દિનારનું મુલ્ય ૧૦ દિરહમ હતું. ખલિફા મામુનના અમલમાં તેનું મુલ્ય ૧૫ દિરહમ થયું હતું. એક દિનારનું મુલ્ય હમમ ૧૩ શિલિંગ ૬ પેન્સ જેટલું હતું.

૨ હાજ અલ અસ્કર-લશ્કરનો ન્યાયાધીશ.

વાહનિ ગમન કરતા. તેમની વચ્ચે મોટી ઉંટોની હાર રસદ, તંબુ, વાહદ અને ગોળી વગેરે લઘાયક સરંજામ પાંદપર ઉંચકીને લાવતી હતી. એ સિવાય આખા લશ્કરના પાછળના ભાગમાં લડાઈમાં ધાયલ થયલા સિપાહીઓની સારવાર કરવાનું ચિકિત્સાલય (દવાખાનું) રોગીઓને માટે ખાટલાઓ અને કિલ્લાઓ ભાંગવા માટે પત્થર ફેંકનારાં તરેહ તરેહનાં લઘાયક યંત્રો ઊંટ, ઘોડા અને ઘોડાગાડીઓદ્વારા વાહિત થતાં હતાં. જો આવા કોઈપણ લશ્કરની સાથે ખુદ ખલિફા અથવા કોઈ શાહજાદો રહેતો હતો, તો એ લશ્કરના દેખાવ ધણોજ ભયકાદાર દેખાતો. અંગરક્ષક સિપાહીઓનો સંફદ પોશાક, સોનાના દંડના અથ ભાગપર રાજકીય ધ્વજ, સૈનાધ્યક્ષ અને મુખ્ય મુખ્ય માણસોના ભયકાદાર પોશાક એક જાતની અગમ્ય મનોરમ શોભા ધારણ કરતો હતો. આગળ ચાલનાર લશ્કર મુકરર કરેલી જગાએ હાજર થતાંની સાથેજ ખામ ખોદતું અથવા કિલ્લા બાંધતું. કારણ કે અરબ લશ્કર આક્રમ-જામાંથી અથવા માટે દરેક જાતની સાવચેતી રાખ્યા વિના કોઈપણ સ્થળે આવણી નાખતું નહિ. મુળ લશ્કર દરાયેલી જગાએ હાજર થવાથી તંબુઓને હારબંધ ગોડવીને એવી રીતે રસ્તા, બગર અને ચાકીઓ અનાવવામાં આવતી કે, જાણે તે એક સાધારણ શહેર હોયની ! એવોજ ભાસ થઈ આવતો હતો. એ સ્થળે કોઈપણ જાતની ગરબડ અને અંધાધુંધી થવા પામતી નહોતી. સૈનિકોમાં બક્ષિસ વહેંચાયા પછી અને શિબિરાગિ પ્રજ્વલિત થયા પછી સૈનિકો આ પીને સાધારણ ભોજન કર્યાબાદ ઇંશાર નમાજ (રાત્રિ વખતની બંદગી) પડતા. ખુદ ખલિફા અથવા તેમની જેરહાજરીમાં કાઝી-ઉલ્-અસ્કાર^૧ એ બંદગીમાં ઈમામતું કાર્ય કરતા. સિપાહીઓ હારબંધ ખેસીને મશહુર જંગ અથવા લડાઈના પ્રયાણની વાર્તાઓ કહેતા અથવા બંસી અને વીણાની મદદથી પ્રાચીન શૌર્યવીર્યની કથાઓ સૂચવનારી કવિતાઓ સાંભળતા. જ્યાં સૂંધી નક્ષત્રો આશમીને નિસ્તબ્ધતા ન થતી અથવા વિશ્રામને વખત ન થતો ત્યાં સૂંધી તેઓ તે કાર્યમાં નિયુક્ત કરતા.

શરૂઆતના વખતમાં આક્રમણ અને આત્મરક્ષા કેમકે કાર્યને માટે અરબ સૈનિકોને મોટાં ટોળાંમાં એક અથવા બે ભાગમાં વિભક્ત કરવામાં આવતા. ખલિફા ખીજા મરવાનના અમલમાં આક્રમણ અને આત્મરક્ષા બંને સ્થળે સૈનિકોએ હારબંધ ન ગોઠવાતાં સઘળાએ એકી સાથે યુદ્ધ કાર્ય ચાલુ કરવાથી પહેલાંની યુદ્ધ પ્રણાલીની ઉત્તિ સાધિત થઈ. જામના યુદ્ધ વખતે^૨ ઉમ્મૈયા

૧ અરબનો ઇતિહાસ ૧ લો ભાગ નજો.

૨ અરબનો ઇતિહાસ ખીજો ભાગ નજો.

અને અખ્યાસી બન્ને પ્રણાલીનું અવલંબન કરાયું. આ પ્રકારની યુદ્ધ પ્રણાલીદ્વારા નાસિબિને મેદાનમાં અબુમુસલિમ અબુદલા બિન અલીને પરાજિત કર્યો હતો. આ બચાંકર યુદ્ધની હકીકત ઇતિહાસવેત્તા ઇબ્ને અલ અશિરદ્વારા લખાઈ છે. પુરાસાન દેશના સેનાપતિએ આ યુદ્ધમાં જેવી રણકુશળતાનો પરિચય પ્રદાન કર્યો હતો અને જેવી રીતે તેણે સૈનિકોની પરિચાલના કરી હતી, તેનાદ્વારા સેરેસિન જાતિની ઉન્નત સમરનીતિનો પરિચય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તેણે ઉંચી જગાએ ઉભા રહીને યુદ્ધકાર્ય તપાસ્યું હતું, હુકમ ધરમાવ્યા હતા અને સૈનિકોના સુખદોષસ્તથી તથા સોજતીઓની સહાયતાથી તાપ્તાના સેનાપતિઓને ઉપદેશ આપ્યો હતો. સેનાપતિના સોજતીઓએ તેના અને મુઠ્ઠના સેનાપતિઓમાં કાસદતું કાર્ય સંપૂર્ણ કર્યું હતું. મુસલમાન સિપાહીઓ આત્મરક્ષાને સમયે પાયદળ લશ્કરદ્વારા બૂહરચના ગોઠવ્યા પછી એક ઘુંટણપર ખેસી સ્થાભેની જમીનપર ઢાલ રાખી હુમનો તરફ બચ્ચાં વરસાવતા હતા. આવી રીતે તેઓ પાંચ અથવા છ ફૂટ લાંબી લોઠાની અણીથી દાટેલા લાકડાના દંડના ઓથમાં રહીને હુમનના હુમલાની વાટ જોતા હતા. પાયદળ સિપાહીઓની બરાબર પાછળના ભાગમાં ધનુર્ધારી લોકો રહેતા અને તેમની પાછળ તથા બાજુમાં ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓ રહેતા હતા. હુમનના હુમલા વખતે ધનુર્ધારીઓ અવિશ્રાંત બીપણ બાણ વરસાવતા અને અચ્ચલ અટલ પાયદળ સિપાહીઓ બધાં વરસાવવા માંડતા. બરાબર એજ વખતે ઘોડે સ્વાર સિપાહીઓ પાયદળ અને ધનુર્ધારીઓની વચ્ચેના ઇન્દ્રમાંથી બીપણ વેગે આગળ વધીને આગળ આવેલા હુમનોપર હુમલો કરતા. સેરેસન લોકો પહેલાં આવી પદ્ધતિથી લડાઈમાં શ્વેત મેળવવાને સમર્થ થયા હતા. જ્યારે જોઈ શકાતું કે, શત્રુઓ પાછા હડે છે ત્યારે અસલ લશ્કર અથવા પાછળ રાખીમૂકેલું (રિઝર્વ) લશ્કર આગળ આવીને એકદમ તેમનાપર આક્રમણ કરતું. સાધારણ ઘોડે સ્વાર લશ્કર પાછળ પડવાના કામમાં નિયુક્ત થતું. હુમલો કરતી વેળાએ પણ આવી રીતે લશ્કરની હારો જોડવવામાં આવતી તથા રણકુશળતાનું અવલંબન કરવામાં આવતું.

આજુબાજુની સઘળી જાતિઓના ઉપરની સેરેસન લોકોની શ્વેત રણકુશળતાપરજ આધાર રાખતી નહોતી, પરંતુ જડપથી કૂચ કરવાના પરિણામે લણીવાર તેઓ શત્રુ પક્ષના ઉપર શ્વેત મેળવી શકતા. જ્યારે ગ્રીક લોકો તેમનો લડાઈક સરંજામ અને રસદ વગેરેની ગાડીઓ, ખચ્ચર ગધેડાં અને ઘોડાની મદદથી ખેંચી લઈ જતા, ત્યારે અરબ લોકો એ કાર્ય ધણેભાગે ઊંઘી મદદથી સંપૂર્ણ કરતા, એટલા માટે મુસલમાની લશ્કર રસદ અને યુદ્ધ

સરંજમાદિ સહિત ધણીજ જડપથી મુકરર કરેથી જગાએ જઇ પહોંચતું. એ કારણ વશાતજ વર્તમાનકાળના કોઈ એક ઇતિહાસકારે લખ્યું છે કે:—

“ અરુઓએ ઉઠાની મદદથી સિરિયા દેશ કબ્જે કર્યો હતો. ” જે વધારે દૂર જવું પડતું, તો પાયદળ સૈન્ય પણ ઘોડા અથવા ઉઠપર ખેસી રવાના થતું. ધણીવાર થોડી દૂરની તેમજ જડપની યુદ્ધયાત્રામાં દરેક ઘોડેસ્વાર સિપાહી તેમની પાછળ એક એક પાયદળ સિપાહીને સાથે લઇ લેતો. દુસ્મન પક્ષના કોઇ એક માણસની લેખિનીથી લખાયલી સેરેસન લોકોની રણકુશળતાની એક અગ્નયખી ઉપજવનારી હકીકત અમે અહિં નીચે રજૂ કરીએ છીએ:—

“ જ્ઞાનીના નામથી ઝાળખાતો છટ્ટા લિય ખલિકા મુતામિદ, મુતાબિદ, મુક્તાદિ અને મુક્તાદિના વખતનો બરાબરીઓ હતો. એ સમયે અરબ લોકો ઘણેભાગે તેમના મહત્વ, શૌર્ય અને વીર્યથી વચિત થવાથી બાદશાહ લિય તેમનો તિરસ્કાર કરતો અને તેમને અસબ્ય નામથી ઝાળખાવવામાં તેણે લેશ માત્ર પણ અગ્નયખી માની નહોતી. તેણે લખ્યું છે કે, અરબ લોકો લંબચતુષ્કોણ આકારમાં સૈન્ય પોતાનું લશ્કર ગોઠવતા હતા, એથી સાધારણ રીતે તેમનાપર આક્રમણ કરવું કઠિન થઇ પડતું. અભિયાન (કુચ) અને યુદ્ધ બન્ને વચ્ચે એક પ્રકારનું સૈન્ય બૃહદ રચવામાં આવતું. સેરેસન લોકો લડાઇના મેદાનમાં એવી મજબૂત અને અટલ રીતે રહેતા હતા કે, તેઓ એકદમ આક્રમણ કરવાને અથવા આકસ્માત યુદ્ધ આરંભીને સત્વર સમાપ્ત કરવાને લલચાતા નહોતા. તેઓ પહેલવહેલાં હુમલો કરવાની વાટ જોવાનુંજ પસંદ કરતા, પરંતુ જ્યારે જાંતતા કે, દુસ્મનોનો પહેલો હુમલો નિષ્ફળ નિવડ્યો છે, ત્યારે તેઓ સઘળા એકી સાથે તેમનાપર તૂટી પડતા. તેઓ જળ અને સ્થળ બન્ને જગાએ આ યુદ્ધપ્રણાલીનું અવલંબન કરતા. પ્રથમ તેઓ દુસ્મનોપર બળા અને ધનુર્બાણદ્વારા આક્રમણ કરીને ત્યાર પછી ધણીજ નજીકમાં આવી દાલ સહામે રાખી હારબંધ ગોઠવાઇ યુદ્ધ કરતા, સમરક્ષેત્રમાં સાવચેતી અને સુખદોષસ્તને માટે સેરેસન લોકો સઘળી લડાયક જાતિઓના કરતાં ઉત્તમ હતા. તેઓ મરજમૂજબ નૈયાર થઇને લડાઇના મેદાનમાં હાજર થતા, તેમને બળાકારે લશ્કરમાં દાખલ કરવા પડતા નહોતા. ધનવાન માણસો તેમના સ્વદેશને માટે પ્રાણોત્સર્ગ કરતાં અને ગરીબ માણસો લૂટેલું દ્રવ્ય મેળવવાની આશાથી યુદ્ધમાં બાગ લેતા. તેમના દેશવાસીઓ તેમને અને પુરુષ, અરે એટલુંજ નહિ, પણ સ્ત્રીઓ, ગરીબો અને નિઃસહાય માણસોને લડાયક હથિયારોદ્વારા સહાયતા કરતા. ”

ખલિફાએના શાસનકાળમાં એક યુરોપિયન વિદ્ય ઇતિહાસકારે લખ્યું છે કે:—

“બાદશાહ હકૂમ લિય જે સિરેસન લોકોને પ્રીતિની નજરથી જોતો નહિ અને જેમને તેણે અસબ્ય, અવિધાસુ નામથી ઓળખાવ્યા હતા, તેજ સેરેસન લોકો માનસિક ઉન્નતિથી ચરિત્રદીન બાઇઝનટાઇન (ગ્રીક લોકો અને રોમન લોકો) ના કરતાં ઘણાજ ઉન્નત હતા; કારણ કે, એ સમયે સેરેસન લોકો આખી આલમમાં સભ્યતા અને ઉન્નતિની મશાલ ધારણ કરનારા જેવા હતા.”

તેણે એમ પણ લખ્યું છે કે:—“બાઇઝનટાઇન લોકો ખીજી જાતિને અસબ્ય નામથી ઓળખાવતાં. પરંતુ એવા કેટલાક વિષયો છે કે જેના દ્વારા સાબીત થશે કે, તેઓજ ખરી રીતે અસબ્ય હતા. આપણે બાદશાહ લિયના લખેલા ઇતિહાસપરથી જાણી શકીએ છીએ કે, બાઇઝનટાઇન લોકો સેરેસન લોકોના અને તેમાંયે ખાસ કરીને ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓ તરફ ઝેરીલાં બાણો ફેંકતા. ખીજી બાજુએ સેરેસન ઘોડેસ્વારો પોતાની જીન્દગી કરતાં પોતાના અશ્વનું જીવન અધિક પ્રિય ધારતા હતા. એથી તેઓ અશ્વના જીવનની રક્ષા માટે અનંકવાર યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી પાછા ફરવાનું પસંદ કરતા. શત્રુઓનાં ગામો લૂંટવાં તથા બાળીને બસ્તીબૂત કરવાં એજ બાઇઝનટાઇન લોકોની રણનીતિ હતી; ખીજી બાજુએ અરબ લોકોએ એ વિષયમાં સખ મના કરી દીધી હતી.”

લૂંટલા દ્રવ્યના વિભાગ સંબંધી બાઇઝનટાઇન લોકોમાં કાંઈપણ નિયમ નહોતો, પરંતુ મુસલમાનોના ધર્મશાસ્ત્રમાં એ વિષયમાં ફરવેલા નિયમો હતા, અને જ્યાં સૂધી એ ધર્મશાસ્ત્રની પ્રાચીન રાજનીતિ અનુસાર કાર્ય થતું, ત્યાં સૂધી એ નિયમ સાધારણ રીતે સખતાઈથી પ્રતિપાલિત થતો આવ્યો હતો. પ્રથમ જણાવેલા વિષયોની આલોચનાદ્વારા જાણી શકાય છે કે, લડાઈના મેદાનમાં બાઇઝનટાઈ લોકોના કરતાં અરબોની નૈતિક ઉન્નતિ ઉત્તમ હતી.”

અરબ સૈનિકો લડાઈને વખતે સન્મુખમાં કોઈપણ પ્રકારની પ્રતિબંધક સહાયતાથી આત્મરક્ષા કરતા અને સેવાક્રિયાની રક્ષા માટે એક જડપથી આલનાઈ ઘોડેસ્વાર લશ્કર રહેતું. સૈનિકો પોતાની જરૂરની વસ્તુઓદ્વારા એવો પ્રતિબંધક બાંધતા અને પહેલો હુમલો નિષ્ફળ નિવડવાથી સાધારણ રીતે તેઓ તેમની પાછળ જઈને ફરીવાર તૈયાર થઈ ફરીવાર સૈનિકોપર આક્રમણ કરતા.

પહાડી યુદ્ધમાં સેરેસન લોકો મુર્ચિપુણ હતા. જુદાજુદા આખેડની વિરૂદ્ધમાં મનાયતિ આક્રમિતના યુદ્ધ કાર્યે ઘણાજ આવેલી અને મુર્ચિપુણનાને

અ. ઇ. ભાગ. ૨.

મેરેસિન રાજમહેલની અંદરનો દેખાવ.

Lakshmi Art, Bombay.

પરિચય કરાવ્યો છે. ખજવાખોરો માટી અને પથ્થરના બાંધેલા પોટલાં અને પર્વ-
તના શિખરપરથી મોટા પથ્થર ફેંકવાનું ઘણી સારી રીતે બાંધ્યું હતા.
સેનાપતિ આફ્રિકાન ધનુર્બાણદ્વારા અને યંત્રની મદદથી પથ્થર ફેંકીને એ
સંધાનાં પર્વત શિખરોને શત્રુશત્રુ કરી ત્યાં પોતાનું સૈન્ય સ્થાપન કરતો, આવી
રીતે તેણે ધીમે ધીમે શત્રુના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. સેરેસન લોકો કોઈ
શહેર અથવા દુર્ગપર ઘેરો ઘાલતી વેળાએ બારી તીર અને પથ્થર ફેંકવા
માટે (માનજનિક) અને મોટા પથ્થર ફેંકવા માટે (ડાખખાખાહ) જૂદી
જૂદી જાતનાં યંત્રો વાપરતા. તેઓ તેની મદદથી દીવાલપર વારંવાર આઘાત કરીને
એને ભાંગવાને સમર્થ થતા. તેઓ એ ફેંકનારાં યંત્રો એવી ચાલાકીથી બના-
વતા કે, મોટા મોટા પથ્થરો સીધેસીધા જોર સાથે અથડાઈને તેના ચૂરેચૂરા
કરી નાંખવાને સમર્થ થતા. તેરમી સદીના મધ્ય ભાગમાં અરબ લોકોએ પ્રથમ
વારદનો પ્રચાર કર્યો. સુલતાન બેદખ્તાર મશહુર આઘન બાલુતના યુદ્ધમાં તેનાં
એક બંદૂકધારી કાફલાની સહાયતાથી નાતાર લોકોને ફરીબૂત કરવાને સમર્થ
થયો હતો.

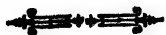
લડાયક નૌકાખાતું.

સિરિયા અને મિસરની ફતેહની સાથે સાથે અનેક લડાયક જહાજ
સેરેસન લોકોના કબજામાં આવ્યાં હતાં, એ સમયથી દરિયાઈ બંદરના
રક્ષણ માટે અને જળાયુદ્ધમાં દુશ્મનપર ફતેહ મેળવવા માટે લડાયક જહાજો
બનાવવાની અને તેનું રક્ષણ કરવાની આવશ્યકતા એક ખાસ અગત્યના કાર્યમાં
ગણાવા લાગી; એથી લડાયક જહાજો [આસાનિલ] નો જરૂરી લડાયક
અંરજનમ પૂરો પાડવા અને નૌકાનું લશ્કર બાંધવા માટે ખાસ લક્ષ આપ-
વામાં આવ્યું હતું. હિનિસિયા દેશના રહેવાસી જનો મશહુર નાવિકો હતા,
એથી પહેલ વહેલાં એ દેશમાંથી દરિયાઈ લશ્કર એકઠું કરવામાં આવતું,
ત્યાર પછી સિરિયા મિસર અને એશિયામાઇનોરના કિનારાપરના ભાગો-
માંથી તેમનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો, હિજરી સન ૧૨૮ માં લડાયક
જહાજની મદદથી સાઈપ્રસ દીપમાં મુસલમાન સૈન્ય ઉતરીને તેનાપર
અધિકાર સ્થાપવાને સમર્થ થયું હતું. હિજરી સન ૩૪ માં જે સમયે
મિસરના શાસનકર્તાએ ૬૦૦ લડાયક જહાજો સહિત લિસિયાનના કિનારાપર
આક્રમણ કર્યું હતું, તે સમયે બાઈઝેન્ટાઇન લોકોએ તેના પર આક્રમણ
કર્યું; પરંતુ તે ફક્ત ૨૦૦ યુદ્ધ જહાજની સહાયતાથી તેમને પરાજિત કર-
વાને સમર્થ થયો. સેરેસન લોકોએ પ્રથમ દૂરથી એ યુદ્ધ શરૂ કર્યું હતું,

પરંતુ જ્યારે જોયું કે, જહાજમાંથી યુદ્ધ કરવાથી પરાજિત થવાની સંભાવના છે, ત્યારે તેમણે ઘણી જડપથી દુસ્મનના લડાયક જહાજની પાસે જઈ હાથોહાથ યુદ્ધ શરૂ કર્યું. તેમણે આઇઝેનટાઇન લડાયક જહાજને મોટા લોકોના સળિયાની સહાયતાથી નજીકમાં લાવીને તેમાં એકદમ વેગપૂર્વક પ્રવેશ કરી બર્ષા તથા તફવાર હાથમાં ઝાલી તેમનાપર આક્રમણ કર્યું હતું. આવા ઉપાયથી બીજાણુ યુદ્ધ કરીને તેઓ ફતેહ મેળવવાને સમર્થ થયા, આઇઝેનટાઇન લોકોનાં લડાયક જહાજો નાખૂદ થયાં અને તેમનો સેનાપતિ રાજકુમાર મહા મહેનતે ન્હાસીને જીવનરક્ષા કરવાને સમર્થ થયો. એ સમયથી સેરેસનલોકો જળયુદ્ધમાં એવી રણકુશળતાનું અવલંબન કર્યું કે, જેથી તેઓ લડાયક જહાજ દ્વારા બ્યુહરચના કરવાનું છોડી દઇને જેમ અને તેમ જલ્દી દુસ્મનના જહાજની નજીકમાં જઈ તેમનાપર હાથોહાથ આક્રમણ કરતા. સિરિયા અને મિસરનાં લગભગ તમામ દરિયાઇ બંદરોમાં અને ઓખેલ્યા તથા ધરાની ઉપસાગરના કિનારાપર આવેલા યુશાયર બંદરમાં લડાયક જહાજ તૈયાર થતાં. અરબોનાં લડાયક જહાજ આઇઝેનટાઇન લોકોનાં લડાયક જહાજના કરતાં પહોળાં અને મોટાં હતાં, પરંતુ ઘણું કરીને એ છેવટે જાણુવેલાં જહાજોની પેઠે જડપથી ચાલનારાં નહોતાં.

વહેપારી જહાજ પણ સારી હાલતમાં આવવાથી બદારના વહેપારનો ક્ષેત્ર સાધિત થયો હતો. દરેક સામુદ્રિક બંદરમાં એક આલોક (દીવા) ગૃહ રહેતું અને તે ખાશાખ નામથી ઓળખાતું. દરેક જહાજના બંદરમાં ફક્ત યુધ્ધનાં વહાણો રહેતાં નહિ, પરંતુ ગવર્નમેન્ટના હુકમ મુજબ પ્રત્યેક પ્રદેશ અને બંદરમાં ડરવેલો સંખ્યા પ્રમાણે વહેપારી વહાણો રાખવાં પડતાં. મિસરના ફતેમાઇદ ખલિફાઓના અને સુલ્તાન સલાહુદ્દીનના અમલમાં આ નિયમ ખાસ કરીને ચાલુ હતો. સલ્તનત દરેક બંદરમાંથી જહાજ એકઠાં કરીને સ્પેનના ખલિફાઓના લડાયક જહાજોની ગોડવણ થઈ હતી. દરેક લડાયક જહાજ એક એક કપ્તાન (કાયેદ અથવા મુકાદ્દમ)ના તાબા તળે રહેતું. તે દરિયાઇ સૈનિકોની પરિચાલના કરતો અને તેમના લડાયક કાર્ય તથા લડાયક સર સરંજામની દેખરેખ રાખતો. ‘રઇસ’ ના ઇલકાબવાળો ખીજો એક અધિકારી ફક્ત વહાણ ચલાવવાના કાર્યમાં નિયુક્ત રહેતો. લડાયક જહાજ ખાતાંના મુખ્ય સેનાપતિ અમીર “ અલ-મા ” અથવા અમીર “ અલ બહર ” ના નામથી ઓળખાતો હતો. એ શબ્દપરથી અંગ્રેજ એડમાઇરલ શબ્દની ઉત્પત્તિ થઇ છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

અબ્ખાસી ખલિફાઓની રાજનીતિ. મહાનગરી બગદાદ.

પહેલાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે કે, બગદાદ મહાનગરી ઇસ્લામ અને સૈનિક વિભાગનું મુખ્ય મથક હતી. એ ઇસ્લામ સલ્તનતના પાયતખ્ત, ઇરાક પ્રદેશની આંખો અને સૌન્દર્ય, વિદ્યા તથા શિક્ષણ કેન્દ્રસ્થાનમાં પરિણત થઈ હતી.

યાકુતના ઇસ્લામવાળા શાહબુદ્દીન અમુ અબ્દુલ્લાએ તેના ભૌગોલિક વિદ્યાકલ્પદ્રુમ નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, ખલિફા મનસુરે વર્તુલાકારમાં બગદાદ નગરીને ફરવીને તેને મજબૂત કિલ્લા તથા ઉંડી ખાણદ્વારા વિંટળાવી દીધી હતી અને તેની ચારે બાજુએ મોટા લોહના ફાટકવાળા ચાર દરવાજા બંધાવ્યા હતા. દરેક દરવાજાના ઉપલા ભાગમાં સ્વર્ણમંડિત ગોળાકાર ગુંબજ હતો અને એ એટલો બધો ઉંચો હતો કે, થોડેસ્વાર સિપાહીઓ બાલા ઉંચા કરી તેમાંથી આવગનવ કરી શકતા. સહેરના મધ્ય ભાગથી થોડેક દૂર પહેલી દીવાલની અંદર સોનાના ફાટકવાળી (આબખજ જહાબ) અબ્બાસી કારીગરીના નમુના દાખલા એક ઉંચો ખુલ્લ નામનો રાજમહેલ બંધાવ્યો હતો. એ અંદરખાનાંની દીવાલમાંના ખલિફાના નિવાસભવનની નજીકમાં મુખ્ય મસ્જિદ, કુમાર અને અધિકારી વર્ગના મહાલયો; રાજકીય ખજાનો અને ખીજાં કેટલાંક સરકારી કાર્યાલયો આવેલાં હતાં. એ પહેલી દીવાલથી વિંટળાયેલી જગાને મેદિનાત-અલ-મનસુરના નામથી ઓળખવામાં આવતી. ખરી રીતે ખલિફા મહમ્મદના બગદાદ સહેરની આંધણીનું કામ પૂરું થયા પછી તે ટાઇપ્રીસ નદીના બન્ને કિનારાપર ચાર માઈલના વ્યાસ વાળા બે મોટા અર્ધવર્તુલાકારમાં પરિણત થઈ હતી. એના મધ્ય ભાગમાં અસખ્મ મહોલ્લાઓ, મેદાનો, બગીચાઓ, મોટા માણસોનાં આરામગૃહો, રમણીઓનાં વિહારસ્થાનો, નાના પ્રકારના પદાર્થોથી વીકાર ભરેલાં બજારો, સુંદર દેખાવડી મસ્જિદો અને હમામખાનાંઓ બન્ને બાજુએ જરૂર જેટલા

અંતર પર હારબંધ રીતે સુસજ્જિત હતાં. અખ્યાસી અમલની બહોળલાલી વખતે મહાનગરી બગદાદ અને તેના મહોલ્લાઓ તથા પરંબોમાં કુલ વીસ લાખ માણસો વસતાં હતાં. ખલિફા મનસુરદ્વારા ટાઇગ્રિસ નદીના પશ્ચિમ કિનારાપર સ્થપાયેલી નગરીના ફરતાં ખલિફા માહદિદ્વારા પૂર્વ કિનારાપર બંધાયેલી નગરી અધિક સૌન્દર્યશાલિની હતી. એક વિશાળ મેદાનની અંદર ખલિફાનું નિવાસભવન (કાસર અલ ખિલાસ્ત) વિદ્યમાન હતું. એ મેદાન એટલું બહુ વિશાળ હતું કે, એના ઘેરાવાને ફરવા જતાં કેટલાક ઠલાકાંની જરૂર પડતી અને એની અંદર એક પશુશાળા, એક પક્ષીશાળા તથા શિકાર માટે રક્ષેલાં જંગલી પશુઓને માટે એક મોટા ચોક હતો. રાજમહાલયની આસપાસ વિંટળાયેલી જમીન અનેક બગીચાઓ, તરેહ તરેવારના સુંદર સુંદર ચારાનાં ઘાસો, પુષ્પ અને વૃક્ષોની હારોદ્વારા સુશોભિત હતી અને નાના પ્રકારના નકશા કેતરેલી દીવાલોદ્વારા ઘેરાયેલાં જળાશયો તથા ફૂવારાઓ દ્વારા આચ્છાદિત હતી. ખલિફા માહદિદ્વારા બંધાયેલી નગરીના વિભાગમાં તાહિર વંશના અને બીજા કેટલાક અધિકારીઓના મહેલો આવેલા હતા. નદીની બન્ને બાજુએ નગરીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી ઓછામાં ઓછા ૪૦ હાથ પહોળા અસંખ્ય રસ્તાઓ રહીને શહેરને અનેક વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યું હતું; એનો દરેક ભાગ એક એક અધિકારીના તાબામાં રહેવાથી તેઓ તેની સાફસુધી, તંદુરસ્તી તથા તેના રહેવાસીઓની સુખ સ્વચ્છતા તરફ નજર રાખતા. શહેરમાં શાન્તિ સાચવવા માટે દરેક રસ્તાના છેડાપર પહેરેગીરો (આશાખ અલ-અરબુક) રહેતા. એક મુખ્ય ધોરી રસ્તાનું નામ મામુલિયા હતું, એ ધણોજ પહોળો અને અલમલ્લા નામના સરોવરથી અલ-આબજ^૧ સુધી ફેલાયેલો હતો.

જે સઘળા અસંખ્ય દરવાજાઓની સહાયતાથી નદીના પશ્ચિમ કિનારાપરની નગરીમાં પ્રવેશ કરી શકાતો હતો; તેમાંના મુખ્ય મુખ્યનાં નામો નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે:—

(૧) બાબ અલ-શમમસિયા, (૨) બાબ અલ-કાન્જ (રેશ-મનો બનાવેલો દરવાજો) (૩) બાબ અલ બસરા, (૪) બાબઅદ-દાયેય (મસ્જિદમાં જવાનો દરવાજો) (૫) બાબુસ-શામ (સિરિયા દેશનો દરવાજો) (૬) બાબુલ-બોસ્તાન (બગીચાનો દરવાજો) (૭) બાબુત તાક (તંબૂતો દરવાજો) (૮) બાબુલ-શિરાજ, (૯) બાબુલ બાયકુરાન, (૧૦) બાબુસ-સિરિયન (બાળકનો દરવાજો), (૧૧)

આયુત-તિન (હુમ્મુર વૃક્ષનો દરવાજો) (૧૨) આયુલ-આબ્બાસી. ખલિફા મહાદિદારા અંધાયલી ટાઇમ્સીસના પૂર્વ કિનારાપર આવેલી નગરીના વિભાગમાં નીચે લખેલા ક્ષેત્રો વિદ્યમાન હતા:—

(૧) આબ અલ-ધારાબેહ (વીથ નામક વૃક્ષનો દરવાજો) (૨) આબસુક અત-તામાર (ખજુર ખજારનો દરવાજો) (૩) આબ અનનુબિ (નુબિયાન ક્ષેત્ર) આ સ્થળે પરદેશી દૂતોને ચુંબન કરવાનો રિવાજ હતો, (૪) આયુલ-આન્માહ (સાધારણ લોકોનો દરવાજો) અને (૫) આબ અલ-મારાતિબ (પાયચારીનો દરવાજો.)

દરવાજાના રક્ષણ માટે સિપાહીઓ નદીની બન્ને બાજુએ આવેલાં રક્ષકગૃહમાં રહીને ઉત્તર તથા દક્ષિણ દિશામાંના પાણી બહાર નીકળવાના રસ્તાઓપર પહેરેગીરીના કાર્યમાં નિયુક્ત રહેતા. દરેક મકાને દરેક ઝડતુમાં અન્નમય સરોવરની સહાયતાથી પુષ્કળ જળ પૂરું પાડવામાં આવતું. દરેક રસ્તા, બગીચા અને મેદાન નિયમિત રીતે સાફ રહેતાં અને તેમાં જળ સિંચન કરવામાં આવતું હતું, કિષ્કાની અંદર કાંઈ પણ જાતની ગંદકી રહેવા પામતી નહિ. કાસર અલ-બુલ્દના મુખ્ય દીવાનખાનાંના [આદિવાન] નીચ રંગનો ગુંબજ ૮૦ હાથ ડુંચો હતો અને એ રાજધાનીના નિશાન તથા અબ્બાસી વંશવાળાઓની કીર્તિસ્તંભરૂપે મહાનગરી બગદાદના રાજમુકુટના નામથી ઓળખાતો હતો. એ ગુંબજના ઉપર હાથમાં ભાલો ધારણ કરેલા એક ઘોડેસ્વારનું બાવલું સ્થાપેલું હતું.^૧

રાજમહાલયની સહામે એક મોટી ‘ મુરાબ્બાયા ’ નામની જગા લોકોની મુલાકાત, સૈનિકોની તપાસણી, ઘોડેસ્વારોના બનાવટી મલ્લ યુદ્ધ અને ઘોડાઓને દોડવા માટે વપરાતી હતી. રાત્રિને વખતે એ જગા અને એની અંદરના રસ્તાઓ દીવાની હારોથી ઉજ્જવલિત રહેતા. ખલિફા મનસુર એ સ્થળે ડુંચા આસનપર ઉભા રહીને અથવા સિંહાસનપર બેસીને સૈનિક પોશાકથી સુસજ્જિત થયેલા પોતાના સૈન્યવર્ગને તપાસતા અને ખલિફા

૧ એની લોક વાયકા હતી કે, સલ્તનતની જે બાજુએ બળવો હશે થતો તે તરફ એ ગુંબજપરના ઘોડેસ્વારનું બાવલું ભાલાનો ઈશારો કરીને ખલિફાને સાવધ કરતું. ઇતિહાસકાર ચાક્રુતે લખ્યું છે કે, આ લોકવાયકા બિલ્કુલ કુસંસ્કારવાળી અને ભૂઠી છે. ગુંબજના આગલા ભાગ સાથે એ બાવલું ૧૯૦ વરસ સુધી હજુ રહ્યું પછી ખલિફા મોતાકિના અમલમાં (૩૨૬ હિજરી, ઇ. સ. ૯૪૦) એક દિવસ શરે વરસાદ અને વજાઘાતને સમયે તે ભાંગી પડ્યું હતું. (મુબમ અલ ખુલદાનના ૧ લા ભાગનું ૧૮૪ મું પાનું જુઓ.)

રસિદ, મામુન અને મુતાસિમ હમેશાં અથપર ખેતી બહાર નીકળી ઘણીવાર ઘોડેસ્વારોના કૃત્રિમ મસ્લયુદ્ધમાં ભાગ લેતા. ઘોડાઓની રેસમાં ઘોડેસ્વારનું કાર્ય કરવાનો અરબોનાં સ્વાભાવિક અભ્યાસ હતો^૧ એથી તેઓએ બગદાદ અને દમસ્કસમાં પણ ઘોડાડોનો રિવાજ ચાલુ કર્યો હતો. ખલિશ રસિદે બગદાદ શહેરમાં ઇરાનદેશની પોલો રમતનો^૨ પ્રચાર કર્યો અને એ રમતની જગા પણ મુરાબ્બાયા નામની જગામાં મુકરર કરવામાં આવી હતી.

ખલિશ માહદિદ્દારા નિર્મિત નગરીના ભાગમાં પણ એક વિશાળ મેદાન હતું, એ સ્થળે સૈનિકો હમેશાં કૃત્ય કરાવત^૩ કરતા અને એ સૈનિકોનું આવાસસ્થાન નદીના પશ્ચિમ કિનારાપર આવેલું હતું. શહેરના જૂદા દરવાજામાં લાંબા અને પહોળા વક્રાકાર વરંડાના જેવી ખેસવાની જગાઓ શહેરવાસીઓને ગપ્પાંસપ્પાં મારવાની અને વિશ્રામ કરવાની જગા હતી, અથવા તેઓ તેમાં ખેતીને મુસાફરોની અને શહેરમાં આવેલાં માણસોની હીલચાલની દેખરેખ રાખતા. રાજસરકારમાં અભાવ અભિયોગ (ફરિયાદ) જાહિર કરવા અને પોતાના સ્વાર્થનું સંરક્ષણ કરવા માટે દરેક સંપ્રદાયનો એક એક પ્રતિનિધિ રહેતો, અપરિચિત માણસો ઘણીવાર તેમની પાસેથી સલાહ અને સહાયતા મેળવતા. એ સઘળા પ્રતિનિધિઓ તેમના દેશવાસીઓની સમ્યક્ચિન્તિતાને માટે જવાબદાર હતા.

ખરી રીતે બગદાદ મહાનગરી રાજમહાલયોથી ઘેરાયેલી હતી, પરંતુ એ મહાલયો સાધારણ ચૂના અને ઇટાના બનાવેલાં નહોતા, પરંતુ એ સર્વ

૧ ઇસ્લામ ધર્મ મુજબ ફક્ત ઘોડાના ઉપર બાજી રાખી ઘોડાડોડ (ઘોડાની રેસ) મુકરર કરવામાં આવતી.

૨ ઈરાની ભાષામાં એને ચોગાન કહે છે. ચોકાન્દાર નામનો એક કર્મચારી ખલિફા અને ખીલ રાજાઓની પોલો રમતની ચીજોની દેખરેખ રાખતો ગ્રીક ભાષામાં એને ઝોકસાવી આવ કહે છે, એનાથી સાબીત થાય છે કે ગ્રીક લોકોએ અરબોની પાસેથી શિખીને સ્વદેશમાં એનો પ્રચાર કર્યો હતો. ફ્રેન્ચ લોકોએ એ કાર્ટોવામાંથી શિખીને તેને ચીકેન રમત નામથી ઓળખાવી છે. ચોકાન રાખંડપરથી હાલની અમેલ ચીકેન અને ચીકેનારી રાખંડ હદમત થયા છે. આ રમતને વખતે હરવા ફરવાનું કાર્ય દબાખાજી લેરેલું ગણાય છે અને એટલા માટે એનું નામ એવું રાખવામાં આવ્યું છે.

૩ મુસલમાની સંસ્કૃતનવના દરેક શહેરમાં ધર્મવિધાનો અભ્યાસ, ઘોડાડોડ, પોલોની રમત અને બાલા ફેંકવા વગેરેને માટે એક મેદાન (ઘોડાને ડોડવાનું મેદાન) રહેતું, એ સ્થળે શહેરવાસીઓ તેમના કુટુંબ સહિત સાંજે આવીને આરામ મેળવતા.

માર્જલ પત્થરના બંધાવેલા હતા. જોકે ઇમારતો જૂદી બાંધણીની હતી, અથવા દમસ્કસ શહેરની ઇમારતોના નકશાથી જૂદી નહોતી, તેમ છતાં પણ સાધારણ રીતે તે ઘણા મજલાવાળી હતી અને ઇરાનદેશની રૂચી અનુસાર તેની શોભાનું કાર્ય સંપાદિત થયું હતું. રાજમહાલય અને ઇમારતોને પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચીને સુવર્ણ મંડિત તથા સુસજ્જિત કરવામાં આવી હતી અને એના દારપર સુંદર સુચીકાર્યવાળાં વસ્ત્ર તથા ખૂદાદાર રેશમી અથવા સાધારણ પદાં ઝૂલતા હતા. દરેક ઓરડાને તરેહ તરેહવારના નયનરંજક વિલાસના પદાર્થો, મૂલ્યવાન ટેપલો, ચીન દેશનાં અપૂર્વ કારીગીરીવાળાં વાસણો, તથા સોના અને રૂપાના અલંકારેભારા સજ્જિત કરવામાં આવ્યો હતો. ખલિફાનું નિવાસસ્થાન અતિ ઉજ્જવલ મણિમુકતા દ્વારા પરિશોભિત હતું અને દરેક ઓરડાની સાજસજ્જ મજબૂત તેનાં જૂદાં જૂદાં નામો રાખવામાં આવ્યાં હતાં. સ્વર્ગીય દીવાનખાનું (અમવાનુલ શિસ્દાસ) નામનો એક ઓરડો તરેહ તરેહની કારીગરીવાળા મૂલ્યવાન દીપાધારથી સુસજ્જિત હતો અને તેની દીવાલો તથા છત તરેહ તરેહના મણિ મુકતા, જૂદા જૂદા રંગો અને અલંકારથી એવી રીતે ચિત્રિત હતી કે, એને જોતાંજ પરીનું નિવાસસ્થાન હોયતી ! એવો ભાસ થઈ આવતો હતો. કેટલાક માઇલ સૂધી નદીની બંને બાજુએ અમાર અને અધિકારી વર્ગને ^૧ રહેવા લાયક જાતજાતનાં મકાનો, તંબુઓ, બગીચાઓ અને ફરવાનાં મેદાનો નજરે પડતાં હતાં. જળની ધારા સૂધી માર્જલ પત્થરની સીડી બનાવેલી હતી. નદીના પ્રવાહમાં જોરાક નામની હળર હળર કેલિનૌકાઓ જૂદા જૂદા રંગની નાની નાની ધ્વજાઓથી પરિશોભિત થઈને તરંગોના આધાતથી સૂર્યનાં કિરણોની પેઠે જળની ઉપર ગૂંચ કરતી કરતી આરામપ્રિય બગદાદવાસીઓને એક પારથી બીજે પાર લઈ જતી, એનો દેખાવ ઘણોજ મનને મુગ્ધ કરનારો દેખાતો હતો. કેટલાક માઇલ સૂધી વિસ્તરેલી નદીના કિનારાપરના તમામ ઘાટોપર જહાજો લંગર કરી રહેતાં હતાં; એ સિવાય ચીન દેશના ઉપસાગરથી પ્રાચીન આસિરિયા દેશના સાગર સૂધી જૂદા જૂદા આકારના અને જૂદા જૂદા જાતનાં સમુદ્ર તથા નદીઓમાં વપરાતા નાનાં વહાણો મજબૂત ચામડાનાં દોરડાંની મદદથી બાંધેલાં જેવામાં આવતાં હતાં. એ સઘળાં અસંખ્ય વહાણોની અંદર ખલિફાનાં લડાયક જહાજો રક્ષિત થઈને

^૧ ઇતિહાસકાર નાસિર ખુશિએ લખ્યું છે કે, ઓમેલ્લા બંદરની નીચેની નદીનો કિનારો ઇમારતો, તંબુઓ, બગીચાઓ અને મેદાનોથી આચ્છાદિત હતો. આ બગીચાઓ સદીનું વર્ણન છે.

જળ પોલિસની નૌકા (સાઝાવાત) દ્વારા પરિવેષિત રહેતાં. મુખ્ય જુમ્મામસ્જિદ મોટા આકારમાં બંધાવવામાં આવી હતી અને નકશા, સૌન્દર્ય અને વિરાટ વિશાળતા તથા કારીગરીની સરખામણીમાં એ ખલિફા વલિદ મારફત બંધાયેલી દમસ્કસની મસ્જિદ કરતાં ઉત્તમ ન હોવા છતાં પણ તેના સમાન હતી. એ સહુથી મુખ્ય જુમ્મામસ્જિદ સિવાય શહેરના દરેક વિભાગમાં નમાઝ-બંદગી માટે જૂદી જૂદી મસ્જિદો હતી, અને આખા રાજ્યમાં દરેક શહેરમાં બંદગીને માટે સુરમ્ય જુમામસ્જિદ રહેતી.^૧

કોલેજ અને ઇસ્પતાલો.

આખા રાજ્યની રાજધાની અને પ્રાદેશિક રાજધાનીના સંબંધમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓને માટે અસંખ્ય ઈન્ડી જનતની કોલેજો, ઇસ્પતાલો અને આતુરાશ્રમો^૨ હતાં. દરેક કોલેજનો જૂદો જૂદો અધ્યક્ષ રહેતો. રાજકીય ઇસ્પતાલ ડાઇરેક્ટર (દખીર)ના ખિતાબવાળા એક ગુદિમાન ચિકિત્સકની દેખરેખ તળે રહેતી. ખલિફા મુકતકિના અમલમાં મશહુર અય્યુબકર અર-રાજિ^૩ આ માનવાળી અને જવાબદારી ભરેલી પદવી પર નિયુક્ત હતા. દરેક આતુરાશ્રમ (રોગીઆશ્રમ) માં એક એક કાઝી^૪ રહેતો. પરંતુ ત્યાં તેનું કર્તવ્ય શું હતું, તે જાણી શકાતું નથી.

ઇ. સન ૧૦૬૭ માં નિઝામુલમુલ્ક દ્વારા સ્થપાયેલી નિઝામિયા કોલેજ અને ૬૨૩ હિજરીમાં (ઇ. સ. ૧૨૨૬) ખલિફા મુસતનસિર મારફત સ્થપાયેલી મુસતનસિરિયેહ કોલેજે ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે, પરંતુ પ્રાચીન વિદ્યાલયો પણ સમાન શિક્ષણ મેળવવાના ઉપયોગી સ્થાનરૂપ હતાં અને દુનિયાની અનેક જગાએથી અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓનાં ટોળાં-ઓએ વિદ્યાલયોમાં અને પાછળની નવીન કોલેજોમાં એકઠા થયેલા જવામાં આવ્યાં હતા. રાજધાનીમાં જેવી કોલેજ સ્થાપિત થઇ હતી, તેવીજ કોલેજો

૧ ઇતિહાસકાર નાસિર ખુશાબુ વર્ણન.

૨ આતુરાશ્રમને કાર સ-શક્ષા અથવા મારિસ્તાન કહેતા. દરેક શહેરમાં ઇસ્પતાલ હતી. મુસ્તાન નુરુદ્દીન મહમુદે દમસ્કસ શહેરમાં જે એક ઇસ્પતાલ બંધાવી હતી, તે ધણીજ વિશાળ હતી. અને તેના નજમ મુજબ મારિસ્તાનુલ દુરી નામથી એક જાતની દીવાનાઓ માટે પણ ધણી ઇસ્પતાલો હતી.

૩ તે ઇ. સન ૬૨૩ માં જન્મતનશીન થયો અને યુરોપિયન ચિકિત્સાથી તે સારી રીતે જાણીતા હતા.

૪ એ અમલદાર કાઝી હવમારિસ્તાનના નામથી જાણખાતો હતા.

રાજસરકાર અથવા કોઈ ખાસ મનુષ્યની મદદથી? સક્તનતાનાં ખીજાં શહેરો અને ગામોમાં પણ સ્થાપિત થઈ હતી.

ખલિકાંતનો પોશાક.

ઉઝ્બેયા ખલિકાંતોના અમલમાં દમસ્કસના રાજદરબારમાં જેવી જહો-જલાલી અને ઐશ્વર્યધટા હતી, તેના કરતાં પણ વિશેષ એ અબ્યાસી ખલિકાંતોના અમલમાં હતી. જે સમયે અબ્યાસી વંશના કોઈ પણ ખલિકા રાજમહાલમના દરવાજામાંથી બહાર નીકળતા, તે સમયે એક અંગરક્ષક સૈન્યની ટુકડી મૂસ્તવાન પોશાક પહેરીને તેમની સાથે ચાલતી. ખલિકા હાદિના અમલમાં અંગરક્ષક સૈન્યને હાથમાં ખુસ્લી તલ્વાર, પીઠપર ધનુર્બાણ અને ખભાપર બર્જા અથવા બાલા લાઈને સાથે ચાલવું પડતું; પરંતુ ખલિકા રસિદ અથવા માસુન ધણે ભાગે અશ્વપર બેસી અથવા પગે ચાલી એકલા અથવા પ્રકત એક બે અનુચરોને સાથે લાઈને શહેરમાં ફરતા હતા. ખાસ કરીને શુકવાસ્ની બંદગી^૨ અને કોઈ પણ ઉત્સવનિમિત્તે જ્યારે ખલિકાંતો મુખ્ય જુમામસ્જિદમાં હાજર થઈને ઇમામતું કાર્યસંપાદન કરવા માટે જતા, ત્યારે તેમની સાથે ચાલનારા અનુચર વર્ગનો દેખાવ ધણોજ નમનરંજક લાગતો. સૈનિકો હાથમાં વાવટા ઝાંઘી ઢોલ અને રણુશિંગા^૩ બળવી આગળ ચાલતા, તેમની પાછળ રાજકુમારો મૂસ્તવાન પોશાક પહેરી અશ્વપર બેસતા અને તે-

૧ અરબ દેશના મેહસિનાસ (એક વિધાનો ઉત્સાહિ રોમનનાઇટ) નામે મશહુર નિઝમમુલ્ક દ્વારા સ્થપાયેલી હિસાત અને નિશાપૂરમાં નિઝમિયા કૉલેજ હતી. સુલ્તાન સલાહુદ્દીને જૈસલેમમાં એક કૉલેજ સ્થાપન કરી હતી, ત્યાર પછી નાસિરિયા નામે એ ઓળખાતી હતી. દમસ્કસમાં પણ એવી અનેક કૉલેજો હતી, સુલ્તાન સલાહુદ્દીનની એક ભગિનીએ એ સ્થળે રાવાહિયેહ અને મહસુતમ સતિરા શામ (સિરિયા દેશની મહિલાઓની કૉલેજ) નામની બે પ્રસિધ્ધ કૉલેજ સ્થાપન કરી હતી. મોસુલ નગરીમાં નુરિયેહ ઈઝાઝે અધનિયેહ વાદિસા ઓરાસિકા અને અલિયેહ નામની કેટલીક કૉલેજો વિદ્યમાન હતી.

૨ ઉઝ્બેયા ખલિકાંતોના કરતાં અબ્યાસી ખલિકાંતો વિશેષ જ્ઞાનવિભૂષિત હતા તેઓ દરેક વખતે શુકરવારની નમાજમાં ઇમામતું કાર્ય કરીને ધણે ભાગે નિયમિત ઉપદેશ આપતા, તેા પણ કવચિત્ કોઈ દિવસ બાદ જતો.

૩ રાજકીય વાકકલ્પ તખલખાનાના નામથી ઓળખાતું હતું. નીચે તેમની ખાસે વપરાતા કેટલાંક વાક્યત્રોનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે:—રણુશિંગુ અથવા તુરી (નકીર) ઢોલ (ફફ) નાનાં તખલ (તખલ) શસ્ત્રાક (ઝમુર) અને બંસી (શબાબા) એક શિક્ષક અથવા મુખ્ય વ્યક્તિ એમનો અર્થ થઈતો. તે મિહતાર અથવા રહસના નામથી ઓળખાતો હતો.

મની પાછળે ખુદ ખલિફા દ્વંધના શીલુ જેવા સફેદ અથવા ગેસીને મુખ્ય મુખ્ય ઉમરાવો સાથે ગમન કરતા. એ સમયે ખલિફા કાળા અથવા નીલ, લાલ રંગનો ધુંટલુ સૂધી લાંબો કપા ધારણ કરી, શીલ અથવા મણિમુકતા નકિત કમરબંધ દ્વારા કમર બાંધતાં, એ સિવાય ખભાપર એક મૂલ્યવાન કાળું કપડું રાખતા અને મસ્તકપર કલાનસુએહ^૧ નામની એક જાતની ઉંચી ટોપી ઝોડતા. એક ધણીજ કીમતી હીરાકાશ એ ટોપીની સુંદરતામાં વૃદ્ધિ કરવામાં આવતી હતી. ખલિફા ગમે તે સ્થળે કેમ નથી જતા, તો તેઓ હજરત પશબખર (સ. અ. વ.)ની શીલ મોહર અને સોટીનો પરિત્યાગ કરતા નહિ. સાધારણ રીતે રત્નદ્વારા શોભિત એક સોનાની ચેઇન તેમનાં ગળાંની આરે બાજુએ ઝૂલતી રહેતી અને જુતાઓ પણ મણિમુકતા દ્વારા અલંકૃત રહેતા. કપા ધુંટલુની નીચે સૂધી લાંબો અને શરીરની સાથે ખાસ કરીને વિંટળાઈ રહેતો. પહેલાંના ખલિફાઓ કપાનાં આસ્તિનનાં જુતાનો વાપરતાં, પરંતુ ખલિફા મુસતકને જુતાન ન રાખતાં ઢીલા આસ્તિનની વપરાશ ચાલુ કરી. કહેવામાં આવે છે કે તેના કપાના આસ્તિનનો ઘેરાવો ત્રણ હાથ જેટલો હતો.

સત્કાર-પદ્ધતિ.

ખલિફાઓના સત્કારનું કાર્ય ધણીજ ધામધુમની સાથે સંપાદિત થતું અને તેમની સત્કાર કરવાની પદ્ધતિના અનુકરણથી અમાર ઉમરાવ તથા પાછળના જમાનામાં બીજા દેશોના મુસલમાન રાજાઓ પણ સત્કારિત થયા હતા, ઉમૈયા ખલિફાઓના અમલમાં સત્કાર કરવાની બે રીતો હતી, પહેલી સાધારણ રીત (આમ); બીજી ખાસ રીત (ખાસ). એકી સાથે જોડા-મલા ત્રણ મુખ્ય ઓરડા સભાસદવર્ગ અને આખરદાર માણસો દ્વારા

૧ એ ટોપીના આકાર અને ઉત્પત્તિના સંબંધમાં ડોઝી લેન અને ડિસ્લેન બંનેરે વાસ્તવ્ય પંડિતોએ ઘણી મંત્રજમારી કરી છે. પ્લાનટા જેનેટ રાબ્બાના અમલમાં ઇમરાંડવાસીઓ જેવી રીતે સાધારણ રેશમ અથવા ઘેટાંની કનની બનાવેલી આંખ માથાવાળી ઘણી ઉંચી કાળી ટોપી વાપરતા, આ પણ એવીજ ટોપી હતી. બીજી ઇસન દેરની ટોપીની ઢબ મુજબ ખલિફા અમસુરે પ્રથમ એ ટોપીને પ્રચાર કર્યો એ ઉંચી ટોપી એ સમયથીજ બરાબર વપરાતી આવતી હતી, પરંતુ ખલિફા મુસતકને તેની ઉચ્ચતાને ધટાડી દીધી હતી. ઇતિહાસકાર કમ અરસેએ જ્યાંજ્યા કરી છે કે, કલાનસુએહ રાબ્બાનો અર્થ કાલાહ થાય છે. કાલનો ફારસી કાલાહ રાબ્બ કલાનસુએહનું સંક્ષિપ્ત નામ છે.

ભરપૂર રહેતા. દરવાજાઓની ઉપર ખુટાદાર મોટા પદાં ઝુલતા રહેતા અને કોઈ બ્યક્તિની હાખલ થતી વેળાએ દરવાજાપર ઉભા રહેલા હાજિમ નો(રાજગૃહાધ્યક્ષ) બાળક અતુચર એ પદોં ઉચકી લેતો. ખલિફા સિંહો-સનપર બેસી રહેતા અને એકસો અંગરક્ષક સૈનિકો મૂઢ્યવાન વિચિત્ર પોશાક પહેરીને ખુદી તલ્વાર હાથમાં ઝાલી તેમની ચારે બાજુએ ઉભા રહેતા; અને રાજ્યના આબરૂદાર માણસો તથા રાજકુમારો સિંહાસનની જમણી તથા ડાબી બાજુએ રાજકીય આસનપર બેસતા હતા. છેવટે પદાં ઉંચા થતા અને રાજગૃહાધ્યક્ષ હાજર થયેલાં માણસોનાં નામ જાહિર કરતો. ત્યાર પછી તે ખલિફાને નમન^૧ કરીને ઝોરડામાંના બીજાં માણસોની પાસે ઉભો રહેતો. રાજકુમારો, સક્તનતના ઉંચી પદવીવાળા અમલદારો, વિદ્વાનો સત્તાશાળી અને મશહૂર માણસોદ્વારા ખાસ સત્કારતું કામ સંપાદિત થતું. આમાં કોઈપણ જાતની ખામી ન આવે, એટલા માટે અંગરક્ષક અથવા હથિ-આરબ^૨ લશ્કર ખલિફાની સાથે રહેતું. ખલિફાના ભવિષ્યના વારસતું આસન ખલિફાની બાજુમાંજ આવેલું રહેતું અને સભાસદજનોનાં આસન “ તેમના વંશ અને પદવીની મર્યાદા મૂજબ^૩ સિંહાસનની બન્ને બાજુએ બે વિભાગમાં ગોઠવાયેલાં રહેતાં, એ સમયે ખલિફા હાજર થયેલાં સંઘળાં માણસોની સાથે વાતચીત કરવામાં આનાકાની કરતા નહિ. ચિકિત્સક અને નજુમીઓ વિજ્ઞાનની નવી શોધખોળો, કવિઓ તેમની કવિતાઓ અને મુસાફરી કરનારાઓ તેમની અજળયમ મુસાફરીની વાતો કહી સંભળાવતા. એ ખલિફાઓનો મુકરર કરેલો રિવાજ હતો કે, દરેક વરસના રમજાન માસમાં તેઓ પોતાના મહાલયમાં અથવા વઝીરના કાર્યાલયમાં સક્તનતના મુખ્ય

૧ નમનને વખતે જમણા હાથ છાતીપર રાખી શરીરને કંઈક વાંકું કરવું પડતું અને માથું નમાવી ફરીવાર એ હાથને કપાળપર ઉંચો કરવો પડતો અને એજ અરખોલી નમન કરવાની રીતિ હતી. છેક જમીન સૂકી નમવાની અથવા સાપ્તાંગ પ્રમાણ કરવાની ઈરાનીઓની રીતિ હતી અને ટુંકામાં એક જમી ચુંબન કહેતાં, અરખોલામાં એવી રીતિ ચાલુ નહોતી, પરંતુ તેમના સ્વાધીન અને મુક્ત ચરિત્રના પ્રમાણ વિરુદ્ધવાદી હતા. કોઈ ખાસ સત્કાર સમયે ચુંબન કરવા માટે ખલિફા તેમનો જમણો હાથ હાંપી કરતા. કોઈ આબરૂદાર મહિલાને નમનને વખતે હાથદ્વારા તેના વસ્ત્રના છેડાને ચુંબન કરવું પડતું. ખલિફા મુક્તહિરની માતાને નમન વખતે તેણે તેના કપડાનો છેડો આપ્યો હતો.

૨ “ અલ કહરે અનસાબિહિમ વમશ તિબિહિમ ” ઇબ્ને ખલિકાનમાંથી ઉદ્ધૃત,

અમલદારને એક ખાણું આપતા. એ ખાણુંના ઉત્સવ તખ્ત નામથી ઝોળખાતો હતો; એમાં પણ અમલદારને તેમની હાથકત મૂજબ આસન આપવાનો રિવાજ હતો.^૧

દરેક રમજાન માસના રોજ (ઉપવાસ) પછી ઇફુલકિતના ઉત્સવમાં ખલિફા રાજધાની અગદાદ નગરીના આખરદાર માણસોને એક ખાણું આપતા. શણગારેલા સુંદર પહોળા ઝોરડાના ઉપલા ભાગમાં રાજકીય આસન રહેતું અને એજ સ્થળે ઘણેભાગે રાજપ્રતિનિધિઓ બેસતા. જે ખલિફા પોતે હાજર રહેતા તો વઝીર અને રાજકુમારો તેમની સાથે બેસતા.

પુરૂષનો પોશાક.

અનુચર જનો પણ ખલિફાનું અનુકરણ કરી પોશાક પહેરતા, પરંતુ નીતિ વિધાવાન અને વ્યવહાર શાસ્ત્ર જાણનારાઓનાં માથાંપર પાધડી અને તેનાપર હજરત પમગંબર(સ. અ. વ.)ના અનુકરણની તખ્લાસાન નામની એક જાતની ચાદર ઝૂલતી રાખતા; વખતે વખતે એ તખ્લાસાન ખભાપર^૨ ઝૂલતી રાખવામાં આવતી, ધર્મના ઝોરો સીવાય ખીજા કોઈ પ્રથમ જણાવેલી કલાનસુએહ ટોપી વાપરતા. એ ઘોર કાળા રંગની કલાનસુએહ ટોપીની નીચે સાદા રેશમની ટોપી વાપરવામાં આવતી, એ સિવાય ઘરમાં રહેતી વેળાયે કલાનસુએહ મૂઝીને ફક્ત એ રેશમની ટોપીજ વાપરવાનો રિવાજ હતો; પરંતુ અંદર મહેલમાં માથાપર ઝોઢવા હાથક નીલ, લાલ રંગની ખીજા એક જાતની ટોપી વપરાતી હતી. પાછળના જમાનામાં કલાનસુએહને બદલે તરબુચ અથવા ફેઝ નામની ટોપીનો રિવાજ ચાલુ થયો હતો. ઢીલો પામખમે, પાટલુન, ખમીસ^૩ શરીર સંલગ્ન

૧ એક વખતે એ ખાણુંના ઉત્સવમાં કવિ હયેસબેસ હાજર હતો. તેણે કેટલાક અમલદારોને તેની સ્લામિથી જઘને તેના ફક્તા કંથા આસનપર બેઠેલા બેથા બેથા હતા, એથી તેણે બહુજ અસંતુષ્ટ થઈ. વઝીરને લખ્યું હતું કે લવિખમાં રાજકીય ખાણમાં લાગ લેવામાંથી તેને છટો કરવો. તે ઇ. સ. ૧૧૭૬ માં જન્મત નરીન થયો.

૨ ઇતિહાસકર લેન સાહેબે ખરૂંજ અનુમાન કર્યું છે એ ચાદર વાપરવાના રિવાજપરથી વર્તમાન યુગમાં સઘળાં વિદ્યાર્થીના અભ્યાયકો અને વિદ્યાર્થીનીનાં ચાદર અને પાધડીનો રિવાજ ચાલુ થયો છે.

૩ અરબી કમિશ રાજ્ડ પરથી એમિજ રાજ્ડની ઉત્પત્તિ થઈ છે. અબ્બાસી ખલિફાઓના અમલમાં વપરાવા પોશાક કર્લા હાલના પોશાકમાં ઘણું ફેરફાર થયો છે.

નીચેના જમો, જકિટ, ખટ્તાન, કળા અને સહુના ઉપર અબ્બાસી અથવા જુઝ્ઝા તથા મસ્તકપર કલાનસુએહ નામની ટોપી અબ્બાસી ખલિફાઓના અમલમાં આબરુદાર માણસોની વપરાશનો સાધારણ પોશાક હતો. નીચેના જમાઓને ધૂળ અને રેતીમાંથી બચાવવા માટે ધણીવાર કળાની ઉપર અબ્બાસી બદલે ખીજી એક જાતનો જમો વપરાતો હતો. મોજાં વાપરવાનો રિવાજ પણ અપ્રચલિત નહોતો અને ધનવાન માણસો એ વાપરતાં, એ રેશમ, પશ્મ અથવા ચામડાંના બનાવેલાં છતાં અને તેને મોજાં^૧ કહેવામાં આવતાં. એ સમયે જૂદા ધંધાના અને જૂદી પદવીના લોકોમાં જૂદા જૂદા પોશાક વાપરવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. ઉમ્મૈયા ખલિફાઓના અમલમાં અમ્મા રાહલુ, બ્રમલુ અને યુહનો પોશાક ઘેર વપરાતા પોશાકથી ધણી જૂદો હતો. રાત્રિને વખતે વપરાતા પોશાકને કુમાશુલ-નવમ કહેતા. એક ઇજર, એક શર્ટ-શરીર સંલગ્ન જમો, એક લાંબું જેકેટ અને તેના ઉપર કમરબંધ (ઇમિઝર) તથા ખભાપર રીડા નામનું કપડું તમામ લોકોનો હમેશનો વપરાતો પોશાક હતો. સઘળા લોકોમાં યુટ અને સાધારણ જુતા વાપરવાનો રિવાજ ચાલુ હોવા છતાં પણ ફક્ત સૈનિકોમાંજ ખાસ કરીને યુટ જોડા વપરાતા હતા. ઉપલા ભાગના જોડા જરમુક નામથી ઓળખાતા હતા અને કોઈ મસ્જિદ અથવા રાજમહેલમાં દાખલ થતી વેળાએ જરમુકને ખોલી નાખવા પડતા તથા નીચેના જોડા પગની સાથે પહેરેલા રહેતા.

અરબ રમણીનો પોશાક.

ઉમ્મૈયા ખલિફાઓના અમલથી સીઓના પોશાકમાં ધણી ફેરફાર થવા માંડ્યો હતો,^૨ ઉચ્ચ વંશ અથવા ધનાઢ્ય વંશમાં જન્મેલી મહિલાઓ મણિ-હારા અલંકૃત ગુંબજકૃતિ શિરભાષુ વાપરતી. એ ટોપીના નીચલા ભાગમાં મુક્તાબદિત સુવર્ણ ખંડને કુદ્ર વૃત્તાકારમાં ગોઠવવામાં આવતા. ખલિફા રસિદની ઓરમાન ભગિની ઓલેએહે આવી ટોપીનો પ્રથમ પ્રચાર કર્યો. સૌન્દર્યની શક્તિ કરવા માટે પ્રાચીન રિવાજ મૂળ્ય નકશામાં ચિત્રેલા

૧ ફારસી ભાષામાં મોજા કહે છે. પ્રથમ અરબોની પાસેથી ગ્રીકો એની વપરાશ શિખ્યા. ઇતિહાસકાર ડોઝીએ લખ્યું છે અરબી મોજાજ રાખ્દપરથી ગ્રીક મોવીસકહેવ રાખ્દની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

૨ ખલિફા રસિદની પેઢે તેની પત્ની મહારાણી જુલ્થાર્દાએ પોશાક માટે બેસવાના આસનની ધણી ઉન્નતિ સાધિત કરી હતી. તેણે ઢાંકણાળી ખુરસીની ઝાળ કરી હતી અને મહિલા વર્ગમાં મણિમુક્તા જકિટ કમર બંધનો પ્રચાર કર્યો હતો.

અલંકાર જેવો એક જાતનો નાનો કપડોનો કકડો બહારના બામના બંધન સાથે બુલંતો રહેતો.^૧ સાધારણોમાં મોતી અને પન્ના દ્વારા જડેલો એક જાતનો કમરબંધ વપરાતો અને પ્રશસ્ત સ્વર્ણાલંકારદ્વારા શિરો દેશ સન્નિજત કરવામાં આવતો. એ સંધળા અલંકારોના નકશા ધણજ નયનપ્રીતિકર હતા અને એટલુંજ નહિ, પરંતુ એ હજુ સુધી પણ પ્રચલિત છે. સાધારણ રીતે પગમાં પલ્લા (ખલાખલ) અને હાથમાં વલ્લય (ખંગડી) વાપરવાનો રિવાજ પણ ચાલુ હતો. બનાવટી ખૂબસૂરતી વધારવાનો રિવાજ પણ અરબ લોકોમાં અપ્રચલિત નહોતો. જોકે, એ અરબ લોકોમાં દરેક વખતે ચાલુ નહોતો, પરંતુ ધરાની લોકોમાં ધણા પ્રાચીનકાળથી એ રિવાજ ચાલુ હતો. એથી માલ તથા હોઠ રંગવાની પદ્ધતિ^૨ અરબોએ તેમની પાસેથી અહણ્ય કરી હતી. અરબ કુમારી દીર્ઘાકૃતિ, ક્ષીણકાયા, સુગંધના, ગારવર્ણા અને બૃહત દીર્ઘાકૃતિ તથા કૃષ્ણવર્ણચક્ષુવિશિષ્ટ^૩ હોવાથી તેમણે સૌન્દર્યશાસ્ત્રની તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી.

અબ્બાસી ખાલિફાઓના અમલમાં અબળાઓની અવસ્થા.

ઉમૈયા ખલિફાઓના અને શરઆતના અબ્બાસી ખલિફાઓના અમલમાં રમણીઓની અવસ્થામાં કંઈ ફેરફાર થયેલો જોવામાં આવ્યો નહોતો; વસ્તુતઃ સંપૂર્ણ રીતે યુરબા રાખવાનો રિવાજ અને પુરુષ તથા સ્ત્રીઓને હળવાભળવાની બનાનો હુકમ ખલિફા કાદિર બિલ્લાહના શાસન કાળ પહેલાં બહુ પ્રચલિત નહોતો. ખીજા ખલિફાઓના કરતાં તેણે મુસલમાન જાતિના માર્ગમાં મોટી મુકદ્દલી ઉભી કરી હતી. ખલિફા મન્સુરના આત્મીય વંશમાં જન્મેલી બે રમણીઓ ખલિફા મરવાન સાથેના યુદ્ધને વખતે કોષ કબ્જા કરેલા સોગંદને પાળવા માટે ખખતર પહેરી લડાયક વેશમાં મીકોની વિરુદ્ધમાં લડાઈમાં મદદ હતી. ખલિફા રશિદના અમલ સુધી આપણે અરબ કુમારીઓને અથપર બેસી યુદ્ધમાં જઈ સૈન્યની પરિચાલના કરતી જોઈ શક્યા હતા. ખલિફા મુકતદિરની માતા હાઈકાઈની અપીલને વખતે પોતે ન્યાયાધીશોના

૧ અરબ મહિલાઓનો પોશાક એ વખતે ધણેજ સુંદર અને મનને મુગ્ધ કરનાર હતો. અબ્બાસી રમણીઓનો પોશાક પણ એવોજ સુંદર અને લપસાદાર હતો.

૨ એક સ બસ અફરોખતબ-માલ ઉજ્જવનાર,

૩ ચમામ્મ દેશની એક નામની નીલરંગની આંખોવાળી અરબ કુમારીની ખ્યાતિદાક્ષ સાબીતી મળી આવે છે કે તેઓ પોત નીલરંગની આંખોવાળી રમણીઓને સૌન્દર્યશાસ્ત્રની માનતા હતા.

સભાપતિના પદપર વિરાજીને શરિયાદીઓની શરિયાદ સાંભળતી અને આખર-
દાર માણસો તથા પરદેશી દૂતો (કાસદો) ની સાથે મુલાકાત કરતી. વિદુષી
મહિલાઓના નિવાસમંડપમાં પંડીત વર્ગના મેળાવડા ભરવાની, તરેહ તરેહના
સાહિત્ય વગેરેની ચર્ચા અને ધર્મ શાસ્ત્ર સંબંધી તર્કવિતર્ક ચલાવવાની
પદ્ધતિ ખલિફા મુતવકિલના શાસનકાળ પહેલાં સુધી નિષિદ્ધ નહોતી. ખલિફા
રશિદ અને મામુનના અમલમાં અનેક અરબ મહિલાઓ વિદ્યા અને બુદ્ધિમાં
પુરુષો કરતાં ઉત્તમ હતી, તેઓ સભાસ્થાનમાં કવિતાઓ વાંચતી અને તેમના
નાના પ્રકારના ગુણ તથા શિષ્ટાચારથી સમાજનો વિશેષ ઉપકાર સંધિત થતો.
મહારાણી ખુમ્બદા પ્રતિભાશાલિની રમણી અને ઉંચી જાતની કવિતા રચનારી
હતી. તે ખલિફા રશિદને ઘણે ભાગે કવિતામાંજ કાગળ લખતી અને
ખલિફા અમિનના હત્યાકાંડ પછી તેણે ખલિફા મામુનને જે પત્ર લખ્યો હતો,
તેનાદ્વારા તેના ગંભીર પાંડિત્ય અને પત્રાનુરાગનો પરિચય મળી આવે છે.
ખલિફા મામુનની ગુણવતી સહધર્મિણી પુરાનની વાર્તા આ પહેલાંજ વર્ણ-
વવામાં આવી છે.^૧ તખલાવાઘવિશારદા આબેદા (અત તંપુરિયા) ખલિફા
મામુન અને મુતાસિમના અમલમાં જીવતી હતી. કિતાબ અલ-અધાનિ
અંથના રચનારે લખ્યું છે કે, તે ઘણીજ ખુશસરત, સદ્ગુણવાળી અને અક-
લમંદ ઓરત હતી.^૨ તે એવી દક્ષતાની સાથે તખલાં વગાડી શકતી કે, એમાંથી
તેણે અતતંપુરિયાનો ઇલકાંજ મેળવ્યો હતો; એ સિવાય તે સંગીત રચના
પણ કરી હતી.

ફજલ નામની કવિતા રચનારી ખલિફા મુતવકિલના અમલમાં ઉપજ-
મ થઈ હતી અને તેણે થોડા દિવસને માટે તેના કુટુંબમાં નિવાસ કર્યો હતો.
એવું અનુમાન કરી શકાય છે, તે તેની પાસેથી મુક્તિ મેળવ્યા પછી લમના
બંધનમાં બંધાઈ અને ત્યાર પછી બગદાદમાં રહેવા લાગી. તેની રચેલી
કવિતાઓ રચનાકૌશલ્યમાં તે વખતના મશહૂર કવિઓની કવિતાની સમ-
તુલ્ય હતી. શફખાશુદદા હિજરીની છઠ્ઠી સદીમાં ઉત્પન્ન થઈને મહાનગરી
બગદાદમાંની કૉલેજમાં ઇતિહાસ તથા અલંકારાદિ શાસ્ત્રમાં શિક્ષણ આપતી

૧ અરબના ઇતિહાસનો આ ખીત્તે ભાગ જુઓ.

૨ એ વખતે એક ઘણીજ ધાર્મિક રમણી હતી. તેના ગુણો વિખ્યાત સંગીત
વિશારદ ઉશાફદાશ પરીક્ષિત થઈને પ્રસંસિત થયા હતા. અબુઅસિયા તેને સન્માન
આપતો અને તેની શ્રેષ્ઠતા તથા પ્રતિભાનો સ્વીકાર કરતો. તે મુદ્દરી હતી અને
તેણે સંગીત તથા સ્વર મનોમુગ્ધકર હતાં. કિતાબુલ-અધાનિના ૧ લા ભાગનું ૧૩૪
મું પૃષ્ઠ જુઓ.

અને તેના સુંદર હસ્તાક્ષરને માટે તેણે ધણીજ ખ્યાતિ મેળવી હતી. હિન્દીની કઠી સહીના મધ્ય ભાગમાં^૧ અને ઇસુની ખારમી સહીની લગભગ સરખાતમાં અર્ધ નખ ઉચ્છુલ—ચુવાઈદ નામની એક ધણીજ મસરિની વ્યવહારશાસ્ત્ર જાણનારી મહિલા પ્રાદુર્ભૂત થઈ. તેણે તે વખતના મસહૂર ધારાશાસ્ત્રીઓની પાસેથી તેની ચોખ્ખતાનો ઇસ્કાળ પત્ર તથા કામદાનું શિક્ષણ આપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. સુદ્ધાન સલાહુદ્દીનના અમલમાં અચુલ ફરાજની કન્યા તકિએહ જીવતી હતી. તે હદિસ શાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપતી અને તેણે કવિતા રચવામાં ધણીજ સારી નામના મેળવી હતી.

અમીર ઓસામાનીની લખેલી હકીકતપરથી સ્પષ્ટ જણી શકાય છે કે, અરબ લોકોમાં લલ્લાઓને ઉચ્ચ સન્માન આપવાની રીતિ પ્રચલિત હતી. અગિયારમી સદીના ભયંકર સંક્ષોભમાં બ્યારે પશ્ચિમ એશિયાની રાજનૈતિક અને સામાજિક અવસ્થા બિહકુલ અધાધુધીમાં બદલાઈ ગઈ હતી, ત્યારે પણ સર્વત્ર ખાસકરીને સૈયર મુસ્લિમોમાં ચોષિષ્ટતદેજ સમરક્ષેત્રમાં વીરત્વ દર્શાવવા બદલ પ્રખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી અને તેમની ઉન્નત્તિને માટે ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું, યત્ન કરવામાં આવતો. લગ્ન સંબંધને એક પવિત્ર કૌટુંબિક ગૃહવાસના આશ્રયસ્થાન તરીકે ગણવામાં આવતો. બાળક બાલિકાનો અને તેમાંથી ખાસ કરીને પુત્રનો જન્મ થાય તો અરબ લોકો તેને સ્વર્ગીય આશીર્વાદ સ્વરૂપ ગણતા. ગર્ભધારિણીના હાથમાંજ બાળક બાલિકાના શિક્ષણનો ભાર રહેતો અને બાળકોને શિક્ષકના હાથમાં સોંપતા પહેલાં સંત્રી માતાજી તેમને જરૂરનું શિક્ષણ આપતી. બાલિકાઓ જેથીકરીને ધર્મગુણ-સંપન્ન થાય અને પવિત્રતામાં મગ્ન કરવામાં સમર્થ થઈને ભવિષ્યમાં માતાને લાયક થઈ શકે, એટલા માટે તેમને તેવું શિક્ષણ આપવામાં આવતું.^૨

એકે ઇસ્લામ સમાજના વ્યવસ્થાપકો સંગીતની આલોચનાને અનુ-મોદન આપતા નહોતા, તો પણ ઉંચા વંશમાં જન્મેલા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સંગીતની આલોચના કરતી. રાજકુમારીઓએહ તેના સમયમાં એક નામ-જદી સંગીત વિદ્યાવિશારદ તથા ઇશ્કર અને ધર્મપરાયણ રમણી હતી. સંગીતનો તેને ઘણોજ શોખ હતો અને તે એવું સંગીત રચી શકતી

^૧ તે પરદા હિન્દીમાં. (ઈ. સ. ૧૧૩૦) જન્મપ્રાપ્ત કરીને ૧૧૦ હિન્દી (ઈ. સ. ૧૨૨૮-૨૯) માં જીવતવાસી થયા.

^૨ “કુઅમદતુર હિન્દ” કિતાબુલ-ઈતિબાર, નામના મધ્ય ૧૦૦ પૃષ્ઠોમાં.

કે, કિતાબુલ-અધાની નામનું^૧ સંગીતનું પુસ્તક રચનારે તેની ઉંચી પ્રશંસા કરી હતી. તેનો ભાષ ઇબ્રાહીમ તેના જેવો ગુણવાન હતો અને ખલિફા વાસિક પ્રોતે સંગીત રચનાર અને સંગીત જાણનાર હતા. શાહજાદી અને ખાન્દાન કબીલામાં જન્મેલી લલનાઓ ધણે ભાગે સાયંતન (સંખ્યા સમયની) સંગીત સભાનું (નઉબતુલ ખાતુન) અધિવેશન (ખેડક) કરતી. એ સભામાંના ગાનારાઓમાં સોથી વધારે પ્રમાણમાં સંગીત જાણનારાં માણસો રહેતાં અને તેમના પરિવાલક તરીકે એક માણસ નાની સોટી વડે તાલ સાથે તાલ મિલાવીને સંગીતવાદ્ય વગાડતો.

ઉમૈયા ખલિફાઓના અમલમાંજ કુરસી અને ઉંચાં આસનો વાપરવાનો રિવાજ ચાલુ હતો, પરંતુ અખ્યાસી ખલિફાઓના અમલમાં લગભગ દરેક ધરના ખેડકખાનાની ત્રણ બાજુએ દીવાન નામનું અથવા ગાદીવાળું લાંબુ એક જાતનું આસન (સેફા) વપરાતું જેવામાં આવ્યું હતું. એ સઘળાં આસનોની આસપાસનાં ટેબલોપર લોકો બેસીને માણસો ખાતા. એ ટેબલો લાકડાંનાં બનાવેલાં હોઇને અબલુસ લાકડાં અથવા કાચખાનાં હાડકાં વડે ઢંકાયેલાં હતાં. કલાઇ કરેલો તાંબા, રૂપા અથવા પિત્તળનો બનેલો એક મોટો ગોળાકાર થાળ સફેદ કપડાંથી ઢંકાઇને રકાબી સાથે એ સઘળાં ટેબલોપર રાખવામાં આવતો. એ સઘળી રકાબીઓ ચાંદી અથવા ચીનાઇ માટીની તૈયાર થતી અને સાધારણ લોકો ગિમેટ (કલ્હ) કરેલી તાંબાની રકાબીઓ વાપરતા. દરેક રકાબીની ઉપર એક એક ચીનાઇ માટીનો અથવા અબલુસ કાષ્ટનો બનાવેલો ચમચો રહેતો અને દરેક ખીરકોશના ઉપર બડરોટી રહેતી. આખરૂદાર માણસોના ધરમાં બે દાંતવાળો જંગલ (હારસી ચંગાલ) નામનો કાંટો વાપરવાનો રિવાજ હતો. દરેક માણસને માટે એક એક રૂમાલ રહેતો અને જમી રહ્યા પછી એક જણ બદના (જળપાત્ર) દ્વારા ચિલમચિમાં દરેક માણસના હાથ ધોવાવતો.

આખરૂદાર માણસો હાંકણવાળા કાચના ગ્લાસમાં ખાંડનું સરખત તૈયાર કરી તેને સાધારણ પીણું તરીકે વાપરતા અને એમાં ગુલાબ તથા ખીજાં ફૂલો અને ફળોનો રસ મીઝીને પોતપોતાની રૂચિ અનુસાર સ્વાદયુક્ત કરી લેતા.

૧ કિતાબુલ-અધાનિના રચનારનું નામ અબુલકાસમ અલ-હરફાની હતું. સંગીત સાહિત્યની પ્રખ્યાત આલોચના એજ તેનો પ્રખ્યાત ગ્રંથ છે; એ સિવાય તેણે સંગીત જાણનારી સ્ત્રીઓનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે.

નેબિજ નામનું એક જાતનું શરબત ખજૂર અથવા સૂકી દ્રાક્ષમાંથી તૈયાર થતું, એ સિવાય મધુર શરબતોનો પણ ખાસ પ્રચાર હતો, પરંતુ એ સમયે શરાબની વપરાશનો પણ અપ્રચાર નહોતો. વઝીરોના ઘરમાં કોઈ ઉત્સવ પ્રસંગે કાઝી અને વ્યવહાર શાસ્ત્ર જાણનારાઓને શરાબ પીને ઉન્મત્તતાનો પરિચય આપતા જોવામાં આવ્યા છે.^૧ ખલિફા રશિદના સમયમાં નાદિમ અથવા ખલિફાનો વયસ્ક (સમતુલ્ય વ્યક્તિ અથવા દોસ્ત) નીમવાની વાત પ્રથમ સાંભળવામાં આવે છે. એ કાંઈ નિંદાસ્પર્શક પદવી નહોતી; તરેહ તરેહની ઠૂંઠા મસ્કરી, અજ્ઞયબી અને હાજરજવાબી દ્વારા પોતાના માલિકને સંતોષ આપવાનું અને જો તે કવિ હોય તો કવિતા સંભળાવવાનું તેનું કર્તવ્ય કાર્ય હતું એ સિવાય પોતાના માલિકની સાથે એકી સાથે બોજન કરવાનું તેનું સાધારણ કર્તવ્ય ગણાતું હતું.

ઘર યાગળ સઘળા શેતરંજ ખેલવાનું પસંદ કરતા. ખલિફા રશિદ પ્રથમ પશ્ચિમ એશિયામાં એનો પ્રચાર કરવાથી સેરેસિન લોકોમાં એનો જલ્દી ફેલાવો થવા પામ્યો હતો. એના ફેલાવાથી ખરી રીતે તાસ અને પાસાનો ફેલાવો બંધ થયો હતો. શરૂઆતમાં તીર ફેંકવાનું અને પાછળના જમાનામાં હાથ બંદૂકની મદદથી નિશાન તાકવાનું, પોલોચક અને સુલજન^૨ રમવાનું, બાલા ફેંકવાનું, ઘોડા દોડાવવાનું, મલ્લયુદ્ધ કરવાનું, પગે ચાલી અથવા ઘોડાપર બેસી ફેંકવાનું વગેરે સઘળું મુખ્ય રમતોમાં ગણાતું હતું. દર વરસે દરેક રાજધાની અને સઘળાં શહેરોમાં પગે ચાલીને અથવા ઘોડાપર બેસીને બનાવટી લડાઈની હરિફાઈની રમત (રિહાન) દેખાડવામાં

૧ ઈબ્ને ખાલિકાનકૃત ઇતિહાસમાં વઝીર અલ-મુહાલબિનું વર્ણન જુઓ.

મોક્કા શહેરની આસપાસ કોઈ રયાનના માલિક શેખ ઉમર નામના એક ધાર્મિક માણસે હિજરી સન ૬૫૬ માં પ્રથમ કદીની ખોળ કરી; પરંતુ પાછળની સદીના પૂર્વ પર્યંત લોકોમાં તેનો પ્રચાર થયો નહોતો.

આ સમયે મુસલમાન લોકો શાસ્ત્રની નિષેધાદ્વાનું ઉલ્લંઘન કરી મધપાન આદિ નિષિદ્ધ કાર્યો કરવા માંડ્યા હતા એથી તેમનું જલ્દી પતન થયું હતું (અલુવાઈક.)

૨ અલકાન અને સુલજન એ બન્ને લગલગ એક પ્રકારના શબ્દો છે. દરેક ખલિફા અને મોટા માણસ પોલો રમતના મણાજ શોખિન હતા તેમાંના અહીં ખલિફા રશિદ મામુન મલિકશાહ, તુરુદ્દીન મહમ્મુદ, નજમુદ્દીન અયુબ અને સુલતાન સલાહુદ્દીનનાં નામો ઉલ્લેખ કરવા લાયક છે. રોઝક્રમિતિ અંથ લખનારે લખ્યું છે કે હકી અને પોલોની રમતમાં તુરુદ્દીન મહમ્મુદ કદાચિત ખોલને માટીમાં પડવા હોતો.

આવતી. એ સમયે ક્રિકેટ રમવાનું પણ અપ્રચલિત નહોતું; પુરુષ અને સ્ત્રીઓ સર્વે ટેનિસ ખેલતાં એ સિવાય સ્ત્રીઓ ધતુર્વિધાની ચર્ચા પણ ચલાવતી. શરૂઆતમાં ફક્ત હલકી જાતની સ્ત્રીઓમાં જ નૃત્ય સીમાબદ્ધ હતું. અને ખાન્દાન ઘરની યુવતીઓ પણ પોતાની મેળે શોખને માટે ઘણે ભાગે નૃત્ય કરતી; પરંતુ પાછળના વખતમાં નૃત્ય પ્રદર્શન દ્રવ્યોપાજ્ઞનો વ્યવસાય ગણવાથી તેના દ્વારા જાતીય અવનતિ સાધિત થઈ હતી.

જંગલી જનવરોનો શિકાર ખલિકા અને મુખ્ય માણસોના સાધારણ આમોદમાં ગણાતો હતો. થોડાં કેટલાંક માણસો સિવાય અખ્યાસી વંશના દરેક ખલિકા આ આનંદવર્ધક કાર્યના ઘણાજ શોખિન હતા અને પાછળના ખલિકા મુસતનજિદના અમલમાં નિયમિત શિકારીઓનાં ટોળાં બંધાયાં હતાં સુસ્તાન સલાહુદીન સાધારણ રીતે તેના પુત્રો સહિત શિકાર માટે બહાર નીકળત અને એ કાર્યમાં તેને એટલો બધો શોખ હતો કે, એક દિવસ તેઓ શિકાર કરતાં કરતાં લગભગ જિહાદવાળાઓના લાશમાં કેદ થવાની અણીપર આવી લાગ્યા હતા. સિંહ અને જાતજાતના વાઘ, દરેક જાતના હરિણ વગેરેનો શિકાર કરવો એજ તેમનું મુખ્ય લક્ષ્ય હતું; એ સિવાય દરેક શિયાળામાં તેઓ પંખીઓનો પણ શિકાર કરતા. રાજપક્ષીની મદદથી શિકાર કરવો એ પણ એક પ્રકારનો આનંદ મનાતો હતો.

આમરૂદાર માણસોના મકાનપર ઘણે ભાગે સામાજિક અને સાહિત્યની સમાની એટકા થતી, એ સ્થળે જૂદા જૂદા શાસ્ત્રના સુપ્રસિદ્ધ માણસો અને સાહિત્ય સેવકો અનેક વિષયોની ચર્ચા ચલાવતા. જોકે ખાસ કરીને ખલિકા મુત્તવિક્રિ અને મુજઝિદના અમલમાં એ સાહિત્યનો ઉચ્છેદ કરવા માટે તરેહ તરેહની કોશિશો થઈ હતી, તો પણ મહાનગરી બમદાદનો ધ્વંસ થતાં પહેલાં સંધી એ ઉત્તરના માર્ગે પરિચાલિત થયું હતું. તે વખતે જનસમાજ પુસ્તક વેચનારાઓને માનની નજરથી જોતા અને તેમની દુકાનો સાધારણ રીતે વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્વાનોની મંડળીના મેળાપના સ્થાનરૂપ હતી. એ નિરપેક્ષ સ્થાન હતું એથી ત્યાં આગળ મુતઝલી અને અસહારી મઝહબનાં જનુયાબીઓ મહાપ્રલય (ક્યામત) ની પછી ઉવટના ઇન્સાફને દિવસે ખુદાતાલાને સાકાર વિશિષ્ટ અવસ્થામાં દર્શન આપવાની, શરીર સહિત કબ્રમાંથી શરીવાર ઉઠવાની અને અદૃષ્ટવાદના વિષયની પરસ્પર ચર્ચા ચલાવતા. એ પુસ્તક વેચનારાઓ ફક્ત જ્ઞાન ફેલાવનારાજ નહોતા, પરંતુ તેમની પ્રારંભ અનેક પુસ્તક પ્રકાશિત અને પ્રચારિત થતાં. તેમણે લિખન કાર્યનાં એવો શું બદોબસ્ત કર્યો હતો કે જેથી એ કાર્યમાં તેમણે એક

ગતની સહજતા મેળવી હતી. અનેક કીમતી ગ્રંથો બનાવી એક ગ્રંથની એક દિનાર (હાલમાં ૧૩ શિ. ૬ પેન્સ) કીમત લઈ તેઓ લોકોની પાસે વેચવાને સમર્થ થયા હતા.

અરબોની આનસિક ઉન્નતિ.

પાંચસો વરસના શાસનકાળ સુધી અરબોએ જે પ્રકારની માનસિક ઉન્નતિના પરિચય કરાવ્યો છે, તેનું વિસ્તૃત વર્ણન આ નાના ગ્રંથમાં આપવું એ સંપૂર્ણ અસંભવિત છે; પરંતુ તેમ છતાં પણ તેમણે આ જગતવાસીઓની ઉન્નતિ માટે જેજે કામો કર્યો હતાં તેનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ આ ગ્રંથમાં પ્રદાન કરવામાં આવશે. ખલિફા રશિદ અને મામુનના અલમના શિષ્ય, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનની ઉન્નતિના સંબંધમાં આ પહેલાં કંઈક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સેરેસિન લોકોએ જે જે બાબતો ખોળીને વિદ્યાવતા અને ઉત્તમ મસ્તિષ્કનો પરિચય કરાવ્યો હતો, એજ રક્ત આ સ્થળે વર્ણવવામાં આવશે.

અરબો સહુથી પ્રથમ દિશાઓનો નિર્ણય કરવાના યંત્ર (કંપાસ) ની ખોળ કરીને જ્ઞાનની શોધ અથવા વેપારના વિસ્તાર માટે જળ માર્ગે ઈનિયાના તમામ ભાગમાં મુસાફરી કરતા હતા. તેઓએ આફ્રિકા મહાદેશમાં સહજા ભારતીય દ્વીપોમાં, ભારતર્ષના કિનારાપરના ભાગોમાં તથા મલાયા ઉપદ્વીપમાં ઉપવેશન સ્થાપન કર્યું હતું. એટલુંજ નહિ, પણ ચીન દેશના અધિવાસીઓ પણ મુસલમાન રહેસામીઓને અને કમાવાના પ્રયાસી વહેપારીઓને સત્કાર સાથે આશ્રય આપ્યો હતો. બસરા શહેર હિંદુસ્તાન અને કેશની અંદર વાણિજ્ય બ્યાપી દેશ તરીકે એક મુખ્ય બંદર ગણાયું હતું.

અરબો રક્ત બહારના વહેપારમાં ગુંચામલા નહોતા, પરંતુ અંદરના વહેપારની પણ તેમણે સારી ઉન્નતિ કરી હતી. લાલ સમુદ્રના કિનારાથી આટલાંટિક મહાસાગરના કિનારા સુધી વિસ્તરેલા ઉત્તર આફ્રિકાના સહજા દેશોમાં થઇને એક અને બીજા સમુદ્રના કિનારાથી આફ્રિકાના કેન્દ્રસ્થળ સુધી એક વહેપાર માર્ગ બંધાવ્યો હતો. એ બન્ને રસ્તાની મદદથી આફ્રિકાના તમામ નિકાસના પદાર્થો બીજા સમુદ્રના કિનારાપરનાં સહજાં બંદરોમાં થઇને સ્પેન, સિસિલિ, ઇટાલી અને ફ્રાન્સ દેશમાં ઉતરતા હતા. બાઇઝેન્ટાઇન રાજ્યની સાથેના વેપારને લીધે કાળા સમુદ્રના કિનારાપર આવેલા ત્રેબિઝેન્ડ બંદરની ઉન્નતિ થવા પામી હતી. ખીજા વહેપારી રસ્તાઓમાં મહેલો ઇરાની ઉપસામરથી મધ્ય એશિયા, ખીજો, — એ પણ એ સ્થળેથી કિનારાપર થઇ ઉતર હિંદ અને ત્રીજો મહાનગરી બગદાદથી કાસ્પિયન સમુદ્રના દક્ષિણ કિનારાથી તેની ઉત્તરમાંના દૂરનાં સહજાં, દેશોમાં ઉતરતો અને ત્યાંથી એ

દેશનો વહેપારી માલ ફરીવાર દક્ષિણ કિનારાપર લાવવામાં આવતો. અખ્યાસી વંશના ખલિફાઓના સિક્કાઓ હજી પણ રૂશિયા અને સ્વીડન રાજ્યમાંથી મળી આવે છે અને એનાથી સાબીત થઈ શકે છે કે, એ સમયે અરબોએ એ મધ્યના દેશોમાં પણ વાણિજ્ય અથવા વહેપારનો વિસ્તાર કર્યો હતો. અરબોએજ પહેલ વહેલી સ્પેન દેશની પશ્ચિમમાં આવેલા આટલાંટિક મહા-સાગરના અઝોર્સ દ્વીપોનો શોધ કર્યો અને એના દ્વારા અતુમાન થાય છે કે તેઓ અમેરિકા મહાદેશ સુધી જવાને સમર્થ થયા હતા. એશિયા, યુરોપ અને આફ્રિકા એ ત્રણ પ્રાચીન મહાદેશમાં અરબોએ અબૂતપૂર્વ અને અતુલ-નીય શિલ્પ અને વાણિજ્યની ઉત્પત્તિ કરી હતી. અરબ દેશના, અરે આખી આલમના પયગંબર હજરત મહમ્મદ (સ. વ. અ.) સાહેબે શારીરિક પરિ-ભ્રમવાળી ખેતી અને હુન્નર ઇત્યાદિ રોજગારદ્વારા દ્રવ્ય પેદા કરવાના અને વહેપારના કાર્યોનો માનવના કર્તવ્ય અને ધર્મકાર્ય તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે વાણિજ્ય અને ખેતી એ ખુદાતઆલાનાં પ્રિય કાર્યો છે. પાછળના જમાનામાં તેમની આ પ્રમાણ ભરેલી વાણીએ સાઈ ફળ ઉપજાવ્યું હતું; સોદાગર, ધંધાદાર, ખેડુત અને કારીગરોને તમામ લોકો માનની નજરે જોતા; ખીજી તરફ શાસનકર્તા, સેનાપતિ અને પંડિત વર્ગ પોતાના ખિતાબદ્વારા પોતાને ઓળખાવવામાં તિરસ્કાર માનતા.

આ પાંચસો વરસ સુધી ઇસ્લામી અમલમાં જે સચળા અગણિત સાહિત્ય સેવકો અને પંડિતો ઉત્પન્ન થયા હતા; તેમણે વ્યાકરણ, રૂઝિવિજ્ઞાન, અલંકાર શાસ્ત્ર, બાષાતત્વ જૂઓળ શાસ્ત્ર, હદિસ (હજરત પયગંબર સ. અ. વ. ની ઉપદેશવાણી) બ્રમણવૃત્તાંત, અભિધાન (કોષ) જીવન ચરિત્ર, ઇતિહાસ અને મૂલ્યવાન કાવ્ય ઇત્યાદિ મનુષ્યના જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ કરનારા તરફ તરેહના મર્યો લખીને જગતનું અરોષ કલ્યાણ સાધન કર્યું હતું; એ સિવાય તેમનાદ્વારા વૈજ્ઞાનિક નવીન કળાની ખોળો થઈ હતી તથા દર્શન શાસ્ત્ર આલો-ચિત થઈને માનવજાતિની જ્ઞાનોન્નતિ સાધિત થઈ હતી. અરબ લોકોએ ઇસ્તુની આદમી સહીથી તેરમી સદી સુધી લાંબાકાળ પર્યંત જે પ્રકારની કઠોર સાધનાના બળથી અનેક શત્રોની આલોચના કરી હતી, તે સંબંધમાં સિદિકાટ સાહેબના જેવા વિચારવંત ઇતિહાસકારે જે વર્ણન કર્યું છે, તે અતિશયોકિત ભરેલું જણાશે નહિ. તેણે લખ્યું છે કે:—

“ એ સમયે અરબ લોકોએ અસંખ્ય સાહિત્યની આલોચના, પ્રતિભા-સાલી મમજમાંથી ઉપજેલાં નાનાવિધજ્ઞાનના વિસ્તાર અને નવીન અવિષ્કાર (શોધખોળ) દ્વારા જેવી આશ્ચર્યભરેલી રીતે જ્ઞાનોન્નતિનો પરિચય કરાવ્યો

હતો, તેનાદ્વારા ન્યાયરૂપે પ્રમાણિત (સાબીત) થાય છે કે, તેઓજ દરેક વિષયમાં આપણા શિક્ષક હતા. મધ્ય યુગના ઇતિહાસનો સંગ્રહ કરવા માટે તેમણે દરેક વિષયમાં આપણને એક રીતે જે પ્રકારનાં અસંખ્ય સાધનો, મુસાફરીની હકીકતો અને ચરિત્રના કાષો આપ્યા હતા અને ખીજી રીતે વાણિજ્ય અને શિલ્પ વિધાની અદિતીય ઉન્નતિ તથા શિલ્પવિધાની જરૂરી નવી શોધખોળો પણ કરી હતી.

એ સમયે પદાર્થ વિજ્ઞાન, રસાયણ વિદ્યા અને કુદરતી ઇતિહાસ ઇત્યાદિના સંબંધમાં થોડા પંડિતમંડળીદ્વારા ગંભીર ગવેષણાની (ઉંડી તપાસની) સાથે આલોચના થવાથી તેની ઉન્નતિ સાધિત થઈ હતી. કુશાવાસી અમુ મુસાજનકર^૧ હાલની રસાયણ વિદ્યાનો શોધનાર હતો અને તેની પછીના અનેક પંડિતોએ તેની ચર્ચા ચલાવી હતી. તેમની નવીન શોધખોળો અસાધારણ અધ્યવસાય (પરિશ્રમ—મહેનત) ગંભીર જ્ઞાન અને સૂક્ષ્મ ગવેષણા જોઈને હાલની પંડિતમંડળી સ્તંભિત થઈ ગઈ છે. વૈદ્યવિદ્યા અને અસ્ત્રચિકિત્સા વિધાની પણ અસાધારણ ઉન્નતિ સાધિત થઈ હતી. અરબ લોકોએ વિજ્ઞાનની કળાના બળથી દવાઓ બનાવવાની ખોળ અને ધર્માદા દવાખાનાંઓની પહેલ વહેલી પ્રતિષ્ઠા કરી. એ સિવાય તેમના દ્વારા દારસ—શીકા (તંદુરસ્ત થવાનું મકાન) ખિમાસ્તિતાન^૨ નામની ઇસ્પતાલ સ્થાપિત થઈ હતી.

વનસ્પતિ વિજ્ઞાન અને ચારાના ધાસનું પોષણ કરવાની વિદ્યા વિદ્યાર્થીઓને શિખવાડવા માટે બગદાદ અને ખીજી બધી જગાએ નિયમિત બગીચાઓ હતા. એ સઘળી જગાએ એ શાસ્ત્રના ગંભીર પંડિતો દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવતું, ઇસુની નવમી સદીની શરૂઆતથી જેવી રીતે વિજ્ઞાન અને શિલ્પવિદ્યાની જરૂરથી ઉન્નતિ સાધિક્ષ થઈ હતી, તેવીજ રીતે બૂઝોળ શાસ્ત્ર અને ભ્રમણવૃત્તાંતના સંબંધમાં પણ અનેક ગ્રંથો લખાયા હતા. મુસલિમ બિન હુમધરિયેર^૩ જાફરબિન અહમદ અલમરવઝી (માર્વવાસી) ઇબ્ને કુઝુઘાન, ઇબ્ને યુરદાએહ^૪ જઈ હાની, મસુદિ, અલખસતારિ,^૫ ઇબ્ને

૧ મુસ્લિમ લેખકોએ તેને ગેબરના નામથી ઓળખાવ્યો છે.

૨ ખિમાસ્તિતાન (રોગીનું મકાન) નું સંક્ષિપ્ત નામ ખાસ્તિતાન છે.

૩ ઇ. સ. ૮૪૫

૪ તે ખલિફા મુતાઝિદના અમલમાં હયાત હતો અને ઇ. સ. ૯૧૨ માં મરણુવશ થયો.

૫ તે ઇ. સ. ૯૫૧ માં જીવિત હતો.

હકિકલ,^૧ અલખીરની,^૨ યાકુત^૩ અલખકરિ, અલમુકદાસી અને ઇદ્રિસિ વગેરે વિદ્વાનો મશહુર અરબ ભૌગોલિકો હતા.

અલખિરની^૪એ હિન્દુસ્તાનની મુસાફરી કરી હિંદુઓમાં વાસ કર્યો હતો અને તેણે તેમની ભાષા, વિજ્ઞાન, દર્શન, સાહિત્ય, રીતિનીતિ આદ્ય, ધર્મ, વિચિત્ર કુસંસ્કાર, દેશની ભૌગોલિક અને પદાર્થ વિષયક અવસ્થાથી સારી રીતે માહિતગાર થઈ એ સધળા વિષયોના સંબંધમાં તેની ગંભીર ગવેષણાનો એક ગ્રંથ લખ્યો છે અને હોમર, પ્લેટો તથા બીજા કેટલાક ગ્રીક લેખકો અને દાર્શનિકજનોનાં ગ્રંથમાંથી લીધેલા કોઇ કોઇ ભાગોનો પણ એમાં સમાવેશ થયેલો છે. અલખિરનીએ હિન્દુસ્તાન સંબંધી ગ્રંથ લખવા ઉપરાંત ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, ગણિતશાસ્ત્ર, ગણિતના વિષયની ભૂગોળ, કાળનો નિર્ણય કરવાની વિદ્યા, ચિકિત્સા અને રસાયણ શાસ્ત્રના સંબંધમાં અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે, અલ ખીરનીની થોડી મુદત પછી મશહુર સાહિત્યિક અને મુસાફર નાસિર ખુશરૂ પેદા થયો. તેણે મધ્ય એશિયાના અરબ સરોવર તરફની જેક જરતિસ નદીના કિનારાપર આવેલા કુમેદિયાન ગામમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો. તે ઇ. સ. ૧૦૪૬ માં તેની જન્મભૂમિનો પરિત્યાગ કરી નિશાપૂર કુમ, તમીઝ અખલાત ખિલાત, મયાફરિકિન, અલ્લેખોની મુસાફરી કરી સિરિયા દેશમાં દાખલ થયો. ત્યાં ટાયર, સિદન, ઐરત, જેરસલેમ વગેરે જોઈને મિસર દેશમાં ગયો અને ત્યાંથી મક્કા, મદિના નગરીઓનાં દર્શન કરી અલઅહસાના માર્ગે બસરામાં આવી પહોંચ્યો અને ત્યાંથી બહામણી પાછો કર્યો. તેનું બનાવેલું એ સફરનામા^૫ દરેક ભાષામાં અનુવાદિત થઈને બ્રમણ્યવૃત્તાંતના સંબંધમાં એક મૂલ્યવાન ગ્રંથરૂપ થઈ પડ્યું છે.

૧ તે ઇ. સ. ૯૭૬ માં જન્મવત્સીન થયો.

૨ તે ઇ. સ. ૧૦૩૮ માં ગજની શહેરમાં આ લોકોનો ત્યાગ કરી મરણુવશ થયો.

૩ તે અબુમુહમ્મદ-બુલદાન નામના ગ્રંથનો રચનાર હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૧૭૫ માં જન્મ ધારણ કર્યો અને ઇ. સ. ૧૨૧૬ માં મરણને આધીન થયો. અલખકરિ (અબુઓમરુદ્દ અબ્દુલ્લા) રોમનો રહેવાસી હતો અને તેણે ઇ. સ. ૧૦૬૪ માં પરલોકગમન કર્યું. ઇદ્રિસનું નામ એટલું બધું વિખ્યાત હતું કે, તેનું વિસ્તૃત વિવરણ આપવાની કાંઈ આવશ્યકતા જ નથી. ઇ. સ. ૧૧૬૪ માં તે જન્મવત્સીન થયો.

૪ તેનું ખરૂં નામ અબુરયહાન મહમ્મદ બીન અહમદ હતું; તે ખ્વારીઝમનો રહેવાસી હતો. તે ગઝનવીના સુલ્તાન મહમ્મુદ અને મશુકના અમલમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.

૫ એ સફરનામા, એમ રોકૂદ્દારા ફ્રેન્ચ ભાષામાં અનુવાદિત થઈને ફ્રાન્સની રાજધાની પેરિસમાં પ્રકાશિત થયું છે.

ઇતિહાસ-ત્વારિખ.

પ્રાચીન સાહિત્ય અને વિભિન્ન જાતિ અથવા સંપ્રદાયનું વર્ણન ઇતિહાસશાસ્ત્રની અંદર સમાયલું હતું. એ બંને વિષયની આલોચના માટે અનેક મશહૂર પંડિતોએ લક્ષ આપ્યું હતું. પંડિત બલાઝરિએ બગદાદમાં જન્મ ધારણ કરી એ સ્થળેજ નિવાસ કરી પોતાનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તે હિન્દી સન ૨૭૯ (ઇ. સ. ૮૯૨) માં મરણને શરણ થયો. તેનો લખેલો “ અરબોના દેશ વિજયનો ઇતિહાસ ” (કુતુહલ ખુલદાન) બહોળ અનુભવ લિપિ-ચાતુર્ય ભરેલો છે અને એમાં તેની ઐતિહાસિક પ્રતિભા પણ પ્રકાશ પામી છે.

ઇતિહાસકાર (ત્વારિખનવેશ) હુમદાનિ અને મસુદિ.

ઇતિહાસકાર હુમદાનિએ હિન્દીની ત્રીજી સદીના છેવટના ભાગમાં અને ચોથી સદીની શરૂઆતમાં ઉત્પન્ન થયેલ દક્ષિણ અરબસ્તાનનો એક વિસ્તૃત ઇતિહાસ રચ્યો, એમાં તેણે તે દેશની અનેક જાતિઓ અને અસંખ્ય પ્રાચીન કીર્તિના ધ્વંસાવશેષનું વર્ણન, ત્યાંની કાતરેલી શિલા લિપિની વ્યાખ્યા, યમન દેશના જૂદા જૂદા સંપ્રદાયોની હાલત અને તેનું ભૌગોલિક વર્ણન પ્રદાન કર્યું છે. એ ઉપરાંત આપણે મશહૂર ઇતિહાસકાર મસુદિ, તિખરિ (તખરી) ઇબ્ને અલ અશિર દ્વારા તેમના વિરાટ ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં અરબોના શાસનકાળનું સંપૂર્ણ વિવરણ જાણી શકીએ છીએ. તેઓ તેમની પાછળના ઇતિહાસકારોની પેઠે વિદ્યાકલ્પદ્રુમ પ્રમાણેતા, દાર્શનિક, ગણિતશાસ્ત્રવિદ, ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિકો હતા. તેણે જુવાનીની શરૂઆતમાંજ ઇસ્લામ જગતનાં ધણાં ખરાં રથાનોની મુસાફરી કરી. તેણે પહેલવહેલાં હિંદુસ્તાનમાં આવીને મુસ્તાન અને મનસુરાનું પરિદર્શન કર્યું. ત્યાંથી ઇરાન અને કેરમાનની મુસાફરી કરી શરીવાર હિંદુસ્તાનમાં આવી થોડા દિવસ કેમ્પે (કમ્પાગ) અને દાક્ષિણ-ત્વમાં નિવાસ કર્યો. ત્યાંથી સિંહલ દ્વીપમાં ઉપરિચિત થયો, ત્યાંથી જહાજમાં બેસી કમ્પાલુ (માડાગાસ્કાર) ગયો, ત્યાર પછી ત્યાંથી ઓમન દેશમાં દાખલ થયો અને ત્યાંથી પૂર્વ ઉપદ્વીપ અને ચીન દેશ સુધી તે ગયો હતો. તેણે મધ્ય એશિયામાં ધણે દૂર સુધી મુસાફરી કરીને કારિયમન સમુદ્રના દર્શન કર્યાં. તેની મુસાફરીના છેવટના વખતમાં તેણે થોડા વખત માટે ટાઇ-બિરિયસ પ્રદેશ અને આન્ટ્યેકમાં અને છેવટે બસરા નગરીમાં નિવાસ કર્યો.

તેમની પછીના ઇતિહાસકારોનાં નામ એકીસી, ઇબ્ને ખાલદુન અને અબુલ-ફિઝા વગેરે છે.

હતો. છેવટે જણાવેલી જગ્યાએ તેણે તેનો મુર-જુઝ-ઝહાબ નામનો વિરાટ ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો. એ પછી તે ફાસતાત (પ્રાચીન કાયરો) માં રહેવા લાગ્યો અને એ સ્થળેજ તેણે પ્રથમ “કિતાયુત-તનખિહ” અને પછીથી “મિરાતુઝ જુમાન” (સમયતું દર્પણ) નામનો કેટલાક ભાગમાં વહેંચાયેલો મોટો ગ્રંથ રચ્યો; અત્યારે પ્રકટ તેનો કોઈ કોઈ ભાગ જેવામાં આવે છે. દુનિયાનાં જૂદાં જૂદાં સ્થાનો અને જૂદા જૂદા દેખાવો જેમને તેણે જે ભૂગોળદર્શન-જનિત દીર્ઘદર્શિતા મેળવી હતી, તે તેણે એવા હૃદયગ્રાહી અને પ્રીતિકર વર્ણનમાં “મુરજુઝ ઝહાબ અજ જહાબ” (સોનાવાળું મેદાન) નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે જેથી તેણે વાંચકોને આનંદિત કરવામાં અને ઉપદેશ આપવામાં પોતે આનંદ માન્યો છે. ફક્ત કેટલાંક નકામાં નામેજ ન લખતાં અને કોઈ વિષયની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા આપી તેના દ્વારા ગ્રંથનો આકાર ન વધારતાં જે ખૂબ અન્યથા; દુષપ્રાપ્ય અને કુતૂહલ ઉપજવનારી વાતો છે તેનેજ ફક્ત તેણે લખવામાં અને સંક્ષેપમાં તથા નવલકથાની શિપિમાં દરેક દેશવાસીઓના રીતિરિવાજનું વર્ણન કરવામાં આનંદ માન્યો છે.

ઇતિહાસકાર તિખરી.

અરબોના લિલિ^૧ નામથી મશહુર તિખરી અથવા તખરી (અયુ જફર મહમ્મદ ઇબ્ને જરિર) ઇ. સ. ૯૨૨ માં મહાનગરી યગદાદમાં જન્મતનશીન થયો. તેણે હિજરી સન ૩૦૨ (ઇ. સ. ૯૧૪) થી ઇતિહાસ લખવાનો આરંભ કર્યો હતો. તેના મરણ પછી ઇતિહાસકાર અલમકિન અથવા એલ-મસિને તેનો ગ્રંથ લખવાનું શરૂ કરીને પારમી સફીના છેવટના ભાગ સૂધીમાં બનેલા બનાવોનો તેમાં સમાવેશ કર્યો છે.

ઇતિહાસકાર ઇબ્ને અલઅસિર.

ઇઝુદીન (ધર્મતું ઝારવ) ના ખિતાબવાળો ઇબ્ને અલઅસિર ઇરાક પ્રદેશમાંના જઝિરા (દ્વીપ) બનિઓમરનો રહેવાસી હતો, પરંતુ સાધારણ રીતે તે મોસુલથી નજીકમાં તેના ગ્રામ્ય મકાનમાં વસતો હતો. તેનું એ સુરમ્ય મકાનમાં^૨ તે વખતના જ્ઞાનપિપાસુ વ્યક્તિવર્ગ અને પંડિતમંડળીનું આવાસસ્થાન હતું. તેણે ઇ. સ. ૧૨૩૧ માં તેનો લખેલો અલ કામિહ નામનો ઇતિહાસ પૂરો કર્યો અને એની હાલના યૂરોપના શ્રેષ્ઠતમ ઇતિહાસની

૧ લિલિ-એક મશહુર શૈક્ષણિક ઇતિહાસકાર હતો તે ઇ. સ. ૧૧૯૫ પહેલાં ૧૨૫૦ વચ્ચે જન્મ્યો અને ઇ. સ. ૧૨૭૦ માં મરણવશ થયો.

૨ અરબના ઇતિહાસનો આ બીજો ભાગ હતો.

સાથે તુલના કરી શકાય તેમ છે. એ સિવાય તેણે મોસુલના અત્યારેક લોકોનો ઇતિહાસ લખ્યો છે.

વિજ્ઞાન.

અરબોએ ખીજા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોમાં જે અભૂતપૂર્વ ઉન્નતિ કરી હતી, તે આ સ્થળે સંક્ષેપમાં વર્ણવવામાં આવી છે, માશા અલ્લા અને અહમ્મદ બિન મહમ્મદ અલ નેહાવઅન્દી (નેહાવાન્દરનો રહેવાસી) નામના સહુથી પ્રધાન પ્રાચીન અરબ નળુમીઓ ખલિફા મનસુરના અમલમાં જીવતા હતા. ખલિફા મામુનના અમલમાં સેન્દબિન અલી-ચેહયા બિન અલી મનસુર અને ખાલિફ બિન અબ્દુલ મલિકના જેવા મશહુર નળુમીઓ પેદા થયા હતા. વિષુવરેખા અને અયન ખંડનનું સંયોગ સ્થાન સૂર્ય તથા ચંદ્ર ગ્રહણ, ધૂમકેતુની છાયા અને ખીજા જ્યોતિષોના સંબંધમાં તેમની ગંભીર ગવેષણાએ માનવજાતિની ઘણી જ્ઞાનોન્નતિ સાધિત કરી હતી.

ખગોળવિદ્યા.

ખલિફા મામુનના હુકમ પ્રમાણે મહમ્મદ બિન મુસારિ અલ ખ્વારઝમીએ (ખ્વારિઝમના રહેવાસી) ભારતીય હિન્દુઓના સિદ્ધાંત શાસ્ત્રનો અનુવાદ કરીને તેમાં પોતાની કરેલી ટીકા તથા પોતાની ગવેષણાનો સમાવેશ કર્યો. પંડિત અલકિન્દએ ગણિત, ભૂમિતિ દર્શન, વાયુવિજ્ઞાન આલોકવિજ્ઞાન અને ચિકિત્સા શાસ્ત્રના સંબંધમાં બસો ગ્રંથો લખ્યા છે. પંડિત અબુમાશર^૧ ફક્ત સૌરગગનની આલોચનામાંજ ગુંથાયલો હતો અને તેણે ગ્રહ ઉપગ્રહ, અને નક્ષત્ર મંડળીની જે ગણતરી તૈયાર કરી છે, તે દરેક વખતે જ્યોતિષ શાસ્ત્રની આલોચનાના મુખ્ય સાધનમાં ગણાઈ રહી છે. ખલિફા હારૂન અલ રશિદના અમલમાં મુસા બિન શાકિર એક મુખ્ય એન્જિનિયર હતો. પરંતુ ખલિફા મામુન મુત્તસિમ અને વાસિકના અમલમાં ઉત્પન્ન થયેલા તેના પુત્રો એજ ફક્ત જ્યોતિષ શાસ્ત્રની આલોચનામાં લક્ષ આપ્યું હતું અને તેમણે સૂર્ય અને ખીજા નક્ષત્રોના પદાર્થોની ગતિના સંબંધમાં પણ અનેક અજ્ઞય જ્ઞાનો શોધો કરી છે. તેમણે પૃથ્વીનો આકાર, સૌરઅયન, મંડળની વક્રતા, ચંદ્ર સંબંધી અક્ષરેખાનું પરિવર્તન અને વિષુવરેખા તથા અયન મંડળના સંયોગ સ્થાનની ગતિ ઇત્યાદિ અનેક બાબતનું તથ્ય નિર્ણય કર્યું હતું. પંડિત અબુલ હસને પહેલવહેલી દૂરબીન યંત્રની શોધ કરી. તેમણે લખ્યું છે કે, દૂરબીન યંત્ર એક નળવાળું છે અને તેની બન્ને બાજુએ પ્રકાશની વિષમ ગતિ વિષયક યંત્ર લેડાયલું રહે છે. ”

અન-નઈઝરી અને મહમ્મદ બિન ઇસા અબ્દુલ્લા નામના એ પંડિતોએ મુસાબિન શાકિરના પુત્રોની સૌરજગત સંબંધની આલોચનાની અધિક કિન્નતિ સાધિત કરી. પંડિત અલબતાનિ^૧ પણ એક મશહૂર જ્યોતિષી-નજુમી હતો. તેના લખેલા જ્યોતિષનાં પુસ્તકોએ લેટિન ભાષામાં અનુવાદિત થઈને અનેક સૌકાઓ સૂધી યૂરોપિયન જ્યોતિષીઓના આધાર રૂપે કાર્ય કર્યું હતું. દસમી સદીના છેવટના ભાગમાં જે સઘળા નજુમીઓએ ખગદાદમાં વસીને જ્યોતિષ શાસ્ત્રના સંબંધમાં આલોચના કરી હતી, તેમાંના અલિ ઇબ્ને અમાનુર અને અબુલ હસનઅલી ઇબ્ને આમાકુલ નામના બન્ને પંડિતો (સાધારણ રીતે બનુઅમાનુરના નામથી ઓળખાતો હતો.) સર્વ શ્રેષ્ઠ હતા. અંદ્રની ગતિનો નિર્ણય કરનારી ગણતરીને માટે તેમણે ખ્યાતિ મેળવી હતી.

ખુઈદ રાજ્યોના અમલમાં પણ જ્યોતિષી, પદાર્થ વિધાવિદ અને ગણિત-શાસ્ત્રવિદોનું એક મંડળ કિયન્ન થયું હતું; તેમાંના પંડિત અલકોહિ અને અબુ વહનાં નામ ખાસ ઉલ્લેખ કરવા લાયક છે. પંડિત અલકોહિએ ગ્રહની ગતિ સંબંધી આલોચના કરી હતી. કર્કટ સંક્રાંતિ અને વિષુવરેખાની સાથે અયન મંડળની પશ્ચિમ દિશાના સંયોગસ્થાન (હરીપદી) ના વિષયની તેની શોધ ખાસ જરૂરની છે. પંડિત અબુલ વહા પુરાસાનની અંદરની ખુજ્જન નામની જગાએ ઇ. સ. ૯૩૯ માં જન્મ્યો. તેણે ઇ. સ. ૯૫૯ માં ઇરાકમાં જઈ ખાસ કરીને ગણિત તથા જ્યોતિષ શાસ્ત્રની આલોચનામાં લક્ષ આપ્યું હતું. તેણે ત્રિકોણમિતિશાસ્ત્રમાં છેક રેખાના વ્યવહાર અને તેની સાથે જ્યોતિષ શાસ્ત્રના સંયોગનો પ્રથમ પ્રચાર કર્યો.

ઇબ્ને યુનુસ નામનો બીજો એક પ્રખ્યાત નજુમી અને ગણિતજ્ઞ ઇ. સ. ૧૦૦૯ માં જન્મતવાસી થયો. એ બન્ને શાસ્ત્રોમાં તેણે જે સઘળી શોધ-ખોજો કરી હતી, તેની ઇબ્નનનઅદી^૨ અને હસન બિન હમ્સેમે^૩ તેની એથી પણ અધિક કિન્નતિ કરી. અલ હાજ્જેને ઇસુની અગિયારમી સદીમાં કિયન્ન થઈને મશહૂર નજુમી અને આલોક વૈજ્ઞાનિક તરીકે ખ્યાતિ મેળવી છે. તેણે આલોક વિજ્ઞાનના સંબંધમાં જે ગ્રંથ લખ્યો છે, એને લીધે એ યૂરોપિયન પંડિત મંડળીની પાસે વિશેષ પરિચિત છે. તેના એક પુસ્તકનો અનુવાદ થયો છે.

૧ તે ઇ. સ. ૬૨૯ મરણુવશ થયો.

૨ કાયરો શહેરમાં મરણુવશ થયો.

૩ સાધારણ રીતે તે યૂરોપમાં અલ હાજ્જેના નામથી પરિચિત છે. વાયવ્ય પરાવૃત્તિની શોધ માટે મશહૂર છે.

ઇબ્ને તુલુન અને ઉમર ખામ્યામના^૧ ના અમલમાં ઇબ્ને શાયિર ઉત્પન્ન થયો. તે પણ પ્રખ્યાત ગણિતજ્ઞ અને જ્યોતિષી હતો.

ખીજા વિજ્ઞાન શાસ્ત્રોની પેઠે મનોવિજ્ઞાન અને દર્શન શાસ્ત્રની પણ આલોચના થઈ હતી. અલ-કિન્દિ, અલ-શરાઝિ અબુ-અલી ઇબ્નસિના મશહુર અરબ દાર્શનિક હતા.^૨

પંડિત અલકિન્દિ અને અરબોના દાર્શનિક નામે પ્રખ્યાત થયેલો યાકુબ બિન ઇશાક^૩ વિશ્વનો મુકિતવાદી હતો. અબુનસર ફરાબિને^૪ અરબ લોકો ખીજા એરિસ્ટોટલ કહેતા અને તે ઇબ્ને સિનારનાં શિક્ષક અને મુખ્ય દૂત સ્વરૂપ હતા. એ વાત નિઃસંદેહ કહી શકાય છે કે, ઇબ્ને સિનારના^૫ જેવો શ્રેષ્ઠતમ ચિન્તાશીલ અને દાર્શનિક દુનિયામાં હજી સુધી કોઈ જન્મ્યો નથી. કવિ.

ઈસ્લામી અમલમાં અરબી અને ફારસી સાહિત્ય જાણનારા જે સઘળા કવિઓ જન્મ્યા હતા, તેમનાં સઘળાંના નામ આ નાના પુસ્તકમાં આપવાં એ અસંભવિત છે. જેમણે કોઈએ અરબી ભાષામાં કવિતાઓ લખી છે, તેમનાં નામો અલ-ઈસ્ફહાની અને ઇબ્ને ખાલિકાનકૃત મશહુર ઇતિહાસમાં લખાયાં છે. જેઓએ પોતાની ઉપજાવેલી શક્તિના બળથી નવી જાતના છંદ અને કવિતાઓ બનાવી હતી, તેમનાંજ નામો ફક્ત આ સ્થળે લખવામાં આવે છે. ખલિફા અમિનના અમલમાં કવિ અબુનવાસ^૬ ઉત્પન્ન થયો અને સર્વેએ તેને મશહુર પ્રાચીન કવિ^૭ ઇમુલકયસનો બરાબરીઓ ધાર્યો છેવટે જણાવેલી વ્યક્તિનાં સંબંધમાં ઇબ્ને ખાલિકાને આ પ્રમાણે લખ્યું છે. “છંદની મૌલિકતા, લેખન-કુશળતા અને અવલંબનના વિષયોની શ્રેષ્ઠતાના સંબંધમાં તેણે તેના વખતના કવિવર્ગને અતિક્રમ કર્યો હતો, ઇસુની નવમી સદીમાં અલબુહતારિ ઉત્પન્ન થયો અને કાલ અબુ તમ્મામની પેઠે તેણે પણ ‘હમાસા’ કાવ્ય લખ્યું હતું. પરંતુ કવિ મુતન્નબિના યશનુ^૮ ગૌરવ તેની પહેલાંના

૧ તે લોકોમાં મશહુર કવિ તરીકે પરિચિત છે.

૨ તેના રપેનિશ નામ મટિ, રપીરિટ ઓફ ઇસ્લામનું ૬૩૦ મું પૃષ્ઠ જુઓ.

૩ તે ઇ. સ. ૮૬૧ માં મરણુવશ થયો. તે યુરોપમાં અલએન નામે પરિચિત હતો.

૪ તે ઇ. સ. ૧૦૩૭ માં જન્મતવાસી થયો.

૫ તે ઇ. સ. ૭૬૩ માં જન્મ્યો હતો.

૬ તે અરબમાં ઇસ્લામ ધર્મનો ફેલાવો થતાં પહેલાં જન્મ્યો હતો.

૭ તે ઇ. સ. ૮૪૨ માં મરણુવશ થયો.

૮ તે ઇ. સ. ૯૬૫ માં હુરાશાઓની સાથેના યુદ્ધમાં માર્યો ગયો.

તમામ કવિઓના ગોરવને ઝાંખું કરવાને સમર્થ થયું છે. મોસુલના હમદાન વંશના કુમાર સૈદુદ્દ-હૌલ્લા તેનો ઉત્સાહક હતો. અનનામિ પણ એક પ્રતિભાશાળી કવિ હતો. તે ઇ. સન ૧૦૦૮ માં અલેપો શહેરમાં જન્મત નશીન થયો.

ફારસી સાહિત્ય જાણનારા કવિઓમાં મુલતાન મહમ્મુદના અમલમાં ફિરદૌસીઅને દકિકિ, સુસ્તાન મસુદના અમલમાં ઉનસરિ, સુસ્તાન સંજરના અમલમાં અનવરિ, ફરિદુદ્દિન^૧ ઇકો નિયમના સુસ્તાન અલ્લાઉદ્દિનના અમલમાં જલ્લાલુદ્દિન અને ગજનવી વંશના સુસ્તાન હયાહિમના અમલમાં સનાથી ખાસ મશહૂર હતા. બગદાદના રહેવાસી અન-નાદિમના ઇસ્કાબવાળા અમુલ શરાજ મહમ્મદબિન ઇશાકે તમામ ગદ્ય અને પદ્ય ગ્રંથોના અને હસ્તલિખિત પુસ્તકોના ઇતિહાસ સંબંધી કોપ રચવાની આવશ્યકતા પ્રથમ અનુભવી હતી. તેના લખેલા કિતાબુલ શિહરિસ્ત^૨ નામના ગ્રંથમાં સઘળા વિષયોની સમાલોચનાનો સમાવેશ થયેલો છે. આ ગ્રંથમાં અનેક ગ્રંથકાર અને તેમના લખેલા ગ્રંથોની હકીકત લખેલી હોવાથી મુસલમાની અમલમાં અરબ લોકોની સાહિત્યાલોચનાતું ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ રહ્યું છે. હાલમાં એ સઘળા ગ્રંથોમાંના ઘણાખરા દુષપ્રાપ્ય છે છપ્પને ખાલિકાનના^૩ લખેલા ગ્રંથોમાં જીવનચરિત્ર સંબંધીનો વિવાકલ્પદ્રુમજ જાતજાતનાં પ્રમાણો ભરેલો એક મોટો ગ્રંથ છે.

મોસુલના હમદાન વંશના કુમાર સૈદુદ્દોલા કિતાબુલ-અઘાનિ નામના મશહૂર ગ્રંથના રચનાર અમુલશરાજ અલિબિન હુસેન અલ હસ્શહાનીનો પણ^૪ ખાસ મદદગાર હતો. એ ગ્રંથમાં ફક્ત સંગીતનીજ આલોચના નહોતી, પરંતુ તેમાં સંગીત જાણનારાઓનાં જીવનચરિત્રો, તેમની વ્યાકરણના વિષયની સમાલોચના અને વચ્ચે વચ્ચે ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનની આલોચના લખવામાં આવી હતી.

લેખનકુશળતા.

અરબ દેશમાં ઇસ્લામ ધર્મનો વિસ્તાર થતાં પહેલાં થોડી મુદ્દતે કુરેશ લોકોમાં અરબી અક્ષર લખવાની કુશળતા પ્રચલિત થઈ. હીરા^૫ પ્રદેશની

૧ તે હવાઓ વેચનાર હતો અને નાતાર લોકોના દ્વારા તેનું ખુન થયું હતું.

૨ તેણે એ ઈ. સ. ૯૮૭ માં જનાવ્યો.

૩ તે ઈ. સ. ૯૬૭ માં મરણુવશ થયો.

૪ અરબ જાતિના ઇતિહાસનો પહેલો ભાગ જુઓ.

૫ તેઓ ઉમૈયા વંશના પહેલા ખલિફા મઆવિયાના પિતા હતા.

પાસેના અંખારના રહેવાસી મુરાબિર બિન મરાસાએ પહેલ વહેલી એની ખોળ કરી. અખારમાંથી હીરા પ્રદેશમાં એનો પ્રચાર થયો. અબુસુશિયાનના પિતા હરથે? મુનઝિર્સની રાજધાની જોતી વેળાયે આ લેખનકુશળતાની પદ્ધતિ શીખીને તેનો મક્કાના રહેવાસીઓમાં પ્રચાર કર્યો. ત્યાર પછી કુરે-શામાં એનો એકદમ ફેલાવો થયો.

યમનવાસી હિમિયાર લોકો ધણું કરીને સ્વર સંબંધી બીજા એક જાતની લેખન પદ્ધતિ જાણતા હતા. ઇબ્ને ખાલિકને લખ્યું છે કે, હિમિયાર લોકો અલ-મસનાદ નામની જૂદી જાતની લેખનકુશળતા જાણતા એના અક્ષરો એકઠા જોડાયલા નહોતાં; જૂદા જૂદા હતા. તેમણે સાધારણ લોકોને એ શિખવામાં મુશ્કેલી ઢીલી કરી હતી, અને તેમની પરવાનગી સિવાય તેનો ઉપયોગ કરવાની બીજી કોઈ પણ માણસ હિમ્મત કરી શકતું નહિ; એટલા માટે પૂછળના જમાનામાં યમન દેશમાં ઇસ્લામ ધર્મ પ્રચારિત થવાથી જેવામાં આવ્યું હતું કે ત્યાં આગળ કોઈ પણ માણસ લખવા અથવા વાંચવાને સમર્થ નહોતું.

ઉમ્મૈયા ખલિફાઓની પડતીને વખતે કુદાવાસીઓની પ્રાચીન લેખન પદ્ધતિ જૂદા જૂદા ભાગોમાં વહેંચાયલી હતી; તેમાંની સાધારણ લોકોમાં પ્રચલિત લેખન પદ્ધતિ નરખ અથવા નસખિ નામથી ઓળખાતી હતી. ઇસુની દસમી સદીના છેવટના ભાગમાં અને અગિયારમી સદીની શરૂઆતમાં (હિજરીની ચોથી અને પાંચમી સદીમાં) અબુલ હસન (લોકોમાં ઇબ્ને ખવાબના નામથી ઓળખાતા) અને અબુતાલિબ અલ-મુખારિફ નામના અરબી લેખન પદ્ધતિ જાણનારા બે મુખ્ય માણસોએ પ્રથમ જણાવેલી નરખ નામની લેખન કળાની અધિક ઉન્નતિ કરી હતી.

સુલ્તાન સલાહુદ્દીનના અમલમાં અલ્લ? નામની એક જાતની મોટી અને જોળકાર લેખન પદ્ધતિની વાત સાંભળવામાં આવે છે. જણાય છે કે, નરખ-પદ્ધતિ ઉત્તમ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને એવી થઈ પડી હતી કે એ ઇરાન દેશની નસતાલિક નામની લેખન પદ્ધતિના જેવી હતી.

સંપ્રદાય.

અબ્બાસી ખલિફાઓના અમલમાં મુસલમાનોમાં અનેક સંપ્રદાયો પેદા થવા છતાં પણ હનફિ મઝહબ રાજધર્મમાં ગણાયો હતો; તે વખતે હનફિ

૧ કહેવામાં આવે છે કે, અસલમબિન સિદરા તેનો શિક્ષક હતો.

૨ આ ઇતિહાસકાર અબ્દુલ લતિફનું વર્ણન છે.

મત (મઝહબ) ધણું કરીને અશરિ^૧ નામથી ઓળખતો હતો. હંબલી મઝહબના અનુયાયીઓ ધણુજ ધાંધલીયા અને ખરાબ સ્વભાવના હતા એથી બગદાદના હલકી જાતના લોકો તેમના વશીભૂત હતા અને એટલા માટે હનફિ મઝહબ રાજધર્મ હોવા છતાં પણ હંબલિ લોકો હનફિઓના ઉપર હકુમત ચલાવવાને સમર્થ હતા. ઉંચી કેળવણીવાળા માણસોમાં પણ શાફી મઝહબ ચાલુ હતો. સિરિયા અને ફિનિસિયાના સમુદ્રના કિનારાપરના શહે-સ્વાસીઓમાં ધણા માણસો શિયા ધર્મના અનુયાયીઓ હતા. તેમનો ધર્મ હંબલીઓના સખ્ત સ્વાભિમાનનો કાંઈક ફેરફાર કરવાને સમર્થ થયો હતો. ચોથી હિજરી સનમાં (ઇસુની દસમી સદીમાં) મહાપ્રલય (ક્યામત) થયા પછી ધણુંજ અબ્બાસી પુનરુત્થાન થશે એવા આશયના હેતુવાદ ધર્મના દાર્શનિક મત સંબંધીની આલોચનાજ મુખ્ય વિષયરૂપ હતી. મસુદિ અને ઝમાખશરીના જેવા વિચારવંત લેખકોની અને અલકિન્દિ તથા અલશરાખીના જેવા દાર્શનિકોની લેખણના પરિણામેજ એ ધર્મની ખ્યાતિ વિસ્તાર પામી હતી. પ્રત્યેક કાર્યનું કારણ હોય છે, પ્રત્યેક ધર્મ મતની દાર્શનિક વ્યાખ્યા હોય છે, એવો એક જાતનો ધર્મમત મુતાજલા મઝહબના અનુયાયીઓએ જાહિર કરવાથી સ્વાભાવિક રીતેજ સઘળાં માણસો એકજ જાતના ધર્મ તરફ આકર્ષાઈને મુસ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતાં, એટલા માટે હનફિ મઝહબના અનુયાયીઓ ખીજી કેટલીક ખાખતોમાં હનફિ મઝહબનું પોષણ કરવા છતાં પણ દાર્શનિક મત પ્રમાણે મુતાજલા મઝહબના અનુયાયીઓ હતા; પરંતુ એમ છતાં પણ સઘળા લોકો મુતાજલા મઝહબ તરફ આકર્ષાયા નહોતાં એટલા માટે ઇસુની દશમી સદીના છેલ્લા ભાગમાં મુતાજલા મઝહબના ફેલાવાનો માર્ગ બંધ થયો. આ પ્રમાણે સખ્ત શુ'બવણને વખતે જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરવા માટે એક સભા સ્થાપિત થઈ હતી. ધર્મવિદ્ લોકોની બહારનો ધર્મ સ્થાપવાની પ્રિયતાઓને ધનવાનોની ભોગાસકિતવાળા ધર્મને અને ગરીબોની અજ્ઞાનતા ભરેલી ધર્માધતા દૂર કરીને તેને બદલે તમામ

૧ અશરિ મઝહબના સ્થાપનાર અબુલ હસન અલ અશરીના નામ મુજબ એનું નામ પડ્યું છે હેતુવાદ મઝહબની વિરુદ્ધમાં તેની ખુલ્લી નિંદાએ તેની પ્રબળ પ્રતિક્રિયાસુચક કાર્ય કયું હતું. અલબિરૂનીના અલ અશારાશ નામના અખબારના વિજ્ઞ સંપાદકે લખ્યું છે કે “ અરબ લોકો અલ અશરિ અને અલ ગઝઝાલિના મઝહબ મુજબ ચાલવાથી તેઓ ગેલિલિ ” કેપલર અને ન્યુટનના મતાવલંબીના નામથી ઓળખાતા હતા. અલ યશરિ હિજરીસન ૩૩૧ અથવા ૩૪૦ હિજરી (ઇ. સ. ૯૪૧ અથવા ૯૫૨) માં બગદાદ શહેરમાં જન્મતવાસી થયો. અશરી મઝહબના સંબંધમાં સીરીઠ એન્ડ ઈસ્લામ જુઓ.

લોકોમાં ઉંચી જાતનો ધર્મ ફેલાવ્યો અને અજ્ઞાનતા તથા કઠોરવાળા ઇસ્લામનો માર્ગ ખંધ કરવા માટે વિચારશીલ પુરુષોના એક મંડળે બ્રાહ્મધનમાં ખંધાઈને ઇસ્લામને નવજીવન આપવા માટે ઉંડું લક્ષ આપ્યું હતું. તેઓ પોતાના એ નાનકડા મંડળને “ ઇમિવાનુનસ-સફા ” (પવિત્રતાની બ્રાહ્મ મંડળી) ના નામથી ઓળખાવતા હતા. પ્રથમ ખસરા શહેરમાં તેમની સમા સ્થાપિત થઈ. નિર્મળ ચરિત્રવાળાં અને વિશુદ્ધ નૈતિક જ્ઞાનવાળાં માણસો સિવાય એ સભામાં બીજા માણસને દાખલ થવાનો અધિકાર નહોતો. તેના મેંબરો શાંત રીતે તેમના સરદાર રિફાના પુત્ર ઝંદના મકાનમાં એકઠા થઈને દર્શન તથા નીતિશાસ્ત્ર સંબંધી વિષયોની એવી ઉદારતા અને યુક્તિની સાથે ચર્ચા ચલાવતા કે, વર્તમાનકાળમાં પણ એ પ્રશ્નસાને પાત્ર છે. ખલિફાના ઇલાકામાં આવેલાં જે કોઈ શહેરમાં વિચારવંત વ્યક્તિઓ તેમની વૈજ્ઞાનિક ધર્મ પદ્ધતિ પ્રમાણે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા કરતી અથવા સમર્થ હતી, તેઓએ એ સ્થળેજ તેની શાખા સભાઓ સ્થાપી હતી. સત્ય અને નેક ઇન્સાફની પાસે તેમનો ધર્મ ઘણેજ સારગ્રાહી હતો અને તેમના સામાજિક અને રાજનૈતિક ફેસલાઓ ઘણેજ સહજસાધ્ય હતા. તેમના પરિશ્રમના પરિણામરૂપે તેઓ જગતને જૂદા જૂદા ગ્રંથો અને નિબંધો વગેરેની સહાયતાથી સામયિક જ્ઞાનનું સાધારણ સંક્ષિપ્ત વિવરણ આપવાને સમર્થ થયા હતા. એ સઘળા ગ્રંથો એકી સાથે “ બાઇઓનાં પુસ્તકો ” નામથી પરિચિત હતા એ બધા ગ્રંથોમાં ગણિતશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, કુદરતી જુગોળ, સંગીતવિદ્યા, શિલ્પવિદ્યા, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, વાયુવિજ્ઞાન, ભૂતત્વવિદ્યા, જીવનવિજ્ઞાન, શરીર વિજ્ઞાન, પ્રાણિવૃત્તાંત, વનસ્પતિ વિદ્યા, ન્યાયશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, મનોવિજ્ઞાન, નીતિશાસ્ત્ર અને પરલોકવૃત્તાંત ઇત્યાદિ જ્ઞાનવની આલોચનાપયોગી પ્રત્યેક વિષય આલોચિત થયો હતો. વસ્તુતઃ તેઓએ તે વખતના પ્રચલિત તમામ વિજ્ઞાન અને દર્શન શાસ્ત્રોનો એક વિદ્યાકલ્પદ્રુમ નામનો ગ્રંથ રચ્યો હતો.

શેષકૃણ.

આવી રીતે જે સમયે દાર્શનિક ઇબ્ને સિનારનો મત (મઝહબ) આકાશ મંડળમાં મધ્યાહ્નના સૂર્યની પેઠે વસતો હતો, જે સમયે સમાજ વિજ્ઞાન અને ધર્મશાસ્ત્ર સંબંધી ઉચ્ચ મત ગ્રહણ કરવા માટે લોકો તૈયાર થતા હતા અને જે સમયે અગિયારમી સદીની શરૂઆતમાં ઇસ્લામ ધર્મ જગતમાં નવો જન્મ ધારણ કરવા સમાન દસ આશા ભરેલું માણસ પડ્યું હતું, તેજ સમયે સમગ્ર એશિયા-માઘનર અને મિસર વાસી ઇસ્લામ ધર્મના અનુયાયીઓ

યૂરોપવાસી જિહાદવાળાઓની સાથે ઘેર મૃત્યુ સંગ્રામમાં પ્રવૃત થવાને લાચાર થયા હતા. મુસલમાન જાતિના અસ્તિત્વની રક્ષા કરવા માટે તેમણે સઘળાએ એકજ ઉદ્દેશથી ઉત્કેરાઇને એકજ તરફ સઘળી શક્તિનો પ્રયોગ કર્યો હતો. જો કે મહાવીર જંગી, રણકુશળ તુરુદ્દીન અને મશહુર સુલ્તાન સલાહુદ્દીન અસંખ્ય ખૂનખવાર જંગો કર્યા પછી લાખો લાખો માણસોના ખૂનના બદલામાં મુસલમાન જાતિને યૂરોપિયન ખ્રિસ્તીઓના સઘળા હુમલાઓમાંથી બચવાને સમર્થ થયા હતા, પરંતુ તરતજ તાતાર લોકોના હુમલા રૂપ ભય-કર પ્રવાહે ઇસ્લામ સામ્રાજ્યમાં પ્લાવિત થઇને અરબોની ધણી સદીઓની સચેલી સભ્યતા અને વિદ્યાજ્ઞતિનો ખ્વંસ કર્યો હતો.

ઉપસંહાર.

- ૧ જાની બાદશાહ લિયે વર્ણન કર્યું છે કે, “બાઇઝન્ટાઇન લોકોએ કીટ દ્વીપને પાછો કબ્જે કરતી વેળાએ ત્યાંના મુસલમાન રહેવાસીઓની જીવતી આમડી ઉતારી હતી અથવા તેમને લોઢાની કડાઇમાંના સળગતા તેલમાં ફેંક્યા હતા.
- ૨ મલિકશાહના વઝીર નિઝામુલમુલ્કની કન્યા ઝુબયદાએ ધણીજ વિધાવતી તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી; વઝીર ઇબ્ને જાહિરની સાથે તેની શાદી થઇ હતી. મલિકશાહની બહેન ઝુલેખા પણ સૌન્દર્ય, મુદ્દિમતા અને ઉચ્ચ શિક્ષાને માટે મશહુર હતી.
- ૩ વઝીર નિઝામુ-લ-મુલ્કનું ખૂન થયા પછી મલિકશાહની પત્ની રાણી તુરબાન ખાતુનની મંત્રણા સલાના મેંબર અને સેક્રેટરી તાબુલ-મુલ્ક અબ્દુલ ધારાયમ અલ-કુમ્મિ વઝીરની પદવીપર નિભાયો હતો.
- ૪ લિખનાન અને પૂર્વ લિખનાન મુલ્કની અંદર આવેલી સપાટ જમીનનું અરબી નામ સહલ અલ-અકાયા હતું. પ્રાચીન કાળના લેખકો તેને કોઇલિ સિરિયા (નીચલું સિરિયા) કહેતા. અરબ લોકો એન્ટિયકની સપાટ જમીનને સહલે એન્ટિયક; તાબેર પહાડની સપાટ જમીનને સહલે અલકાબિર અને દમસ્કસની ચારે બાજુના દેશને ધોતાતુ દમિસ્ક કહેતા. એનેડાનું નામ પણ એજ હતું.
- ૫ બીજો જેસેલિન સુલ્તાન તુરુદ્દીન મારફત કેદી હાલતમાં મરણ પામ્યો.
- ૬ કાલિકાઇનસ નદીની વર્તમાન તુર્કાનું નામ ધિક્કસુ હતું.
- ૭ જો આપણે જિહાદવાળાઓના પારિવારિક આચાર વ્યવહાર અને રીતિ-નાતિના ત્રિપયની આલોચના કરીશું, તો તેથી જાણી શકાશે કે, તેઓ

કેવા અધમ અને અસભ્ય હતા. કોઈ ઉત્સવનાં ખાણું પછી અધિકારી વર્ગ અને સેનાપતિઓ અનહદ મદિરાપાન કરીને તેમની સ્ત્રીઓની ગોદમાં બેભાન અવસ્થામાં પડ્યા રહેતા. મધ્ય સ્થળે ગાનારાઓ વારાફરતી ગાયનો ગાઇને તેમના અધમતા ભરેલા અયથ આરામના ઉત્સવની ઉત્તેજના વધારતા. ઇંગ્લાંડના રાજા સ્ટીફનના અમલમાં યુદ્ધમાં પકડાયેલા બંદિવાનોને તરેહ તરેહની વેદના કરીને ઉત્સવનું પ્રમાણ વધારવામાં આવતું. ઈ. સ. ૧૧૩૦ માં માલમેસબરીના વિલિયમે લખ્યું છે કે, સંક્ષેપ ગૃહસ્થજનો આખો દિવસ અને આખી રાત શરાબ પીને નશ્વરત ભરેલા અર્ધાઓમાં તેમની દૈલતની ખરબાદી કરતા તેઓ વાળ કપાયતા અને મૂછો મુંડાયતા. તેમના હાથમાં સોનાનાં કડાં રહેતાં અને શરીરની ચામડી છિદ્ર કરીને ચિતરવામાં આવતી. તેઓ ગળાં સૂધી ન આવે ત્યાં સૂધી આહાર કરતા અને ખીમાર ન પડે ત્યાં સૂધી શરાબ પીતા તેમનો છેવટનો ગુણ ઇંગ્લાંડ વિખેતા નોરમનોમાં વિસ્તારિત થઇ પડ્યો હતો. નોરમન લોકો ખપોર પહેલાં ખપોરના ખાણાંનું કામ ખતમ કરતાં. ત્યાર પછી તેઓ બીજા ઓરડામાં દાખલ થઇને ધ્રીવાર ખાણાંની મજામાં મશગુલ થતા. સ્ત્રીઓની સહામે તરેહ તરેહની વાતો કહી બીભત્સ ગાયનો ગાતા તે વખતની મદિલાઓ સુસભ્ય નહોતી, એથી તેમની સહામે બીભત્સ મંગીત ગાવાની વાત સાંભળીને આપણે અગ્નયજ્ઞ થવું મુનાસિબ નથી. જર્મનોના આચાર અવહાર એનાથી પણ અધમ હતા. વાંચકો રાષ્ટ્રસ હિંમ્સ ઓફ અધર ડેઝ કોસમુક્સ પ્રિટિશ મોના ચિઝમ અને સેન્યુઅલ સન્સ હિસ્ટરી ઓફ ડ્રિંક વાંચવાથી એ વિષયની અનેક અદ્ભુત ઘટનાઓ જોઈ શકશે.

૮ “ મુન્નુમુલ બુલ્દાન ” ના રચનારના મત પ્રમાણે અલ-ખાર્યા એકરે શહેર (મુશરિફિલ આલા આક્રા) ની નજીકમાં બહરસ-શામ (ભૂમધ્ય સમુદ્ર) ના કિનારાપરનો એક કિલ્લો હતો; મુન્નુમુલ બુલ્દાનના બીજા ભાગનું ૪૨૮ મું પૃષ્ઠ જૂઓ. વિદ્વાનોના મત મુજબ ખાર્યા એકરની દશા માઇલ દક્ષિણ દિશામાં કારમેલ પહાડની ઉપર આવેલું હતું.

૯ ઇતિહાસકાર ઇબ્ને અલ અશિરે લખ્યું છે કે: “ જ્યારે આ સંધિની વાત ચારે તરફ જાહિર થઇ ગઇ, ત્યારે ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ (અલ આસાફિ ફેહ) ઇંગ્લાંડના રાજા રિચર્ડની બહેનની પાસે જઇને મલિકુલ

આદિલની સાથેની તેની શાદીના ડરાવની વિરુદ્ધમાં પ્રતિવાદ કર્યો; એથી તેમની વાતથી તેણે એ શાદીના ડરાવને નામંજુર કર્યો.

- ૧૦ હિજરી સન ૬૫૯ (ઇ. સ. ૧૨૫૦-૫૧) માં અલ મલિકુઝ ઝહિર સુલ્તાન બહારસ અને મિસર તથા સિરિયાના સુલ્તાન વગેરે સહુએ મળીને જમાદ રાજ્ય વિભાગના મુખ્ય કાઝી જમાલુદ્દિન બિન સલિમ બિન વાસિલને બાદશાહ માનફ્રેડ અથવા મેઇનફ્રમની પાસે મોકલ્યો હતો, અરબો તેને અનબેરાતાર અથવા અનબેશર માનફ્રિડ કહેતા. ઇતિહાસકાર અબુલફિદાએ લખ્યું છે કે “ ફ્રેંચોની બાષામાં અલબેરાતાર શબ્દનો અર્થ ‘ અમીરનો રાજા ’ થાય છે અને સિસિલી, ક્લોમ્પર્ડ અને આસપાસના બીજા દેશો લઇને તેનું રાજ્ય બંધાયું હતું. કાઝી જમાલુદ્દિને બાદશાહ માનફ્રેડના મંબંધમાં નીચે લખેલો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો છે:-મને જે રાજધિરાજની પાસે મોકલવામાં આવ્યો હતો તેનું નામ ફ્રેડરિક હતું, તે મિસરના સુલ્તાન અલ મલિક અલકામિલની સાથે સંધિના સૂત્રમાં બંધાયો હતો. હિજરી સન ૬૪૮ (ઇ. સ. ૧૨૫૦-૫૧) માં કૈનરાડ નામના તેના પુત્રે તેના સિંહાસનપર આરોહણ કર્યું. કૈનરાડની પછી તેનો બાઇ માનફ્રિડ પાયતખ્ત પર વિરાજમાન થયો. એ સઘળા બાદશાહો અનબેરશરના ખિતાબવાળા હતા. સઘળા બાદશાહોમાં માનફ્રિડજ મુસલમાનો સાથેની મિત્રતા અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની પ્રિયતાને માટે પ્રખ્યાત હતો. કાજી જમાલુદ્દિને લખ્યું છે કે:-“ જ્યારે હું તેના દરબારમાં હાજર થયો હતો, ત્યારે તેણે મારો ધણીજ સન્માનની સાથે સત્કાર કરીને આપુલિયા શહેરમાં મારું નિવાસસ્થાન પ્રદાન કર્યું હતું.....મેં ધણીવાર તેની સાથે મુલાકાત કરી હતી, તે પરથી તે મને ધણીજ જ્ઞાની જણાયો હતો. યુકલિડની ભૂમિતિ દશમાં ભાગ સૂધી તેને મોઢે હતી જે સ્થળે મારો મુકામ હતો તેની પાસેનું લુકેરા શહેર સિસિલી દ્વીપથી આવેલા મુસલમાન રહેવાસીઓ દ્વારા પૂર્ણ હતું. તેઓ શુક્રવારના જુમાની નમાજ પઢતા અને ખુલ્લી રીતે મુસલમાની ધર્મવિધિઓનું પ્રતિપાલન કરી શકતા. મેં જોયું હતું કે, બાદશાહ અલબેરાના મુખ્ય કારભારીઓ મુસલમાની મજહબના અનુયાયીઓ હતા અને તેઓ તેમના મુકામપર ઘુંટણ મંડીએ બેસી બાંગ પોકારી નમાજ પઢી શકતા જે શહેરમાં હું વસતો હતો, તે રોમનગરીથી પાંચ દિવસની મજલપર દૂર આવેલું હતું. બાદશાહ માનાફ્રેડની મુસલમાનોની સાથે મિત્રતા હતી એથી ફ્રેંચોના

ખલિફાશપ પોપે તેને સમાજ બ્રહ્મ કર્યો હતો. જે સમયે હું તેના દર-
બારમાંથી પાછો ફર્યો, બરાબર એજ સમયે પોપ અને રિડાક્રાન્સે
(ક્રાન્સનો રાજ) એકી સાથે તેનાપર આક્રમણ કરવાનું કારસ્થાન
કર્યું. પોપે માનફ્રિડના ભાઈ કોનરાડ અને તેના પિતા ફ્રિડરિકને પાણુ
ધસ્લામ પ્રીતિને લીધે સમાજ ચૂત કર્યા હતા.....યુદ્ધમાં માનફ્રિડ
પરાજિત અને બંદિવાન થયો. પોપની આગ્રાથી તેનો શિરચ્છેદ થયો
અને તેનું રાજ્ય રિડાક્રાન્સના ભાઈને મળ્યું.” ઇતિહાસકાર અમુલ-
ફિદાએ લખ્યું છે કે:-“ હિજરી સન ૬૬૩ (ઇ. સ. ૧૨૬૪-૬૫માં
આ બનાવ બન્યો હતો, એવો મારો વિશ્વાસ છે” કાઝી જલાલુદ્દીને
અનબેરાના ઇસ્કાબવાળા બાદશાહ માનફ્રિડના સંબંધમાં અનબેર બિયાહ
(રાજકીય) નામનું એક પુસ્તક લખ્યું હતું. તે ઇ. સન ૧૨૯૮ ની
૨૮ મી ઓગષ્ટને દિવસે જન્નતનશીન થયો.

- ૧૧ ખીવાના ખાનોમાં હજી સૂધી તાસતાદારનો ઇસ્કાબ પ્રચલિત છે. તેઓ
પોતાને તુર્કીના તાસતાદારના નામથી ઓળખાવે છે.
- ૧૨ સુલ્તાન બેઘબારે પ્રથમ બંદૂકધારી એક લસ્કરી દુકડી ખાંધી હતી,
તે ‘ બંદૂકદાર ’ ના નામથી ઓળખાયો હતો.
- ૧૩ અબ્બાસી વંશના ખલિફાઓએ નજીકનાં રાજ્યોની સાથે ધૂપાં
રાજકાર્યો ચલાવવા માટે ખાસ કાસદ નીમ્યો હતો. એ કાસદ નિઝા-
મુલ હઝરતેના નામથી ઓળખાતો હતો.
- ૧૪ જિમામ (અરબી અક્ષર જે વડે ઉચ્ચારિત થવાથી) શબ્દનો ખરો
અર્થ લગામ અને વ્યાપક અર્થ શાસન અથવા દમન કાર્ય થાય છે.
અરબી અક્ષર જાલ વડે ઉચ્ચારિત થવાથી જિમામનો અર્થ આશ્રય
થાય છે. ઇતિહાસવેત્તા ઇબ્ને અલ અશિરે લખ્યું છે (૬ ફો. ભાગ ૩૯ મું
પૃષ્ઠ) કે “હિજરી સન ૧૬૨ માં ખલિફા માહદિએ અલ અજિઝ-માહ
વિભાગ સ્થાપન કર્યો” ઇતિહાસકાર મુસદિએ તેના “ તાનબિયાહ ”
નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, ખલિફા માહદિએ રાખિને પ્રથમ અલ-
જિમ્હાહ વિભાગના કારભારીની પદવીપર નિમ્યો, ત્યાર પછી તેણે
મુસાને એ વિભાગના સહુથી વડા કારભારીની પદવીપર નિમ્યો હતો,
એન દેશમાં મુરલોકોના શાસનકાળમાં જૂદા ધર્મની અનુયાયી પ્રજા-
ઓના (આહલે અઝ જિમ્માહ અથવા જિમ્મિસ) સ્વાર્થનું રક્ષણ
કરવું એ અજ જિમામ (અરબી જાલ અક્ષરથી ઉચ્ચારિત થશે) નું
કર્તવ્ય કાર્ય હતું.

૧૫ બગદાદના અખ્યાસી વંશના ખલિફાઓની હરિશાઇમાં ફતેમાર્દ વંશના ખલિફાઓના રાજકાર્ય વિભાગમાં જે પ્રકારની મિસરી અને અરબી પદવી તથા નામ ચાલુ હતાં, તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો નીચે આપવામાં આવે છે. એ સંઘળાં નામો ઘણે ભાગે અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે છે. ટપાલ ખાતાનો મુખ્ય કારભારી મુકદ્દસ અલ આરિદિયહ; મંત્રણા સભાનો સેક્રેટરી કાતેયુદ-દરાઝ; સર્વોચ્ચ વિચારાલય (ન્યાયાલય) વિભાગના મુખ્ય કારભારીઓ કતાબુ (કાતેબનું અહુ વચન) લઈનશા; સર્વથી મુખ્ય ન્યાયાલય દીવાનુલ-ઈનશા; ખમ્મનચી-ખાજિનદાર; પરિદર્શક કારભારી મુશિદ, પોશાક સાચવનાર-જમાદાર (આ શબ્દ અખ્યાસી ખલિફાઓના અમલમાં પ્રચલિત હતો.) હથિયાર ખાનાનો મુખ્ય અમલદાર સિલાહદાર; વિભાગીય મંત્રી-સાહેબ; શાસનકર્તા નાયેબ; રાજપ્રતિનિધિ નાયેબુલ-હકરાત; સલ્તનતનું કાર્ય ચલાવનાર-કાશિલ અલ-મુમાલિક; ગુપ્ત ઈન્સાફ ખાતાનો સેક્રેટરી-કાતેયુસ-સિરર; સહુથી વડો પરિદર્શક (તપાસનાર) કારભારી નાજિફન નજ્જર; લડાયક ખાતુ-દીવાનુલ-ગુયુસ; સિપાહીઓના પગાર આપનાર અધિકારી દીવાનુર રયાતિય (બગદાદમાં તેને દીવાનુત તરતિય કહેતા) પેન્શન આપનાર ખાતુ સંદુકુલ-નશાકાત; યુદ્ધખાતાનું વાદકદળ અને પતાકાનો પ્રધાન પરિદર્શક કર્મચારી અમીર આલમ; લશ્કરી ખાતાનો તપાસનાર અધિકારી-નાજિફ-ખયિસ; જનસાધારણની ખોટ પૂરી કરનાર ખાતુ દીવાનુલ-મુરતાજ; યાહુદીઓનો મુખ્ય પુરુષ-રાસઅલ-ઘયાહુદ; ધોડે-સ્વાર લશ્કરનો સેનાપતિ-સાહેબુલ-ખાયેલ; રસદ ભંડાર-હાયાખખાના (અખ્યાસી ખલિફાઓના વખતમાં પણ એ નામ હતું;) ખલિફાનો પાર્શ્વચર મંત્રી વઝીરઅ-સુહખાત (બગદાદમાં પણ એ નામ ચાલુ હતું; જમીન નીચેનું ભંડારગૃહ શરાબખાના; સેનાપતિ કામાનદોર (કમાન્ડર); લડાયક જહાજ-બુતાસ (ખાતસેહનું અહુવચન) અને શાયની અલ-ખાહરિયાહ; નાની નાની નૌકાઓ-હારારિક (હાર કેહનું અહુ વચન); લડાયક નૌકાઓ-ગુરરાય; સૈન્ય અથવા લડાયક સરંજામ મોકલવાનાં જહાજો-તારઆરિદ (તારિદાનું અહુ વચન) જહાજની બહર-આસતાલ; કેઠસારની રાજધાની કુરસીલ કંઠ સરિયાહ; રાજમંત્રીઓના કારભારી-દાયાયિન; અસ્ત્રચિકિત્સક-જરરાયી જેહ (જરરાહનું અહુવચન,) અશ્વશાળા ખસહિર; અનુચર-ખાફિર; વક્રધનું-કાજખાફ; કાયરો શહેર મુખ્ય પોલિસ-મુતયાફિ અલ-કાહિરા; સાફ

કરનાર અલ માસહાયાલી; સૈન્યદળ-કારદુસ પાયદળ સૈન્ય; તાલ્લાબ (તલખતુ' બહુ વચન); દીપાધારો-આતયાબ; વહાણોનું મથક:-મિન; નીલ નદીનો જળ પ્રપાત-અલ-ઝનદિલ; ટાયર નગરી-સુર તુબિયા અલ દિયાર અલતુબા; મેમફિસ-નિમક; કાલુસ (અલ્લેખોની નદી) કાયિક; બેલઝેડ; કાલાતબાયેર અલ અધરાજ કાઈમિયા-કુલુમિયા; મિનકાં મિતુરકા; ઇવિસા-ઇયાબિસા; મેજકો-મેયુકા; આરન્ટિસ અલ આયાસિ (યાકુબે એને એયુરાનટસ નામે ઓળખાવ્યું છે;) આન્તિયક અન્તાકિયાહ; સિલિયુક્સ-સિલકાસ; બઝ્લાનદી-આતિલ; ઓડેસા-દાકસિતા; લાલસમુદ્ર-અહરે કુલજુમ, કારિપયન સમુદ્ર-અહરે અલ ખાન્નર; આરલ સમુદ્ર (સરૌવર) બાલખિયાત ખાયારિસમ; હિરાકિલયસ-હરકાલ અથવા હરકિલસ ઇઝ્લ'ડ-ઇનિકલટારાહ “એક મોટા અને વિશાળ દ્વીપ: એમાં અનેક શહેરો હતા અને એ શક્તિશાળી રાજ્ય હતું;” જેરિકા-આરિકા; સિલિયુસિયા-સાલુકિયાહ; અટલાસ પહાડ જબલ (ડ) દારાના, પેલો પનિસાસ-બિલોબુનિસ, આફ્રિઆ-ટિક સમુદ્ર ખાલિજ અલખાનાદિકા; ટેગસ તાગ્ન સિયેરા શારાત કેર કાસોલન-કારકાશુન ક્રાન્સ બેલાદ આક્રાન સિયાહ ગેસકોની ઘાસ કુનિયાહ, લોઆર્ડિ-આલકાબાર દિયાહ અથવા આનબાર દિયાહ; રૂશિયા-બેલાદ આર-રૂશિયા; તારસ પર્વત-જબલ અસ-સિલશિલ્લા; દુલ્લો-તુલુશા; આલ્પસ પર્વત-જબલ (ડ) જુન બગોન્ડિ-આરધુનિયાહ; પિન્ન બિશ અથવા બિશા; જર્મની-ઝરમાનિયાહ અથવા બેલાદ અલ-આલમાનિ બેહામિયા-મારાતિયાહ અથવા બુયામિયાહ; રૂશિયા-જેરૂશિયાહ; નોર્મન્ડિ તારમાનદિયાહ રલાનર્સ બેલાદ આફલા દિસ અથવા આફલાનદિસ; સેક્ષિનિ શાસુનિયાહ અથવા બેલાદ સાક્સ લોરેન-લુહુરનકા; બ્રિટાની-બ્રિટાનિયાહ; પોલાન્ડ-બુલુનિયાહ અથવા કુલુનિયાહ; હંગરી-આનકુરિયાહ; નોર્વે-ઝજિરાત આલબારદાહ અથવા નરબાધા; સ્કોટલાન્ડ-અસક્રુસિયહ; કાર્પેથિયન પર્વત-જબલ ડિ બાલયાત; સર્વિયા-ઝસુલિયાહ; આમલોન્ડ-ધિરલાનદેહ; ડેનમાર્ક આડ્વિન્ડ અથવા દારમુશેહ; આઇસલાન્ડ રિસલાનદેહ.

૧૬ મુન્નમુલ બુલદાન નામના ગ્રંથમાં અખ્યાસી ખલિફાઓના તાજ નામના રાજમહેલનું ઘણુંજ સુંદર અને વિસ્તૃત વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે ઇતિહાસકાર યાકુતે લખ્યું છે કે એ પ્રથમ ખલિફા રસિદના વઝીર કમનસીબ બાદર આરમેકીનું નિવાસભવન હતું આરમેકીઓના પતન

પછીએ ખલિફા મામુનના હાથમાં આવ્યું તેમણે તેને રાજમહેલમાં બદલાવી તેની સ્થાને, ઘોડદોડ, પોલો આદિ રમતો અને પશુશાળા માટે જગાઓ મુકરર કરી તેમના નામ મૂળ્ય એ મહેલતું નામ કસરલ મામુન પડ્યું અને તેમના નામવાળા શહેરનો મામુનિયા વિભાગ પણ તરતજ રાજમહેલો અને સુંદર ઇમારતોથી પરિપૂર્ણ થયો હતો. કસરલ મામુનમાં રાણી જુરાને તેના મરણકાળ ઇ. સ. ૮૮૩ સુધી નિવાસ કર્યો હતો ત્યાર પછી રાજમહેલ અને તેની સ્થાનેનું રમણીય દ્રશ્ય-વાળું મેદાન રાજસરકારમાં ખાલસા થયું ખલિફા મુતાઝિદે એ પુરાતન મહેલ બાંગીને શ્રીવાર એને નવીન રીતે બાંધવાનું કામ શરૂ કર્યું અને ખલિફા મુકતદિના અમલમાં એ બાંધવાનું કામ પૂરું થયું ખલિફા મુસતઝિએ એની સુંદરતામાં વિશેષ વધારો કર્યો તરેહ તરેહના માર્મલ પથ્થરનો બનાવેલો એ એક ઘણોજ સુરમ્ય મહેલ હતો, તેનાં દ્વાર સુવર્ણ જડિત હતાં અને દીવાલોપર મૂલ્યવાન પથ્થરની ફલ જેવી કારીગીરી કાતરેલી હતી. વચ્ચેના ગુંબજને કાબખાત અતતાજ કહેતા.

ઇતિહાસકાર યાકુતે એમ પણ લખ્યું છે કે, શહેરનો મામુનિયા વિભાગ બહુજ સમૃદ્ધિ સંપન્ન અને ઘણાં માણસોની વસતિવાળો હતો અને એનહંફલ-મુઅલ્લાથી આયુલ-એગઝ સુધી ફેલાયેલો હતો. ચાર રસ્તાની વચ્ચેના મહોલ્લા અલ-મામુનિયાના છેડાપર માનગરાત અલ-હાલખાહ આવેલું હતું. ક્રાઇ કિસ્વને વખતે (અંબ્યામુલ ઇદ) ખલિફા એ સ્થળે એસીને લસ્કરની કૂચ કવાયત જોતા. આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલા દરવાજા સિવાય તેણે ખીજા કેટલાક દરવાજાની વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે:-આયુલ-હુજરાહ; આયુલ-ખાસેહ; આયુલ-મુહાવાલ; આયુલ-શિર; આ મદિનાતુલ-મનસરતર અંબેલો હતો; આયુલ તાક, એ શહેરની પૂર્વ દિશામાં આવેલો હતો. અને એક મોટો મહોલ્લો હતો; આયુલ-શામ પશ્ચિમ દિશામાં આવેલો હતો. નહલ-મુઅલ્લા નામનો એક નહેરના નામવાળો મહોલ્લો ઇતિહાસકાર યાકુતના વખતમાં મોટો અને મશહુર હતો.

૧૭ તે વખતનાં વાદ્યામાંનાં કેટલાંકનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. અંસી, રવાખ (એક જાતનો સિતાર) આરખાત કાતુન; આદ અથવા વીણા, તમમુર (એક જાતની વીણા) મિન્જિ અથવા બીન; સિતારના જેવું એક વાદ્યયંત્ર (ત્રિથર્ન) વીણાના જેવું એક વાદ્ય

યંત્ર (મેનડોલી) અને શરણાષ્ટ (જામુર) મિસરના શતેમાઈદ અને મેમલુક રાજાઓના અમલમાં રાજકુમારીઓ અને ઉચ્ચ વંશમાં જન્મેલી મહિલાઓમાં સાંજની સંગીત સભા (નકિબતુલ ખાતુન) ઓલાવવાનો રિવાજ હતો.

- ૧૮ મિસરના શતેમાઈદ ખલિફા અલ-મુહઝલિદિન બિદલાહના અમલમાં મશહુર બૂગોળવેતા ઇબ્ને હકાલ ઉત્પન્ન થયો હતો. ઇબ્ને હકાલે સ્પેન દેશમાં થોડો વખત મુસાફરી કરીને તેની મુસાફરીની હકીકત ખલિફાની પાસે રજૂ કરી હતી. ખલિફા મુહઝલિદિન બિદલાહ મશહુર શાયર ઇબ્ને હાનિના દોસ્ત અને મદદગાર હતા.

~~~~~  
**ખીજો ભાગ સમાપ્ત.**  
 ~~~~~

+ અરબ જાતિના ઇતિહાસનો ત્રીજો ભાગ છપાવા માંડ્યો છે, થોડા વખતમાં એ પણ વાંચકોની તહેનાતમાં રજૂ થઈ શકશે.

